

ГРАМАТИКА

НА СЪВРЕМЕННИЯ

БЪЛГАРСКИ

КНИЖОВЕН

ЕЗИК

1

Абагар®

ГРАМАТИКА
НА СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН
ЕЗИК

ТОМ ПЪРВИ
ФОНЕТИКА

1998

АБАГАР® – София

ГРАМАТИКА НА СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК В ТРИ ТОМА
ТОМ 1
ФОНЕТИКА
© „АБАГАР ПАБЛИШИНГ“ ЕООД, 1998

Всички права запазени

Тази книга е предмет на авторско и търговско право на издателя. Използването на текста и оформлението без съгласието на издателя е забранено. Продаването, препродаването, заемането, наемането, пускането в обръщение по друг начин, освен по начин, определен от издателя и закона, е забранено.

АБАГАР® е запазена търговска марка
на „АБАГАР ПАБЛИШИНГ“ ЕООД

- © Тодор Бояджиев, Елена Георгиева, Йордан Пенчев, Валентин Станков,
[Димитър Тилков], автори, 1998
- © Веселин Павлов, художник на корицата, 1998
- ISBN 954-584-235-0 (т. 1)

ПРЕДГОВОР

Академичната „Граматика на съвременния български книжовен език“ има за цел да даде всестранно научно описание на съвременното състояние на българския книжовен език въз основа на достатъчно богат нов илюстративен материал, като установи и регламентира и езиковите норми. Тя е естествено продължение на българската граматична традиция и се опира на досегашните постижения на българската описателна граматика, които са допълнени, разширени и доуточнени. По тъкъв начин от една страна, граматиката дава подробно научно описание на фонетиката и граматичната структура на съвременния български книжовен език, а от друга страна, като се има предвид, че тя е предназначена за по-широки среди, в нея се правят достатъчно подробно и нормативни препоръки. Следователно граматиката е едновременно и описателна и нормативна.

„Граматика на съвременния български книжовен език“ се отличава със следните по-важни особености:

С оглед на основната си цел граматиката е съставена с помощта на традиционна в основата си концепция, методология и терминология. По принцип съставителите се опират на утвърдени в българската граматична литература постановки и се избягват подчертано дискусационни положения.

Макар и традиционна по форма, граматиката отразява по подходящ начин всички постижения на съвременното българско езикознание в многобройните научни публикации – монографии, студии и статии, появили се през последните десетилетия у нас и в чужбина. При разработката на материалите се имат предвид и постиженията в граматичната литература, посветена на други езици – славянските и балканските, а също и западноевропейските езици с аналитична структура. В съгласие с практиката на съставянето на граматики от тъкъв тип, която е възприета и в други страни, цитати и библиографски данни по принцип не се дават.

Изходно теоретическо положение в „Граматика на съвременния български книжовен език“ е схващането, че лексико-граматичната категория (част на речта и нейните подразделения) е органическо единство на форма, значение и употреба и в съответствие с това при разработката на езиковия материал се дават описание на формите, чрез които се изразява категорията, разгърната дефиниция на значението на категорията и системата от съставящите я членове и сведения за нейното функциониране. Особено голямо внимание се отделя на употребата (функционирането) на граматичната категория. Дават се и сведения за нейните стилистични особености (ако такива особености съществуват), като се държи сметка и за различията между писмената и разговорната форма на българския книжовен език.

Навсякъде, където е възможно и необходимо, се дават и нормативни препоръки. По типичните изключения от нормата се излагат след нейното описание. Разграничават се случаите, когато определени форми са единствено правилни, от случаите, когато се наблюдава дублетност. На дублетите се обръща особено внимание, тъй като често те са резултат на динамичността на фонетичната и морфологичната система и сочат съответни развойни тенденции. С оглед да се изясни характерът на тези тенденции се привеждат и данни за произхода и историческия развой на някои дублетни форми.

Допуска се – в умерена степен – съпоставка с други славянски езици и (също много умерено) – исторически справки, ако това може да направи изложението по-ясно и по-пълно.

Обясненията са направени на съвременно равнище, без да се използва терминологията на тясно професионалните научни издания (става дума за термини като например еквивалентна и привативна опозиция, трансформи и др.). При равностойни термини синоними (например представъчен – префиксален). Ако един термин, който се нуждае от разяснение, се използва от различни автори, обяснението се дава при първата му поява.

Илюстративният материал е извлечен предимно от художествената литература. В отделни случаи се използват примери от късни възрожденски автори. Предимството обаче се дава на класици и особено на съвременни автори. Освен от художествената литература илюстративен материал е извлечен и от публицистичната, научната и научнопопулярната литература, записи от разговорната реч и др. Тъй като членовете на авторския колектив са носители на езика, в отделни случаи се включват и техни собствени (конструирани) примери. Това се среща главно в уводните части на съответните раздели, когато са необходими ясни и кратки илюстрации, в които не се преплитат различни граматични явления.

Тъй като граматиката е предназначена за широки среди, интересуващи се от въпросите на българския език, стремежът на авторите е бил изложението да бъде достъпно и конкретно, с ясен и прост език.

Настоящото ново издание на граматиката, осъществено от издателство „АБАГАР“, е трето по ред – факт, който красноречиво говори за интереса, необходимостта и нуждата от нея. Тази книга безспорно има своето място на многообразния книжен пазар, още повече като знаем в какви води „плуват“ познанията на днешния българин за собствения му език.

*

С оглед на основната цел на граматиката авторите на том I „Фонетика“ представят общодостъпно и в по-широк лингвистичен план въпросите, свързани със звуковата страна на българския език. Освен традиционното артикулационно описание и класификация на говорните звукове във Фонетиката най-пълно от досега излесните изследвания се представят и техните акустични характеристики.

При определяне фонемния състав на книжовния език авторите се опират на новите методологии, с помощта на които разкриват изчерпателно звуковите промени, неутрализациите, дистрибуцията и съчетаемостта на фонемите.

Подробно са разгледани и основните въпроси на сричката, ударението, интонацията, изговорните стилове и принципите за изграждане на правописната система на езика.

Частите в тома са разработени от авторите както следва:

Тодор Бояджисев: Ударение; Редуване на фонеми

Елена Георгиева: Български книжовен правопис

Йордан Пенчев: Интонация

Валентин Станков: Транскрипция и изговор на чуждите собствени имена в български език

Димитър Тилков: Гласни; Съгласни; Фонемна система на книжовния български език; Съчетаемост и звукови промени; Сричка

УВОД

ПРЕДМЕТ НА ФОНЕТИКАТА

§ 1. Фонетиката е дял от езикознанието, която изучава звуковия строеж на езика на даден етап от неговото развитие. В зависимост от целта на изследването се различават два основни типа фонетика – описателна и историческа. Описането на съвременното състояние на звуковия строеж на езика е задача на описателната фонетика. Историческата фонетика за разлика от описателната си поставя задачата да опише измененията в звуковата страна на езика, настъпили в различни периоди от историческия му развой. Описателната и историческата фонетика, макар и да имат различни обекти на изследване, в много случаи взаимно се допълват и всяка от тях си помога за обяснението на фонетични явления както в исторически, така и в съвременен план.

Някои от звуковите промени, като например редуванията в една и съща морфема на съгласните [к, г, х] със съгласните [ч, ж, ш] или с [ц, з, с] – *ръка* – *ръчен* – *ръце*, *мога* – *можеш*, *кожух* – *кожуси*, – не се извършват от действието на съвременни фонетични закони, а са резултат от действието на някогашни закони, които днес са изгубили своята сила. По такъв начин в съвременното състояние на езика в една или в друга степен присъства и неговата история. От друга страна, сегашното състояние на звуковата система, особено в диалектното ѝ разнообразие, паред с писмените паметници, останали ни през вековете, е основа за проследяване промените на отделните звукове, за тяхното изпадане или преминаване в други звукове, за разширяване или стесняване на полето на тяхното действие, за поява на нови звукове – изобщо за проследяване на прехода от предишната към новата звукова система.

Задачата на описателната фонетика е да опише фонетичната страна на съвременния книжовен български език. Исторически и диалектни данни се използват само в случаите, в които се налага съпоставяне, за да се очертаят по-добре характерните черти на звуковия строеж на книжовния български език. Това означава, че по своя характер описането на фонетичния строеж на книжовния български език има нормативен характер.

Звуковата страна е неделима съставка на езика – негова материална обвивка. Без нея езикът изобщо не би могъл да съществува като средство за общуване между хората. Човек получава различни видове информация чрез своите сензива, а всеки вид информация има материално съдържание. В човешкия език материалният носител на информация е звуковата вълна, която се възпроизвежда от говорните органи, възприема се от слуховия апарат и се предава за лингвистичен анализ в съответния център на главния мозък. Говорната комуникация е възможна само тогава, когато звуковата страна е свързана с определено значение и връзката между тях е постоянна и неделима.

Звуковите единици, взети сами за себе си, са лишени от смислов съдържание – те са строителен материал, от който се образуват езикови форми, носители на значение – морфемите, думите, изреченията.

§ 2. Звуковият строеж на езика е единство от две взаимосвързани системи – сегментната и суперсегментната. Сегментната система (от лат. *segmentum* „отрязък“) се състои от звуковете на речта – гласни и съгласни. Наричат се сегментни, защото звуковете са членими, т.е. при анализ могат да се отделят един от друг и да се изговарят самостоятелно. Членимостта на звуковите единици произтича от линейния характер на човешката реч. В говорната верига всеки звук има определено място и се свързва със съседни нему звукове по правилата за съчетаемост, специфични за всеки език.

В суперсегментната система се включват ударението и интонацията. За разлика от сегментните единици ударението и интонацията не са членими в потока на речта, тъй като са свързани с по-големи звукови отрязъци – ударението се отнася към думата, а интонацията към фразата.

Ударението и интонацията имат тази особеност, че, от една страна, те са свързани със звуковите единици, с промяната на тяхния интензитет, честота и времетраене, а, от друга страна, се налагат над тях (оттук и названието „супер“), тъй като се отнасят до по-големи звукови отрязъци от потока на речта.

Звуковата страна на езика е сложно и неделимо единство от сегменти и суперсегментни единици. Тяхната специфика в реализацията и в лингвистичното функциониране определя особеностите и оригиналността на звуковия строеж на езика.

§ 3. Фонетичният строеж е тясно свързан с граматичния строеж (морфология и синтаксис) на езика. Без да се познават фонетичните закономерности в съвременен и исторически аспект, не могат да се обяснят редица явления, свързани със звуковите промени в рамките на морфемата. Една и съща морфема в различни случаи на употреба може да мени своя звуков състав, без от това да се нарушава нейното смислово зна-

в думата – начало, среда, край, – а трети от допустими възможности за съчетание на различни артикулационни групи от звукове. Например в българския език мека съгласна не може да се съчетава със следходна съгласна; съчетания от сонорни съгласни и следходна шумова съгласна може да има само в края на думата – *болт*, *смърт*, но такива съчетания не може да има в началото на думата.

Със съчетаемостта на звуковите единици, при която се извършва приспособяването на един звук към друг, са свързани и различните фонетични промени както в рамките на думата, така и на междусловно равнище – асимилации, дисимилации, изпадания и вмъквания на звукове, лабиализации и др.

Редуванията на звуковите единици, също както и тяхната съчетаемост, се подчиняват на определени закони и по този начин образуват взаимносвързана система. Редуванията са свързани с морфологичната структура на думата. Звуковите редувания по своя характер се делят на две групи: позиционни (съвременни, живи, фонетични) и непозиционни (исторически, традиционни). Позиционните редувания са резултат от действието на съвременни фонетични закономерности и са без изключения, а непозиционните са резултат от действието на процеси, извършили се в миналото на езика, т.е. не зависят от съвременни фонетични закономерности. Например редуванията на мека с твърда съгласна или на звучна с беззвучна съгласна са съвременни и без изключение: *града* [грат] – *град-ове*, *из-опвам* – *из-пивам* [ис-пивам], *бания* – [бàн'a] – *бански*, *полля* [пол'à] – *полски*, а историческите са независими от позицията и поради това са с изключения: *рък-a*, *ръч-eн*, *ръц-e*.

ПРАВОГОВОРНА НОРМА

§ 6. Наличието на правописни, правоговорни, лексикални и граматични норми е характерна особеност на всеки книжовен език. Книжовната норма е система от задължителни реализации на писмената и устната реч, които обществото е приело като правилни и задължителни за даден етап от развитието на книжовния (литературния) език. Нормата е не само задължителна, но и обективно осъзната от членовете на обществото, тъй като единството и спазването ѝ са необходимо условие за най-доброто противчане на езиковата комуникация.

Изграждането на нормата на книжовния език при наличие на диалектно разнообразие обикновено се извършва въз основа на фонетичните и граматичните черти на един определен диалект. Неговите произноси-телни норми са и норми на оформения книжовен език. Установяването на нашата правоговорна норма обаче не върви по този път. Правоговор-

ната норма на българския книжовен език е синтез от източни и западно-български произносителни черти, които я превръщат в наддиалектна. Смесването обаче на различни произносителни типове колкото обединява, толкова и създава трудности за практикуването на единен книжовен изговор.

В областта на консонантизма на източнобългарска основа са изградени правилата за употреба на меки съгласни в окончанията на глаголите от II спрежение в 1 лице единствено число и 3 лице множествено число: *вървя* [върв'ъ], *мисля* [мѝсл'ъ] – *мислят* [мѝсл'ът]; при съществителните имена с наставки *-ар* и *-тел*: *секретарят* [секретàр'ът], *писателят* [писàтел'ът]; при членуване на някои съществителни имена, като *ден* – *деният* [ден'ът], *огън* – *огънят* [огън'ът], *лакът* – *лакътят* [лакът'ът]; при думи и форми, в които се среща якане, т.е. изговор на я [ѧ] вм. старобългарската гласна ят [ѣ]: *бял*; *рядък*, *сияг*, *бягам*, *живях*, *изживян*. В западнобългарските говори в посочените случаи се изговаря твърда съгласна в съчетание с гласна [ъ] или [е]: *вървъ* – *вървът*, *секретарьт*, *писателът*, *деньт*, *бел*, *бегам*, *живех*.

Не всички особености на източнобългарския консонантизъм и по-специално на централните балкански говори са взети при изграждане на правоговорната книжовна норма. Красловната мекост, характерна за тези говори – *сол'*, *път'*, *кон'*, – например е неприета в книжовния изговор. Дори якането, една от най-ярките особености на българския книжовен изговор, възприето от тези диалекти, не съвпада напълно с диалектната ѝ употреба. В североизточните говори редуването [а ~ е] след меки съгласни и след шушкавите съгласни [ж, ч, ш] пред предни гласни е без изключение и последователно проведено фонетично явление; *бял* – *бели*, *голям* – *големи*, *жаба* – *жеби*, *чаша* – *чеби*, *шапка* – *шепки*. В книжовния изговор обаче редуването [а ~ е] след шушкави съгласни е недопустимо.

На източнобългарска основа е изградено и правилото за употреба на подвижна гласна [ъ] в съседство със сонорните съгласни [р] и [л]: *гръб* – *гърбове*, *пръв* – *първи*, *мълча* – *мълквам*, *гълтам* – *глатна*.

В областта на вокализма изговорът на неударените гласни се води по западнобългарски образец – слаба редукция на широките гласни [а, о, е] в посока към съответните тесни [ъ, у, и]. Това обаче не означава, че в западните диалекти, неударените гласни не се поддават в една или в друга степен на темброри промени, т.е. на промени в техния гласеж. Редукцията е общобългарска произносителна особеност и това, което дели източните и западните български диалекти, не е в наличието или липсата на редукция, а главно в степените на нейната проява и в броя на засегнатите гласни. Докато в източните български диалекти и трите ши-

роки гласни [а, о, е] в неударено положение се изравнява по звучене със съответните им тесни [ъ, у, и], в западните български диалекти редукцията засяга частично, непълно само гласните [а, о], т.е. те се характеризират с полуредукция, а неударената гласна [е], общо взето, запазва гласежа си такъв, какъвто е под ударение. Ето защо за книжовния изговор е характерна именно слабата степен на редукция, а силната, особено на гласната [е], се оценява като диалектна.

Под влияние на западнобългарските диалекти се установява и изговорът на гласната [а], а не на гласната [ъ] в окончанията под ударение на съществителни имена: *главà, косà, мъглà, младосттà, пролеттà*, а не *главъ, косъ, мъгълъ, младосттъ, пролеттъ*. Изговорът на непроменливото *я* (от стб. *я*) е също под влияние на западнобългарските диалекти: *поляни, селянин, хиляди*, а не *полени, селенин, хиледи*.

Мястото на ударението в книжовния език, общо взето, се определя въз основа на акцентните модели на източнобългарските диалекти при определени категории думи и форми. Влиянието на западнобългарските диалекти обаче и в тази област на изговора е също, та за някои форми се допуска и дублетна употреба: *хòдих – ходѝх, писаl – писаl*.

Правоговорната норма на книжовния език се изгражда в продължение на много години и нейната диалектна основа в една или в друга степен се губи. По този начин тя се превръща в наддиалектна, национална и обслужва цялото общество. Създадена като система от правила за изговор, тя се развива по свои собствени закони.

НОРМА И ПРОИЗНОСИТЕЛНИ ВАРИАНТИ

§ 7. Нормата като система от задължителни езикови реализации на даден етап от развитието на книжовния език не изключва възможността за вариантност на нейните съставки. Установяването на нормата е исторически избор на съществуващите варианти в системата на националния език.

Възникването на варианти се обуславя от различни причини. Най-напред трябва да се посочат развитието и промяната на самия език, в резултат на което се установяват паралелни изразни средства

Произносителните варианти са неделима част от фонетичната система на езика – самата тя създава възможности за тяхното възникване. Това се отнася най-вече за свободните варианти, чийто изговор за разлика от комбинаторните не е зависим от позицията. Изговорът на неударените гласни например се обуславя от позицията им спрямо ударението, а също така и от типа на консонантното съседство. Наред с тази зависимост обаче в една и съща позиция гласежът на неударената гласна

може да бъде по-отворен или по-затворен, без от това да се стига до диалектна окраска на звученето. В такъв случай различията се свързват с особеностите на изговорния стил.

Варианти възникват и при неустойчивост на фонемни противопоставяния в определени позиции и словоформи. С тенденция към затвърдяване са например меките съгласни пред гласната [ъ] в окончанията за 1 л. ед. ч. и за 3 л. мн. ч. сегашно време на глаголите от II спрежение и на членуваните форми на съществителните, образувани с наставките *-тел* и *-ар*. Липсата на фонемно противопоставяне между меките и твърдите съгласни в такава позиция води до тяхното изравняване и по този начин се създават аломорфи с еднаква функционална натовареност: [хòд'-ъ] – [хòд'ът, [хòд-ъ] – [хòдът], [учитèл'ъ] – [учитèл-ъ], [аптекàр'ъ] – [аптекàр-ъ]. За засилването на този процес влияят и западнобългарските диалекти, в чиято консонантна система липсват меки съгласни в тази позиция, а също така и аналогията с други глаголни форми. Правоговорната норма обаче на определен етап от развитието на езика не се съобразява с тенденциите на изговора. Иначе тя не би била норма, чиято основна характеристика е именно устойчивостта. Ето защо твърдият изговор на меките съгласни в посочените случаи се оценява като отклонение от книжовната реч и те не могат да бъдат смятани като варианти в рамките на правоговорната норма.

По-особен случай е изговорът на променливото *я* или *якането* и *екането* в българския език. По якавия или екавия изговор българските диалекти се разделят на две големи групи – източни и западни. В западнобългарските диалекти изговорът на променливото *я* е само [е]: *млеко, хлеб, бел, седехме*, а в източнобългарските при определени фонетични условия изговорът е *я* ['а] или [е]: *мляко – млекар – млечен, хляб – хлебен, бял – бели – белота, седяхме*. Тази изговорна особеност на променливото *я*, характерна за североизточните български говори, е възприета и в правоговорната норма на книжовния български език.

Въпреки че са установени книжовни правила за изговор на променливото *я*, отклоненията в речта са твърде много. По аналогия например се установява якав изговор и в екави форми: *бял – бiali, голям – голями, тях – тяхни* или екав изговор в якави форми: *хлебна – хлеб, зредост – зред, верен – вера*. От друга страна, вместо очаквания по правилата *я*-изговор се изговаря гласна [е]: *зредост, верност, блесна, кресна* или вместо гласната [е] – *я*-изговор: *четяхме, живяхме, бяхме*.

Морфемите, съдържащи в миналото на езика гласната [ѣ], днес се представят от две аломорфи с еднаква функционална натовареност – едната с мека съгласна и гласна [а] в източнобългарските диалекти и другата с твърда съгласна и гласна [е] в западнобългарските диалекти. Този

именно факт не пречи на паралелната употреба на едната или на другата аломорфа. Затова именно изборът на якавата или екавата форма е преди всичко правоговорен проблем. Наличието на многобройни изключения от правилата за изговор на променливо я създава условия за пъстрота и конкуренция на якави и екави форми. Затова и в широката изговорна практика дори в изговора на едно и също лице често се срещат и едните, и другите форми. Сегашната норма обаче отхвърля като произносителни варианти екавите форми, които не са подчинени на установените правила.

Възникването на варианти в рамките на нормата на книжовния език е свързано с различните процеси на адаптация на звуковете в потока на речта: изпадания и вмъквания, различни видове асимилации и т.н. В та-къв случай техният изговор се обуславя от произносителните особености на определен фонетичен стил.

ИЗГОВОРНИ (ПРОИЗНОСИТЕЛНИ) СТИЛОВЕ

§ 8. Стилът е избор на определени езикови средства – фонетични, лексикални и граматични, – които се използват от говорещото лице в зависимост от целта на изказването и условията, в които протича речевото общуване.

Стилът чрез единството на съставящите го изразни средства представлява езикова подсистема. Националният език съществува реално именно под формата на различни стилове със своя функционална и социална диференцираност. Стилът не е затворена система и рязка граница между различните видове стилове не може да се прокара.

Изборът на езикови средства в процеса на говорното общуване се извършива на различни равнища – фонетично, лексикално и граматично.

В областта на фонетиката изборът се основава на същия принцип, както при лексиката и граматиката – това е принципът за избор на варианти, които се съдържат в самата езикова система, и възможността за тяхната паралелна употреба. Изговорът например на съкратената и пълната форма на числителното *двайсет* и *двадесет* не може да се определи като диалектен или книжовен, а изговор, свързан с различни стилове. Употребата на пълната форма е указание за известна тържественост, а съкратената – за всекидневната разговорна практика, т.е. за това, което обикновено се нарича разговорен стил, но все в рамките на книжовната норма. По същия начин изпадането на гласната [у] от суфикса – *(ств)увам* в глаголни форми е книжовно, но характерно за разговорния стил – *чувствам, действам, командвам*. В тези случаи изговорът на думата е равен на нейното писмено отбелязване. Със същата стилна диференциация е

изпадането на гласните [e] и [a] в местоименни форми: *мене – мен, тебе – теб, нашата – нашта, нашто, наше*.

Фонетичните особености на изговорния стил характеризират както сегментните, така и суперсегментните единици на речта. Измежду сегментните единици най-важно значение за определяне на изговорния стил има употребата на свободните варианти на звуковете. Интонационното оформяне на речта и особено на темпа – по-бавен или по-бърз изговор – също допринася за проявата на един или на друг произносителен стил.

В рамките на правоговорната норма в зависимост от степента на отчетливост на фонетичните съставки се обособяват два основни произносителни стила – пълен и непълен.

§ 9. Пълният (маркиран) стил се характеризира преди всичко с обработеността на фонетичните съставки на думата и фразата. Звуковете се произнасят ясно и отчетливо. Неударените гласни се редуцират в сравнително по-малка степен, не се допускат изпадания на гласни и съгласни и темпът е по-забавен.

От своя страна пълният стил в зависимост от съдържанието и целта на съобщението може да се обособи в два подстила: тържествен и неутрален.

Тържественият стил се използва за съобщаване на изключително важни събития. Неговата форма за реализация е монологичната. При фонетичното му оформяне наред с отчетливия изговор на отделните звукове особена функция има и интонацията. Темпът е обикновено забавен, паузите удължени и общата интензивност на съобщението е засилена.

Неутралният стил се определя като маркиран за разлика от разговорния с обработеността на фонетичните съставки, т.е. тази обработеност е негов основен белег. По отношение на тържествения стил той е неутрален с липсата на нарочно засилени интонационни съставки. Изговорът на звуковете е ясен и отчетлив. Не се допускат изпадания или сливания на отделни срички и изискванията на правоговорната норма се спазват максимално. Речта е спокойна, делова, темпът нито много бавен, нито много бърз. С тези си качества неутралният стил може да се смята за изговорен стил на докладчици, учители, говорители по радиото и телевизията, изобщо на всички тези, които по един или друг повод се включват в процеса на масовата комуникация. Със стремежа към изговор на пълния фонетичен състав на думата и със спазване на интонационните особености на езика неутралният стил е звуковият модел на правоговорната норма.

§ 10. Непълният (немаркиран) изговорен стил, наречен „разговорен“, е стил на широката произносителна практика на всекидневието. Неговото използване в рамките на правоговорната норма не бива да се смесва с диалектни влияния, слабо познаване на правилата за книжовен изговор или с липса на култура на речта. Той се определя като немаркиран по ради по-слабата отчетливост на звука и липсата на задължителна обработеност на фонетичните съставки, които са характерни за маркирания стил. Обичайната форма на неговата реализация е диалогичната, при която събеседниците не полагат особени усилия за грижлив изговор. В резултат на това настъпват промени във фонетичния състав на думата с по-силна или с по-слаба изразеност.

В областта на вокализма разговорният стил се характеризира със сравнително по-силна степен на редукция на неударените гласни, без обаче да се стига до сливане със съответните тесни гласни, а в някои словоформи, както вече се отбелаяза, и с изпадане на гласни.

В областта на консонантизма разговорният стил се характеризира с опростен изговор на удвоените съгласни, усилени процеси на асимилация и дисимилация, палатализация, изпадане на съгласни и др. Типичен пример в това отношение е изпадането на съгласните [т] и [д] след шушканви и съскави съгласни в края на думата и в средисловието: *шес* вм. *шест*, *грос* вм. *грозд* [грост], *радосна* вм. *радостна*, *надежна* вм. *надеждна*.

Изговорните стилове са езиково приспособяване на говорещия към определена обществена ситуация – публична реч, разговор в семейството, в службата, между приятели и т.н. Фонетичните особености на един стил, привнесени в друг стил, правят впечатление на езиково отклонение. Например особеностите на разговорния стил, използвани в тържествения или в неутралния, се оценяват като езикова небрежност, а особеностите на тържествения, привнесени в разговорния, като излишна декларативност и предвзетост.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ МЕТОДИ ВЪВ ФОНЕТИКАТА

§ 11. Като всяко материално явление и звуковете на речта в техния физиологичен и акустичен аспект се изследват с помощта на специфични методи и апаратура. Експерименталните методи могат да се разделят на две основни групи: а) методи, които изследват артикулацията на звука, т.е. участието и нагласата на говорните органи, и б) методи, които изследват акустичния състав на звука, т.е. това, което отделя слухово един звук от друг. Връзката между артикулация и породен акустичен ефект е толкова тясна, че ако не се държи сметка за тези две страни,

описанието на материалното съдържание на звуковете на речта не би било пълно.

За изобразяване на участието и положението на артикулиращите органи по време на изговор на даден звук се използват два основни метода – рентгенографският и палатографският. Рентгенограмата е изображение в профил на целия гласов канал: положение на устните, на езика и на мекото небце. Но тъй като този метод представя артикулиращите органи статично, в определен момент от времето на изговора, в последно време той успешно се допълва с рентгеновия кинофайл, който има предимството да представи динамиката на образуването на говорния звук и неговото свързване с други звукове в потока на речта.

Палатограмата е изображение на допирането на различни части на езика с небцето. По нея се съди за ширината на прохода между гърба на език и небцето, за големината на засегнатата повърхност от небцето и за силата на допира. Рентгенограмата и палатограмата взаимно се допълват и посочват мястото и начина на артикулиране. Въз основа на даниите, получени от тях, се прави и артикулационната класификация на звуковете на речта.

Говорните органи според ролята, която изпълняват в образуването на звуковете, се разделят на три групи: 1) дихателен апарат, който обхваща белите дробове и трахеята; 2) фонационен апарат, който обхваща гръдената, носната и устната кухина с езика, небцето и устните, с основно предназначение да образува отделните звукове – гласни и съгласни.

От гледище на фонетиката измежду говорните органи артикулационният апарат е най-важният, тъй като той артикулира (учленява) звуковете на речта. Формата, която придобива гласовият канал при изговор на даден звук, се нарича конфигурация на гласовия канал. Тя се определя от положението на езика, устните и мекото небце.

Устните образуват изхода на гласовия канал и ограничават отпред устната кухина. В звукообразуването тяхната роля е твърде голяма, защото благодарение на подвижността си те могат да се изтеглят напред, да се закръглят или изтеглят встрани и по този начин да променят дължината и формата на изхода на гласовия канал.

Езикът е един от основните органи на артикулационния апарат. Като орган той е много подвижен и еластичен. Съставен от множество мускули, той може да се движи напред, назад, да се издига във вертикална посока и да огъва краищата си. От неговото положение в устната кухина зависи конфигурацията на гласовия канал, а оттам и артикулирането на говорните звукове.

От гледище на фонетиката езикът се разделя на три части: връх, гръб и корен. От своя страна гърбът на езика също се разделя на три части, чиито граници са твърде условни: предна – под предното твърдо небце, средна – под задното твърдо небце – и задна – под мекото небце.

Небцето представлява горната граница на устната кухина и служи като граница между устната и носната кухина. То се разделя на две части: твърдо с костно образуване и меко с мускулно образуване. Краят на мекото небце, наречен мъжец, очертаava задната граница на устната кухина.

За нуждите на артикулационното описание твърдото небце условно се разделя на три части: алвеоли, предно и средно. В звукообразуването твърдото небце служи само като учленително място, където езикът прави преграда или стеснение.

Мекото небце е подвижен орган. Благодарение на мускулната си структура то може да се отпуска и издига и по този начин издишната струя да преминава едновременно през устната и носната кухина. В зависимост от положението на мекото небце се артикулират устнените и носовите звукове.

Носната кухина в звукообразуването има сравнително ограничена роля. При спуснато меко небце тя служи като допълнителен резонатор. Носната кухина не променя своята форма и обем. Задната граница на носната кухина е мекото небце, а предната – ноздрите.

Посочените три кухини на гласовия канал имат основно значение за образуване на различните звукове на речта. Трябва обаче да се подчертае, че нито една от тях не действа сама и независимо от другите. Напротив, тяхната неделимост е причина за артикулационно-акустичната характеристика на всеки звук.

Под артикулационно място се разбира тази част от гласовия канал, в която определена част на езика или устните образуват преграда или стеснение, а под начин на артикулиране – как се образува звукът: с преграда, проход, с участието на гласилките и мекото небце или без тяхното участие.

За определяне на акустичните характеристики на звуковете се използват също различни методи и апаратура. За целите на фонетиката особено полезни са динамичните спектрографи, които представят не само спектъра на звука, но и неговите промени в потока на речта. Такъв уред е сонографът, който върху лист хартия (сонограма) чрез прегаряне очертава формантите на звука, т.е. усилените собствени честоти на гласовия канал. Формантите се обозначават с латинската буква (F), а техният номер с арабски цифри. Формантът с най-ниска честота се отбележава с цифрата 1 (F_1) и в реда на повишаване на честотите с цифрите 2, 3 и т.н.

По вертикалната ос на сонаграмата се отчитат честотите на формантите в интервала от 80 до 8000 хц, а по хоризонталната ѝ ос – времетраенето на говорния звук. За силата на резонансните честоти се съди по степента на почерняване на хартията – по-тъмните очертания означават по-силен интензитет, а по-светлите – по-слаб интензитет. Общата интензивност на звука се представя чрез отделна крива, изписана на горния край на сонаграмата. В потока на речта формантите не запазват една и съща честота, тъй като отразяват промените в конфигурацията на гласовия канал при свързване на звуковете. Променената част от формантите на гласните се нарича ф о р м а н т е н п р е х о д . Когато честотите на прехода на втория формант са по-ниски от честотите на неговата постоянна част, той се нарича отрицателен, а когато са по-високи – положителен. Формантните преходи имат голямо значение, тъй като въз основа на техните честоти и характеристики слухово се възприемат някои типове съгласни, като например меките съгласни.

За изследване на суперсегментните единици на речта – ударението и интонацията, – за които е важно да се определят промените в честотата на основния тон, интензитета и времетраенето на звуковете на речта, се използва специален уред, наречен и н т о н о г р а ф . И тук по графичен начин върху хартия се изписват кривите, отразяващи промените в честотата на основния тон на интензитета.

Приложението във фонетиката на експериментални методи за изследване на артикулационно-акустичните качества на говорните звукове и тяхното слухово възприемане е свързано преди всичко с функционирането им като лингвистични единици. В противен случай описание то е физиологично или акустично, т.е. предмет на други науки.

ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦИЯ

§ 12. В българския език между фонетичната и графичната система не винаги има пълно съответствие, т.е. не винаги изговорът на даден звук в рамките на думата се отбелязва с отделна буква. Броят на звуковите реализации в потока на речта е винаги много по-голям от броя на буквите, с които разполага азбуката на даден език за тяхното писмено отбелязване. За да се предадат по-точно особеностите на произношението на звуковете в речта, отколкото позволява обикновеното писмо, се използва фонетичната транскрипция. Например бял хляб фонетично се записва [б'àл хл'àп]. Фонетичната транскрипция е графичен способ за записване на речта, за да се получи по-пълно и по-ясно съответствие между звукова реализация и писмен белег. Основният принцип при фонетичното записване е всеки звук да има свой писмен белег.

Българската фонетична транскрипция използва предимно буквите от кирилската азбука, а за някои звукови реализации се използват и букви от латинската и гръцката азбука. За предаване на по-особения гласеж на някои звукове се използват и диакритични (допълнителни) знаци към обикновения писмен знак – точка, запетая, дъгичка и др.

За фонетично записване на българската реч се използват следните букви и диакритични знаци:

[ ] За означаване на фонетична транскрипция: [сн'ак], [четъ], [грàт Вѝдин], [ф стàйата].

^ За отбелязване на неударена гласна [а] с по-слаба степен на редукция: [блèм], [вàгòn], [грàдът]. С този знак се отбелязва и по-отвореният гласеж на неударена гласна [ъ]: [пàтèка], [ъгàл], [kàмàк].

~ За отбелязване на неударена гласна [а] с по-силна степен на редукция: [бàрбàн], [мèгàзин], [бàбè]. С този знак се отбелязва и по-слаба степен на отвореност на неударена гласна [ъ]: [бàрзинà], [пìсèл].

¤ За означаване на полуредукция на широка гласна без ударение. За неударена гласна [а] този знак е равен на знака ^: [вràтà], [обèм], [молбà].

¤ За означаване на по-силна степен на редукция. За неударена гласна [а] този знак е равен на знака ~: [равнинà], [тòплинà], [мàлкò].

ў За означаване на по-отворен гласеж на неударена тясна гласна [у]: [блíзù], [сùматòха]. С този знак се означава и затворен изговор на широка гласна [е] под ударение: [мèне], [тèбе].

‘ За означаване на по-предно учленение на гласни след меки и шушкави съгласни: [ш`àтра], [ж`ар], [ч`ас], [б`ал], [хòд`ъ].

‘ За означаване на предно учленение на задна нелабиална гласна пред шушкави съгласни: [лàчен].

‘ За означаване на предно учленение на задните гласни между две меки съгласни: [об’äв’àвам], [л’ùл’ак], [т’ùт’ùн].

ā За означаване на дължина (квинтет) на гласни и съгласни: [хùбав], [чудёсен], [луñа], [есеñа].

ў За означаване на несрничкотворна гласна: [пàўза], [áйт].

ê За означаване на широк изговор на гласна: [бèл], [лèтен], [нèшто].

à За означаване на носов изговор на гласна: [кàнски], [кòнгрèс].

à За означаване на главно ударение: [màса], [планинà].

á За означаване на второстепенно (допълнително) ударение: [срéдноевропéйски], [стùдоустойчìв], [сълнотòков].

â За означаване на дифтонгичен изговор на две гласни: [âйт][бâйт].

~ За означаване на акцентна единица: [пот_мàсата], [вид’àх_го].

† За означаване на твърд изговор на съгласната [л]: [лош], [лоф], [леф].

п' За означаване на мека (палатална) съгласна: [б'ал], [сн'ак], [б'уфет].

п¹ За означаване на полумекост на съгласната: [т¹ еб¹ е], [н¹ его].

р За означаване на сричкотворност на сонорните съгласни [р] и [л]: [врх], [слза].

т⁰ За означаване на лабилизация на съгласната: [т⁰ук], [д⁰р⁰ум].

| За означаване на кратка пауза: *Сънцето изгря | и позлати планината.*

|| За означаване на средна пауза: *Черна голяма птица хвърчеши ниско || бавно и самотно.*

За означаване на дълга пауза в края на изречението: Есен # Мъгли и дъждове #.

У За означаване на африкат дж: [Чоп], [ЧуЧе], [Час].

с За означаване на африкат дз: [сънкам], [сифт].

| За означаване на изговора на средно [л] пред гласна [е] [и]: [леф], [лесно].

w За означаване на двуустен (билабилен) изговор на съгласната [в]: [водà], [войник].

φ За означаване на двуустен (билабилен) изговор на съгласната [ф]: [фùрна].

γ За означаване на звучна съгласна [х]: [вид'àγ го], [биγ го взèл].

η За означаване на изговора на задно (веларно) [и]: [бàηка], [таηгò].

υ За означаване на изговора на проходна съгласна [н]: [кòуски], [аусàмбъл].

ГЛАСНИ

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ГЛАСНИТЕ

§ 13. Класификацията на звуковете на речта може да се направи от две гледища – артикулационно и акустично. Тъй като звуковете се образуват от комплексното действие на говорните органи, те могат да се опишат и класифицират според участието на тези органи. По такъв начин се изгражда артикулационната класификация.

От друга страна, звуковете на речта в акустично отношение са резултат именно от различната нагласа на артикулиращите органи. Въз основа на получената формантна структура, т.е. различното съотношение на резонансните честоти на спектъра, се прави акустична класификация на звуковете на речта. Между двета типа класификация връзката е много тясна, макар и да не е винаги еднозначна.

§ 14. За да се опише артикулацията на дадена гласна, необходимо е да се има пред вид участието и положението на тези органи, които определят формата и обема на конфигурацията на гласовия канал. Такива органи са езикът, устните и мекото небце.

С положението на езика са свързани два признака на гласната: ученително място и степен на издигане на езика в устната кухина. Членителното място при гласните е зоната на най-голямото стеснение, образувано между гърба на езика и небцето. Езикът поради голямата си подвижност и гъвкавост може да се движи в хоризонтална и вертикална посока и по този начин да се приближава и издига към предната или задната част на гласовия канал. Придвижването на езика в хоризонтална посока напред е съчетано с неговото придвижване във вертикална посока. Това означава, че езикът едновременно с приближаването си към резците се приближава и към предното твърдо небце. При това движение на езика устните могат да участват или да не участват в артикулацията. Изговорът на българските предни гласни не е съчетан с участие на устните, т.е. тези гласни са нелабиални.

Придвижването на езиковата маса назад в хоризонтална посока може да бъде или да не бъде съчетано в движение и във вертикална посока.

Ако хоризонталното движение е съчетано с вертикалното, участието на устните е задължително.

Движенietо на езика в хоризонтална посока определя учленителните места на гласните. В българския език гласните според учленителните си места се обособяват в две групи: предни и задни. Предни са гласните [и] и [е], задни [ъ], [а], [о] и [у]. За изговор на гласните [и] и [е] езикът се придвижва напред и нагоре към предното твърдо небце, за изговор на гласните [ъ] и [а] назад към задната гърлената стена, а за изговор на гласните [о] и [у] назад и нагоре към мекото небце.

Степента на издигане на езика в устната кухина определя гласната като широка или тесна (отворена или затворена). Колкото повече е издигнат езикът, толкова гласната е по-тесна (затворена) и обратно – колкото по-ниско е неговото положение, толкова гласната е по-широка (отворена). По този признак най-тесни са гласните [и] и [у], а най-широка гласната [а]. Останалите гласни са промеждутъчни и степента затвореност и отвореност се определя от звуковата система на езика.

В българския език според ширината на прохода между гърба на езика и небцето най-общо се обособяват две групи гласни: тесни [и], [у], [ъ] и широки [е], [о], [а].

В зависимост от степента на издигане на езика в устната кухина гласните се обособяват в три групи: високи [и], [у], [ъ], средни [е], [о] и ниски [а].

Вътрешните групи гласните по посочените признаки не са единни, например в групата на тесните гласни гласната [ъ] е с по-широк проход, отколкото проходът при гласните [и] и [у], а в групата на широките гласни гласните [е] и [о] са по-тесни от гласната [а]. От друга страна, в групата на високите гласни положението на езика за изговор на гласната [ъ] е по-ниско, отколкото за изговора на гласните [и] и [у].

Според участието на устните гласните се обособяват в две групи: устни (лабиални от лат. labium) и неустни (нелабиални). При изговор на лабиалните гласни устните се закръглят и изтеглят напред и по този начин удължават гласовия канал. В българския език лабиални са гласните [о] и [у], а не лабиални [и], [е], [ъ], [а].

В българския език гласните са само устни (орални, неносови). При техния изговор мекото небце е плътно прилепнато към гърлената стена и по този начин изключва участието на носната кухина като резонатор. Гласните се назализират в определени фонетични позиции, но този признак е без фонологична стойност.

Артикулационна таблица на гласните

По прохода между езика и небцето	По учленително място		По издигане на езика
	предни	задни	
Тесни }	и ъ	у	високи
Широки }	е а	о	средни ниски
По участие на устните			
	нелабиални	лабилни	

§ 15. Акустичната характеристика на гласните, въз основа на която се прави акустичната класификация, се определя от положението на формантните честоти по спектъра. За изговора на всяка гласна артикулиращите органи заемат определено положение, от което се обуславят честотните стойности на формантите.

За трите групи гласни – предни [и, е], задни нелабиални [ъ, а] и задни лабиални [о, у], – обособени въз основа на артикулационните признания учленително място, степен на издигане на езика и участие на устните, формантната картина е следната.

За предните гласни [и] и [е] е характерно разпределочаване на звуковата енергия по спектъра. Това означава, че интервалът между първите два форманта е много голям. Този акустичен ефект се обуславя най-общо от предната артикулация на гласните, която стеснява предната част на гласовия канал и съответно разширява задната му част.

За задните нелабиални гласни [ъ] и [а] в сравнение с предните гласни е характерно по-голямо съредоточаване на звуковата енергия, т.е. приближаване на първите два форманта. Най-значително е съредоточаването на енергията по спектъра в зоната на 1200 хц за гласната [а] и сравнително по-слабо при гласната [ъ]. Това се обяснява с особеностите в конфигурацията на изговор на гласната [ъ], която има неутрално положение, т.е. без ярко изразено стеснение в гласовия канал. Приближаването на първия формант до втория най-общо се определя от задната артикулация, при която предната част на канала е разширена, а задната съответно стеснена.

За задните лабиални гласни [о] и [у] е характерно съредоточаване на звуковата енергия в ниската част на спектъра. За този акустичен ефект освен задната артикулация голямо значение има и удължаването на гласовия канал, благодарение на което формантните честоти се понижават.

Връзката между артикулационните признания и разпределението на честотите на формантите най-общо е следната. Честотите на първия формант (F_1) са свързани със степента на издигане на езика, а честотите на втория формант (F_2) с артикулационното място. Колкото по-тясна е гласната, толкова честотите на първия формант са по-ниски и обратно – колкото гласната е по-широва, толкова тези честоти са по-високи. По този показател гласните [и] и [у] имат най-ниски честоти на първия формант, а гласната [а] най-високи. Предната артикулация повишава честотите на втория формант, а задната ги понижава. Освен това, както се отбеляза, участието на устните с удължаването на гласовия канал понижава формантните честоти.

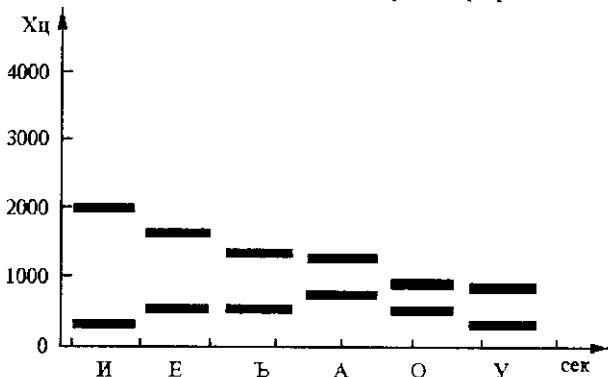
Таблица 2

Формантни честоти на гласните (за мъжки глас)

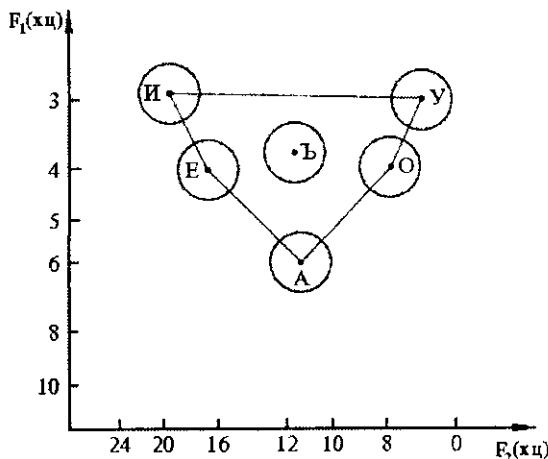
Форманти в хц	и	с	ъ	а	о	у
F_1	250	400	450	700	400	250
F_2	2000	1600	1300	1200	800	700
F_3	2500	2300	2200	2200	2200	2200

Честотите на първите два форманта на гласните, въз основа на които слухово се идентифицира всяка гласна, могат да бъдат представени схематично по начина, посочен на фиг. 1.

Честотите на втория формант са най-високи за гласната [и], а най-ниски за гласната [у]. Между тях в спадаш ред са честотите на втория формант на останалите гласни. Честотите на първия формант се повишават от гласната [и] до гласната [а], след което се понижават до гласната [у]. Високите гласни [и] и [у] и средните [е] и [о] имат еднакви числителни стойности на първия формант.

Фиг.1. Българските гласни, наредени според спадането на честотите на втория формант от гласната [и] в посока към гласната [у]. Честотите на първия формант се повишават от гласната [и] до гласната [а] и съответно се понижават в посока на гласната [у].

Фиг. 2. Разпределение в координатната система на гласните според честотите на първия и втория формант. Кръговете ограничават честотната област на формантите в зависимост от изговора на различни говорители

Артикулационното разположение на гласните с отчитане на учленителното място и степента на издигане на езика се съгласува с акустичното разположение, при което по вертикалната ос на фигурата се отчитат стойностите на първия формант, а по хоризонталната – честотите на втория формант. В точката на пресичането на координатите е отбелаязана гласната.

§ 16. В зависимост от разположението на честотите на формантите по спектъра гласните в българския език притежават следните акустични признаки:

1. **Компактност и дифузност.** Компактни са тия гласни, при които първият и вторият формант са приближени един до друг, а дифузни са тия, при които първите два форманта са отдалечени един от друг. В артикулационно отношение компактността се свързва с широките гласни, а дифузността с тесните. Компактни са гласните [а], [о], [е], а дифузни – гласните [и], [ъ], [у].

2. **Тоналност (височина).** Този признак се определя от честотното значение на втория формант. Високите честоти обуславят високата тоналност на гласните (високи гласни от акустично гледище), а ниските честоти – ниската тоналност (ниски гласни). В артикулационно отношение високата тоналност се свързва с предните гласни, а ниската тоналност със задните гласни. С висока тоналност са гласните [и] и [е], а с ниска тоналност – гласните [о] и [у]. Гласните [а] и [ъ] са със средна тоналност, но в общата акустична класификация поради сравнително ниските стойности на втория формант те се включват в групата на гласни с ниска тоналност.

3. **Бемолност.** Този признак се определя от общото разпределение на първите два форманта в ниската част на спектъра. В артикулаци-

онно отношение той се свързва с участието на устните (лабилността). Бемолни са гласните [о] и [у], а небемолни – гласните [и], [е], [ъ], [а].

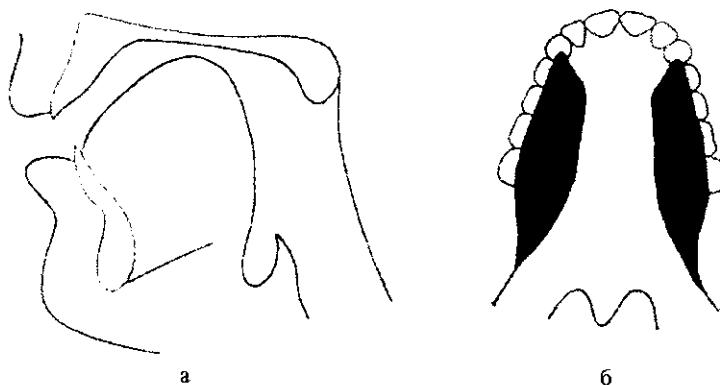
В българския език липсват дълги и кратки гласни с фонологична стойност. Удължават се гласни с експресивна функция за изразяване на различни видове емоции. Освен това дължината на гласната е нейна вътрешно присъща характеристика. Така например широките гласни при равни фонетични условия са по-дълги от тесните гласни.

В зависимост от ударението гласните могат да бъдат обособени в две групи: н а п р е г н а т и и н е н а п р е г н а т и . Напрегнати са гласните под ударение, а ненапрегнати – гласните без ударение. Този признак се свързва с изразходваната артикулационно-акустична енергия, която е по-голяма при изговор на ударените гласни в сравнение с изговора на неударените гласни.

ГЛАСНИ ПОД УДАРЕНИЕ

Предни гласни

§ 17. Гласна [и]. За изговор на гласната [и] езикът се издърпва силно напред, като гърбът на предната и средната му част е високо издигнат към предното твърдо небце. С краищата си езикът се притиска до стените на небцето и по този начин в предната част на устната кухина се образува голямо стеснение. Изтеглената напред и нагоре лингвална маса създава широк проход в гърлената и задната част на устната кухина. По такъв начин за изговор на гласната [и] конфигурацията на гласовия канал се характеризира със силно стеснение в предната част и едновременно с това със силно разширение в задната си част. Върхът на езика

Фиг. 3. Гласна [и]
а – конфигурация на гласовия канал; б – палатограма

е отпуснат и се опира в горната половина на долните резци. Устните са значително приближени една до друга, но същевременно са изтеглени встрани. По този начин се създава тесен и дълъг отвор на устната кухина.

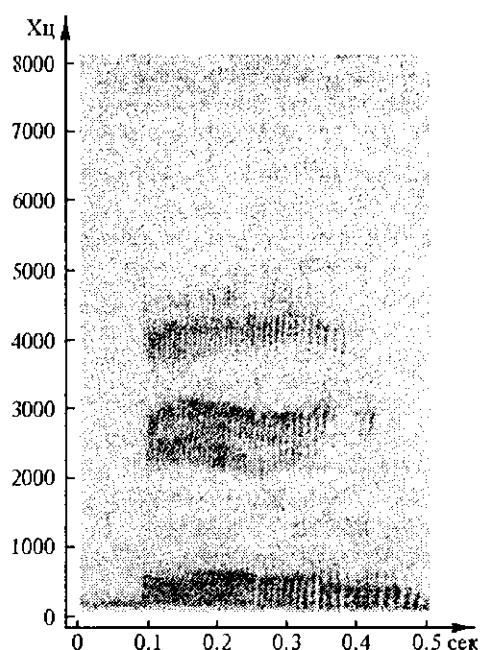
Артикулационните характеристики определят гласната [и] по следния начин: по учленително място тя е предна, по степен на издигане на езика висока, а по проход между гърба на езика и небцето – тя е средна.

В акустично отношение спектърът на гласната [и] се характеризира със следните особености. Честотите на първия формант (F_1) са ниски и средно по спектъра се появяват в зоната на 250 хц, а на втория формант (F_2) – средно в зоната на 2000 хц. Измежду всички гласни само гласната [и] се характеризира с такава висока честота на втория формант. Поради това гласната [и] в сравнение с другите гласни слухово се възприема като най-висока. Честотите на третия формант (F_3), които имат значение за слуховото разпознаване на тази гласна, средно се появяват по спектъра в зоната на 2500 хц.

Акустичните характеристики определят гласната [и] по следния начин: по разредоточаване на звуковата енергия, т.е. по отдалечаване на

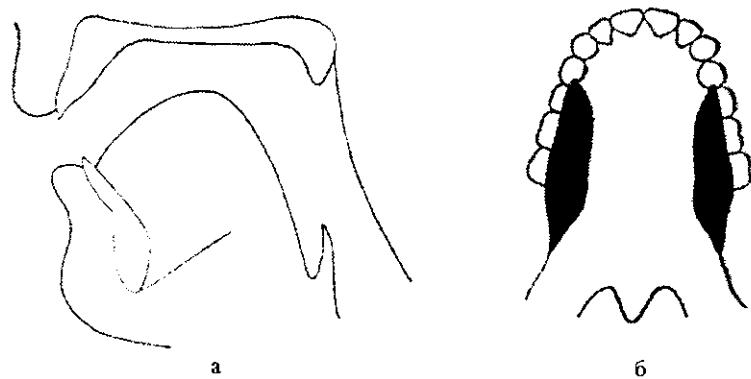
втория от първия формант тя е дифузна, а по-високата честотна стойност на втория формант – висока (висока тоналност).

§ 18. Гласна [е]. За изговор на гласната [е] езикът се издърпва напред и нагоре в предната част на устната кухина, но в по-слаба степен в сравнение с изговора на гласната [и]. Краишата на езика се опират до стените на небцето, но засегнатата площ е по-малка и по-къса, отколкото при артикулирането на гласната [и]. Поради средната степен на издигане на езика стеснението, което се образува под предното твърдо небце, е сравнително по-широко, отколкото при гласната [и]. Устните също са по-широко отворени и по-слабо изтеглени встрани, отколкото при изговора на гласната [и].

Фиг. 4. Сонаграма. Изговор на гласна [и] в думата *Пирин*

¹ Цифровите данни за формантните честоти са за мъжки глас. При женските гласове стойностите са сравнително по-високи.

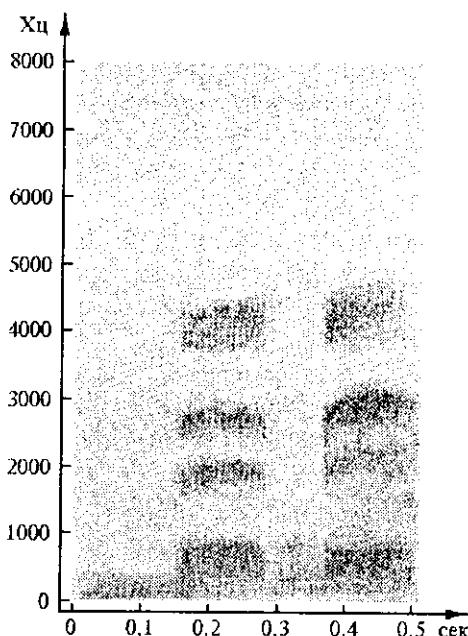

Фиг. 5. Гласна [е]
а – конфигурация на гласовия канал; б – палатограма

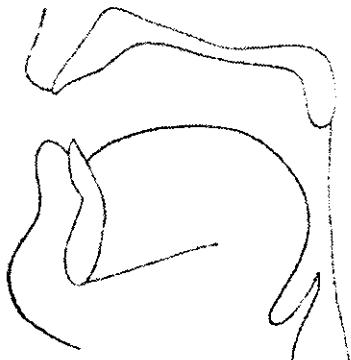
Сравнението между конфигурациите на гласовия канал за изговор на предните гласни [и] и [е] показва, че в предната си част той е стеснен, а в задната си част разширен. Разликата се състои в степента на отвореност и затвореност на различните части на канала. При изговор на гласната [е] предната част на канала е по-широка в сравнение с изговора на гласната [и], а задната съответно по-стеснена. Това се дължи на по-слабото издърпване на лингвалната маса в хоризонтална и вертикална посока.

Артикулационните характеристики определят гласната [е] по следния начин: по учленително място тя е предна, по степен на издигане на езика – средна, а по проход между гърба на езика и небцето – широка.

В акустично отношение спектърът на гласната [е] се характеризира със следните особености. Честотите на първия формант (F_1) са значително по-високи от честотите на първия формант на гласната [и]. Средно те се появяват в зоната на 400 хц. Честотите на втория формант (F_2) са високи, но в сравнително по-малка степен от честотите на втория формант на гласната [и]. Средно те се появяват в зоната

Фиг. 6. Сонаграма. Изговор
на гласна [е] в думата *бебе*

Фиг. 7. Гласна [а].

Конфигурация на гласовия канал задната си част в областта на гърлената кухина и съответно широко отворен в предната си част в областта на устната кухина. Поради факта, че стеснението е в задната част на канала, а не в средната, гласна [а] по учленително място се определя като задна.

За изговора на гласната [а] езикът в цялата устна кухина заема ниско положение, като задната му част е силно издърпана назад към средата на гърлената кухина. Краищата му са отпуснати и не се докосват до стените на небцето. Върхът на езика е също отпуснат, като леко докосва основата на долните резци. Устните са широко разтворени, без да се издърпват встрапи. Долната челюст е също силно отпусната надолу и заедно с устните осигурява много широк отвор на устната кухина. Ниското положение на езика, силно отпусната челюст и широко отворените устни характеризират гласната [а] като най-отворен в сравнение с другите гласни.

Артикулационните характеристики определят гласната [а] по следния начин: по учленително място тя е задна, по степен на издигане на езика – ниска, а по проход между гърба на езика и небцето – широка.

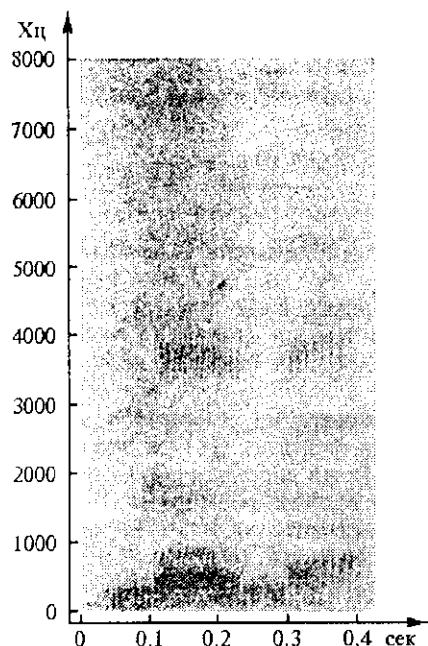
В акустично отношение спектърът на гласната [а] се характеризира със следните особености. Честотите на първия формант (F_1) са най-високи в сравнение с честотите на първия фор-

на 1600 хц. Средните честоти на третия формант (F_3) са в зоната на 2300 хц.

Акустичните характеристики определят гласната [е] по следния начин: по разположение на първите два форманта в сравнение със спектъра на гласната [и] тя е компактна, а по високата честотна стойност на F_2 – висока (висока тоналност).

Задни нелабиални гласни

§ 19. Гласна [а]. При изговор на гласната [а] гласовият канал е силно стеснен в

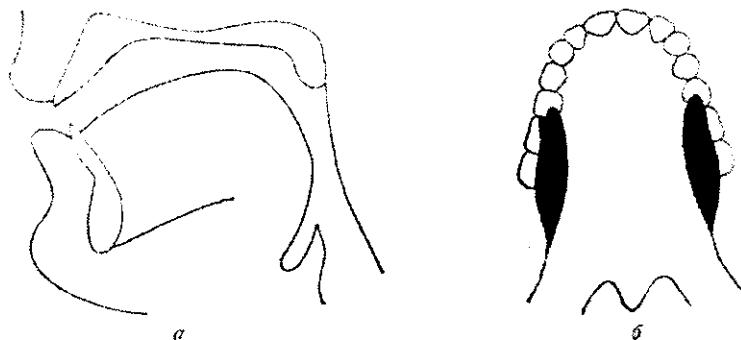

Фиг. 8. Сонаграма. Изговор на гласна [а] в думата баба

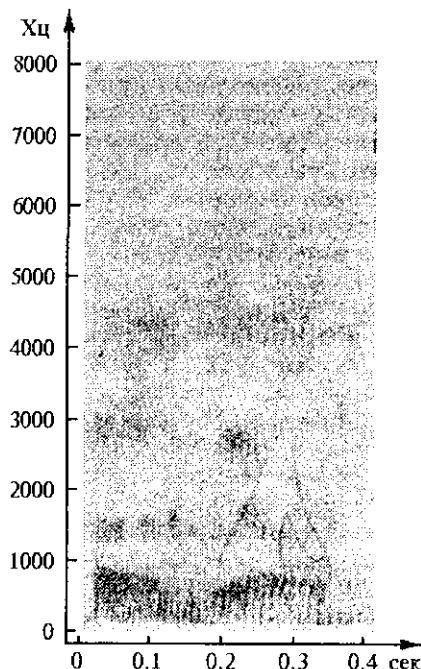
мант на другите гласни. Средно те се появяват в зоната на 600–700 хц. Честотите на втория формант (F_2) се появяват средно в зоната на 1100–1200 хц. По честотната близост между F_1 и F_2 гласната [а] се определя като ярко изразена компактна гласна. Честотите на третия формант (F_3) са доста отдалечени от честотите на втория формант. Средно те се появяват в зоната на 2200 хц.

Акустичните характеристики определят гласната [а] по следния начин: по разположение на първите два форманта тя е компактна, а по числената стойност на втория формант – със средна тоналност.

§ 20. Гласна [ъ]. За изговор на гласната [ъ] езикът в устната кухина заема по-високо положение, отколкото при изговора на гласната [а], като краищата на средната му част леко се докосват до задната част на небцето. В гърлената кухина езикът е сравнително повече издърпан от гърлената стена, отколкото при гласната [а], поради което и образуваното тук стеснение е по-слабо изразено. Върхът на езика леко се докосва до горната половина на долните резци. Отворът на устните е сравнително по-тесен, отколкото при изговора на гласната [а]. Устните са приближени една до друга и в артикулацията са неутрални – нито се изтеглят напред, нито се издърпват встрани. С тези си особености конфигурацията на гласовия канал за изговор на гласната [ъ] наподобява конфигурацията на гласовия канал в състояние на покой, при която се артикулират неутралните гласни от „шва“ тип. Характерна особеност на гласовия канал при изговор на българската гласна [ъ] е обаче очертаването на известно стеснение в областта на гърлената кухина. Това стеснение, макар и да не е така изразено, както при изговора на гласната [а], е достатъчно, за да се установи артикулационно-акустична близост между две-

Фиг. 9. Гласна [ъ]
а – конфигурация на гласовия канал; б – палатограма

Фиг. 10. Сонаграма. Изговор на гласната [ъ] в думата *ъгъл*

Те се появяват по спектъра средно в зоната на 1200–1300 хц. Честотите на третия формант (F_3) подобно на честотите на същия формант на гласната [а] се появяват средно в зоната на 2200 хц.

Акустичните характеристики определят гласната [ъ] по следния начин: по разположение на първите два форманта в сравнение със спектъра на гласната [а] тя е *едифузна*, а по числената стойност на втория формант – със *средна тоналност*.

Задни лабиални гласни

§ 21. Гласна [о]. За изговор на гласната [о] езикът се издърпва назад в устната кухина, като същевременно със задната си част се издига в посока към мекото небце, но в по-малка степен, отколкото за изговора на гласната [у]. Краишата на езика се докосват леко до стените на мекото небце, а върхът му е отпуснат и издърпан назад от предните резци. По този начин се образува сравнително голяма предна кухина и сравнително малка задна кухина. Устните едновременно с движението на езика в хоризонтална и вертикална посока се закръглят и леско се изтеглят

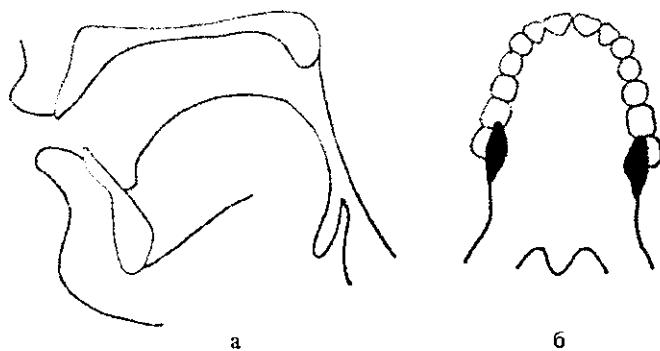
те гласни. Поради тази именно причина и гласната [ъ] се определя по учленително място като задна.

Артикулационните характеристики определят гласната [ъ] по следния начин: по учленително място тя е *задна*, по степен на издигане на езика – *висока*, а по прохода между гърба на езика и небцето – *тясна*.

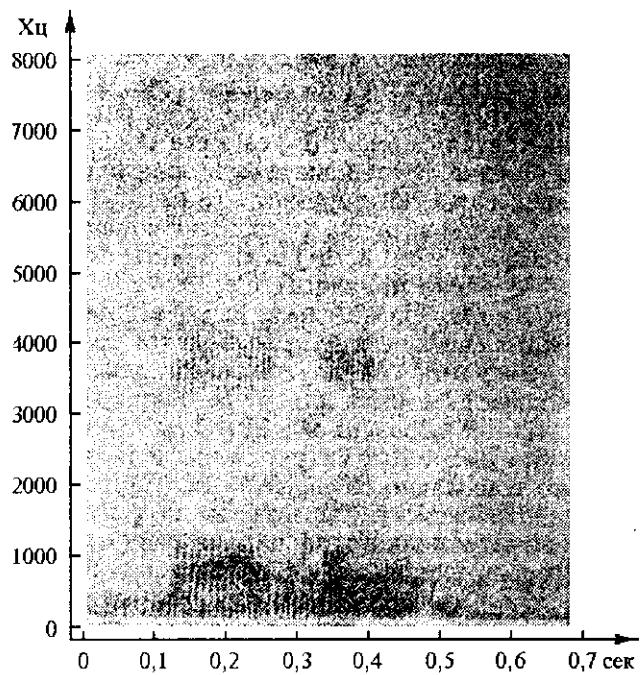
В акустично отношение спектърът на гласната [ъ] се характеризира със следните особености. Честотите на първия формант (F_1) са по-високи от честотите на първия формант на гласната [е] и по-ниски от честотите на същия формант на гласната [а]. Те се появяват средно в зоната на 450–500 хц. Честотите на втория формант (F_2) са по-ниски от честотите на втория формант на гласната [е] и са твърде близо до честотите на същия формант на гласната [а] или се изравняват с тях.

напред, като не само стесняват, но и удължават отвора на устната кухина. В акустичен план това удължаване на гласовия канал води до понижаване на честотите на формантите.

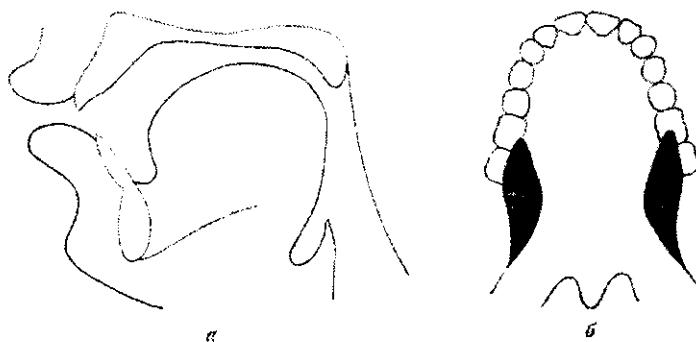
Артикулационните характеристики определят гласната [о] по следния начин: по учленително място тя е з а д н а, по степен на издигане на

Фиг. 11. Гласна [о]
а – конфигурация на гласовия канал; б – палатограма

Фиг. 12. Сонаграма. Изговор на гласна [о]
в думата *бобов*

Фиг. 13. Гласна [у]
а – конфигурация на гласовия канал; б – палатограма

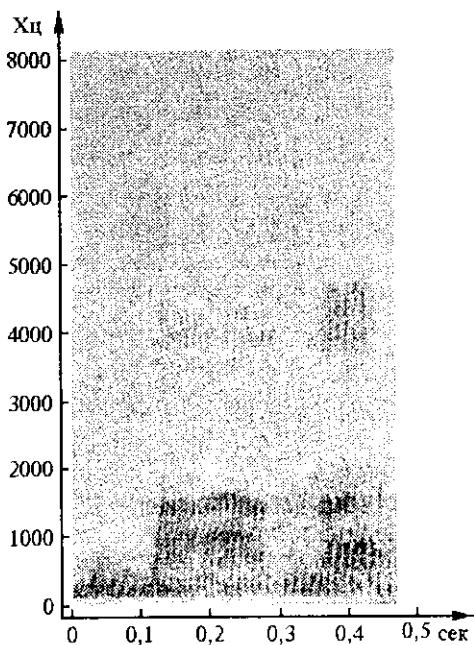
езика с р е д н а, по проход между гърба на езика и небцето ш и р о к а, а по участие на устните л а б и а л н а.

В акустично отношение спектърът на гласната [о] се характеризира със следните особености. Честотите на първия формант (F_1) са сравнително ниски и се появяват средно в зоната на 400 хц. С тази стойност F_1 на гласната [о] се изравнява с F_1 на гласната [с]. Честотите на втория формант (F_2) са сравнително ниски и средно те се появяват в зоната на 800 хц. Честотите на третия формант (F_3) са доста отдалечени от честотите на втория формант. Средно те се появяват в зоната на 2200–2300 хц.

Акустичните характеристики определят гласната [о] по следния начин: по разположение на първите два форманта в сравнение със спектъра на гласната [у] тя е д и ф у з и а, а по числена стойност на втория формант – н и с к а (с ниска тоналност).

§ 22. Гласна [у]. За изговор на гласната [у] еzikът се изтегля назад в устната кухина, като същевременно със задната си част се издига в посока към мекото небце в по-голяма степен, отколкото за изговора на гласната [о]. С краишата си еzikът пътно се опира до стените на предното място небце, където се образува и най-голямото стеснение на гласовия канал. Върхът на езика е отпуснат и силно издърпан навътре в устната кухина, като по този начин се образува и големият обем на устната кухина. Устните едновременно с движението на езика се закръглят и изтеглят напред повече, отколкото за изговора на гласната [о], в резултат на което гласовият канал се удължава и се стеснява на изхода. В акустичен план това удължаване на гласовия канал, както и при гласната [о], води до понижаване на формантните честоти.

Артикулационните характеристики определят гласната [у] по следния начин: по учленително място тя е з а д н а, по степен на издигане

Фиг. 14. Сонаграма. Изговор
на гласна [у] в думата *буба*

третия формант са със слаб интензитет. Средно те се появяват в зоната на 2200–2300 хц.

Акустичните характеристики определят гласната [у] по следния начин: по разположение на първите два форманта в сравнение със спектъра на гласната [о] тя е дифузна, а по числена стойност на втория формант тя е ниска (с ниска тоналност).

З а б е л е ж к а: Описаните конфигурации на гласовия канал и свързаният с тях акустичен ефект характеризират гласните в статично положение. Образуването на артикулационната верига е динамичен процес, при който учленението на всеки звук е обусловено в по-голяма или в по-малка степен от учленителните особености на съседните му звукове. При свързване на отделните звукове конфигурациите на гласовия канал се променят, а заедно с тях и формантната структура. Промяната е най-силия, когато учленителните места на съседните звукове са много отдалечени. В такива случаи може да възникне допълнителен призвук към гласната или образуване на нови звукове. Трябва обаче да се отбележи, че колкото и силно да бъде влиянието на артикулационното място на съседния звук, стремежът е при изговор на дадена гласна да се образува оптималната конфигурация на гласовия канал.

на езика в исока, по проход между гърба на езика и небцето тясна, а по участие на устните – лабиална.

В акустично отношение спектърът на гласната [у] се характеризира със следните особености. Честотите на първия формант (F_1) са пониски от честотите на първия формант на гласната [о] и по стойност се изравняват с честотите на първия формант на гласната [и]. Средно те се появяват в зоната на 250 хц. Честотите на втория формант (F_2) са ниски, най-ниски в сравнение с честотите на втория формант на всички други гласни. Средно те се появяват в зоната на 700 хц. Поради това и слухово гласната [у] се възприема като най-ниска. Честотите на

ГЛАСНИ БЕЗ УДАРЕНИЕ

Редукция

§ 23. Редукцията е фонетично явление, при което настъпват качествени и количествени промени в гласежа на неударените гласни. Количествените промени се проявяват най-общо в по-краткия и в по-слабия изговор на неударената гласна в сравнение с изговора на ударената гласна. Този тип промени, известни под названието „количествена редукция“, не водят до различно звучене на неударената гласна, т.е. при равни фонетични условия тя се изговаря така, както се изговаря гласната под ударение, или разликите са толкова незначителни, че остават незабелязани от слушателя.

Качествената редукция означава промяна в гласежа на гласната. Без ударение тя се изговаря по-различно, отколкото с ударение и много често е трудно да се определи нейната темброва характеристика.

Общата физиологична основа на количествената и качествената редукция е отслабване на мускулното напрежение на артикулиращите органи и съкрашаване на продължителността на фонациите. По-слабата учленителна сила от своя страна води до изменения в конфигурацията на гласовия канал, в резултат на което се получава нов тип звучене – близък до основния гласеж, но все пак в една или в друга степен различен от него.

Освен от физиологичната основа качествената редукция се обуславя и от други причини, присъщи на дадения език – характер на ударението, пораждащ по-силен или по-слаб контраст между ударени и неударени срички, консонантно-вокално взаимодействие, вокални фонемни неутрализации в рамките на корелативни двойки, вид на сричката – отворена или затворена, – изговорен стил и т.н.

В българския език неударените гласни се характеризират както с количествена, така и с качествена редукция. Под тяхното въздействие – поотделно или комбинирано – настъпват значителни промени в звуковия строеж на българската дума. В резултат на количествената редукция например (чрез съкрашаване на времетраенето) гласните [и] и [у] в отделни случаи и при определени фонетични условия могат да се консонантизират, други гласни от даден тип съчетание да изпаднат и т.н.

§ 24. Качествената редукция е една от най-характерните особености на българския неударен вокализъм. Тя се проявява предимно в приближаване на гласежа на широките гласни [е, а, о] към гласежа на съответните тесни [и, ъ, у], без обаче да се стига до пълно покритие с тях. В значително по-малка степен се наблюдава и обратното явление, което

можем да наречем „обратна редукция“ – приближаване на гласежа на тесните гласни към гласежа на съответните широки гласни:

a	—	—	→	—	—	ъ
o	—	—	→	←	—	у
e	—	—	→	←	—	и

При това взаимно движение на неударените гласни в рамките на корелативните двойки [а–ъ], [о–у], [е–и] се получават междинни оттенъци, които в зависимост от изговорния стил и от диалектната база на говорещия са по-близки или по-отдалечени от гласежа на гласните под ударение.

Редукцията в българския език е неравномерна и отделните гласни реагират по различен начин на нейното въздействие. Най-чувствителни към взаимни темброрви промени са гласните от корелативната двойка [а–ъ], които в неударено положение имат варианти със силно приближен гласеж, с по-слаба проява са промените при гласните [о–у], а най-слаби са те за книжовния изговор при гласните [е–и]. По общо правило тесните гласни [и] и [у] се поддават по-трудно на качествена редукция, отколкото широките гласни.

Приближаването в гласежа на неударените гласни [е–и], [а–ъ], [о–у] в рамките на корелативните двойки е възможно поради неутрализация на признака компактност-дифузност. Неударените гласни се оформят като варианти (алофони) на съответните гласни фонеми и тъкмо защото в системата има корелативни двойки при неутрализация на диференцирация ги признак, може да настъпи приближаване или сливане на единия член на двойката с другия.

Качествената редукция е свързана и с характера на ударението. Българското ударение е силноцентрализиращо, т.е. за ударената сричка се изразходва голяма артикулационна сила, в резултат на което се създава ярко изразен контраст между ударени и неударени гласни. Значително по-слабата артикулационна сила, с която се изговарят неударените срички, поражда известна инерция на артикулиращите органи, а оттам и условия за промени в конфигурацията на гласовия канал.

В акустично отношение редукцията на широките гласни в посока към тесните се проявява най-общо чрез понижение на честотите на първия формант – указание за по-затворен гласеж на гласната, а при тесните чрез тяхното повишение – указание за по-отворен гласеж.

Степен на редукцията

§ 25. По-голямата или по-малката степен на редукция на неударените гласни се обуславя от въздействието на различни причини. На първо място трябва да се посочи диалектната артикулационна основа. По отношение на редукцията българските диалекти се разделят на източни и западни. Разликата между тях обаче не е в наличието и в липсата на това явление, а в неговите степени. Докато в източнобългарските говори редукцията е „пълна“, т.е. неударените широки гласни са силно приближени до съответните тесни гласни – [е–и], [а–ъ], [о–у] или се сливат с тях, в западнобългарските говори редукцията е ограничена и сравнително по-слабо изразена – тя засяга гласните [а] и [о], а гласната [е] най-общо не променя тембровата си характеристика.

Книжовният изговор на неударените гласни е изграден въз основа на западнобългарските произносителни особености в областта на вокализма. Това означава, че редукцията в книжовния изговор е ограничена, тъй като засяга гласните [а] и [о], а по степен е непълна, т.е. полуредукция, тъй като не води до сливане на [а] с [ъ] и на [о] с [у]. Неударената гласна [е], както и в западнобългарските говори, остава в артикулационната зона под ударение. Затова в книжовния изговор дори силната степен на редукция на неударените гласни [о] и [у] не прави впечатление на диалектен изговор, докато заместването на неударената гласна [е] с гласна [и], особено в следударени позиции, напр. *времи* вм. *време*, *беши* вм. *беше*, *ходихми* вм. *ходехме*, се оценява като отклонение от правоговорната норма.

По-голямата или по-малката степен на редукция е в зависимост и от изговорния стил – в разговорната реч редукцията е по-силна, а при поизискан изговор, за който е характерно грижливото артикулиране на звуковете, тя е по-слабо изразена.

§ 26. Степента на редукцията е в зависимост и от мястото на гласната спрямо ударението. В предударени позиции редукцията действа по принципа на прогресивното затихване – колкото неударената гласна е по-близо до ударението, толкова редукцията е по-слаба (първа степен на редукция) и обратно – колкото по-далеч е от ударението, толкова по-силна е степента на редукцията (втора степен на редукция). В следударени позиции подобни степени не се наблюдават – редукцията е еднакво сила както за гласната, която се намира непосредствено след ударената сричка, така и за гласната, намираща се в сричка след първата неударена гласна. Степента на редукцията на гласните в следударени позиции най-общо е равна на степента на втора предударена позиции

(втора степен на редукция). По такъв начин периферията на думата при средищно ударение се оказва най-засегната от ефекта на редукцията.

Степента на редукцията е в зависимост и от консонантното съседство на неударените гласни. След твърди съгласни редуцираните гласни звучат по един начин, а след меки по друг. След меки съгласни веднъж променената гласна от редукцията се подлага на допълнителна промяна от артикулационния тип на окръжаващата я съгласна.

От комбинираното въздействие на редукцията и консонантното съседство се получава голямо разнообразие в звученето на неударените български гласни, които в качеството си на фонемни варианти обикновено остават незабелязани от слушателя, т.е. въпреки различното звучене те се идентифицират със съответните фонеми въз основа на функционалното им единство.

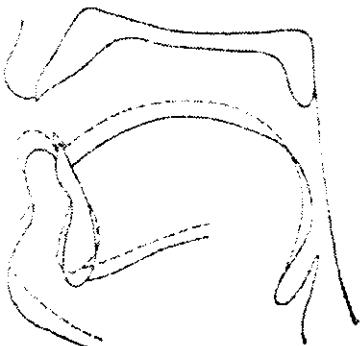
§ 27. Неударена гласна [а]. Измежду всички неударени гласни гласната [а] се поддава най-много на редукция. Конфигурацията на гласовия канал за изговор на неударената гласна [а] се характеризира със следните особености. Езикът е леко издърпан напред, като средната му част е приподигната към небцето, а задната му част е отдалечена от гърлената стена. В резултат на тази промяна устните също се приближават една до друга, като намаляват отвора на устната кухина. По този начин променената конфигурация на гласовия канал за изговор на неударената гласна [а] се приближава в по-малка или в по-голяма степен до конфигурацията на гласовия канал за изговор на гласната [ъ].

В акустично отношение спектърът на неударената гласна [а] се характеризира с разсредоточаване на звуковата енергия, т.е. в увеличаване на честотния интервал между първия и втория формант. Колкото повече интервалът се увеличава, толкова изговорът на неударената гласна [а] се доближава до изговора на гласната [ъ]. Освен промените във формантната структура неударената гласна [а] се характеризира и с отслабната акустична енергия по целия спектър.

Неударената гласна [а] в зависимост от позициите си спрямо ударението получава различни видове звучене, между които понякога е трудно да се постави отчетлива граница. При еднакво консонантно съседство най-общо се очертават два типа междинни реализации в посока от [а] към [ъ] – едната, която е по-близка до гласежа на [а], графически отбелнязвана със знака [^], и другата по-близо до гласежа на [ъ], графически отбелнязвана със знака [ə], без обаче да се стига до изравняване:

$$[\dot{a}] \rightarrow [^a] \rightarrow [\dot{e}] \rightarrow [\dot{\chi}].$$

§ 28. Вариантът [^] се осъществява в първа предударена позиция, а при по-грижлив изговор и в останалите позиции. Изговорът на този вариант се характеризира с по-слабо напрежение на артикулиращите орга-

Фиг. 15. Сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на гласната [а] под ударение и без ударение в думата *баба*. Под ударение —, без ударение ——

и втория формант – с около 150–200 хц. Понижението на тези честоти е указание именно за по-затворения гласеж на гласната [а] в първа предударена позиция, а запазването на компактния характер на спектралната картина – за гласеж, близък до гласежа на ударената гласна [а]. Вариантът [^] следователно е *a*-звук, но с по-затворен гласеж.

Времетраенето на гласната [а] в първа предударена позиция е пократко от времетраенето ѝ под ударение. В изговора на думата *глава* например неударената гласна [а] има времетраене 0,07 сек, а ударената 1,12 сек. Спектралните характеристики са следните: за гласната [а] под ударение първият формант има 750 хц, а вторият 1300 хц, за неударената гласна [а] първият форамант има 600 хц, а вторият 1100 хц.

§ 29. Вариантът [э] се реализира в сричка, която не е непосредствено пред сричката с ударение и в следударени позиции. Неговият изговор се характеризира с още по-затворен гласеж и с още по-кратко времетраене от изговора на гласната [а] в първа предударена позиция. Слухово гласежът на този звук се идентифицира като близък до гласежа на гласната [ъ], без обаче да се слива с него. Близостта е по-скоро с варианта на неударената гласна [ъ], отколкото със самата гласна под ударение.

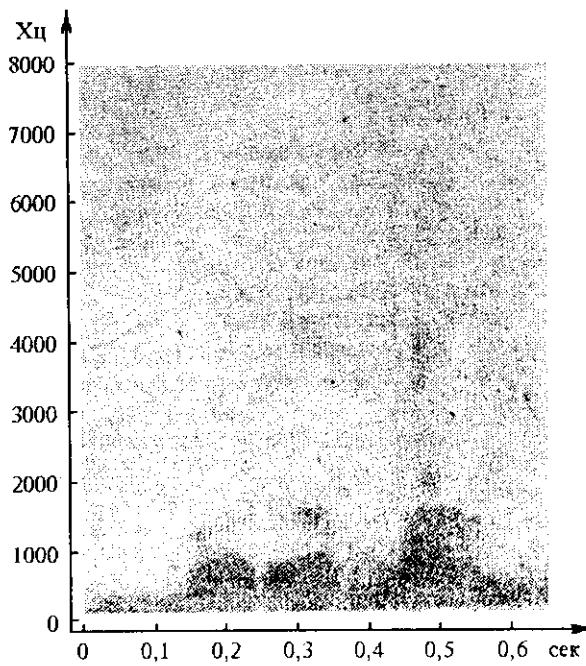
В акустично отношение спектърът на варианта [э] в сравнение със спектъра на варианта [^] се характеризира със слабо понижение на честотите на първия формант – с около 80–100 хц. По-ниските честоти на първия формант са именно указание за по-затворения гласеж на гласната [а] и за нейното навлизане в спектралната зона на гласната [ъ].

Времетраенето на гласната [а] във втора предударена позиция е пократко от времетраенето на гласната [а] в първа предударена позиция. В изговора на думата *барабан* например времетраенето на гласната [а]

гани, с по-затворен гласеж и с по-малко времетраене от изговора на гласната [а] под ударение. Например *аспект* [əспéкт], *аванс* [əвáнс], *адрес* [əдрéс], *актив* [əкти́ф], *акорд* [əкорт], *апрел* [əпри́л], *архив* [əрхи́ф], *бадем* [бáдем], *балкон* [бáлкóн], *врата* [вртá], *завет* [зльёт], *напёт* [нáпёт], *глава* [глáвà], *брада* [брáда].

Силната степен на затвореност на гласната [а] в първа предударена позиция се оценява като диалектен изговор: *ъвáнс*, *ъдрéс*, *ъкти́в*, *бъдем*, *бълкóн*, *бъща*.

В акустично отношение спектърът на гласната [а] в първа предударена позиция в сравнение със спектъра на гласната [а] под ударение се характеризира с равномерно понижение на честотите на първия

Фиг. 16. Сонаграма. Изговор на гласна [а] под ударени и без ударение в предударена позиция в думата *барабан*

във втора предударена позиция е 0,06 сек, в първа предударена позиция 0,09 сек, а времетраенето на гласната [а] под ударение е 0,11 сек.

Трябва да се отбележи, че вариантът [ə] поради слабата напрегнатост на артикулиращите органи и сравнително краткото времетраене на изговора е твърде колеблив в звуковата си реализация. В разговорната реч тенденцията е към по-силна затвореност, т.е. по-силно приближаване към изговора на гласната [ъ], а в по изискания изговор – приближаване към изговора на варианта [ʌ], например: *барабан* [бәрабән] и [бләбән], *магазин* [мәгәзин] и [мәгәзин], *засладъ* [зәслад'а] и [зәслад'ъ], *заблатён* [зәблатён] и [зәблатён], *закачалка* [зәкачалка] и [зәкачалка], *парашут* [пәршүт] и [пәршүт], *макарà* [мәкарà] и [мәкарà], *празнина* [прәзнина] и [прәзнина, равнина] [рәвнина] и [равнина], *махала* [мәхәлә] и [мәхәлә].

В книжовния изговор гласната [а] в предударени позиции има следните варианти:

$$[\dot{\text{a}}] \rightarrow [\wedge] \rightarrow [\wedge] \text{ или } [\dot{\text{a}}] \rightarrow [\dot{\text{e}}] \rightarrow [\wedge].$$

Вариантите със силно затворен гласеж в първа предударена и във втора предударена позиция се оценяват като диалектни:

$$[\dot{\text{a}}] \rightarrow [\text{ъ}] \rightarrow [\text{ъ}].$$

§ 30. В следударени позиции разнообразието в гласежа на гласната [а] е по-слабо изразено, отколкото в предударени позиции. Въпреки някои колебания между по-отворен и по-затворен гласеж общата тенденция в широката изговорна практика е към по-затворен гласеж на неударената гласна [а], практически изравнен с гласежа ѝ във втора предударена позиция. При по-грижлив изговор обаче се изговаря и по-отвореният вариант на неударената гласна [а]. Ето защо в книжовния изговор вариантите на гласната [а] в следударени позиции могат да бъдат следните:

[à] → [ə] → [æ] или [à] → [ʌ] → [ʌ].

1. В затворена следударена сричка: *запад* [зàпàт] à [éápʌt], *оран* [óрэн] à [óрли], *разсад* [ràссàт] и [ràссàт], *хлабав* [хлàбàф] и [хлàбàф], *кървав* [кървàф] и [кървàф], *мургав* [мùргàф] и [мùргàф], *имам* [ìмàм] и [ìмàм], *чакам* [чàкàм] и [чàкàм], *давам* [дàвàм] и [дàвàм], *смятам* [см'àтàм] и [см'àтàм], *пробвам* [прòбвàм] и [прòбвàм], *писал* [пìсàл] и [пìсàл], *ритал* [рìтàл] и [рìтàл], *питам* [пìтàл] и [пìтàл], *вързан* [вързàн] и [вързàн], *схватат* [схватàт] и [схватàт], *блъснат* [блъснàт] и [блъснàт].

2. В отворена сричка в краесловие: *баба* [бàбà] à [бàбà], *маса* [мàсà] à [мàсà], *крава* [кràвà] и [кràвà], *рана* [ràнà] и [ràнà], *книга* [кñигà] и

[кñигà], *тайна* [тàйнà] и [тàйнà], *млада* [млàдà] и [млàдà], *тъмна* [тъмнà] и [тъмнà], *мога* [мòгà] и [мòгà], *гледа* [глèдà] и [глèдà], *вика* [вìкà] и [вìкà], *чака* [чàкà] и [чàкà].

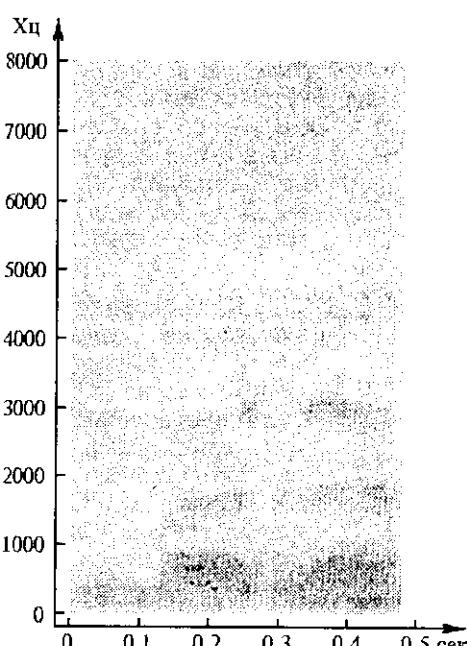
3. В некрайна следударена сричка: *приказка* [прìкàскà] и [прìкàскà], *питанка* [пìтàнкà] и [пìтàнкà], *бабата* [бàбàтà] и [бàбàтà], *глобата* [глòбàтà] и [глòбàтà], *книгата* [кñигàтà] и [кñигàтà], *враната* [врàнàтà] и [врàнàтà], *лампата* [лàмпàтà] и [лàмпàтà].

Общата редуктивна схема на неударената гласна [а] в зависимост от мястото ѝ спрямо ударението и в съседство с твърди съгласни в книжовния изговор има следния вид:

[ʌ] ← [ʌ] ← [à] → [ʌ] → [ʌ]
или

[ə] ← [ʌ] ← [à] → [ə] → [ə]

Фиг. 17. Сонаграма. Изговор на неударена гласна [а] в отворена сричка в краесловие в думата *бъда*

В съседство с меки и шушкави съгласни гласежът на неударената гласна [а] се подлага на допълнителни промени, резултат от въздействието на предното палатално учленение на тези съгласни. От задна гласна тя се превръща в предна и със сравнително по-силна степен на затвореност (вж. Промени на гласните в съчетание със съгласни, § 104).

§ 31. Неударена гласна [ъ]. В рамките на корелативната двойка [а-ъ] както неударената гласна [а] се приближава към гласната [ъ], така и неударената гласна [ъ] в една или в друга степен се приближава към гласната [а]. В резултат на това взаимно приближаване се получават близки или общи варианти на гласните [а] и [ъ]:

$$[\text{ъ}] \rightarrow [\text{ә}] \rightarrow [\text{ѧ}] \rightarrow [\text{ѧ}].$$

Конфигурацията на гласовия канал за изговор на неударената гласна [ъ] в сравнение с конфигурацията на изговора на ударената гласна [ъ] се характеризира с по-голяма отвореност на устната кухина, тъй като езикът има по-ниско положение, и съответно с по-голяма затвореност на гърлената кухина. По този начин се създава конфигурация, близка до конфигурацията за изговор на гласната [а] или по-точно до изговор на нейните варианти.

В акустичен план тази промяна в конфигурацията се отразява върху спектъра в съсредоточаване на акустична енергия чрез повишаване на честотите на първия формант и съответно чрез понижаване на честотите на втория формант – указание за по-отворен гласеж. Освен промените в изговора на гласната [ъ], по целия спектър се наблюдава, както и при другите неударени гласни, общо отслабване на акустичната енергия.

Основният вариант на неударената гласна [ъ], графически отбелязан

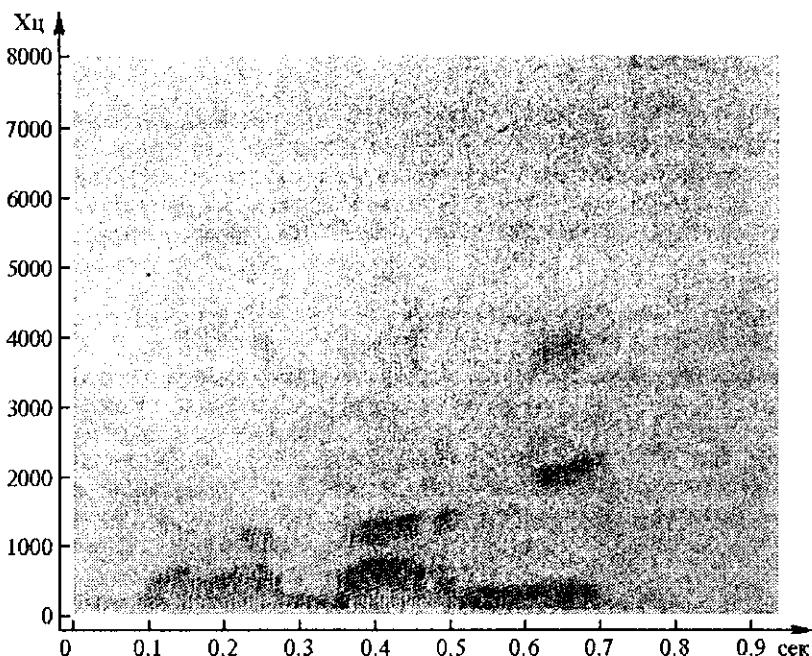
Фиг. 18. Сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на гласна [ъ] под ударение — и без ударение – – в думата *ъгъла*

със знака [ә], се характеризира със сравнително по-отворен гласеж, без обаче да излиза извън артикулационно-акустичната зона на гласната [ъ] под ударение. Този вариант е твърде близък до варианта на гласната [ъ], реализиран във втора предударена или в следударени позиции, или се слива с него. В словоформи като например *ритам* и *ритъм* [рѝтэм] и [рѝтэм], *отказ* и *откъс* [отк с] и [отк с], *мисъл* и *писал* [м с л] и [п с л] между изговора на неударените гласни [а] и [ъ] разлика не съществува и практически те се сливат в един общ произносителен вариант.

Наред с основния вариант на неударената гласна [ъ] се наблюдава и тенденция към по-широк изговор, съвпадащ с изговора на варианта на неударената гласна [а] в първа предударена позиция. Разграничението между по-затворения и по-отворения гласеж на неударената гласна [ъ] се затруднява освен от близостта на звучението им още и поради факта, че в една и съща позиция може да се срещне и единият, и другият вариант. Най-общо обаче може да се каже, че в сричка, която не е непосредствено пред ударението, по-често се среща изговорът на по-затворения вариант: *бъднина* [бэднинà], *бързина* [бэрзинà], *въдичар* [вэдичàр], *пътепис* [пэтепиc], *тържество* [тэржествò], *къдрокос* [кэдрокòс], *състудент* [сэстудéнт], *мързелан* [мэрзелàн], *дълбина* [дэлбинà], *дъждовит* [дэждовйт], *ръченик* [рэченíк].

§ 32. По-отвореният вариант на неударената гласна [ъ], графически отбелаязан със знака [ʌ], може да се появи с факултативна употреба в следните случаи:

1. В първа предударена позиция: *гълъбарник* [гэлʌбáрник], *пъстърва* [пʌстърва], *мънисто* [мʌнисто], *мъниче* [мʌниче], *състав* [сʌстáф], съ-

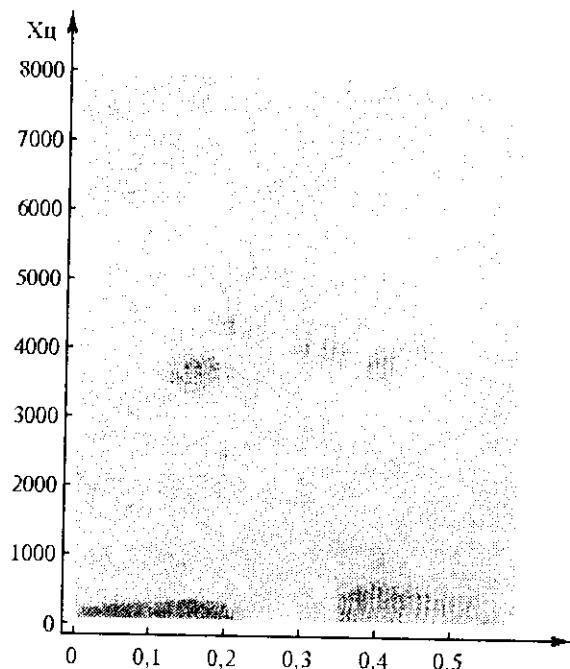
Фиг. 19. Сонаграма. Изговор на гласна [ъ] в предударена позиция
в думата *гълъбарник*

бор [слббр], *пътека* [плтка], *дъждец* [длждц], *гъбар* [глбр], *гъдулка* [глдулк], *бръмчà* [брлмч], *дърво* [длрвò].

2. В следударена позиция в затворена сричка: *гълъб* [гъллп], *пламък* [пллмк], *камък* [камк], *пясък* [п'аслк], *мъртъв* [мъртлф], *бодър* [бдлр], *объл* [бллл], *восък* [вслк], *мокър* [моклр], *тежък* [тежлк], *жезъл* [жэзл], *мисъл* [мисл], *чехъл* [чэхл], *нагъл* [нагл], *напън* [наплн].

В тази позиция между гласежа на неударената гласна [а] във формите на минало свършено деятелно причастие и гласежа на вметнатата ерова гласна разлика не се наблюдава. Изговорът може да бъде с по-затворения или с по-отворения вариант: *викал* [викэл] и [викл], *писал* [писэл] и [писл], *расъл* [расэл] и [расл], *внесъл* [внэсэл] и [внэсл], *мисъл* [мисэл] и [мисл].

3. В членната форма за мъжки род единствено число също се среща по-отвореният или по-затвореният гласеж на гласната [ъ]: *ученикът* – *ученика* [ученикэт] – [ученик], *моливът* – *молива* [моливэт] – [молив], *народът* – *народа* [народэт] – [народа], *храстът* – *храст* [храстэт] – [храст], *студентът* – *студента* [студентэт] – [студент], *заводът* – *завода* [заводэт] – [завод].

Фиг. 20. Сонаграма. Изговор на гласна {ъ} в следударена позиция в думата *мисъл*

Общата редуктивна схема на неударената гласна [ъ] в зависимост от мястото на гласната спрямо ударението ѝ в съседство с твърди съгласни в книжовния изговор има следния вид:

$$\begin{array}{c} [\text{ә}] \leftarrow [\text{ә}] \leftarrow [\text{ъ}] \rightarrow [\text{ә}] \rightarrow [\text{ә}] \\ \text{или} \\ [\text{ә}] \leftarrow [\wedge] \leftarrow [\text{ъ}] \rightarrow [\wedge] \rightarrow [\wedge]. \end{array}$$

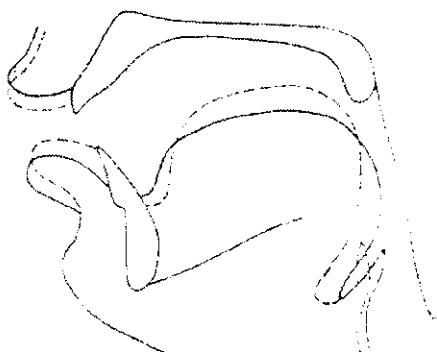
След меки съгласни вариантите на неударената гласна [ъ] под въздействието на палаталното учленение се подлагат на допълнителна промяна, придобивайки по-силно изразен отворен гласеж, например *пътъ* [път'ʌ], *учителя* [учител'ʌ], *ходя* [хòд'ʌ].

§ 33. Неударена гласна [о]. В неударено положение артикулационно акустичните качества на гласната [о] се променят в посока към гласната [у], така както неударената гласна [а] се променя в посока към гласната [ъ]. В книжовния изговор силна степен на редукция на гласната [о] не се допуска. В разговорната реч обаче тя е широко застъпена и особено в изгласно положение неударената гласна [о] е с тенденция да се приближи до изговора на гласната [у].

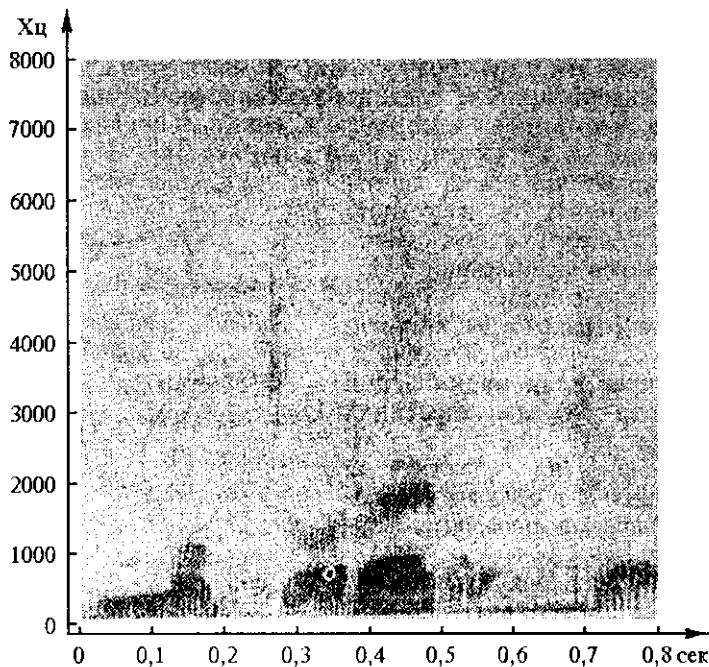
Конфигурацията на гласовия канал за изговор на неударената гласна [о] се характеризира със следните особености. Задната част на езика се придвижва леко напред и нагоре в посока към предната част на мекото небце – зона на артикулиране на гласната [у]. В резултат на това изместяване върхът на езика се издърпва още по-навътре в устната кухина, като същевременно гърлената кухина леко се разширява. Едновременно с тази нагласа на езика устните повече се закръглят и протягат напред.

В акустичен план промяната в конфигурацията на гласовия канал се отразява върху спектъра чрез леко понижаване на честотите на първия формант и в общото отслабване на интензитета на всички форманти.

Степените на редукцията на гласната [о] се обуславят от различни причини. И тук по-отвореният или по-затвореният вариант на гласната [о] в предударена позиция е в зависимост от мястото ѝ спрямо ударението – колкото по-близо е до ударението, толкова повече се запазват характеристиките на основния гласеж на [о] и обратно – колкото по-далеч е, толкова повече тя се доближава до изговора на гласната [у]. Освен от място-то спрямо ударението по-силната или

Фиг. 21. Сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на гласна [о] под ударение — и без ударение — в думата *бобов*

Фиг. 22. Сонаграма. Изговор на гласна [о] в предударена позиция в думата *моторетка*

по-слабата степен на редукцията се обуславя и от типа на консонантното съседство – билабиалните и веларните съгласни спомагат за по-силна проява на редукцията на гласната [о], отколкото от другите типове съгласни. От друга страна, гласната [о] получава сравнително по-слаба степен на редукция или почти липсва редукция, когато изпълнява функцията на суфикс за звателна форма на имената, напр. *Митко, ела; писах на Митко*. Фонетичната основа на по-слабата степен на редукция в тези случаи е удължаването на гласната [о], а оттам и по-ясният ѝ гласеж, близък до гласежа на гласната [о] под ударение.

§ 34. Вариантите на неударената гласна [о] в зависимост от позицията ѝ спрямо ударението могат да бъдат представени по следния начин:

$$\begin{aligned} [\ddot{o}] &\rightarrow [\dot{o}] \rightarrow [o] \rightarrow [\dot{y}] \\ \text{или} \quad [\ddot{o}] &\rightarrow [\dot{o}] \rightarrow [o]. \end{aligned}$$

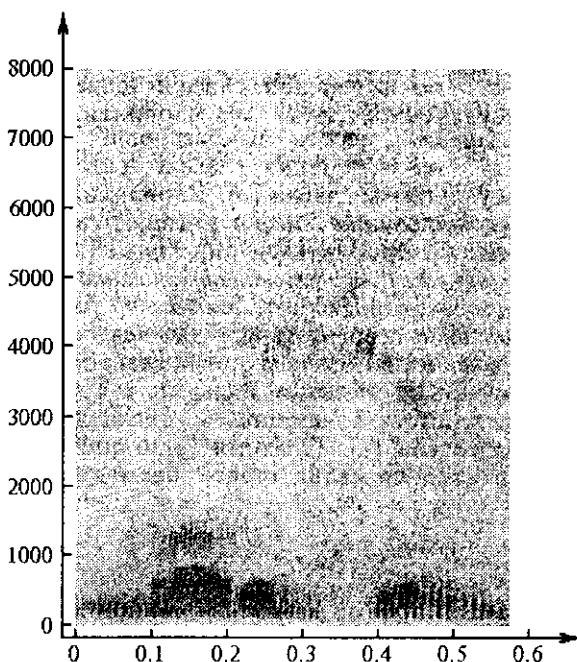
Вариантът [о] се реализира в първа предударена позиция и в звателната форма на имената, а в по-изискан изговор и в останалите предударени позиции. Характеризира се със сравнително по-затворен гласеж, с по-слаба напрегнатост и с по-кратко времетраене от изговора на [о] под

ударение: *обем* [обèм], *обзор* [обзòр], *овал* [овàл], *ориз* [ориc], *вода* [водà], *гора* [горà], *добро* [добрò], *момиче* [момѝче], *кокиче* [кокѝче], *комар* [комàр], *молба* [молбà], *море* [морè], *солист* [солиcт], *годишник* [годишник], *мамо* [мàмо], *татко* [татко], *партийо* [пàртийо], *Елено* [Елèно], *Митко* [Мìтко], *Ваньо* [Вàн'о].

Редукцията на гласната [о] се отразява при изговора и писането на някои собствени имена: *Пейо* и *Пею* [Пёйу], *Кольо* и *Колю* [Кòл'у], *Жельо* и *Желю* [Жèл'у], *Йордан* и *Юрдан* [Йурдàн].

В акустично отношение спектърът на варианта [о] в сравнение със спектъра на [о]] под ударение се характеризира с леко понижение на честотите на първия и втория формант – указание за по-затворен гласеж, но същевременно и за запазване на о-звукотипа. Средното честотно разпределение на първия и втория формант на гласната [о] и на варианта [о] е следното: [о]- $F_1 = 478$ хц, $F_2 = 894$ хц; [о]- $F_1 = 405$ хц, $F_2 = 855$ хц. Времетраенето на ударената гласна [о] е средно 0,13 сек, а на неударената – 0,09 сек.

Вариантът [о] се осъществява в сричка, която не е непосредствено пред ударението и в следударени срички. Той се характеризира с по-зат-

Фиг. 23. Сонаграма. Изговор на гласна [о]
в следударена позиция в думата *бързо*

ворен гласеж и с по-кратко времетраене от варианта, реализиран в първата предударена позиция. По слухово впечатление се идентифицира като звук, близък до гласната [у], без обаче да се слива с нея. По-скоро това е звучене, равно или близко до звученето на неударената гласна [у]: *отопление* [отоплениe], *моторетка* [моторётка], *догоря* [догор'ъ], *монотонен* [монотонен], *подарявам* [подар'авам], *кокошарник* [кокошàрник], *поделение* [поделение], *боровинка* [боровинка], *социален* [социален], *топлина* [топлинà].

В акустично отношение спектърът на варианта [ø] в сравнение със спектъра на гласната [о] в първа предударена позиция се характеризира със слабо понижение на честотите на първия и втория формант – средно с около 80–100 х. и с още по-кратко времетраене.

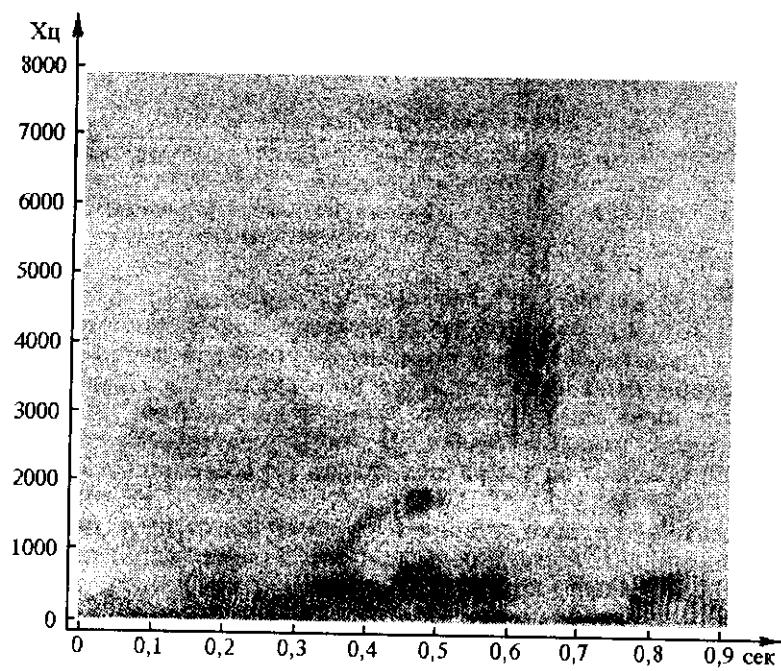
Изговорът на по-затворения вариант е в зависимост от изговорния стил – в по-изискан изговор той се замества с по-отворения вариант, а в разговорната реч е застъпен главно по-затвореният вариант, който, макар и близък до гласната [у], не се слива с нея. Изговорът на неударената гласна [о] като [у] се оценява като диалектен.

В следударени позиции, особено в краесловие, въпреки колебанията между по-отворения и по-затворения гласеж тенденцията е към по-затворен гласеж на неударената гласна [о]. Вариантът е равен на варианта във втора предударена позиция: *битов* [битоф], *способ* [спосоp], *подлог* [подлòк], *разход* [рàсхòт], *приток* [прйтòк], *купол* [кùпол], *много* [миñгò], *малко* [мàлкò], *криво* [кривò], *младо* [младò], *сладко* [слàткò], *качество* [кàчество], *членство* [члèнство], *готвеното* [гòтвенотò].

След меки съгласни и особено между две меки съгласни неударената гласна [о] променя в сила степен артикулационно-акустическите си качества, като се превръща от задна лабиална в предна лабиална гласна (вж. Промени на гласните в съчетание със съгласни, § 104–106).

§ 35. Неударена гласна [у]. Гласната [у] в сравнение с гласната [о] се поддава в значително по-малка степен на редукция и най-общо запазва гласежа на [у] под ударение. В определени позиции обаче тя е с тенденция към по-широк изговор, който се доближава до изговора на неударената гласна [о] във втора предударена или в следударени позиции.

В артикулационно отношение по-отвореният гласеж на неударената гласна [у] (графически отбелязан с точка над буквата) се обяснява с по-слабото напрежение на артикулиращите органи, при което настъпва по-слабо изразена лабиализация и по-ниско положение на езика. И едната, и другата особеност на конфигурацията на гласовия канал при изговор на неударената гласна [у] водят до приближаване до конфигурацията за изговор на неударената гласна [о]. По такъв начин в рамките на корела-

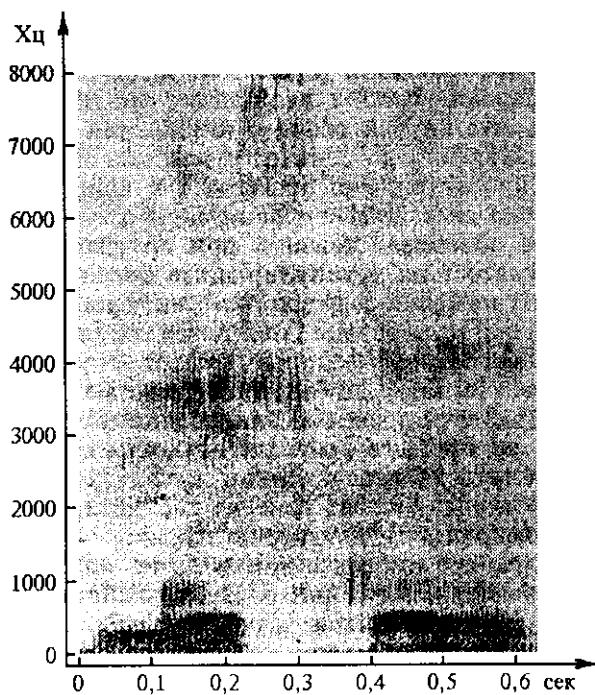
Фиг. 24. Сонаграма. Изговор на гласна [у] в предударена позиция
в думата *буболечка*

тивната двойка [о—у], така както и при двойката [а—ъ], се очертава стремеж към взаимно приближаване на вариантите. За разлика от гласната [ъ] обаче гласната [у] се разширява в сравнително по-слаба степен и слухово се идентифицира винаги като у-звукотип.

В акустично отношение спектърът на неударената гласна [у] не се различава съществено от спектъра на гласната [у] под ударение. Указание за по-отворения гласеж на неударената гласна [у] е слабото повишаване на честотите на първия формант, а в някои случаи и на втория формант. Средното честотно разпределение на първия и втория формант на гласната [у] под ударение е 300 и 850 хц, а без ударение 380 и 900 хц. Времетраенето на гласната [у] под ударение е средно 0,15 сек, а без ударение 0,10 сек.

Колебание между по-отворен и по-затворен гласеж на неударената гласна [у] се наблюдава в следните случаи:

1) в абсолютно краесловие – *близу* [блѝзү], *долу* [долұ], *другиму* [дрѹгимұ], *нему* [нèмұ], *новому* [нòвомұ], *насрещу* [насрèшұ], *някому* [н’акомұ], *кукуригу* [кукурѝгұ];

Фиг. 25. Изговор на гласна [у] в следударена позиция
в думата *мускул*

2) в затворена следударена сричка – *тонус* [тёнус], *пленум* [плёнум], *мускул* [мұскұл], *синур* [сінүр], *кичур* [кічүр], *стимул* [стімұл], *максимум* [мáксимум];

3) в срички, които не са непосредствено пред ударението – *булевард* [бұлеварт], *буржоазия* [бұржоазия], *дубликат* [дұбликат], *пущинак* [пұщинак], *суматоха* [сұматоха], *хумореска* [хұмореска].

След меки съгласни и особено между две меки съгласни неударената гласна [у] подобно на неударената гласна [о] от задна лабиална се превръща в предна лабиална гласна (вж. Промени на гласните в съчетание със съгласни, § 104–106).

§ 36. Неударена гласна [e]. Измежду широките гласни гласната [е] в книжовния изговор се поддава сравнително най-малко на редукция. Силната степен на редукция в посока към гласната [и] или заместването на гласната [е] с гласната [и] се оценява като отклонение от правово-врната норма под влияние на източнобългарския неударен вокализъм, например *сигà*, *нибè*, *литùвам*, *бёши*, *врёми*, *сидяхми*.

Въпреки че неударената гласна [е] най-общо запазва гласежа си под ударение, както другите неударени гласни, така и тя в една или в друга

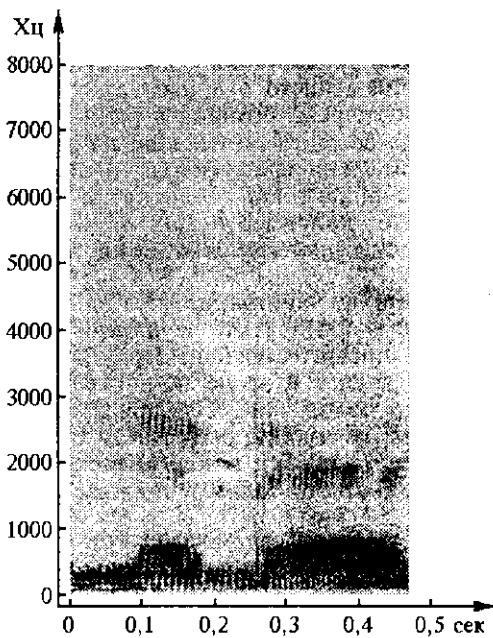
степен търпи артикулационно-акустични промени. Те са в две различни посоки: в предударени позиции гласежът е сравнително по-затворен и е ориентиран към гласната [и] в рамките на корелативната двойка [е-и], а в следударени позиции гласежът е ориентиран в посока към гласната [ъ]. И в двета случая обаче в книжовния изговор не се стига до силно приближаване или до сливане с гласежа на гласната [и] и [ъ].

В артикулационно отношение промяната в конфигурацията на гласовия канал в посока към конфигурацията за изговор на гласната [и] или гласната [ъ] се обяснява, както и при другите неударени гласни, с по-слаба напрегнатост на артикулиращите органи. Гласната [е] като предна по място на учленение и средна по степен на издигане на езика е еднакво близка както до учленението на гласната [и], така и до учленението на гласната [ъ]. Затова именно в неударено положение промяната в гласежа на гласната [е] може да бъде в посока към едната или към другата гласна. В следударени позиции сближаването с гласната [ъ] се дължи на отпускането на езика, в резултат от което настъпва централизиране на конфигурацията на гласовия канал за изговор на гласната [е], т.е. навлизане в артикулационната зона на гласната [ъ]. Това фонетично явление – централизиране на неударени гласни – е известно в много езици. В някои български диалекти замяната на неударената гласна [е] с гласната [ъ] (особено край сонори) е пълна, напр. [бòл'ън], вм. болен, [гòр'ън] вм. горен, [дòл'ън] вм. долен, [вèр'ън] вм. верен, [прàв'ъл] вм. правел, [гòд'ън] вм. годен и др.

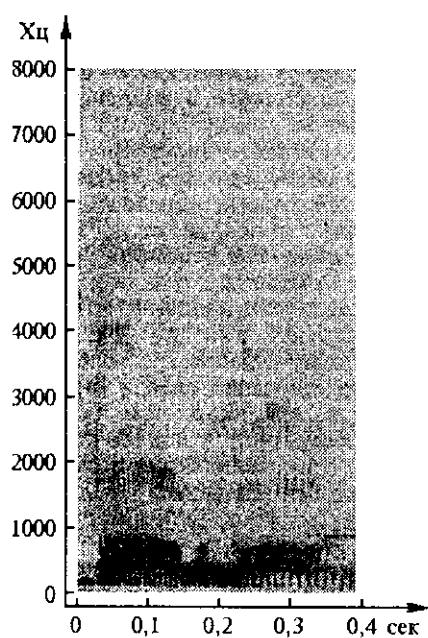
В акустично отношение спектърът на неударената гласна [е] в предударени позиции се характеризира със слабо понижение на честотите на първия формант, което означава именно по-затворен гласеж, но не в такава степен, че да настъпи изравняване със спектъра на гласната [и]. Средното честотно разпределение на първия и втория формант на ударената гласна [и] е 433 и 1917 хц, а на неударената гласна съответно 358 и 1983 хц. Времетраенето на ударената гласна е 0,11 сек, а на неударената 0,07 сек.

В следударени позиции спектърът на неударената гласна [е] се характеризира с понижение на честотите на втория формант и слабо повишаване на честотите на първия формант – указание за приближаване до спектралната картина на гласната [ъ]. Средното честотно разпределение на първия и втория формант на ударената гласна [ъ] е 413 и 1887 хц, а за неударената гласна [е] съответно 500 и 1693 хц. Времетраенето на ударената гласна [е] е 0,10 сек, а на неударената 0,09 сек.

За запазването на *e*-гласежа в системата на неударения български вокализъм действат причини от различен характер. Трябва да се посочи, макар и отслабнала, но все още действаща фонемна опозиция между

Фиг. 26. Сонаграма. Изговор на гласна [е] в предударена позиция в думата *небе*

Фиг. 27. Сонаграма. Изговор на гласна [е] в следударена позиция в думата *тебе*

неударените гласни [и] и [е] за различаване на словоформи като *лекùвам* – *ликувам*, *вековè* – *виковè*, *честотà* – *чистотà* и др. Важна роля играе също така и функционалната натовареност на гласната [е] за различаване на граматични категории – род, число, падеж (звателна форма), – а също така и за диференциране на значенията на префиксите *пре-* и *при-*: *ниле* (среден род единствено число) – *нили* (множествено число), *сине* (звателна форма) – *сини* (прилагателно множествено число), *овче* – *овчи*, *птиче* – *птичи*, *носел* – *носил*, *превързвам* – *привързвам*, *преписвам* – *приписвам*.

Трябва обаче да се отбележи, че въпреки причините, които поддържат различието между неударените гласни [е] и [и], в широката изговорна практика в предударени позиции неударената гласна [е] е с тенденция да се приближи към изговора на гласната [и].

§ 37. Неударена гласна [и]. Гласната [и] подобно на гласната [у] в неударено положение се характеризира със сравнително по-отворен гласеж, отколкото в ударено положение. Изменението е в посока към вариантите на неударената гласна [е] в предударени позиции в рамките на корелативната двойка [е-и], без обаче да се стига до сливане на звученето, ето защо неударената гласна [и] въпреки сравнително по-отворен

рения си гласеж слухово се идентифицира винаги като *i*-звукотип независимо от позицията ѝ спрямо ударението, например *бивàк*, *билèт*, *визитàция*, *вина*, *гигàнт*, *широк*, *иглик*, *извèстие*, *изпитам*, *лèви*, *тòзи*, *òсми*, *въпреки*.

В артикулационно отношение сравнително по-отвореният гласеж на неударената гласна [и] се обяснява, както и при другите неударени гласни, с по-слабо напрежение на артикулиращите органи. При изговор на неударената гласна [и] езикът е по-отпуснат и заема по-ниско положение, отколкото при изговор в ударено положение. Слабата промяна обаче в конфигурацията на гласовия канал не води до съществени промени в спектралната картина на неударената гласна [и], макар че в отделни случаи се наблюдава слабо повишаване и съответно слабо понижаване на първия и втория формант.

Таблица 3

Промени на неударените гласни в съседство с твърди съгласни

Гласни под ударение	Първа предударена позиция	Втора предударена позиция	Следударена позиция
и	и	и	и
е	е	е	е
ъ	ø (ʌ)	ø (ʌ)	ø (ʌ)
а	ʌ	ʌ (ə)	ʌ (ə)
у	у	у (ý)	у (ý)
о	ø	ø (ø)	ø (ø)

СЪГЛАСНИ

КЛАСИФИКАЦИЯ НА СЪГЛАСНИТЕ

§ 38. Принципи на класификация. Съгласните за разлика от гласните са твърде разнообразна категория и за тяхното описание и класификация се използват повече и различни артикулационно-акустични показатели.

Мястото и начинът на учленение са основни артикулационни характеристики на всяка съгласна. Мястото указва в коя точка на гласовия канал се извършва учленението, а начинът – как се извършва това учленение: с преграда, с проход или при тяхното комбинирано действие.

Съгласните в зависимост от характера на възбуждане на гласовия канал биват, з у ч н и и б е з з в у ч н и. При едновременна работа на гласовия и шумовия източник съгласната се вокализира, т.е. освен шум по спектъра се появяват и вокални елементи. При работа пък само на шумовия източник, разположен в стеснената или преградената част на гласовия канал, по спектъра на съгласната се появява само шум и слухово тя се възприема като беззвучна. Звучните и беззвучните съгласни образуват голямата група съгласни, наречени ш у м о в и. Основание за тяхното обединение с наличието на ясно изразен шумов компонент по техните спекции.

Наличието пък на подчертана формантна структура, близка до структурата на гласните, позволява част от съгласните да бъдат обединени в групата на сонорните съгласни.

В зависимост от наличието или липсата на допълнителна артикуляция, изразена чрез издигане на средната част на езика към палатума, съгласните в българския език биват м е к и (палатални) и т в ъ р д и (непалатални).

Според положението на мекото небце по време на артикулационния процес съгласните биват и а з а л н и (носови) и о р а л н и (устнени).

§ 39. Класификация по място на учленение. За да се определи учленителното място на една съгласна, необходимо е да се посочи в коя част на гласовия канал се осъществява преградата или проходът, т.е. трябва да се отговори на въпроса, къде се образува съгласната. Съглас-

ните, които се учленяват на едно и също място, образуват локален реф. Груповото противопоставяне на съгласните се осъществява именно по локални редове.

При класификацията по място на учленение трябва да се има пред вид и участието на езика, тъй като от съотношението между пасивния и активния орган се определя артикулационно-акустическото съдържание на дадена съгласна. Така за съгласните [т, д] например не е достатъчно да се каже, че те са алвеолни, тъй като в зависимост от това, дали в учленението участва върхът на езика или неговата корона, се определя и типът на тези съгласни – апикални или коронални. В английския език напр. съгласните [т, д] са апикални, а в българския – коронални. При българското учленение върхът на езика е отпуснат надолу, а при английското – издигнат нагоре.

Според мястото на учленение съгласните в българския език се делят на четири основни групи: лабиални, алвеолни, преднонебни и веларни.

1. **Лабиални** (устнени) съгласни са тези, които се учленяват с движението на устните, като активен орган е долната устна. В зависимост от осъществената връзка лабиалните съгласни се разделят на две подгрупи:

- билали (двуустнени), за чието учленение долната устна е в допир с горната устна: [п, п, б, б', м, м'];
- ладиодентални (устнено-зъбни), за чието учленение долната устна се приближава към горните резци: [ф, ф', в, в'].

2. **Алвеолни** са тези съгласни, които се учленяват на алвеолите с участието на предния език. В зависимост от допира на предната част на езика с различните части на алвеолите съгласните се разделят на две подгрупи:

- алвеодентални (алвеозъбни), за чието учленение предната част на езика установява преграда или проход с ниската част на алвеолите и съседните части на горните резци: [т, т', д, д', с, с', з, з', ц, ц', дз, дз', л, л'];
- алвеолни, за чието учленение предната част на езика установява преграда или проход с централната и горната част на алвеолите: [н, н', р, р'].

3. **Посталвеолни** (преднонебни) съгласни са тези, които се учленяват в горния край на алвеолите и предната част на твърдото небце с помощта на предната част на езика: [ш, ж, ч, дж]. В преднонебната част на гласовия канал с помощта на средния език се учленява и глайдът [й].

4. **Веларни** (меконебни) съгласни са тези, които се учленяват на мекото небце с помощта на задната част на езика: [к, к', г, г', х, х'].

От акустично гледище артикулационното място определя, от една страна, разпределението на шумовите честоти по спектъра, и, от друга – посоката и скоростта на протичане на формантните преходи на съседната гласна. Най-общо може да се каже, че при алвеолното учленение съгласните се характеризират със сравнително високи честоти, при лабиалното със сравнително ниски и при веларното и преднебното със средни честоти. Скоростта на протичане на формантните преходи се обуславя както от мястото, така и от начина на учленение.

§ 40. Класификация по начин на учленение. Да се определи начинът на учленение на една съгласна, означава да се отговори на въпроса, как се образува тя – с преграда, с преход или при тяхното комбинирано действие.

Според начина на учленение съгласните в българския език се делят на три основни групи: преградни, проходни и преградно-проходни.

1. Преградни (акуст. експлозивни) съгласни са тези, които се образуват при пълна преграда на гласовия канал, осъществена чрез прилепване на устните една до друга или чрез притискане на езика до различните части на алвеолите и небцето. По време на разрушаване на преградата възниква краткотраен турболентен шум (0,01–0,03 сек), който слухово се идентифицира като избухване или експлозия.

Преградни съгласни в българския език са [п, п', б, б', т, т', д, д', к, к', г, г'].

От акустично гледище преградните съгласни се определят като експлозивни, а поради краткостта на шума като мигови. Спектърът на преградните съгласни се характеризира с продължителност на прекъсване на издишната струя, с краткост на турболентния поток (експлозията) и с бърза промяна на честотите на формантните преходи на предходната или следходната гласна. За слуховата идентификация на преградните съгласни от важно значение са формантните преходи и по-специално тяхната посока. При липса на шумов компонент формантният преход може да бъде достатъчен фактор за разпознаването на тази категория съгласни.

2. Проходни (акуст. фрикативни) съгласни са тези, които се образуват при стеснен проход в гласовия канал, осъществен чрез приближаване на долната устна към горните резци или чрез приближаване на езика към алвеолите или различните части на небцето. Поради факта, че изговорът на тези съгласни може да трае толкова време, колкото е количеството на издишвания въздух, те се определят като непрекъснати или продължителни.

Проходни съгласни в българския език са: [ф, ф', в, в', с, с', з, з', ш, ж, х, х'].

В акустично отношение спектърът на фрикативните съгласни се характеризира с два основни показателя: относително голямо времетраене на шумовия компонент и постепенно нарастване на неговия интензитет в посока към високите честоти. Значителното времетраене на шума, честотното му разпределение по спектъра и сравнително силният интензитет са достатъчни акустични фактори за слуховата идентификация на фрикативните съгласни. Ето защо ролята на формантните преходи за разлика от експлозивните съгласни е сведена при тях до минимум.

3. Преградни – проходни (акуст. африкативни) съгласни са тези, които съчетават в себе си основните артикулационно-акустични особености на преградните и проходните съгласни. Такива съгласни в български язик са: [ц, ц', дз, дз', ч, дж]. Така африкатите [ц] и [ч] в артикулационно отношение се характеризират с пълна преграда, характерна за изговора на съгласната [т], и стеснен проход, характерен за изговора на съгласните [с] [ш]. Преградата и проходът по място на учленение съвпадат и артикулационният акт при изговора на африкатите е единен: с разрушаването на преградата се образува стеснение, което поражда шум с по-голямо времетраене в сравнение с експлозията на преградните съгласни и с по-кратко времетраене в сравнение с фрикативния шум на проходните съгласни.

В акустично отношение спектърът на африкативните съгласни се характеризира с наличие на пауза, с експлозия и фрикативен шум, които в спектрално отношение са подобни или тъждествени на съставящите ги преградни и проходни съгласни. Разликата е преди всичко във времетраенето на фрикативния шум, който при африкатите е наполовина или на една трета от времетраенето на шума на фрикативните съгласни. Експлозията, която се получава при разрушаване на преградата, в повечето случаи се отделя на 0,01–0,02 сек от началото на фрикативния шум и се очертава добре по сонаграмата. В други случаи обаче тя е твърде слаба по интензитет, слива се с началото на фрикативния шум или изобщо не се появява по спектрограмата. Това показва второстепенното значение на експлозията при идентификацията на фрикативните съгласни.

Съотношението между пауза и фрикативен шум при изговора на африкативните съгласни е променливо – то варира ту в полза на паузата, ту в полза на фрикативния шум. И двете съставки обаче имат общо времетраене, което не надвишава времетраенето на една обикновена фрикативна или преградна съгласна. Африкативните съгласни следователно трябва да се разглеждат като комбинация на елементи от едната и от другата категория съгласни, т.е. като самостоятелни звукови единици, а не като съчетание на преградната и проходната съгласна.

4. Латералните (странични) съгласни по начин на учленение съчетават в себе си особеностите на преградните и проходните съгласни, но за разлика от африкативните съгласни при тяхното учленение преградата и проходът са едновременен учленителен акт. Преградата се осъществява в зоната на алвеолите с помощта на върха на езика, а проходът чрез отпуснатите краища на езика, покрай които протича озвучената издишна струя.

Латерални съгласни в българския език са [л, л'].

От акустично гледище спектърът на латералните съгласни се характеризира с ясно очертана формантна структура, твърде близка до формантната структура на гласните.

5. Вибрантните (треперливи) съгласни подобно на латералните съчетават при своето учленение преградата и проходът, но за разлика от тях актът на съчетаване тук е последователен: най-напред се образува мигновена преграда на алвеолите с помощта на короната на езика, следвана от проход, и отново се осъществява преграда – пак проход. Този именно цикъл на преграда–проход–преграда създава слухово впечатление за треперливост. Съгласна [р] от фрикативен тип с учленително място на мекото небце не е позната, в българския език.

Вибрантни съгласни в българския език са [р, р'].

От акустично гледище вибрантните съгласни подобно на латералните се характеризират с ясно очертана формантна структура, близка до формантната структура на гласните.

6. Назалните (носови) съгласни, както и латералните, се учленяват с едновременна преграда и проход. За разлика обаче не само от латералните, а и от всички орални съгласни, които се отличават с този начин на учленение, проходът при назалните съгласни се осъществява чрез носната кухина. Тази именно особеност на учленението – преграда в устната кухина и проход в носовата – поражда типични спектрални характеристики, които обособяват назалните съгласни в самостоятелна категория, противоположна на оралните съгласни.

Назални съгласни в българския език са [м, м', н, н'].

В акустично отношение спектърът на назалните съгласни подобно на латералните и вибрантните се характеризира с ясно очертани форманти, резултат от свободния проход на озвучената издишна струя през носната кухина.

Глайд [й] от англ. glide „движа се“, „прилепвам се“. Глайдовете са особена категория динамични звукове, при чието учленение конфигурацията на гласовия канал не се задържа в дадено положение, а бързо се променя в посока към артикулационния център на предходната или следходната гласна. Идентификацията на глайдовете се извършва имен-

но въз основа на движението на артикулиращите органи и на породения от това акустически ефект. Тази особеност на учленение позволява обособяването на глайдовете в самостоятелна звукова категория.

В българския език глайд е [й]. По място на учленение той е небен, а по начин на учленение – проходен.

В акустично отношение динамичният артикуационен процес се отразява върху спектрограмата чрез движението на честотите на формантните преходи, които са плавни и сравнително бавни. Проходното учленение поражда слаб фрикативен шум, който, както показват опитите по синтеза на речта, е без съществено значение за идентификацията на [й]. Обратно, първият формант на [й], който плавно се свързва с прехода на първия формант на съседната гласна, заедно с преходите на самата гласна са от решаващо значение за идентификацията на [й].

Шумови съгласни – звучни и беззвучни

§ 41. Положението на гласилките по време на артикуляцията определя звучността или беззвучността на съгласната. По време на артикуляцията на беззвучните съгласни гласилките са разтворени и издишната струя свободно пропада между тях, а при артикуляцията на звучните съгласни едновременно с шумовия източник, който се установява в стеснената или в преградената част на гласовия канал, действа и гласовият източник, образуван от трептенията на гласилките.

Участието на гласилките не е пряко свързано с учленителния процес, т.е. нито работата на артикулиращите органи зависи от действието на гласилките, нито пък действието на гласилките е в пряка зависимост от положението на артикулиращите органи. Това означава, че дадена консонантна артикуляция може да бъде или да не бъде придружена от трептенията на гласилките, т.е. да бъде звучна или беззвучна. Както начинът на учленение, така и участието на гласилките позволяват да се осигури различието между съгласните в рамките на един и същ локален ред. Съгласните [п] и [б] например имат една и съща характеристика по място и начин на учленение – единствената разлика между тях е в наличието или в липсата на звучност.

В българския език съгласните по звучност – беззвучност образуват следните двойки:

беззвучни: [п,п',ф,ф',т,т',с,с',ц,ц',ш,ч',к,к',х,х']

звукни: [б,б',в,в',д,д',з,з',дз,дз',ж,'дж',г,г']

В акустично отношение спектърът на беззвучните съгласни се характеризира с наличие само на шумов компонент, а спектърът на звучните съгласни – с наличие на шум и основен тон, който върху сонаграмата

се появява под формата на трептения в най-ниската ѝ част. При преградните съгласни основният тон се появява по време на преградата, а при фрикативните – едновременно с фрикативния шум

Звучните и беззвучните съгласни образуват групата на шумовите съгласни, които по своите артикулационно-акустични характеристики се противопоставят на другата група съгласни – сонорните. Шумовите съгласни върху акустичен план се характеризират само с шум или с шум и основен тон, а сонорните освен с основен тон се характеризират и с вокална структура. Единствено при шумовите съгласни съществува различие по звучност и беззвучност, сонорните съгласни не познават това различие, тъй като нямат съответен беззвучен корелат.

Сонорни съгласни

§ 42. Съгласните [р, р', л, л', м, м', н, н'] по своите артикулационно-акустични особености се отделят от другите съгласни и образуват групата на сонорните съгласни. Основанията затова отеляне са следните. В артикулационно отношение, както вече се отбелзява, тези съгласни се учленяват едновременно и като съгласни, и като гласни: от една страна, преграда в устната кухина, а, от друга, свободен преход на озвучената издишна струя било през носната кухина за [м, м', н, н'], било през устната кухина за [л, л'] или пък преграда–проход–преграда за [р, р'].

В акустично отношение спектрите на сонорните съгласни се характеризират с ясно изразена формантна структура, която е твърде близка до формантната структура на гласните. В спектрално отношение различната между гласните и сонорните съгласни се състои предимно в по-слабата интензивност на формантните образувания на сонорните съгласни.

Когато се говори за сонорните съгласни, че образуват отделна група във фонетичната система на даден език, трябва да се има пред вид, че това тяхно обособяване е в известен смисъл относително, защото въпреки формантната структура, която ги обединява като общ тяхен признак, по други показатели те се различават доста чувствително едни от други. Така назалните съгласни притежават качеството носовост, което не се среща при никоя друга съгласна, и по него те се обособяват в отделна група, наречена група на назалите. В акустично отношение носовостта се проявява върху спектъра чрез появата на допълнителни честоти, резултат от специфичните резонаторни свойства на носната кухина и страничното действие на преградената устна кухина. Съгласните [р, р'], [л, л'] пък от своя страна се обособяват в отделна подгрупа, наречена група на плавните съгласни, по чийто спектър липсват допълнителни резонансни честоти.

Обособяването на сонорните съгласни в отделна група, противоположна на шумовите съгласни, се прави от функционално гледище – подобно на гласните сонорни съгласни са неутрални в процесите на асимилацията. И това е съвсем естествено – те нямат беззвучен корелат.

Що се отнася до глада [й], въпросът е по-особен. Обикновено той се включва в групата на сонорите главно от функционално гледище, т.е. поради неасимилираното му въздействие върху беззвучните съгласни. Както вече се посочи, [й] притежава такива артикулационно-акустични качества, които са достатъчно характерни, за да бъде обособен в категорията на гладовете.

Палаталин (меки) съгласни

§ 43. Една от най-характерните особености на българския консонантизъм е наличието на палаталин (меки) съгласни фонеми. С изключение на преднонебните [ш, ж, ч, дж и й] всяка съгласна в българския език може да бъде палатална или непалатална, т.е. различисто между тях да се осъществи въз основа на наличието или липсата на признака палаталност.

Палатализацията на съгласните подобно на веларизацията и лабиализацията представлява допълнителна артикулационно-акустична характеристика, която се наслагва над основата и поради това специфичните шумови особености не се променят или по-точно променя се честотното разпределение, но не и техният характер – експлозивният шум си остава експлозивен, фрикативният – фрикативен и т.н.

В артикулационно отношение палатализацията е свързана с наличието на *и*-конфигурация на гласовия канал, който се постига или чрез повдигане на средната част на езика към твърдото небце, или чрез преместване на учленителното място пак с помощта на средния език в предната част на устната кухина. Така че, що се отнася до активния орган, палатализацията е резултат предимно от работата на средната част на езика. Създаването на *и*-конфигурация на гласовия канал при изговор на палатални съгласни води до намаляване на челюстния ъгъл и до по-голям допир на езика до твърдото небце, отколкото при изговора на съответните непалатални съгласни.

Палаталност чрез повдигане на средната част на езика се получава при лабилните (билабиални и лабиодентални) съгласни, а чрез преместване на учленителното място – при алвеолните и веларните съгласни. Поради наличието на две артикулационни места – едно основно на устните и друго допълнително на палатума – лабиалните съгласни се определят като двуфокусни, а поради известно съвпадение на основното и

допълнителното учленени – алвеолните и веларните палатални съгласни се определят като еднофокусни.

При палатализацията на съгласните стеснението или преградата в предната част на устната кухина разделя гласовия канал на две неравномерни части – задна с голям обем и предна с малък обем. В акустично отношение такава форма на гласовия канал поражда разпръскване на звуковата енергия, която в случая се изразява с повишаване на честотите на втория формант и съответно понижаване на честотите на първия формант (вж. спектъра на гласната [и], § 17).

Палатализацията обаче върху акустичен план не се изразява само в повишаването на честотите на шумовия компонент на съгласната – това с един от резултатите на палатализация процес. Друг резултат, който има основно значение за различието между палатални и непалатални съгласни, е промяната на преходите на следходната гласна. Промяната засяга както посоката на формантите, така и скоростта на претичане на техните честоти. По този начин границите на палаталната съгласна се разширят, т.е. за нейната идентификация са необходими както повишени шумови честоти, така и специфични формантни преходи.

Палатализиращата конфигурация на гласовия канал поражда следните промени във формантната картина на съгласните и свързаните с тях гласни (вж. цифровите данни при артикулационно-акустичната характеристика на съгласните).

§ 44. Спектрални промени. Акустичния ефект от палатализацията на съгласните се изразява предимно в повишаване на честотите на първа и втора шумова зона.¹

В зависимост от степента на повишаване на честотите, която се обуславя от степента на промяната на конфигурацията на гласовия канал, палаталните съгласни се обособяват в три групи:

1. Лабиални – [и', б', ф', м'], при които в сравнение със съответните непалатални съгласни повишаването на честотите е най-силно изразено – средно с около 1000 хц за първата шумова зона и със 700–800 хц за втората шумова зона.

2. Веларни – [к', г', х'], при които повишаването на честотите е също така силно изразено – средно с 1000 хц за първа и втора шумова зона. Тази разлика се обяснява със значителната промяна на гласовия канал при палатализацията на веларните съгласни – артикулационното място от задната част на устната кухина се премества в предната част.

¹ Терминът „шумова зона“ за спектъра на съгласните се предпочита пред термина „формант“, свързан преди всичко с гласните. Първа шумова зона съответства на F_2 , а втора на F_3 на консонантния спектър.

3. Алвеолни съгласни – [т', д', с', з', ц', дз'], при които ефектът от палатализацията е най-слабо изразен – средно с 250 х. за първата шумова зона и с едва 150 х. за втората. Това се обяснява със сравнително малката разлика в промяната на конфигурацията на гласовия канал при палатализацията на алвеолните съгласни – артикулационното място при изговор на непалаталните съгласни се измества от алвеолите слабо нагоре в посока към твърдото небце при изговор на палаталните съгласни. От тази група се отделят плавните съгласни, чиято палатализация е силно изразена, особено при съгласната [л'].

Палатализацията не променя спектралните характеристики на назалните съгласни [м, н], тъй като при тяхната артикулация резонаторната система, съставена от гърлената и носната кухина, не се променя, т.e. тя е една и съща както при изговор на палатални, така и при изговор на непалатални съгласни. И при съгласните [с, з] палатализацията не променя съществено спектъра. Различието по спектъра между палатални и непалатални [с, з] е по-скоро в ниските честоти, които обаче нямат съществено значение за тяхната слухова идентификация. При липса на повишени шумови честоти палатализацията се сигнализира единствено чрез формантните преходи, а характерът на самия шум – ексилозия или фрикативност – служи за идентификация на самата съгласна.

§ 45. Промени във формантните преходи. Формантните преходи при палаталните съгласни се обуславят от сложното движение, което извършват артикулиращите органи от предната част на устната кухина към задната, където се намират учленителните места на гласните [а, ъ, о, у]. Формантната картина през това време търпи значителни промени: в началото преходите на първите два форманта са значително отдалечени един от друг – резултат от *и*-конфигурацията на гласовия канал – и в края повече или по-малко са приближени в зависимост от съотношението на стационарните участъци на самата гласна.

Различието между палатални и непалатални съгласни, сигнализирано чрез преходите, засяга тяхното времетраене и начални честоти. Освен това, ако при непалаталните съгласни преходите на F_2 и F_3 могат да бъдат положителни или отрицателни в зависимост от артикулационните им места, при палаталните съгласни тези преходи са само положителни. По този начин палатализацията като явление променя в значителна степен и формантната структура на гласните, с които те се свързват.

Преходът на втория формант на гласната има висока начална честота, обща за всички палатални съгласни, и съответно ниски за прехода на първия формант. Началните честоти на преходите съвпадат с честотното разпределение на първите два форманта на гласната [и]. Движението на артикулиращите органи от предната част на устната кухина към

задната постепенно понижава честотите на прехода на втория формант и съответно повишава честотите на прехода на първия формант до тяхното стабилизиране в стационарната част на спектъра. По този начин се създава гайдовият характер на преходите.

Времетраенето на преходите на палаталните съгласни в сравнение с преходите на непалаталните съгласни е удвоено за първия формант и утроено за втория формант.

В зависимост от разликата между началните честоти на преходите на палаталните и непалаталните съгласни се обособяват четири групи съгласни, които по спадащата числена стойност се подрежат по следния начин:

I група – билабиалните [п–п', м–м'], лабиоденталните [ф–ф', в–в'] с разлика от 180 хц при първите форманти и 940 х. при вторите.

II група – плавните [р–р', л–л'] с разлика от 125 х. при първите форманти и 750 х. при вторите.

III група – алвеолните [т–т', д–д', н–н', с–с', з–з', ц', с'] с разлика от 108 хц при първите форманти и 525 при вторите.

IV група – веларните [к–к', г–г', х–х'] с разлика от 25 хц при първите форманти и 250 хц при вторите.

Спектралният анализ показва, че за акустичното различие между палатални и непалатални съгласни са необходими четири допълнителни признака: повишени честоти не първа и втора шумова зона с изключение на [м', н', с', з', ц', с'], положителни преходи на първия и втория формант на съседната гласна, висока начална честота и значително времетраене на вокалните преходи.

Както показват аудитивните тестове, най-важният параметър, носещ информация за палаталност, е формантният преход на следходната гласна. Изключение правят само съгласните [к', г', л'], които и въз основа на повишения шумов компонент могат да бъдат разпознати като палатали.

Ролята на шумовия сегмент при палаталните съгласни е да идентифицира основния тип съгласна и следователно да я отдели от другите съгласни.

Палатални съгласни и [й]

§ 46. По своя общ аспект – посока, темп на протичане на честотите и свързване със задни гласни – формантните преходи на палаталните съгласни не се отличават съществено от преходите на гайдата [й]. Близостта се обуславя от общата конфигурация на гласовия канал. И в двата случая артикулиращите органи изминават един и същ път – от предно

палатално към задно учленение на реализиране на задните гласни [а, ъ, о, у]. Естествено е при този общ артикулационен процес да се появят и в акустичен план общи спектрални изменения. Глайдовата характеристика на преходите свързва палаталните съгласни с [й].

Различията между палаталните съгласни и [й] се състоят в следното. При съгласната [й] началните честоти не прехода на втория формант са средно с 250–350 хц по-високи от честотите на прехода на втория формант на палаталните съгласни. Тази разлика е естествена, тъй като при изговор на [й] конфигурацията на гласовия канал е оптимална, докато при изговор на една палатална съгласна има по-голяма или по-малка приближеност до нея. Основното различие обаче между двата типа реализации се състои в наличието на първи формант при [й] и неговата липса при палаталните съгласни. Първият формант на [й] се появява по спектъра в зоната на 250 х. и се характеризира със силен интензитет. Той се свързва непосредствено и плавно с прехода на първия формант на следходната задна гласна, образувайки с нея една неделима акустическа цялост. Опитите със синтеза на речта показват, че при премахване на този именно формант идентификацията на [й] се нарушава.

Трябва обаче да се изтъкне, че единаквостта на преходите е благоприятно условие за проява на [й], т.е. вместо палатален изговор на съгласната да се получи изговор на обикновена съгласна плюс [й]: *байл, съанска* и др. Това особено личи в изговора на лица, които нямат учленителни навици да изговарят палатални съгласни в определена позиция, или при по-набледнат изговор, при който йотовият елемент се засилва. Пълният изговор обаче на [й], предшестван от изговора на съгласна в рамките на една и съща дума, ще означава друга реализация, непозната на българския език.

Палатализация на съгласните пред предните гласни [e] и [i]

§ 47. Всяка съгласна в позиция пред предна гласна в една или в друга степен се палатализира. И това е естествено, тъй като в говорната верига звуковете не се артикулират независимо един от друг, а си влияят взаимно, променяйки по този начин доста от качествата си. Когато една съгласна се свързва със задна гласна, шумовите честоти се понижават и обратно – когато тя се свърже с предна гласна, те се повишават. Това е така, защото при артикулацията на съгласната езикът заема позиция, необходима за изговора на гласната, с която съответната съгласна се свързва.

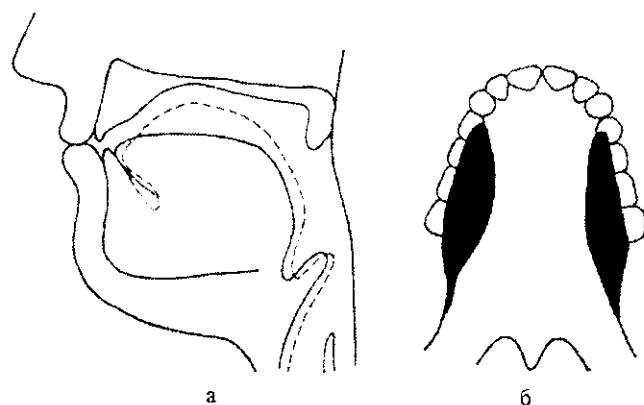
В акустично отношение палатализацията на съгласните пред гласните [е] и [и] в българския език се изразява чрез повишаване на шумовите честоти. Сами по себе си обаче те не са в състояние да сигнализират палаталност, тъй като липсва основният компонент – специфичните формантни преходи. Наличието или липсата на гайдов елемент, свързващ съгласната със следходната гласна, е най-важното условие за палатална идентификация. При книжовния изговор на съгласните пред предните гласни [е] и [и] липсва именно този елемент, докато в източнобългарския изговор той е налице.

АРТИКУЛАЦИОННО И АКУСТИЧНО ОПИСАНИЕ НА СЪГЛАСНИТЕ

Преградни съгласни

§ 48. Съгласни [п, б]. Тези съгласни се учленяват с пълна преграда на гласовия канал, образувана от допира на устните една до друга. Зад преградата въздухът се сгъстява, който поради краткотрайната динамика на артикуляция процес се освобождава внезапно и слухово се възприема като избух (експлозия). Езикът не участва в учленението, но по време на преградата заема такава позиция, каквато е необходима за изговора на следходния звук. Мекото небце е издигнато нагоре и не позволява на издишната струя да протича през носната кухина.

В акустично отношение спектрите на съгласните [п] и [б] не се различават съществено. Разликата се състои предимно в наличието на ос-

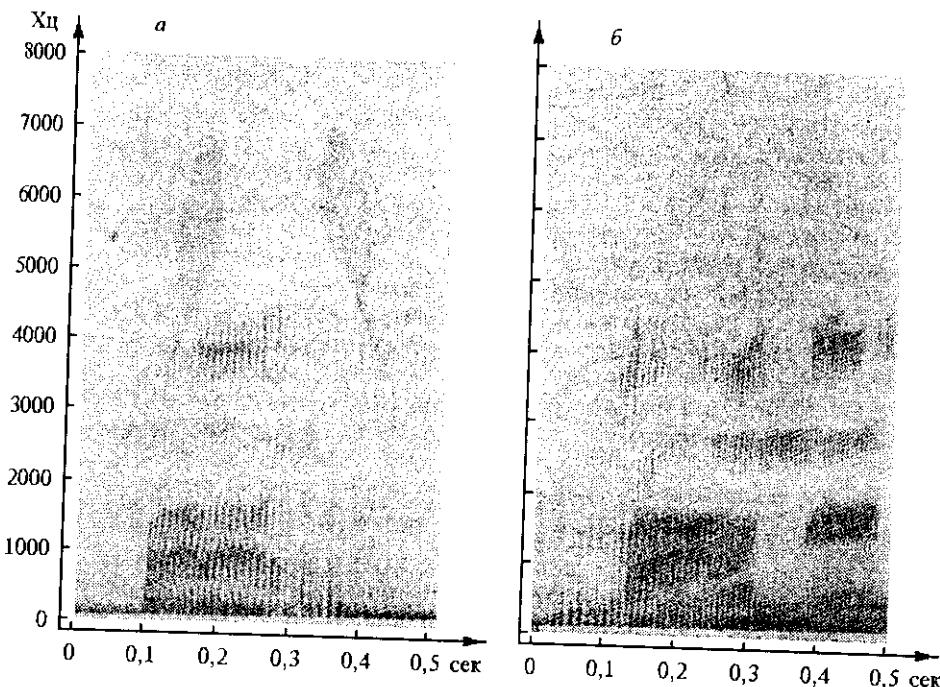
Фиг. 28. а – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдите съгласни [п], [б] — и меките съгласни [п'], [б'] ---; б – палатограма на меките съгласни [п', б']

новен тон плюс шум на съгласната [б], т.е. това, което я прави звучна, и липса на такъв тон при изговора на съгласната [п], поради което тя се възприема като беззвукна.

Разположението на честотите на шума по спектъра зависи в голяма степен от формантната структура на следходната гласна: ако гласната има висок втори формант, то и честотите на шума се появяват по-високо по спектъра и обратно – ако честотите на втория формант са разположени в района на по-ниските честоти, и шумовите зони започват съответно по-ниско.

При съгласните [п, б] концентрацията на звуковата енергия се извършва в сравнително ниска част на спектъра – средно в зоната на 1000–1300 хц и се разпростира до 8000 хц., т.е. до горната граница на сонаграмата с няколко зони на засилване.

Времетраенето на шума е твърде кратко и варира от 0,01 до 0,02 сек. Интензитетът е сравнително слаб и в посока към високите честоти постепенно намалява. Преходът на втория формант на гласната, с която се свързват съгласните [п] и [б], е отрицателен със средно времетраене 0,04 сек. При съгласната [б] тенденцията е към увеличаване на времетраенето на прехода.

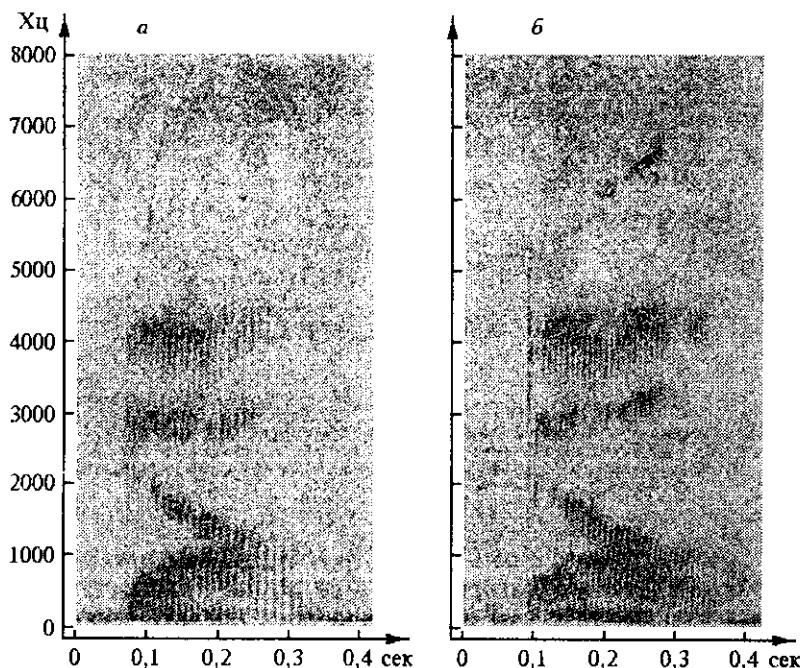
Фиг. 29. Сонаграма

a – изговор на съгласна [п] в думата *пара*; *б* – изговор на съгласна [б] в думата *баба*

В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [п] и [б] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение те са б и л а б и а л н и, а по начин на учленение – п р е г р а д н и. По участието на гласилките съгласната [п] е б е з з в у ч н а, а съгласната [б] з в у ч н а. В акустично отношение по концентрацията на звуковата енергия в ниската част на спектъра съгласните [п, б] са д и ф у з и и, а по слухово впечатление – н и с к и. По продължителност на шума те са п р е к ъ с н а т и.

§ 49. Палатални съгласни [п', б']. Палатализацията на лабиалните преградни съгласни се получава чрез издигане на средната част на езика към твърдото небце при пълно запазване на основните артикулационни характеристики на непалаталните съгласни, т.е. средната част на езика извършва допълнителна артикулация, която се наслагва над основната. По този начин конфигурацията на гласовия канал се приближава твърде много до конфигурацията на изговор на гласната [и], вследствие на което се получават и специфичните акустически характеристики на палаталните съгласни.

В акустично отношение палатализиращата конфигурация на гласовия канал води до две основни промени във формантната картина на съгласните [п'] и [б']: първата се изразява върху спектъра в значител-

Фиг. 30. Сонаграма

a – изговор на съгласна [п'] в думата пля; б – изговор на съгласна [б'] в думата блл

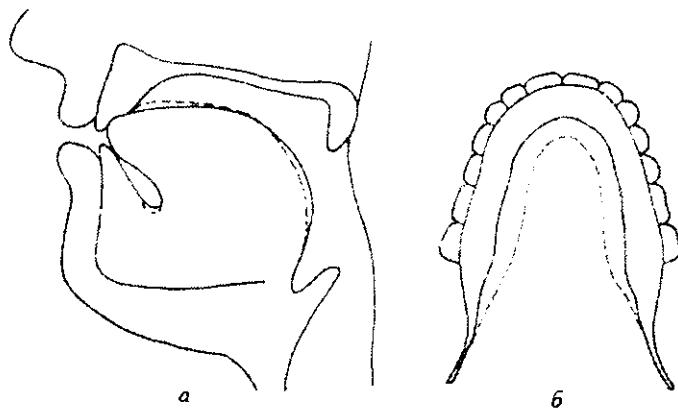
ното повишаване на началните шумови честоти, а втората в промяната на посоката и времетраенето на преходите на втория и третия формант на съседната гласна.

Разликата между шумовите честоти на палаталните и непалаталните съгласни е значителна – 1050 хц за първата шумова зона и 750 хц за втората. В района на високите честоти обаче разликата прогресивно намалява.

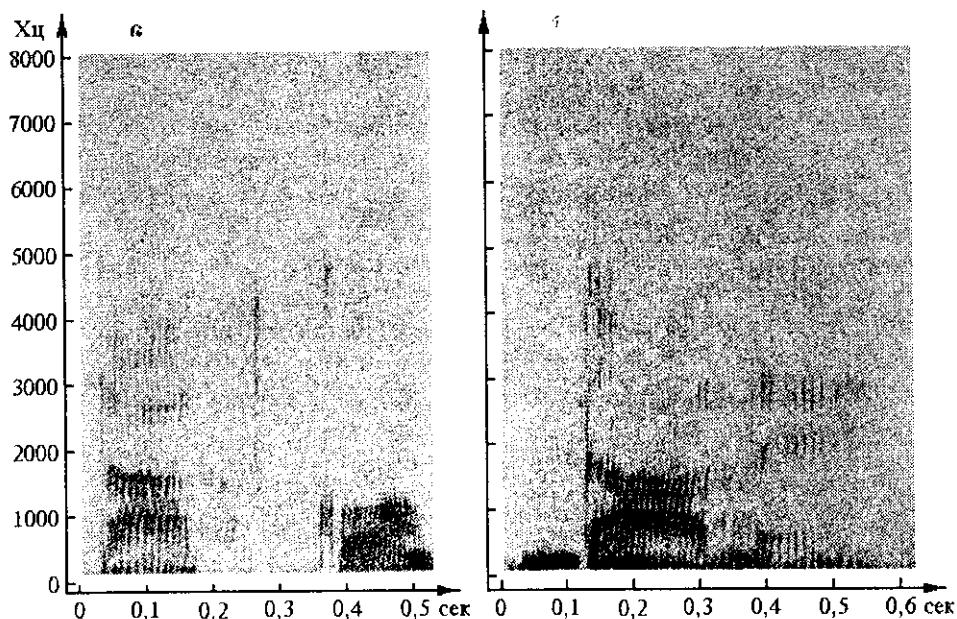
Формантните преходи при палаталните съгласни [п', б'] се характеризират със следните особености: а) положителна характеристика на преходите на втория и третия формант на следходната гласна; б) високо честотно начало на прехода на втория формант и съответно ниско честотно начало на прехода на първия формант; в) значително времетраене на преходите.

Разликата в началните честоти не преода на втория формант при палаталните [п', б'] и непалаталните [п, б] е 1000 хц, а на времетраенето на преода – 0,05 сек. Разликите в честотите на преода на първия формант са почти несъществени – от порядъка на 100-150 хц, но с удвоено времетраене на преода за палаталните [п', б'].

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталните съгласни [п', б'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение те притежават учленителните характеристики на съответните непалатални съгласни плюс качеството п а л а т - н о с т, а в акустично отношение – техните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т, което съдържа както повишените шумови честоти, така и специфичните особености на формантните преходи.

Фиг. 31. а – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдите съгласни [т, д] — и меките съгласни [т', д'] – – – ; б – сравнение между палатограма на твърдите съгласни [т, д] — и меките съгласни [т', д'] – – –

Фиг. 32. Сонаграма

а – изговор на съгласна [т] в думата *татко*; б – изговор на съгласна [д'] в думата *даде*

§ 50. Съгласни [т, д]. Тези съгласни се учленяват с пълна преграда на гласовия канал в областта на алвеолите. Короната на върха на езика се допира плътно до алвеолите и съседните части на горните резци, като същевременно краищата на езика се докосват до цялото небце. По този начин за учленението на съгласните [т, д] участва целият преден език. Мекото небце е издигнато нагоре, опира се до фаринксовата стена и не позволява на издишната струя да протича през носната кухина. И тук, както при учленението на билабиалните преградни съгласни, набраният въздух зад преградата се освобождава внезапно и слухово се идентифицира като експлозия.

В акустично отношение различието между двете съгласни се осигурява от наличието на основен тон по спектъра на съгласната [д] и от неговата липса по спектъра на съгласната [т].

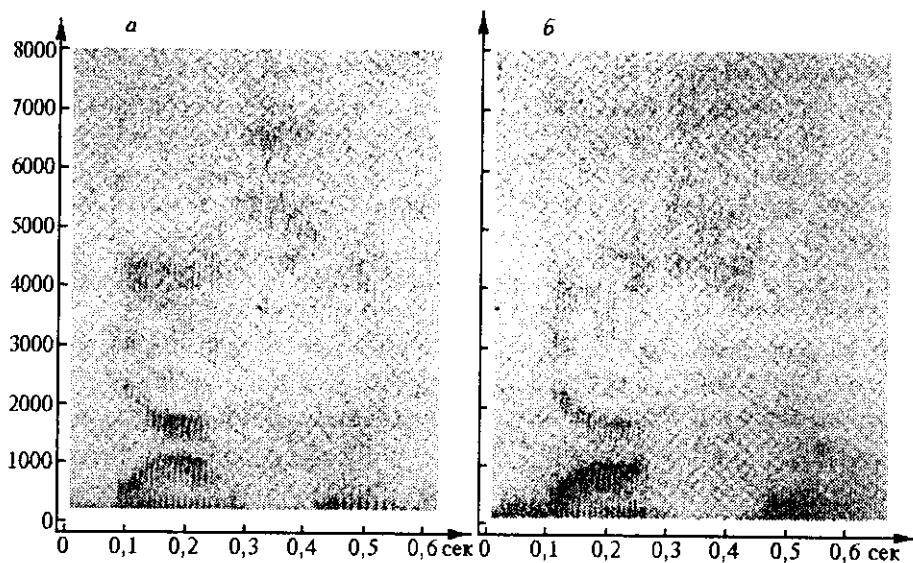
При съгласните [т, д] за разлика от съгласните [п, б] концентрацията на звуковата енергия се извършва в сравнително високата част на спектъра – средно в зоната на 3000–4000 хц. Под тази зона и над нея върху сонаграмата се очертават честоти със сравнително по-слаб интензитет. Общо взето интензитетът на шума при съгласните [т, д] е по-силен от шума на съгласните [п, б], но и по-слаб от шума на съгласните [к, г].

Времетраенето на шума, както при съгласните [п и б], е твърде кратко и варира от 0,01 до 0,02 сек.

В зависимост от гласната, с която се свързват съгласните [т, д], преходът на втория формант е положителен, нулев или отрицателен. При свързване с гласните [а, о, у] преходът е положителен, при гласната [ъ] – нулев, а при гласните [е, и] – отрицателен. Времетраенето на прехода варира от 0,05 сек до 0,09 сек, като при свързване със задните гласни е с тенденция да бъде по-голямо, отколкото на предните гласни.

В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [т] и [д] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение те са алвеоларни, а по начин на учленение – преградни. При участието на гласилките съгласната [т] е близка към а, съгласната [д] – към у. В акустично отношение по концентрацията на звуковата енергия в сравнително високата част на спектъра съгласните [т, д] са дифузни, а по слухово впечатление – високи. По продължителност на шума те са прекъснати.

§ 51. Палатални съгласни [т', д']. Палатализацията на съгласните [т', д'] се извършва чрез лекото преместване на преградата от ниската част на алвеолите върху средната и високата ѝ част. Средният език се издига и с краищата си се опира плътно както върху алвеолите, така и върху страните на цялото твърдо небце. По този начин се създава кон-

Фиг. 33. Сонаграма
а – изговор на съгласна [т'] в думата *мясно*; б – изговор на съгласна [д']
в думата *дясно*

фигурация, близка до конфигурацията за изговор на гласната [и]. В резултат на издигането на езика преградената площ на гласовия канал е много по-голяма за изговор на палаталните [т', д'], отколкото за изговора на непалаталните [т, д]. Участието на средната част на езика в артикулационния процес осигурява различието между палатални и непалатални съгласни [т, д].

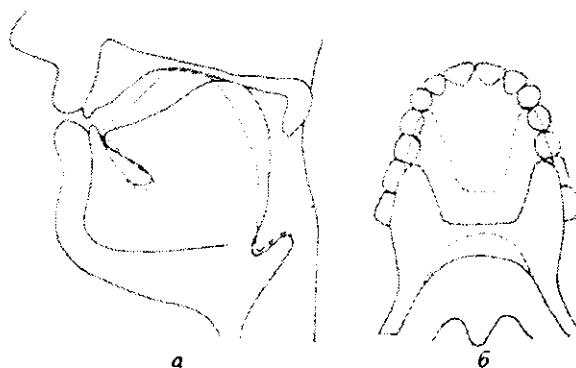
В акустично отношение спектърът на палаталните съгласни [т', д'] се характеризира с повишени шумови честоти и положителни преходи на съседната гласна. Разликата между шумовите честоти на палаталните и непалаталните [т, д] е твърде малка – 250 х. за първата шумова зона и едва 150 хц за втората. Това се обяснява с факта, че при палатализацията на алвеолните съгласни конфигурацията на гласовия канал търпи сравнително по-малки промени, отколкото при палатализацията на другите съгласни.

Освен повишаване на шумовите честоти по спектъра на съгласните [т', д'] се наблюдава и фрикативен шум, който се появява след експозицията, с времетраене средно 0,03 сек. Неговата концентрация е главно в района на 2700, 3700 и 6500 хц.

Формантните преходи при палаталните съгласни [т', д'] имат същите характеристики, както и преходите при палаталните съгласни [п', б']. Разликата в началните честоти на прехода на втория формант при палаталните [т', д'] и непалаталните [т, д] е 525 хц. Тази сравнително малка разлика в честотното начало на прехода се дължи на факта, че в единия и в другия случай преходите са положителни. Времетраенето на прехода на втория формант при палаталната съгласна [т'] е с 0,11 сек по-голямо от времетраенето на прехода при непалаталната съгласна [т], а при звучната съгласна [д] разликата е с 0,14 сек. Разликите в честотите на прехода на първия формант са от порядъка на 150–200 хц, а на времетраенето – 0,06 сек.

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталните съгласни [т', д'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение те притежават учленителните характеристики на съответните непалатални съгласни плюс качеството п а л а т а л - н о с т, а в акустично отношение – техните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т.

§ 52. Съгласни [к, г]. Тези съгласни се учленяват с пълна преграда на гласовия канал, образувана в различни зони на мекото и твърдото небце в зависимост от артикулационното място на следходната гласна. Така при свързване с гласните [о, у] преградата се осъществява върху предното меко небце, а при свързване с гласните [а, ў] тя се премества по-напред и освен мекото небце обхваща и част от твърдото небце. С още

Фиг. 34.

a – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдите съгласни [к, г] —— и меките съгласни [к', г'] —— ; *б* – сравнение между палатограмите на твърдите съгласни [к, г] —— и меките съгласни [к', г'] ——

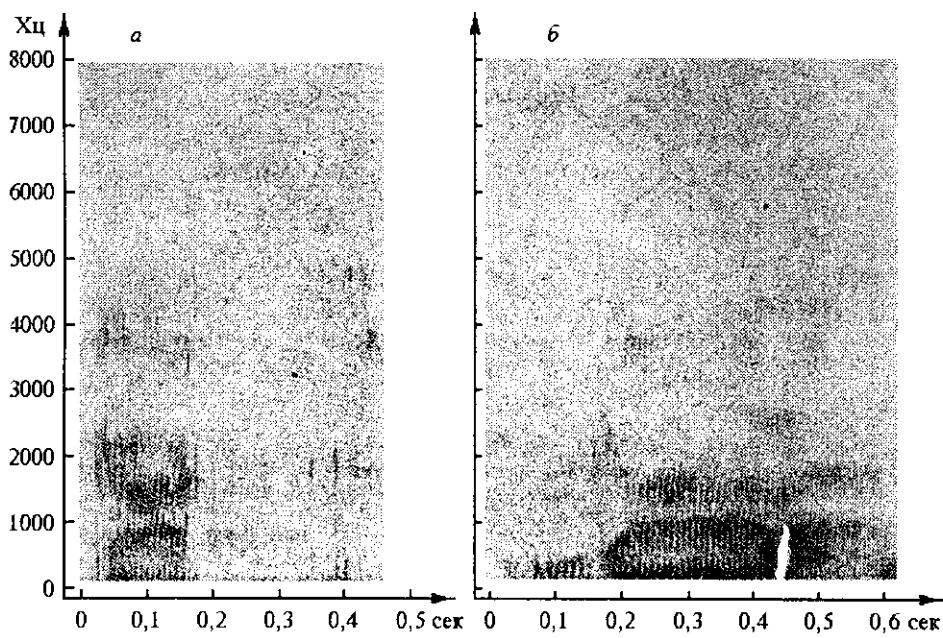
по-предно учленение са съгласните [к, г], когато се свързват с гласните [е, и]. В този смисъл определянето на съгласните [к, г] като чисто веларни по място на учленение е в известна степен относително. Все пак терминът „веларни съгласни“ има оправдание, тъй като чрез него се изразява зоната на задното учленение, която обхваща както части от мекото, така и части от твърдото небце.

В акустично отношение концентрацията на звуковата енергия по спектъра на съгласните [к, г] е в зависимост от разположението на честотите на втория формант на следходната гласна и по-специално от началото на прехода, който се свързва непосредствено с първата шумова зона на веларните съгласни. В тази част на спектъра е съсредоточена и най-голямата звукова енергия, която в посока към високите честоти постепенно намалява своята сила.

Най-ниска концентрация на шумови честоти се наблюдава при свързване на съгласните [к, г] с гласните [о, у], а най-висока – при свързване с гласните [и, е]: 800–1000 хц пред [о, у] и 2000–2500 хц пред [и, е]. Междинно положение заемат честотите при свързване с гласните [ъ, а], които се появяват по спектъра в района на 1500–1700 хц.

Времетраенето на шума на експлозията при съгласните [к, г] е по-голямо, отколкото при другите преградни съгласни – то варира от 0,02 до 0,03 сек. По-силен е също и интензитетът на шума на експлозията при [к, г], отколкото при [п, б] и [т, д].

Преходите на втория формант на следходната гласна се характеризират с известни особености, свързани с артикулационното ѝ място. Ко-

Фиг. 35. Сонограма

a – изговор на съгласна [к] в думата *как*; *б* – изговор на съгласна [г] в думата *гара*

гато съгласните [к, г] се свързват с гласните [и, е, ъ, а], преходите са положителни. Когато пък те се свързват с гласните [о, у] поради ефекта на коартикулацията преходите са нулеви или отрицателни. Времетраенето на прехода варира от 0,06 до 0,08 сек.

§ 53. А лофони [к', г']. Съгласните [к, г] в положение пред предните гласни [и, е] се палатализират в значително по-голяма степен, отколкото другите съгласни в същата позиция. Трябва обаче да се изтъкне, че за разлика от палаталните съгласни [к', г'] ефектът на палатализацията тук засяга само шумовите честоти, но не и харектера на формантните преходи. Независимо от това шумът от експлозията притежава достатъчно силни акустични показатели, за да осигурят перцепцията за по-особения „мек“ характер на съгласните [к, г] пред гласните [е] и [и]. Разбира се, в случая се касае за алофон (вариант) на фонемите [к, г], а не за никаква друга, отделна фонема.

Както вече се посочи, под влияние на гласните [и] и [е] преградата за изговор на съгласните [к, г] се премества в предната част на небцето. При такава конфигурация на гласовия канал се получават честоти с висока числена стойност. След разрушаването на преградата се образува тесен проход между гърба на предната част на езика и небцето, който до вокалната реализация поражда допълнителен шум с притъркав характер.

тер. Върху сонаграма той е очертава като фрикативен с времетраене 0,04–0,06 сек. Интензитетът на фрикативния шум е по-слаб в сравнение с интензитета на шума на експлозията. Концентрацията на звуковата енергия се извършва в две основни зони, включени между 2700–4500 и 5500–7000 хц.

Високите шумови честоти, които се отличават със силен интензитет и значително времетраене, са достатъчно силни параметри, за да създадат впечатление за мекост на съгласните [к, г] пред гласните [и, е]. По тези показатели няма съществена разлика между палатализираните [к, г] и палаталните [к', г']. Различието във функционалната им стойност обаче прави едните да бъдат алофони, а другите фонеми.

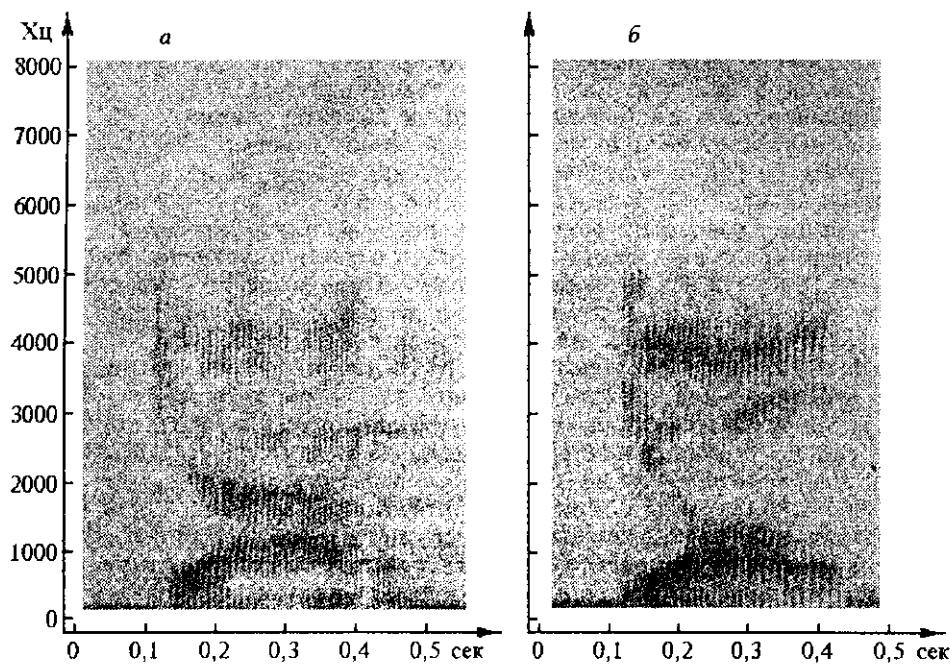
В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [к, г] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение те са в е л а р н и, а по начин на учленение – п р е г р а д н и. По участие на гласилките съгласната [к] е б е з з в у ч н а, а съгласната [г] – з в у ч н а. В акустично отношение по концентрацията на звуковата енергия в средната част на спектъра съгласните [к, г] са к о м п а к т н и, а по слухово впечатление – н и с к и. По продължителност на шума те са п р е к ъ с н а т и.

§ 54. Палатални съгласни [к', г']. Палатализацията на веларните съгласни се извършва чрез преместването на преградата изцяло в района на твърдото небце. Предният език е свободно отпуснат, като върхът му се докосва до вътрешните стени на долните резци.

При веларните съгласни ефектът от палатализацията е значително по-силен, отколкото при алвеолните съгласни, тъй като промените в конфигурацията на гласовия канал са значително по-големи. Преместването на артикулационното място напред има за резултат намаляване обема на предната част на устната кухина и съответно увеличаване обема на задната част на устната и гърлената кухина. Така променената конфигурация на гласовия канал, близка до и-конфигурацията, води до спектрални промени, които осигуряват различието между палаталните и непалаталните веларни съгласни.

И тук, както при останалите преградни съгласни, палатализацията се изразява върху спектъра в повишаване на шумовите честоти и в положителната характеристика на формантните преходи. Разликата в началните честоти на палаталните и непалаталните [к, г] е значителна – 1100 хц за първата честотна зона и 1150 хц за втората. Значителна е разликата и в третата шумова зона – 1250 хц.

Подобно на палаталните [т', д'] и по спектъра на [к', г'] се появява след експлозията фрикативен шум, чието времетраене много често стига до 0,04 сек. Неговата појава е средно в района на 3000, 4000, 5500 и 7000 хц.

Фиг. 36. Сонаграма

а – изговор на съгласна [к'] в думата *кър*; *б* – изговор на съгласна [г] в думата *гъол*

Разликите в началните честоти на втория формант при палаталните и непалаталните веларни съгласни вариират в зависимост от формантната структура на следходната гласна. Най-малка е разликата при свързване на [к', г'] с гласните [а], [ъ] – 250 хц, – а най-голяма при свързване с гласните [о, у] – средно с 1000 хц. Тези отклонения в честотното начало на втория формант се дължат на различията на преходите при непалаталните [к, г]. При свързване с гласните [а, ъ] преходите са положителни с високо честотно начало, а при свързване с гласните [о, у] – нулеви или отрицателни с твърде ниско честотно начало. Времетраенето на прехода е 0,18 сек, т.е. с 0,10–0,11 сек по-голямо, отколкото при съответните непалатални съгласни [к, г].

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталните [к', г'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение те притежават учленителните характеристики на съответните непалатални съгласни плюс качеството п а л а т а л о с т, а в акустично отношение – техните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т.

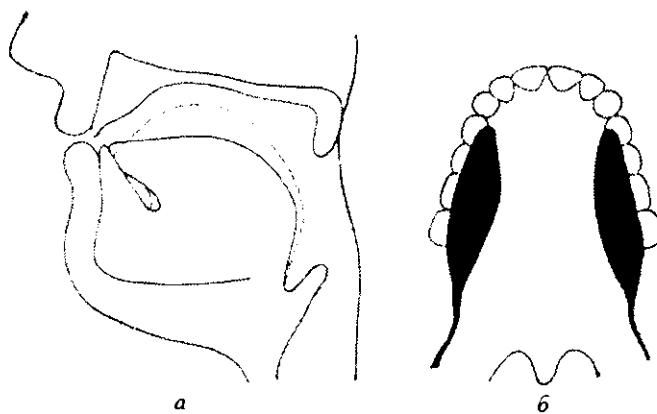
Проходни съгласни

§ 55. Съгласни [ф, в]. Ученението на съгласните [ф, в] се осъществява чрез приближаване или чрез непълно докосване на вътрешната страна на долната устна до горните резци. По този начин между зъбите и долната устна се образува тесен проход, който поражда шум, присъщ на тези съгласни. Езикът не участва пряко в ученението. Мекото небце е издигнато нагоре и осигурява протичането на издишната струя само през устната кухина. Изобщо при фрикативните съгласни няма случай на назално ученение.

При наличие на гласов и шумов източник се ученява съгласната [в], а при наличие само на шумов източник – съгласната [ф].

Ако в ученително отношение няма разлика между съгласните [ф] и [в], в акустично отношение те са твърде различни. Разликата е не само в наличието или в липсата на основен тон, но и в спектралната картина. Съгласната [ф] е типична фрикативна съгласна, а съгласната [в] с формантната си структура се отделя от тази категория и се доближава в значителна степен до сонорните съгласни. Както ще се види по-нататък, тези особености на съгласната [в] определят в значителна степен и нейното функциониране в говорната верига.

Спектърът на съгласната [ф] се състои от шум с дифузна структура, който върху сонаграмата се появява обикновено в зоната на 1000 хц и почти равномерно се разпростира до 8000 хц. Известно съследоточаване на звуковата енергия се наблюдава главно в районите на втори, трети и четвърти формант на съседна гласна, с която се свързва съгласната

Фиг. 37

a – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдите съгласни [ф, в] — и меките съгласни [ф', в'] —; *б* – палатограма на меките съгласни [ф', в']

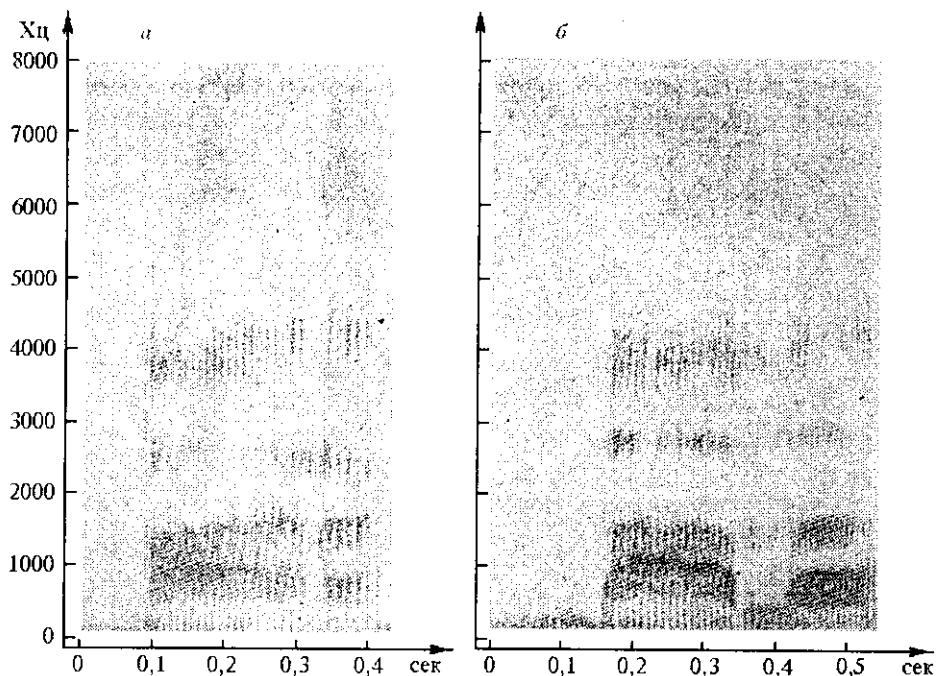
[ф]. Шумовите зони обаче се отличават със сравнително широк диапазон, със slab интензитет и с неравномерно разпределение на честотите на шума.

Интензитетът на шума на съгласната [ф] в сравнение с другите беззвучни фрикативни съгласни е най-слаб. Времетраенето на шума зависи от позицията на съгласната в думата – в началото и в края то е по-голямо, а в средисловие по-малко. Средно времетраенето на шума е 0,10–0,15 сек.

Формантните преходи имат същите характеристики, както при лабиалните преградни съгласни [п] и [б], без да имат същото значение за идентификацията на фрикативните съгласни.

Спектърът на съгласната [в] за разлика от спектъра на съгласната [ф] се характеризира освен с наличие на основен тон още и с ясно изразена формантна структура.

Периодичните трептения на основния тон, получени от трептенията на гласилките, образуват първия формант, чиято честота варира от 200 300 хц. В сравнение с интензитета на първия формант на следходната гласна той е значително по-слаб.

Фиг. 38. Сонаграма

а – изговор на съгласна [ф] в думата *фар*; б – изговор на съгласна [в] в думата *вана*

Честотите на втория, третия и четвъртия формант се определят от честотите на съответните форманти на гласните, с които съгласната [в] се свързва. В същност формантните образувания на съгласната [в] са продължение на преходите на вокалните форманти. Със значителни отклонения се отличават честотите на втория формант на съгласната [в], тъй като честотите на втория формант на гласната варират и имат различно разположение по спектъра. Ето защо колкото по-висок е вторият формант на гласната, толкова по-висок е и вторият формант на съгласната [в]. Стабилността на третия и четвъртия формант на гласната определят и стабилността на съответните форманти на съгласната [в].

Интензитетът на шума на съгласната [в] в сравнение с интензитета на шума на съгласната [ф] е, общо взето, по-слаб. Средно времетраенето на шума е 0,10–15 сек. Формантните преходи на съгласната [в] не се отличават от преходите на съгласната [ф].

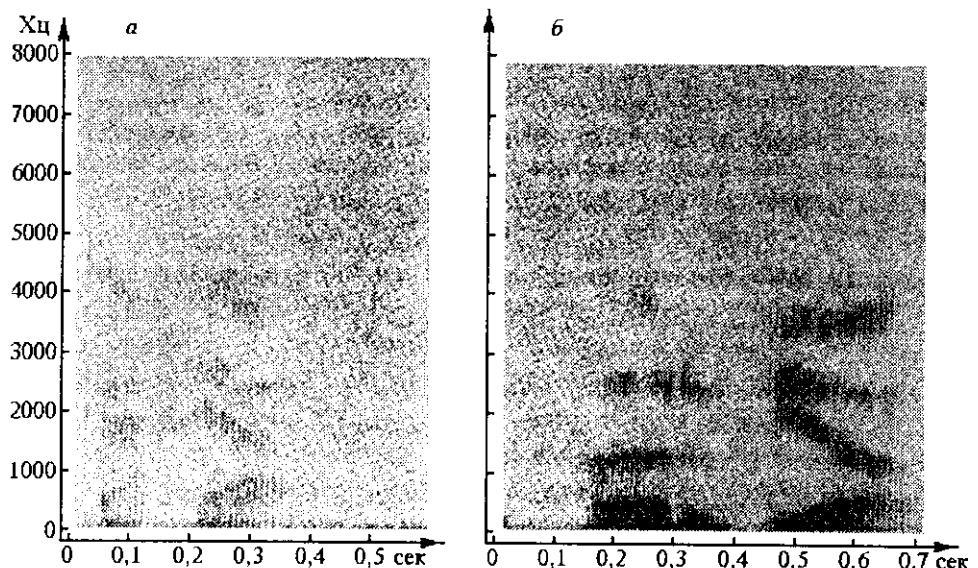
В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [ф, в] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение те са лабиодентални, а по начин на учленение – прородни. По участие на гласилките съгласната [ф] е близ звучна, а съгласната [в] – звучна. В акустично отношение съгласните [ф, в] по продължителност на шума са непрекъснати, по концентрацията на звуковата енергия – дифузни, а по слухово впечатление – ниски.

§ 56. Палатални съгласни [ф', в']. Палатализацията на съгласните [ф', в'] се получава по същия начин, както и палатализацията на съгласните [п', б']. Езикът, който не участва в основната артикулация на лабиоденталните съгласни, чрез издигане на средната си част заема оптимална позиция за образуване на и-конфигурация на гласовия канал.

В акустично отношение спектрите на палаталните съгласни [ф', в'] лазят същите различия помежду си, както и спектрите на съответните непалатални [ф, в], т.е. формантна структура за [в'] и дифузна за [ф'].

Повишаването на началните честоти на съгласните [ф', в'] е значително – средно с 1000 х. в сравнение със съответните непалатални съгласни. Разликите във втората шумова зона за [ф], съответно третия формант за [в'] са незначителни.

Формантните преходи при палаталните [ф', в'] имат същите характеристики, както и при палаталните [п', б'], т.е. положителна характеристика на преходите на F_2 и на F_3 на следходната гласна, високо честотно начало на прехода на втория формант и съответно ниско честотно начало на прехода на първия формант и значително времетраене на преходите.

Фиг. 39. Сонаграма

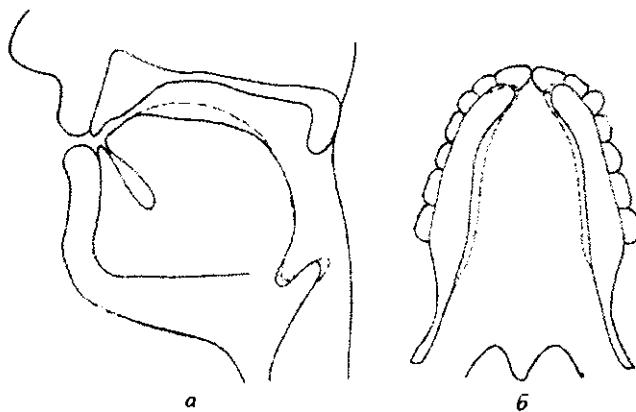
а – изговор на съгласна [ф] в думата *кафяв*; *б* – изговор на съгласна [в] в думата *вървя*

Разликата в началните честоти на прехода на втория формант при палаталните и непалаталните [ф, в] е средно 1000 хц, а на времетраенето на преходите – 0,10–0,15 сек.

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталните съгласни [ф', в'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение те притежават учленителните характеристики на съответните непалатални съгласни плюс качеството п а л а т а л - н о с т, а в акустично отношение – техните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т.

§ 57. Съгласни [с, з]. Съгласните [с, з] се учленяват с тесен и къс проход, образуван от предната част на езика и страните на алвеолите. Краищата на езика се допират до страните на цялото небце, а върхът е спуснат надолу и се докосва до горната половина на долните резци. Стесненият проход, по който протича издишната струя, поражда шум с високи честоти. Освен това при удара на струята в горните резци възниква турбулентен шум, който е с много по-голяма сила от шума, породен в самия проход. Този именно шум създава слухово впечатление за съскане, поради което съгласните [с, з] често се наричат съскави за разлика от съгласните [ш, ж], които пък се наричат шукави.

Спектърът на съгласната [с] се състои само от шум, а спектърът на съгласната [з] от шум и основен тон. И при двете съгласни шумът се

Фиг. 40

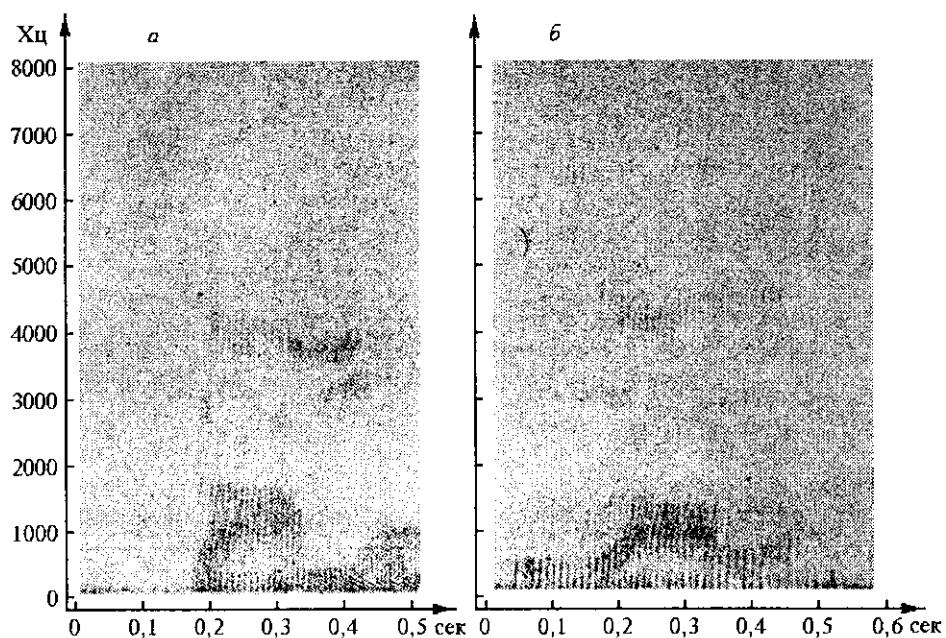
a – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдите съгласни [с, з] — и меките съгласни [с', з'] ---; *б* – сравнение между палатограмите на твърдите съгласни [с, з] — и меките съгласни [с', з'] ---

появява върху сонаграмата средно в района на 3500 хц и се разпростира до 8000 хц, като най-голямата концентрация на звуковата енергия се извършва в зоната на 5000–6000 хц, а в някои случаи и с допълнителен максимум в зоната на 7000 хц. На равнището на втория и третия формант на следходната гласна се наблюдават шумови образувания, които при съгласната [з] имат формантен характер. Най-общо шумовият компонент на съгласните [с, з] може да се раздели на две части: първата съгласна до 3500 хц, която се характеризира с твърде слаб интензитет и формантни очертания, и втората над 3500 хц, която се характеризира със силен интензитет и компактност на шума.

Интензитетът на шума се характеризира с постепенно нарастване, за да достигне своя максимум в района на високите честоти. В сравнение с интензитета на съгласните [ф, в] интензитетът на съгласните [с, з] е по-голям, но в сравнение с интензитета на съгласните [ш, ж] той е по-малък. Времетраенето на шума е значително – средно 0,15–0,20 сек.

Формантните преходи на следходната гласна имат същите характеристики, както при съгласните [т, д]. Ролята на преходите е незначителна за разпознаване на съгласните [с, з], тъй като шумът с относително голямото си времетраене и с честотно-амплитудните си особености е достатъчен показател за идентификацията на тези съгласни.

В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [с, з] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение те са лабиодентални, а по на-

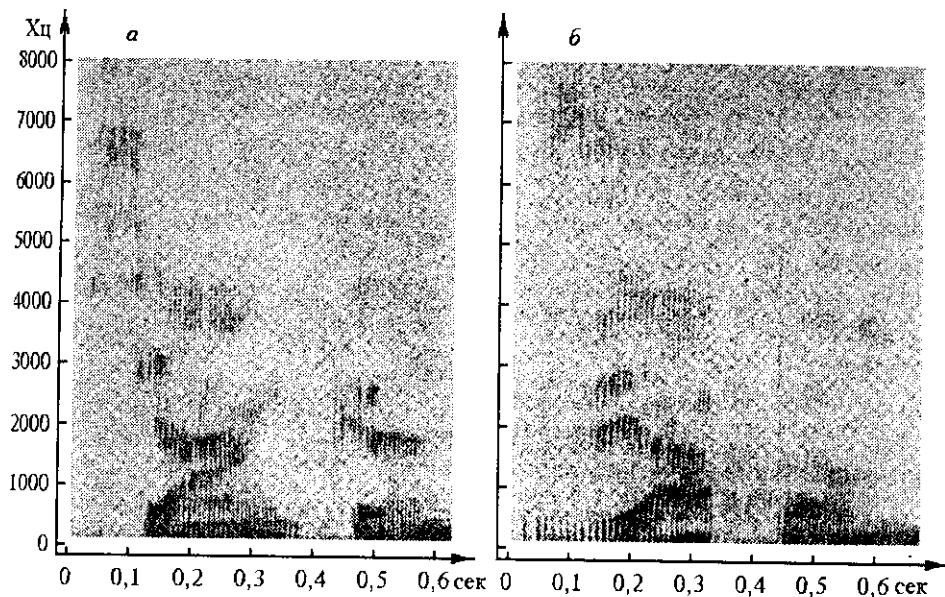

Фиг. 41. Сонаграма

a – изговор на съгласна [с] в думата *само*; *b* – изговор на съгласна [з] в думата *зала*

чин на учленение – проходни. По участие на гласилките съгласната [с] е беззвучна, а съгласната [з] – звучна. В акустично отношение съгласните [с, з] по продължителност на шума са непрекъснати, по концентрацията на звуковата енергия – дифузни, а по слухово впечатление – високи.

§ 58. Палатални съгласни [с', з']. Палатализацията на алвеолните фрикативни съгласни [с', з'] се получава по същия начин, както и при съответните преградни алвеолни съгласни [т', д'] – с изместване на учленителното място на ниската част на алвеолите към високата, като същевременно и средната част на езика с краищата си се допира по-плътно до страните на твърдото небце. Относително малката промяна в конфигурацията на гласовия канал създава и малка разлика между спектрите на палаталните и непалаталните [с, з]. Концентрацията на звуковата енергия при палаталните [с', з'], също както и при съответните непалатални, започва от зоната на 3500 хц, за да стигне своя максимум в зоната на 5000–6000 хц. Слуховата идентификация на тези съгласни се извършва именно въз основа на тази част от спектъра. Следователно разлика между палатални и непалатални [с, з] в областта на високите честоти, т.е. в най-важната част на спектъра, не се забелязва. Повишаване с 300–400 х. се наблюдава само в първата шумова зона на палаталните [с', з'].

Фиг. 42. Сонаграма

а – изговор на съгласна [с'] в думата сънка; б – изговор на съгласна [з'] в думата зяпам

Интензитетът на тези честоти обаче е много слаб и твърде често шумът в тази част на спектъра даже не се появява. Ето защо честотните разлики в първата шумова зона едва ли са в състояние да осигурят различието между палатални и непалатални съгласни [с, з]. Очевидно е, че информацията за палаталност тук се носи предимно от формантните преходи на следходната гласна.

Формантните преходи при палаталните [с', з'] имат същите характеристики, както и при палаталните [т', д']. Разликата в началните честоти на прехода на втория формант при палаталните и непалаталните [с, з] е средно 500–600 хц, а на първия формант – 100 хц. Разликите във времетраенето на преходите са за втория формант 0,15 сек, а за първия формант 0,08 сек.

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталните съгласни [с', з'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение те притежават учленителните характеристики на съответните непалатални съгласни плюс качеството п а л а т а л - н о с т, а в акустично отношение – техните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т.

§ 59. Съгласни [ш, ж]. Съгласните [ш, ж] в сравнение със съгласните [с, з] се учленяват с по-широк и кръгъл проход, образуван в горния край на алвеолите и в крайната предна част на твърдото небце. Проходът се

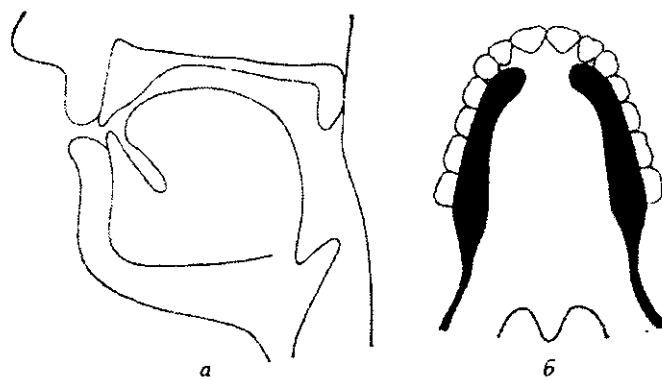
образува от предната част на езика, като същевременно средната и задната му част се издигат нагоре и с краищата се опират пътно до страните на цялото небце. По този начин в областта на алвеолите се образува тесен проход, а зад него по осевата линия на канала сравнително широк. От акустично гледище обаче мястото на най-голямото стеснение е от решаващо значение за разпределение на шумовите честоти.

Важна особеност на учленението на съгласните [ш, ж] е положението на върха на езика, който не се опира до долните резци, както при учленението на [с, з], а е изтеглен нагоре в района на алвеолите и е леко отпуснат. Церебралният учленителен тип не е характерен за книжовния български език.

При учленението на съгласните [ш, ж] участват и устните, които слабо се изтеглят напред и същевременно леко се закръглят. Върху акустичен план това води до известно понижаване на резонансните честоти.

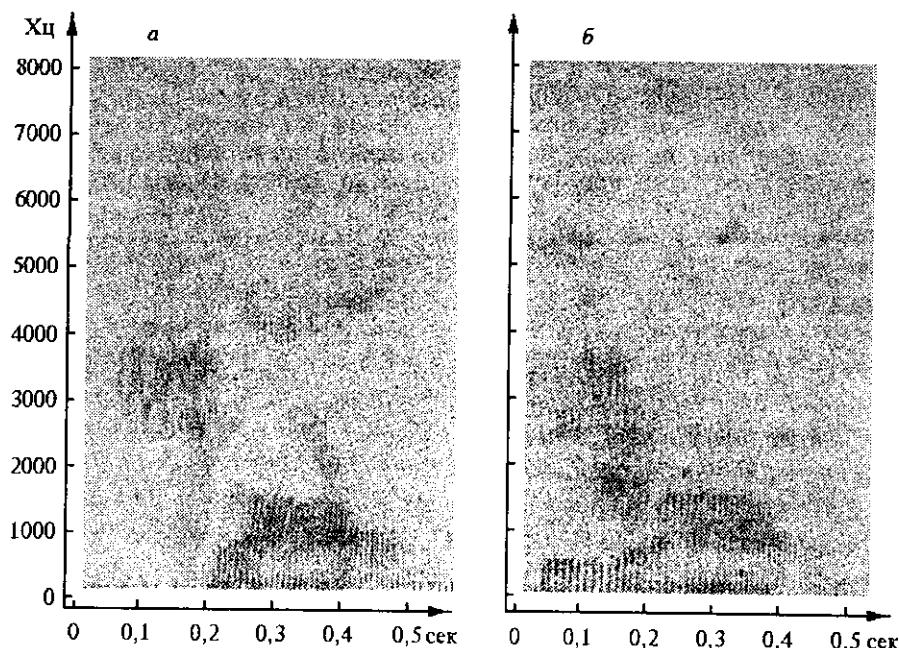
По структура спектрите на съгласните [ш, ж] и на [с, з] не се отличават съществено един от друг. Разликата се състои предимно в разположението на шумовите честоти и на техния интензитет. Докато съгласните [с, з] се характеризират с концентрация на звуковата енергия в района на високите честоти и със среден интензитет, съгласните [ш, ж] се характеризират със сравнително по-ниски честоти и силен интензитет. За съгласните [с, з] интензитетният максимум се намира средно в района на 5000–6000 хц, а за съгласните [ш, ж] – в района средно на 3000 хц. Поради това съгласните [с, з] се възприемат слухово като високи, а съгласните [ш, ж] – като сравнително ниски.

Спектърът на съгласната [ш] се състои само от шум, а спектърът на съгласната [ж] – от шум и основен тон. И при двете съгласни концент-

Фиг. 43

a – конфигурация на гласовия канал за изговор на съгласните [ш, ж]; *б* – палатограма на съгласните [ш, ж]

Фиг. 44. Сонаграма

a – изговор на съгласната [ш] в думата шал; б – изговор на съгласна [ж] в думата жал

рацията на звуковата енергия започва от района на 2000–2500 хц, като интензитетът бързо нараства и в зоната на 3000 хц достига своя максимум. Втори максимум, но със сравнително по-слаб интензитет се наблюдава и в зоната на 6000 хц, след който интензитетът постепенно отслабва. На равнището на втория формант на следходната гласна се очертава шумова зона с твърде слаб интензитет, която, както при другите фрикативни съгласни, се свързва с вокалния преход и в същност е негово продължение.

Интензитетът на шума на съгласните [ш, ж] в сравнение с интензитета на шума на другите фрикативни съгласни е най-сilen. Времетраенето на шума е също голямо – то варира в зависимост от позицията на съгласните в думата от 0,15 сек до 0,25–0,30 сек.

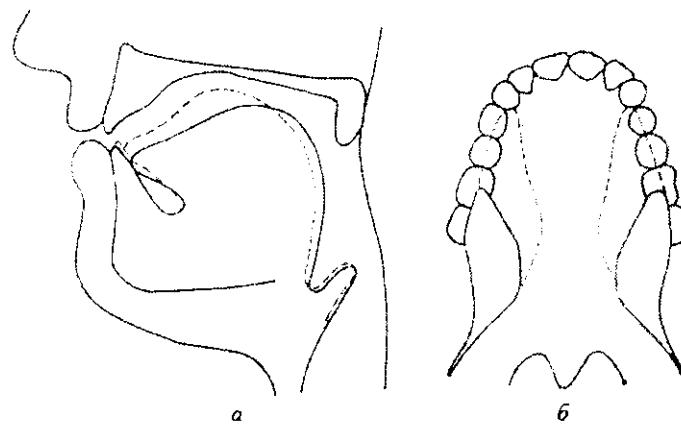
Формантните преходи, общо взето, имат характеристиките на алвеолните съгласни. Известна разлика се наблюдава при положителните преходи на задните гласни, които при свързване с [ш, ж] имат по-високо честотно начало, отколкото при свързване със [с, з].

В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [ш, ж] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение те са предноебни (посталве-

олни), а по начин на учленение – проходни. По участие на гласилките съгласната [ш] е близка, а съгласната [ж] – звучна. В акустично отношение съгласните [ш, ж] по продължителност на шума са не прекъснати, по концентрация на звуковата енергия – компактни, а по слухово впечатление – ниски.

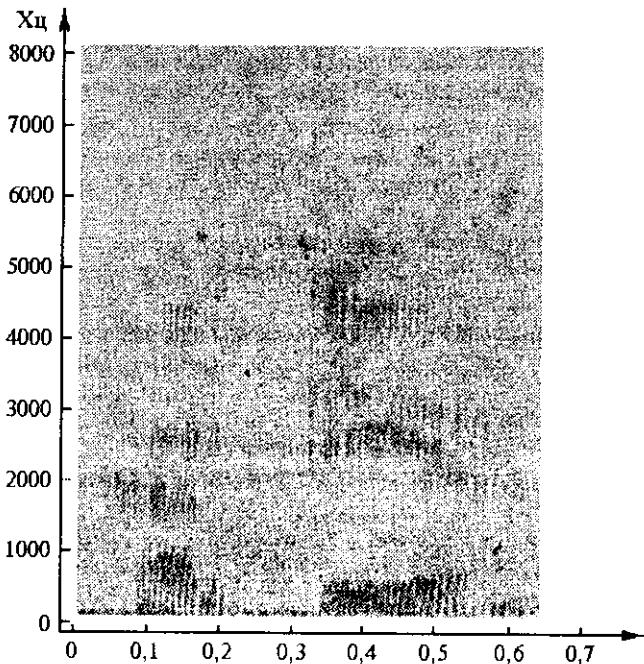
§ 60. Съгласна [х]. Тази съгласна подобно на съгласните [к, г] се учленява в различни зони на небцето в зависимост от артикулационното място на следходната гласна. При свързване с гласните [о, у] задната част на езика се издига в посока към мекото небце, опира се плътно до неговите страни и по този начин се образува сравнително широк проход, който поражда шум. При свързване обаче с гласните [а, ъ] и [е, и] учленителното място последователно се премества напред, за да стигне до предната част на гласовия канал.

Спектърът на съгласната [х] се състои само от шум. В българския език съгласната [х] няма звучен корелат. Концентрацията на звуковата енергия по спектъра на съгласната [х], както при съгласните [к, г], е в зависимост от честотите на втория формант на следходната гласна – те варират от 800–1000 хц, когато съгласната [х] се свързва с гласните [о, у] до 2000–2500 хц, когато тя се свързва с гласните [е, и]. Освен на равнището на втория формант по спектъра се наблюдава и втора концентрация на шума в района главно на 4000 хц, но със значително по-слаб интензитет. В района на високите честоти интензитетът на шума постепенно отслабва.

Фиг. 45.

a – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдата съгласна [х] — и меката съгласна [х'] ---;
б – сравнение между палатограмите на твърдата съгласна [х] — и меката съгласна [х'] ---

Фиг. 46. Сонаграма. Изговор на съгласна [x]
в думата *хартия*

Времетраенето на фрикативния шум, както и при другите фрикативни съгласни, варира в зависимост от позицията на съгласната в думата. Средно времетраенето е 0,15 – 0,20 сек.

Преходът на втория формант на следходната гласна има същите характеристики, както при съгласните [к, г], т.е. положителни, когато съгласната [x] се свързва с гласните [и, е], [ъ, а] и нулеви или отрицателни, когато тя се свързва с гласните [о, у].

В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласната [x] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение тя е в е л а р н а, а по начин на учленение – про х од н а. По участие на гласилките съгласната [x] е б е з - з в у ч н а. В акустично отношение по продължителност на шума тя е н е п р е к ъ с н а т а, по концентрацията на звуковата енергия – к о н - пак т н а, а по слухово впечатление – н и с к а.

§ 61. Алофон [x']. Както вече се посочи, съгласната [x] в позиция пред предните гласни [и] и [е] се характеризира с високи шумови честоти, които в слухово отношение създават впечатление за палатализи-

раност. Разбира се, и при съгласната [х], както и при съгласните [к, г] в същата позиция, става въпрос за реализиране на алофон, а не за фонема.

§ 62. Палатална съгласна [х']. Палатализацията на съгласната [х'] се извършва по същия начин, както и палатализацията на останалите веларни съгласни [к', г'], т.е. чрез преместване на артикулационното място върху твърдото небце. Проходът се образува от средната част на езика, чито краища се допират до страните на мекото и твърдото небце. Предният ёзик е свободно отпуснат, а върхът му се докосва до вътрешните стени на долните резци.

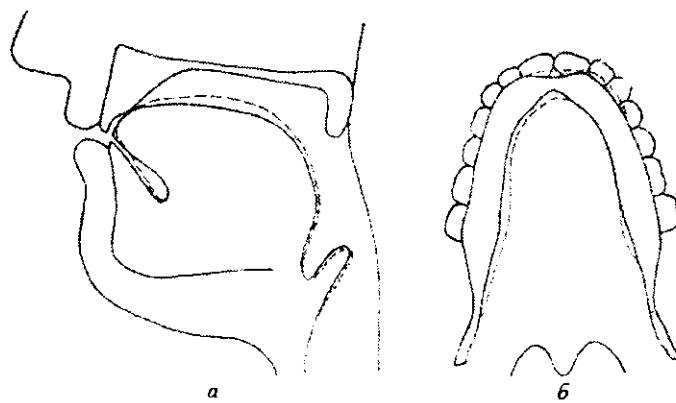
В акустично отношение спектърът на съгласната [х'] се характеризира, от една страна, с наличие на високи честоти на шумовия компонент, които имат същата числена стойност, както при свързване на съгласна [х] с предните гласни [е, и], и, от друга страна, с наличие на специфични формантни преходи, сигнализиращи палаталността на съгласната.

Разликата в шумовите честоти и формантните преходи между палатална и непалатална съгласна [х] са от същия порядък, както при съответните веларни преградни съгласни [к, г]. Несъмнено общите спектрални характеристики се обуславят от общия механизъм на палатализиране, който е един и същ както при проходната съгласна [х], така и при преградните [к, г].

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталната съгласна [х'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение тя притежава качеството на съответната непалатална съгласна [х] плюс допълнителното качество п а л а т а л н о с т , а в акустично отношение – нейните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т .

Преградно-проходни съгласни

§ 63. Съгласни [ц, дз]. Тези съгласни се учленяват с последователно образуване на преграда и проход на гласовия канал. Преградата се образува по същия начин, както при изговор на съгласните [т, д]. Короната на върха на езика се допира плътно до алвеолите и съседните части на горните резци, а краищата на езика се докосват до цялото небце. След разрушаването на преградата на същото място се образува стеснен проход, подобен на изговор на съгласните [с, з]. Трябва обаче да се има пред вид, че преградата и проходът не представляват обикновени артикулационни последователности, а единен учленителен акт, при който първата фаза е преградата, а втората – проходът. В този смисъл учленението на съгласните [ц, дз] не е обикновено съчетание на съгласните

Фиг. 47.

a – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдите съгласни [ц, дз] — и меките съгласни [ц', дз'] – –; *б* – сравнение между палатограмите на твърдите съгласни [ц, дз] — и меките съгласни [ц', дз'] – – –

[т, д] съответно със [с, з], а по-скоро съчетание на техни елементи, които създават ново качество.

Спектърът на съгласните [ц, дз] се състои то две части: първата, по време на която се появява паузата заедно с експлозията, и втората, по време на която се появява фрикативният шум. Първата част представлява спектъра на съгласната [т] или [д], а втората – спектъра на съгласната [с] или [з], но с твърде намалено времетраене в сравнение с времетраенето на съгласната [с] или [з]. Слуховата идентификация на съгласните [ц, дз] се осъществява предимно въз основа на намаленото времетраене на фрикативния шум, който е наполовина или на една трета в сравнение с времетраенето на изговора на съгласните [с, з].

Както при съгласните [с, з], така и при съгласните [ц, дз] основният шумов район, който има компактен характер, се появява върху спектъра средно от 3500–4000 до 8000 хц. Интензитетът нараства постепенно, за да достигне максимума в зоната на 6000–7000 хц.

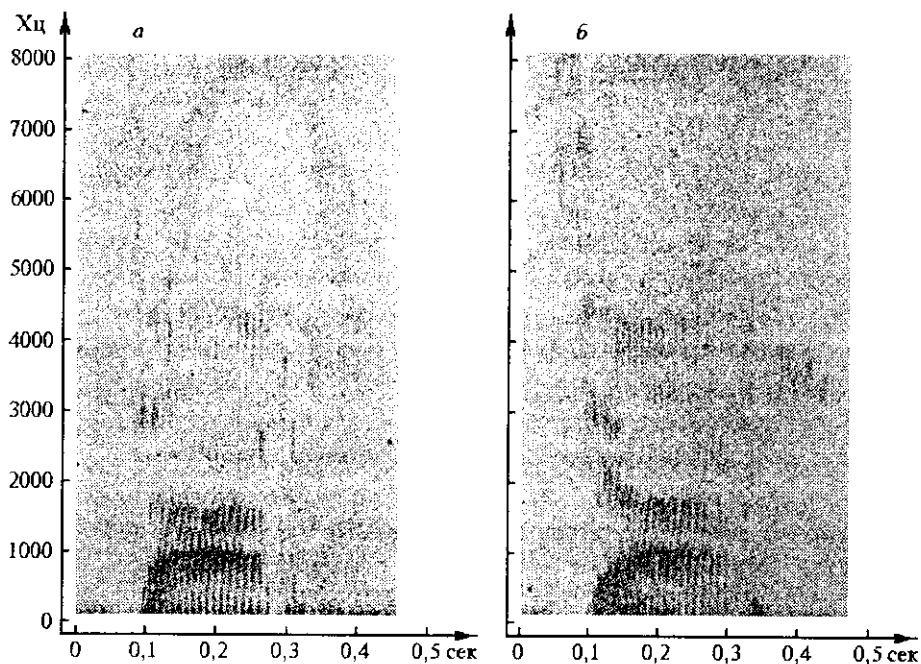
Времетраенето на съгласните [ц, дз], в което се включва времетраенето на преградата и прохода, е както при другите съгласни – средно 0,15–0,20 сек. В зависимост от темпа на говоренето времетраенето на паузата може да варира, но при всички случаи времетраенето на фрикативния шум остава скъсено. Неговото продължаване означава изговор на съгласната [с], срв. например изговора на *отсенки* и *оценки*.

В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [ц, дз] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно

отношение по място на учленение те са алвеодентални, а по начин на учленение – преградни-проходни. По участие на гласилките съгласната [ц] е беззвучна, а съгласната [дз] – звучна. В акустично отношение по начина на прекъсване на времетраенето на фрикативния шум съгласните [ц, дз] са резки, по концентрацията на звуковата енергия – дифузни, а по слухово впечатление – високи.

§ 64. Палатална съгласна [ц']. Палатализацията на съгласната [ц'] се получава по същия начин, както и палатализацията на алвеолните преградни и фрикативни съгласни – с изместване на учленителното място от ниската част на алвеолите към високата ѝ част, като в същото време и средната част на езика с краищата си се допира плътно до страните на твърдото небце. Върхът на езика е отпуснат и се докосва леко до горната половина на горните резци.

Както палаталната съгласна [с'] по концентрацията на звуковата енергия във високите честоти на спектъра не се отличава от съответната непалатална съгласна [с], така и палаталната съгласна [ц'] по този параметър не се отличава от непалаталната съгласна [ц]. Очевидно е, че информацията за палаталност и тук се носи преди всичко от формантните пресходи на следходната гласна.

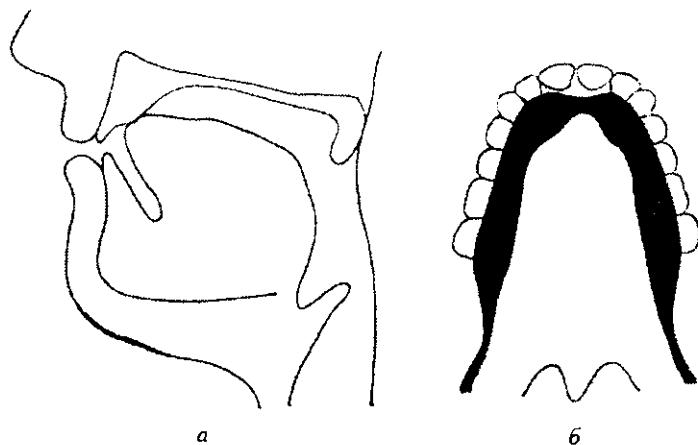
Фиг. 48. Сонаграма
а – изговор на съгласна [ц] в думата *цар*; б – изговор на съгласна [ц'] в думата *цяр*

Формантните преходи при палаталната съгласна [ц'] имат същите характеристики и стойности, както при алвеолните палатални съгласни [т', д'] и [с', з'].

В лексиката на българския книжовен език не е регистриран случай на звучно съответствие на палаталната съгласна [ц'], т.е. съгласна [дз']. Това обаче не означава, че нейната појава е изобщо невъзможна. Щом като реализацията на съгласната [ц'] е възможна и съществува в консонантната система, няма основания от артикулационно-акустичен характер да не се осъществи и палаталната съгласна [дз']. Друг е въпросът със съгласните от преднонебната група – [ш, ж, ч, дж], – които изобщо не познават процеса на палатализацията. Не може например да се палатализира съгласната [дж], тъй като не се палатализира и съгласната [ч]. Същото, разбира се, важи и за съгласните [ш, ж].

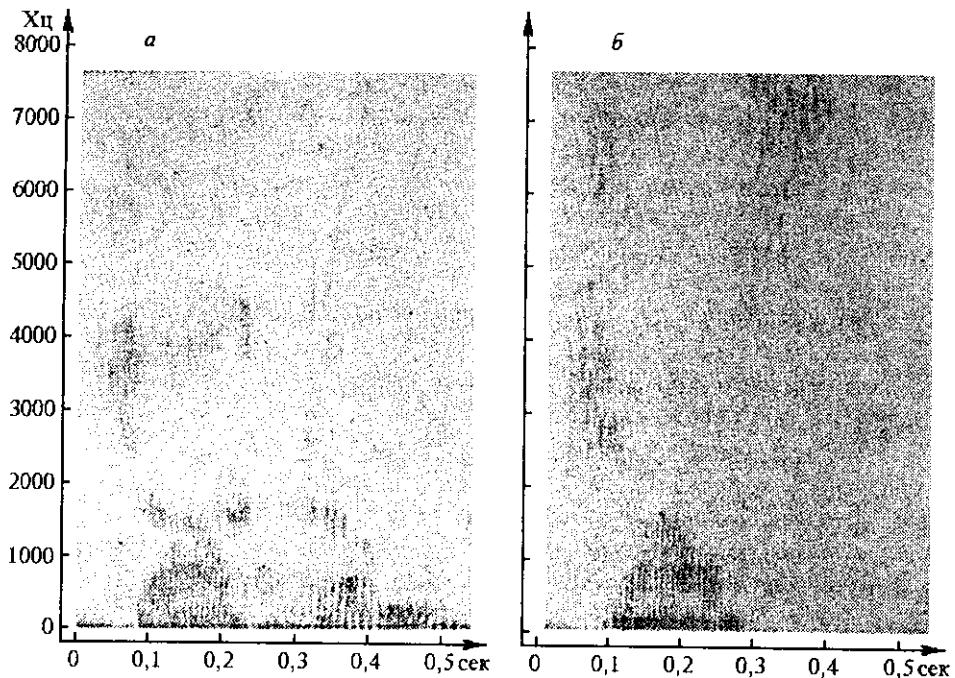
В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталната съгласна [ц'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение тя притежава качествата на съответната непалатална съгласна плюс качеството п а л а т а л о с т, а в акустично отношение – нейните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т.

§ 65. Съгласни [ч, дж]. Артикулационният механизъм на съгласните [ч, дж] е същият, както на съгласните [ц, дз] – последователно образуване на преграда и проход, които са взаимно обусловени и съставят единен учленителен акт. Преградата се образува от предната част на езика, която пътно се допира до горния край на алвеолите и крайната предна част на твърдото небце. Изтегленото назад артикулационно място на съгласната [т] е причинено от артикулационното място на съгласната [ш]. По този начин се осигурява целостта на учленителния процес – с

Фиг. 49.

a – конфигурация на гласовия канал за изговор на съгласните [ч, дж] — ; б – палатограма на съгласните [ч, дж]

Фиг. 50. Сонаграма

а – изговор на съгласна [ч] в думата чакам; *б* – изговор на съгласна [дж] в думата джаз

разрушаването на препрятствието на същото място се образува стеснение, типично за изговора на съгласната [ш], което поражда шум с по-голямо времетраене в сравнение с експлозията на препрятствието съгласна и с по-кратко времетраене в сравнение с фрикативния шум на преходната съгласна.

Спектърът на съгласните [ч, дж] подобно на спектъра на съгласните [ц, дз] се състои от две части: първата, която представлява спектъра на съгласната [т], и втората – спектъра на съгласната [ш]. Концентрацията на звуковата енергия на шума от експлозията и на фрикативния шум при съгласните [ч, дж] е същата, както при свободното образуване на съгласните [т, д] и [ш, ж]. Интензитетният максимум на шума от експлозията е в зоната на 3000–4000 хц, а на фрикативния шум – на 3000 и 6000 хц.

Основната разлика между съгласните [ч, дж] и съставящите ги препрятстви и преходни съгласни, както вече се посочи за съгласните [ц, дз], не се състои в спектралните характеристики, а предимно във времетраенето на фрикативния шум, което при всички случаи при съгласните [ч, дж] е наполовина или една трета от времетраенето на съгласните [ш, ж].

В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [ч, дж] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение те са предноебни, а по начин на учленение – преградно-прходни. По участие на гласилките съгласната [ч] е беззвучна, а съгласната [дж] – звучна. В акустично отношение по начина на прекъсване на времетраенето на фрикативния шум съгласните [ч, дж] са резки, по концентрация на звуковата енергия – компактни, а по слухово впечатление – ниски.

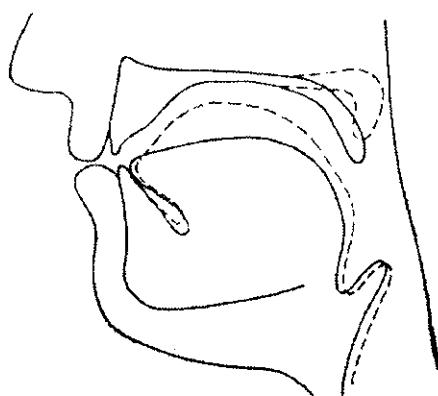
Съгласните [ч, дж], както съгласните [ш, ж], нямат палatalни корелати.

Сонорни съгласни

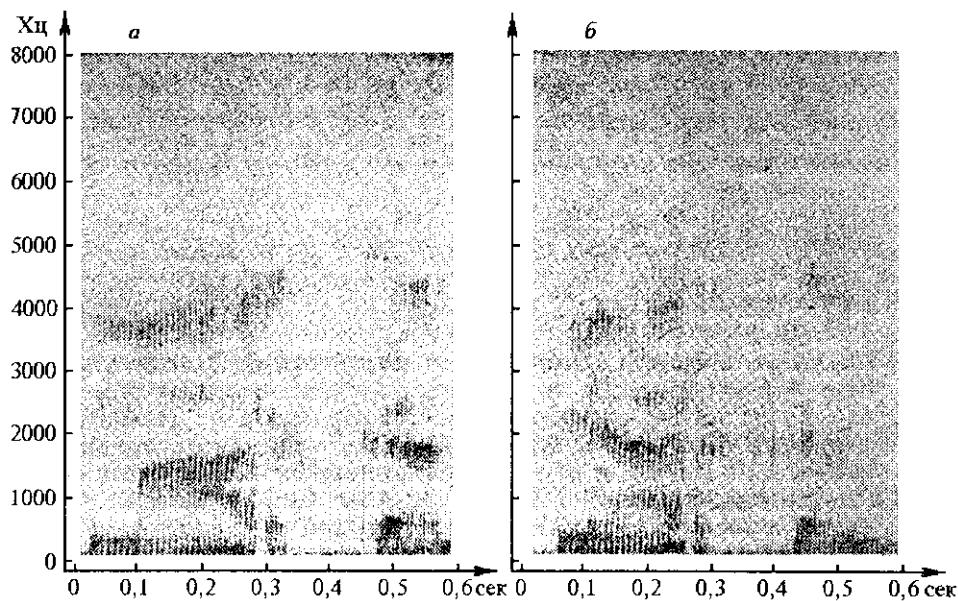
§ 66. Назални съгласни [м, н]. Конфигурацията на гласовия канал за изговор на съгласните [м, н] се характеризира, от една страна, със свободен проход на звуковите колебания в системата на гърлената и носната кухина и, от друга, с пълна преграда в предната част на устната кухина. Тази особеност на резонаторните съотношения създава условия за появата на формантни и антиформанти (антирезонанси, нули) по спектъра на назалните съгласни. Антиформантите се пораждат от преградената устна кухина, която в случая има странично действие по отношение на основния канал, изграден от гърлената и носната кухина. В акустично отношение назалните съгласни се характеризират с ясно изразена формантна структура подобна на гласните, но със значително по-слаб интензитет.

Учленението на съгласната [м], е същото, както при билабиалните преградни съгласни [п, б]. Единствената разлика между тях е в положението на мекото небце, което при изговора на съгласната [м] е спуснато надолу и пропуска въздушните трептения през носната кухина, а при изговора на съгласните [п, б] то опира о фаринковата стена и издишната струя пропада само през устната кухина.

Спектърът на съгласната [м] се характеризира с устойчива формантна структура. Формантите се проявяват по спектъра главно в обхвата от 200–250 до 400 хц. В тази зона обикновено се очертават четири форманта с различен интензитет. Първият формант, който се слива с основния тон, се ха-

Фиг. 51. Сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдата съгласна [м] — и меката съгласна [м'] - - -

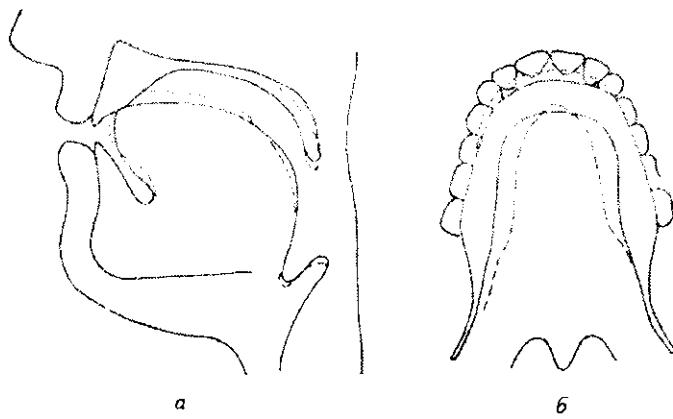
Фиг. 52. Сонаграма

a – изговор на съгласна [м] в думата марка; *b* – изговор на съгласна [м'] в думата мярка

рактеризира с най-голяма концентрация на звуковата енергия. Обикновено той се появява в зоната на 200–250 хц. Вторият формант – твърде слаб по интензитет – се появява в зоната на 900–1000 хц. В някои случаи той изобщо не се появява по спектъра. Третият формант се характеризира със значителен интензитет и се очертава добре по спектъра главно в зоната на 2500 хц. Четвъртият формант се появява в зоната на 3000–4000 хц, но както и вторият формант, се отличава с твърде слаб интензитет. По спектъра на съгласната [м], както се вижда, се очертават максимуми с различна проява на интензитет. Това се дължи на сложните резонансни съотношения, които се установяват между преградната устна кухина и свободния проход на носната кухина.

Формантните преходи на съгласната [м] имат същите характеристики, както и формантните преходи на съгласните [п, б].

Ученителният механизъм на съгласната [н] по своите основни характеристики не се различава от ученителния механизъм на съгласната [м]. В артикулационно отношение разликата между двете назални съгласни се състои в мястото на преградата, която за съгласната [м] се образува на устните, а за съгласната [н] – на алвеолите. Това води до промяна в обема на устната кухина, който за съгласната [н] е по-малък, отколкото за съгласната [м]. Алвеолната преграда се образува по същия

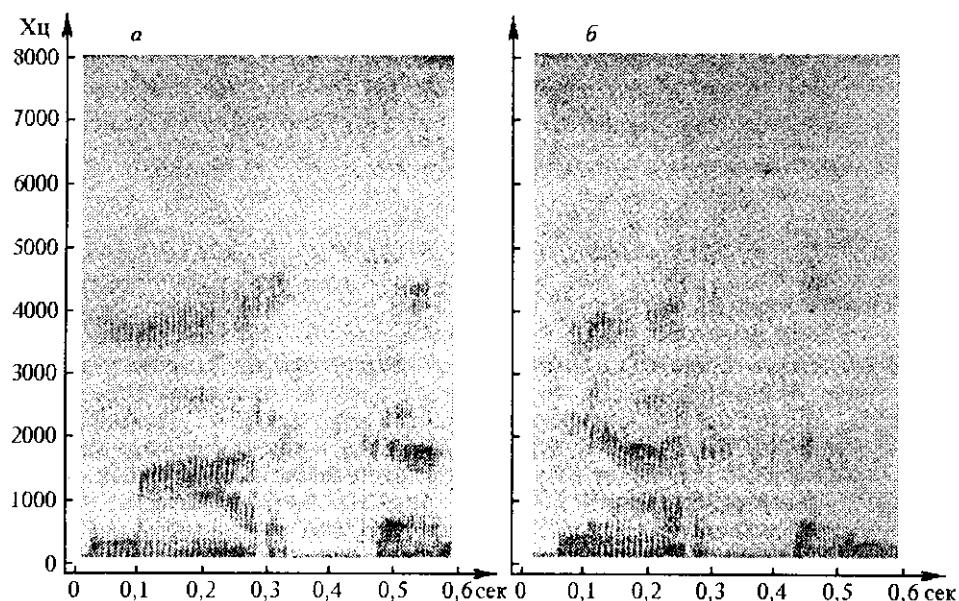
Фиг. 53.

а – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдата съгласна [н] — и меката съгласна [н'] - - -; б – сравнение между палатограмите на твърдата съгласна [н] — и меката съгласна [н'] - - -

начин, както при преградните съгласни [т, д]. Разликата между съгласната [н] и съгласните [т, д] се състои единствено в положението на мястото на мекото небце, т.е. във включения и изключения носов източник на резонансни честоти.

Тъй като преградата има второстепенно значение при образуване на назалните съгласни, тя може в зависимост от артикулационните особености на следходната съгласна да промени мястото, без от това да пострада слуховата им идентификация. Така например съгласната [н] в допир с веларните съгласни винаги се осъществява като веларно [н], без тази промяна да предизвика никаква съществена промяна върху спектъра. Подобен е случаят и когато съгласната [н] се учленява вместо с преграда с проход пред проходни съгласни, напр. *конски*, *донски*, *бронзов* и др. В случая се касае за артикулационни варианти, които засягат учленителното място, но не и основния източник – носната кухина. Поради липса на спектрални промени слушателят изобщо не си дава сметка за тяхното съществуване.

Както при съгласната [м], така и при съгласната [н] спектърът се отличава с ясно изразена формантна структура. И тук със силен интензитет се характеризират първи и трети формант, а с твърде слаб интензитет – втори и четвърти. Особена разлика в честотното разпределение на формантите няма между съгласните [м] и [н]. Първият формант по спектъра на съгласната [н], както при съгласната [м], се появява в зоната на 200–250 хц. В резултат обаче от по-малкия обем на устната кухина

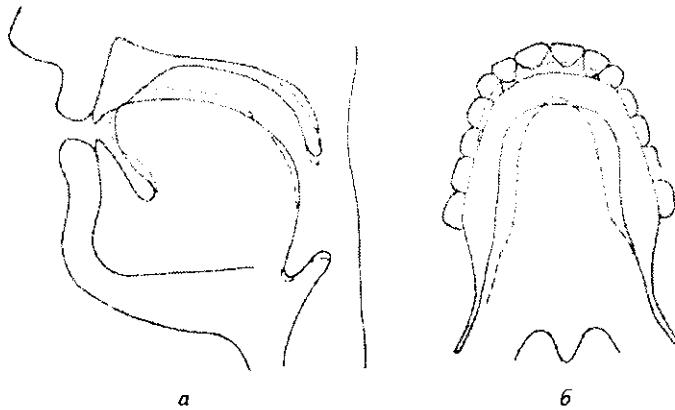
Фиг. 52. Сонаграма

a – изговор на съгласна [м] в думата *марка*; *б* – изговор на съгласна [м'] в думата *мярка*

рактеризира с най-голяма концентрация на звуковата енергия. Обикновено той се появява в зоната на 200–250 хц. Вторият формант – твърде слаб по интензитет – се появява в зоната на 900–1000 хц. В някои случаи той изобщо не се появява по спектъра. Третият формант се характеризира със значителен интензитет и се очертава добре по спектъра главно в зоната на 2500 хц. Четвъртият формант се появява в зоната на 3000–4000 хц, но както и вторият формант, се отличава с твърде слаб интензитет. По спектъра на съгласната [м], както се вижда, се очертават максимуми с различна проява на интензитет. Това се дължи на сложните резонансни съотношения, които се установяват между преградната устна кухина и свободния проход на носната кухина.

Формантните преходи на съгласната [м] имат същите характеристики, както и формантните преходи на съгласните [п, б].

Ученителният механизъм на съгласната [н] по своите основни характеристики не се различава от ученителния механизъм на съгласната [м]. В артикулационно отношение разликата между двете назални съгласни се състои в мястото на преградата, която за съгласната [м] се образува на устните, а за съгласната [н] – на алвеолите. Това води до промяна в обема на устната кухина, който за съгласната [н] е по-малък, отколкото за съгласната [м]. Алвеолната преграда се образува по същия

Фиг. 53.

a – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдата съгласна [н] — и меката съгласна [н'] - - -; *b* – сравнение между палатограмите на твърдата съгласна [н] — и меката съгласна [н'] - - -

начин, както при преградните съгласни [т, д]. Разликата между съгласната [н] и съгласните [т, д] се състои единствено в положението на мякото небце, т.е. във включения и изключения носов източник на резонансни честоти.

Тъй като преградата има второстепенно значение при образуване на назалните съгласни, тя може в зависимост от артикулационните особености на следходната съгласна да промени своето място, без от това да пострада слуховата им идентификация. Така например съгласната [н] в допир с веларните съгласни винаги се осъществява като веларно [н], без тази промяна да предизвика някаква съществена промяна върху спектъра. Подобен е случаят и когато съгласната [н] се учленява вместо с преграда с проход пред проходни съгласни, напр. конски, донски, бронзов и др. В случая се касае за артикулационни варианти, които засягат учленителното място, но не и основния източник – носната кухина. Поради липса на спектрални промени слушателят изобщо не си дава сметка за тяхното съществуване.

Както при съгласната [м], така и при съгласната [н] спектърът се отличава с ясно изразена формантна структура. И тук със силен интензитет се характеризират първи и трети формант, а с твърде слаб интензитет – втори и четвърти. Особена разлика в честотното разпределение на формантите няма между съгласните [м] и [н]. Първият формант по спектъра на съгласната [н], както при съгласната [м], се появява в зоната на 200–250 хц. В резултат обаче от по-малкия обем на устната кухина

при изговор на съгласната [н] честотите на втория и третия формант са малко по-високи: за втория формант разликата е 100–150 хц, а за третия – 150–200 хц. Честотите на четвъртия формант са едни и същи при двете съгласни. Малките разлики в спектрите на съгласните [м] и [н] дават основания да се предполага, че тяхната идентификация се извършва главно въз основа на различията във формантните преходи.

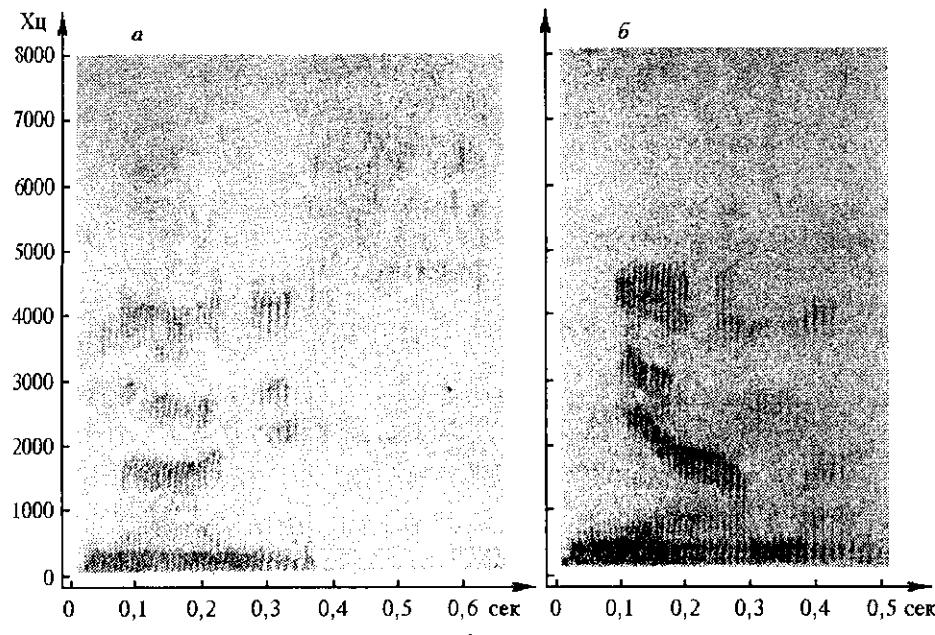
Формантните преходи на съгласната [н] имат същите характеристики, както и преходите на съгласните [т, д].

В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласните [м, н] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение съгласната [м] е билабиална, а съгласната [н] – алвеолна. По начин на учленение и двете съгласни са назални (носови). В акустично отношение по спектрални характеристики съгласните [м, н] притежават качествата в окалност и консонантност. По концентрация на звуковата енергия съгласната [м] е компактна, а съгласната [н] – дифузна. По слухово впечатление съгласната [м] е ниска, а съгласната [н] – висока.

§ 67. Палатални съгласни [м', н']. В артикулационно отношение палатализацията на носовите съгласни [м', н'] е подобна на палатализацията на билабиалните [п', б'] и алвеолните [т', д']. При съгласната [м'] палатализиращият ефект се постига чрез допълнителна артикуляция на средния език, а при съгласната [н'] чрез изместване на преградата на границата между алвеолите и съседните части на твърдото небце. Разликата между оралните и назалните съгласни, както вече се посочи, се състои в изключения или включения проход през носната кухина.

В акустично отношение разликата между спектрите на палаталните и непалаталните назални съгласни не се наблюдава. И в двата случая честотното разпределение на формантите и техните интензитетни характеристики са едни и същи. Еднаквото разположение на честотите на формантите при палаталните и непалаталните назални съгласни се дължи на единната и непроменяща се резонаторна система, образувана от фаринковата и носната кухина. Устната кухина както при палатализираща, така и при непалатализираща конфигурация на гласовия канал играе ролята на допълнителен резонатор със странично действие, поради което зависещите от нея форманти и в двата случая са твърде слаби. Очевидно е, че информацията на палатализираност при назалните съгласни ще се осигурява от глайдовата характеристика на формантните преходи.

Формантните преходи при съгласната [м'] са същите, както при палаталните лабиални съгласни, а на съгласната [н'], както при палаталните алвеолни съгласни.

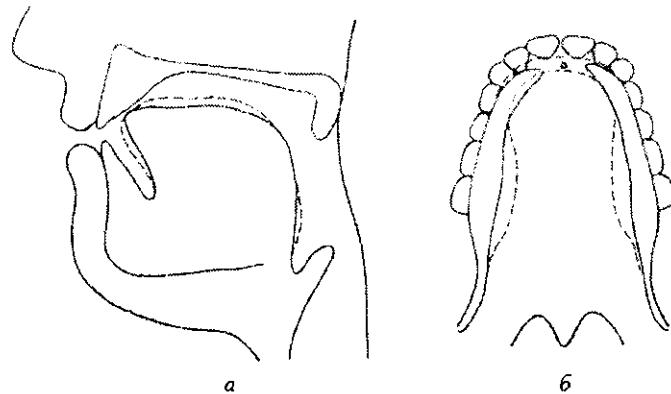
Фиг. 54. Сонограма

a – изговор на съгласна [н] в думата *nаниз*; *б* – изговор на съгласна [н'] в думата *няма*

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталните съгласни [м', н'] могат да се определят по следния начин. В артикулационно отношение те притежават качествата на съответните непалатални съгласни плюс качеството на алатиност, а в акустично отношение – техните спектрални характеристики плюс качеството диеност.

§ 68. Плавни съгласни [р, л]. Конфигурацията на гласовия канал за изговор на съгласните [р, л] се характеризира с наличие на преграда в устната кухина. В акустично отношение плавните съгласни се отличават с ясно изразена формантна картина, близка до формантната картина на гласните. Първият формант на плавните съгласни се отличава със силен интензитет, но за разлика от първия формант на назалните съгласни се намира значително по-високо по честотната скала. Останалите форманти се характеризират с равномерно засилване на интензитета, който в сравнение с интензитета на гласните е по-малък, а в сравнение с назалните – по-голям. Преходът към вокалните форманти е плавен и непрекъснат.

§ 69. Съгласна [р]. Тази съгласна се учленява с мигновено редуване на преграда–проход–преграда, което слухово поражда впечатление за треперливост (вибраторност). Езикът с краищата си се притиска до страните на небцето, а върхът му за миг се докосва до алвеолите, отпуска

Фиг. 55.

a – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдата съгласна [p] — и меката съгласна [p'] - - -;
b – сравнение между палатограмите на твърдата съгласна [p]
 — и меката съгласна [p'] - - -

се, отново се докосва и т.н. Тези прекъсвания се образуват обикновено в интервал от 0,01 до 0,02 сек, а техният брой е в зависимост от позицията на съгласната в думата и от темпа на речта. При някои лица прекъсванията са повече на брой, а при други – по-малко, но, общо взето, не са повече от 2–3 за цялата артикулация на съгласната [p].

Спектърът на съгласната [p] се характеризира с ясно изразени форманти, които отразяват специфичния начин на артикулиране, т.е. те са накъсани от краткотрайни паузи, следвани от типични вокални образувания. Общийт интензитет на формантите на съгласната [p] е значително по-силен от интензитета на назалните съгласни, но в същото време е сравнително по-слаб от интензитета на гласните. Формантите се появяват по спектъра главно в обхвата от 400–500 до 4000 хц. В тази зона се очертават 4–5 форманта с подчертан интензитет. Първият формант се слива с основния тон и се появява в зоната на 400–500 хц, вторият – в зоната на 1200–1300 хц, третият – в зоната на 2500 хц и четвъртият – в зоната на 3500–4000 хц.

Формантите на съгласната [p] се свързват плавно и непосредствено с преходите на следходната и предходната гласна. Формантните преходи имат най-общо формата и посоката на гласни, свързани с алвеолните съгласни.

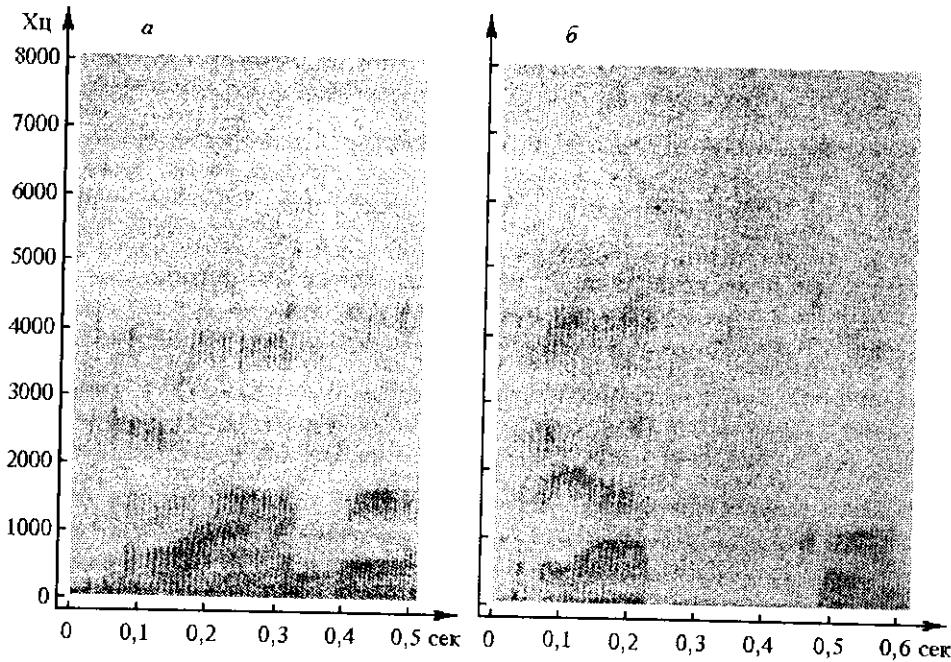
В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласната [p] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение тя е а л в е о л и н а, а по начин на учленение – в и б р а н т и а. В акустично отношение по формантната струк-

тура на спектъра съгласната [р] притежава качеството в оканост, а по намаления интензитет – качеството консантност.

§ 70. Палатална съгласна [р']. Палатализацията на съгласната [р] се получава чрез преместване на учленителното място от алвеолите върху преднонебната част на устната кухина, като същевременно средната част на езика се притиска силно до краищата на небцето. Върхът на езика извършва същата серия от прегради и проходи, както при непалаталното [р], и по този начин се поражда впечатлението на треперливост.

Върху акустичен план ефектът от палатализацията се получава чрез повишаване честотите на втория формант средно с 300–400 хц, а на втория формант средно със 100–200 хц. В същото време се наблюдава и леко понижение на честотите на първия формант. Честотите на четвъртия формант при палаталната и непалаталната съгласна [р] остават непроменени.

По време на изговора на съгласната [р'] честотите на формантите не са постоянни, а варират, движейки се плавно в посока към началото на преходите на следходната гласна, с която се свързва. Това движение е особено характерно за втория формант, който в начална позиция започва от честоти, близки до честотите на непалаталната съгласна [р], като

Фиг. 56. Сонаграма

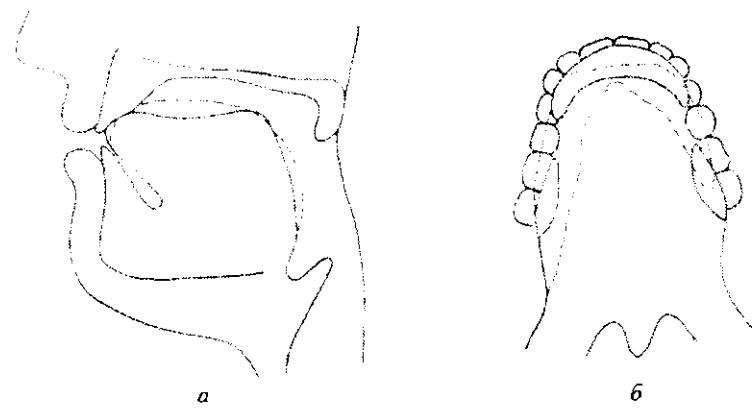
а – изговор на съгласна [р] в думата *рана*; б – изговор на съгласна [р'] в думата *рядко*

постепенно се повишават, за да се свържат с началото на прехода на втория формант на следходната гласна. Тази вариативност в честотите отразява плавната нагласа на артикулиращите органи за образуване на палатализираща конфигурация.

Формантните преходи на съгласната [р'] имат същите характеристики на честотното начало, посоката и времетраенето, както при другите алвеолни съгласни.

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталната съгласна [р'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение тя притежава качествата на съответната непалатална съгласна плюс качеството п а л а т о с т, а в акустично отношение – нейните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т.

§ 71. Съгласна [л]. Тази съгласна се учленява с едновременна преграда и проход в устната кухина. Преградата се образува от върха на езика, който плътно се притиска до алвеолите и съседните части на горните резци и не позволява на издишната струя да протича по осевата линия на канала. За разлика обаче от учленението на всички други съгласни при учленението на съгласната [л] краищата на езика не се докосват до страните на небцето, а са отпуснати и по този начин се осигуряват широки проходи в страни от преградата, по които изтича озвучената издишна струя. При учленението на съгласната [л] краищата на езика не се докосват до страните на небцето, а са отпуснати и по този начин се осигуряват широки проходи в страни от преградата, по които изтича озвучената издишна струя. При учленението на съгласната [л] заедно с

Фиг. 57.

a – сравнение между конфигурациите на гласовия канал за изговор на твърдата съгласна [л] — и меката съгласна [л'] - - ; *б* – сравнение между палатограмите на твърдата съгласна [л] — и меката съгласна [л'] - - -

преградата могат да се образуват един или два прохода. Ако учленението се извършва при наличие на два прохода, съгласната се определя като билатерална (двустрранна), ако налице е пък само един проход, тя се определя като унитерална (еднострранна). Трябва обаче да се изтъкне, че наличието на един или на два прохода не променя акустичната реализация на съгласната [л]. Както и при другите сонорни съгласни, преградата поражда консонантния ефект на съгласната [л], а проходът – нейния вокален ефект.

В зависимост от следходната гласна се създава различно слухово впечатление за съгласната [л]. При свързване със задните гласни [а, ъ, о, у] се създава впечатление за „твърд“ изговор на съгласната [л], а при свързване с предните гласни [е, и] – за „мек“ изговор. Този ефект е свързан с учленителното място на съгласната [л]. При свързване на съгласната [л] със задните гласни, а също така и със съгласни преградата се образува на границата между горните резци и алвеолите, а при свързване с предните гласни тя се измества в горния край на алвеолите, проходите са по-стеснени и по този начин се създават условия за поражддане на високи честоти най-вече на втория формант.

Спектърът на съгласната [л] се характеризира с ясно очертана формантна структура, която е твърде близка до гласните, но се отличава от тях преди всичко с по-слабия интензитет. При свързване на съгласната [л] със задните гласни честотното разпределение на формантите е следното: $F_1 = 400$ хц, $F_2 = 1000$, $F_3 = 2900$ хц, $F_4 = 3700$ хц. „Твърдият“ вариант на съгласната [л] в тази позиция се получава именно въз основа на сравнително ниската честота на втория формант.

§ 72. А л о ф о н [л']. Съгласната [л] пред предните гласни [и, е] променя артикулационното си място в посока към твърдото небце, в резултат на което се получава силна степен на палатализираност. В акустично отношение палатализираността на съгласната [л] се проявява предимно в значителното повишаване на честотите на втория формант, които върху спектъра се появяват на равнището на втория формант на гласните [и] и [е]. Разликата в честотите на втория формант при свързване на съгласната [л] със задните и предните гласни е от порядъка на 800–1000 хц. Тези високи честоти осигуряват именно „мекия“ вариант на съгласната [л] в позиция пред гласните [е, и]. Същата спектрална промяна търпи съгласната [л] и когато се намира в позиция пред задните гласни, напр. *Лили*, [л'ато], [л'ут]. В посочените примери спектърът на съгласната [л'] е един и същ. Разбира се, и тук, както при алофоните [к', г', х'], разликата е функционална: в позиция пред предните гласни се осъществяват алофони, а в позиция пред задните гласни – фонеми, не-

зависимо от това, че и в двата случая спектралните характеристики са едни и същи.

Формантите на съгласната [л] са продължение на преходите на съответните форманти на следходната или предходната гласна. Първият формант обаче за разлика от другите форманти на съгласната [л] се характеризира с рязко придвижване към прехода на следходната гласна. Някои изследвачи смятат, че именно тази особеност обуславя идентификацията на съгласната [л].

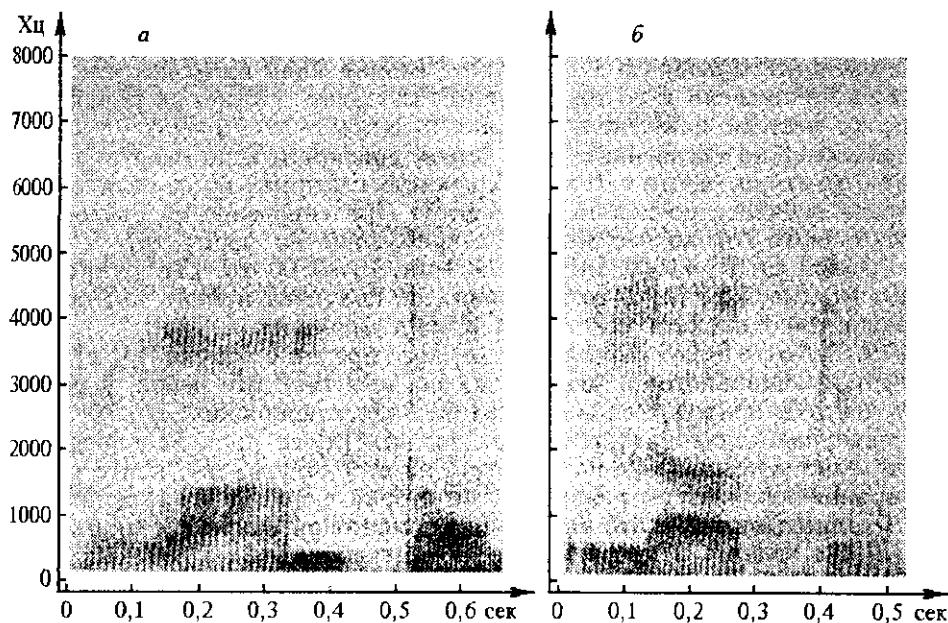
В артикулационно и акустично отношение качествата на съгласната [л] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение по място на учленение съгласната [л] е а л в е о д е н т а л н а, а по начин на учленение – л а т е р а л н а (странична). В акустично отношение по формантната структура на спектъра съгласната [л] притежава качеството в о к а л н о с т, а по намаления интензитет – качеството консонантност.

§ 73. Палатална съгласна [л']. Палатализацията на съгласната [л'] се получава чрез преместване на преградата от ниската част на алвеолите върху високата част, като същевременно краишата на предния език се допират до предното небце. Средната част на езика е издигната и изтеглена напред, но краишата му са слабо отпуснати и по този начин от двете страни на преградата се образуват проходи, през които притича звуковата вълна. Спектърът на палаталната съгласна [л'] се отличава от спектъра на съответната непалатална съгласна по честотното разпределение на формантите. Честотите на първия формант са с тенденция към слабо понижаване, а честотите на останалите форманти – към повишаване. Акустичният ефект от палатализацията се проявява най-вече в чувствителното повишаване на честотите на втория формант. Разликата между честотите на втория формант между палаталната и непалаталната съгласна [л] е средно 800–1000 хц. Разликата се наблюдава и в честотите на третия и четвъртия формант – средно с 300–400 хц за третия и 100–200 хц за четвърти формант.

Формантните преходи при палаталната съгласна [л'] имат същите характеристики, както при всички други алвеолни палатални съгласни.

В артикулационно и акустично отношение качествата на палаталната съгласна [л'] могат да бъдат определени по следния начин. В артикулационно отношение тя притежава качествата на съответната непалатална съгласна плюс качеството п а л а т а л н о с т, а в акустично отношение – нейните спектрални характеристики плюс качеството д и е з н о с т.

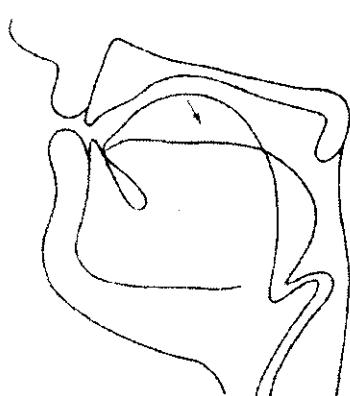
§ 74. Глейд [й]. По нагласа на артикулиращите органи конфигурацията на гласовия канал за изговора на [й] не се различават от конфигурацията за изговора на гласната [и]. Приликите обаче се отнасят до нача-

Фиг. 58. Сонаграма

а – изговор на съгласна [л] в думата *лампа*; *б* – изговор на съгласна [л'] в думата *лято* лото или до края на артикулационния процес на съчетания от типа на *йа*, *йъ*, *йо*, *йу*, *ъй*, *ай*, *ой* и т.н. Ако при артикулацията на [й] единият елемент е *и*-конфигурация на гласовия канал, другият елемент е конфигурация за изговор на съответната гласна, с която се свързва [й]. Между двете граници конфигурацията на гласовия канал непрекъснато се променя, което обуславя и нейната артикулационно-акустична същност.

Формантната картина на гладката [й] отразява динамиката на артикулационния процес. На постепенната промяна на артикулиращите органи съответства промяна в честотите на формантите, които се движат от *и*-изговор към стационарната част на следходната гласна и обратно. По този именно начин се създава и гладковата характеристика, въз основа на която се извършва и слуховата идентификация на [й]. Важна роля за идентификацията играе и първият формант, който плавно и непосредствено се свързва с прехода на първия формант на следходната гласна. Той се появява в честотната зона на

Фиг. 59. Конфигурация на гласовия канал за изговор на [й] в съчетанието [йа]

първия формант на гласната [и] и се отличава със силно изразен интензитет. В зависимост от позицията на [й] в думата по спектъра може да се появи и фрикативен шум под формата на формантни образувания главно на равнището на началото на преходите на втория и третия формант на гласната, но с твърде слаб интензитет. Фрикативен шум се появява обикновено, когато [й] е в началото или в края на думата, напр. *йам, май* и т.н., но както показват сонаграмите, между две гласни, напр. *ийап, бийъ* и др., той изобщо не се появява. Появата на фрикативен шум е във връзка и със стила на изговора – колкото по-набледнат е изговорът на [й], толкова повече и фрикативността се засилва. В този смисъл фрикативното и нефрикативното [й] могат да бъдат разглеждани като фонестилистични варианти.

Таблица 4

Артикулационна таблица на съгласните според мястото и начина на учленение

По място на учленение		Лабиални				Алвеолни				Предно-небни		Веларни	
По начини на учленение	твърди меки	била- биадни		лабио- дентални		алвео- дентални		алвеолни		ж	ш	дж	ч
		зв.	беззв.	зв.	беззв.	зв.	беззв.	зв.	беззв.				
Преградни	твърди меки	б	п			д	т					г	к
		б'	п'			д'	т'					г'	к'
Проходни	твърди меки			в	ф	з	с			ж	ш		х
				в'	ф'	з'	с'						х'
Преградно- проходни	твърди меки					дз	ц			дж			
						дз'	ц'						
Латерални	твърди меки					л	л'						
Вибрантни	твърди меки							р	р'				
								и	и'				
Назални	твърди меки								в'				
										й			
Глайд													

ФОНЕМНА СИСТЕМА НА КНИЖОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА

§ 75. Фонемната система на съвременния български език се състои от 45 фонеми – 6 гласни [и, е, ъ, а, о, у] и 39 съгласни [п,п', б,б', ф,ф'; в,в', т,т', д,д', с,с', з,з', ц,ц', дз,дз', ш, ж, ч, дж, к,к', г,г', х,х', м,м', н,н', р,р', л,л', й]. Този брой на фонемите е резултат от многовековното развитие на фонетичната система на българския език, при което са настъпили съществени промени както в областта на вокализма, така и в областта на консонантизма. Вокализмът се е развивал, като е опростявал своята система – от 11 гласни в старобългарския език са останали 6 в съвременния език; консонантизмът, обратно – обогатявал е системата с появата на нови фонеми, каквито са например меките съгласни.

Една от най-важните особености на вокализма на съвременния български език се състои в реализацията и функционирането на гласните фонеми в зависимост от ударението. Под ударение вокалната фонемна система функционира с максималния си брой фонеми, а извън него в резултат на неутрализация с намален брой. Освен това гласните в неударена позиция и в зависимост от консонантното окръжение се поддават на качествени промени, които наред с гласните под ударение създават многообразие в звученето на българските гласни.

Важна особеност на българската вокална система е и наличието на гласната [ъ] под ударение, която в тази позиция липсва във фонемните системи на другите славянски езици. Корелацията, която се създава между гласната [а] и [ъ] в рамките на вокалната система, е типична черта на българския вокализъм.

Гласните в българския език са само устниeni (орални). В по-стария си период в българския вокализъм е имало две носовки, които в историческия си развой са отпаднали от системата.

В българския вокализъм липсват дълги и кратки гласни, т.е. противопоставяне по диференциалния признак дължина. В потока на речта всяка гласна може да бъде удължена, но с експресивна цел.

Вокалната система на българския език не притежава и отворени и затворени гласни. Българските гласни в това отношение заемат междинно положение, т.е. не са нито много отворени, нито много затворени.

В областта на консонантизма българският език се отличава от другите славянски езици с наличието на двуфонемните съчетания [шт] и [жд], произлезли от праславянските съчетания *tj и *dj, напр. svetja, medja – свещ, межда.

Важна особености на българския консонантизъм е наличието на голем брой меки съгласни, установили се в историческия развой на езика по различни пътища. Във фонемната система всички съгласни (с изключение на съгласните [ш, ж, ч, дж]) образуват двойки със съответните меки съгласни. Именно наличието на меки съгласни обогатява и разнообразява българския консонантизъм. Степента на тази мекост се определя като средна.

За българския консонантизъм е характерно и образуването на удвоени съгласни, създаващи слухово впечатление на дълги съгласни. Удояване, обаче може да се образува само на морфемната граница, т.е. то е морфологично обусловено.

Въпреки големия брой съгласни фонеми звуковата структура на българската дума не се характеризира с голямо струпване на съгласни. Това се дължи най-напред на факта, че за дистрибуцията на меките съгласни съществуват значителни позиционни ограничения и, от друга страна, гласните избягват съчетанията помежду си и предпочитат съчетания със съгласни. По този начин се осъществява равномерност във вокално-консонантното изграждане на българската дума.

СИСТЕМА НА ГЛАСНИТЕ ФОНЕМИ

БРОЙ НА ГЛАСНИТЕ ФОНЕМИ

§ 76. Системата на българските гласни се изгражда в зависимост от ударението. В позиция под ударение се различават шест фонеми: [и, е, ъ, а, о, у], а в неударена позиция поради неутрализация на противопоставянето между тесни и широки гласни броят на гласните фонеми е намален.

От гледище на фонетиката в артикулационно и акустично отношение различията в гласежа между ударени и неударени гласни са твърде съществени. От гледище на фонологията обаче ударените и неударените гласни образуват една единна система с реализиране на фонеми и варианти. Гласните в неударено положение функционират като варианти на фонемите под ударение, към които се отнасят, но в същото време помежду си те се противопоставят по същия начин, както се противопоставят и ударените гласни.

Освен от ударението броят на гласните фонеми е зависим и от типа на консонантното съседство. В позиция пред твърда и мека съгласна, а също така и след твърда съгласна вокалната фонемна система се състои от шест гласни фонеми, но след меки съгласни от четири – [а, ъ, о, у]. В тази позиция гласните [и, е] не могат да се появят.

Ударението и типът на консонантното съседство са различни, но взаимно свързани с условията за определяне на броя на гласните фонеми. Ето защо гласните са в силна позиция не само когато са под ударение, но заедно с това и когато не са след меки съгласни.

Шестте гласни фонеми се осъществяват при самостоятелен изговор – [и], [е], [ъ], [а], [о], [у]; пред твърди съгласни – *ида, echo, ъгъл, аз, огън, удар*; след твърди и пред меки съгласни – *дира, меля, къпя, каня, коня, купя*.

ДИФЕРЕНЦИАЛНИ ПРИЗНАЦИ НА ГЛАСНИТЕ ФОНЕМИ

§ 77. Фонемната система на гласните под ударение се изгражда въз основа на противопоставянията на три диференциални признака, свързани 1) с учленителното място, 2) с участието на устните, 3) със степента на издигане на езика.

Учленителното място е артикулационната основа на признака предност – задност. Той се обуславя от хоризонталното движение на езика, при което се образува стеснение на гласовия канал в предната или в задната му част. Признака предност притежават гласните фонеми [и, е], а задност – гласните [ъ, а, о, у]. В акустично отношение признакът предност се свързва с висока тоналност, а признакът задност – с ниска. Върху спектъра високата тоналност се изразява чрез високото честотно значение на втория формант, а ниската тоналност – чрез ниското честотно значение на втория формант.

По признака предност–задност (акуст. висока–ниска тоналност) се противопоставят групово следните фонеми:

$$[и, е] \sim [\ъ, а, о, у].$$

Примери: *кит ~ кът, лик ~ лак, билка ~ болка, тик ~ тук; пек ~ пък, вена ~ вана, ред ~ род, лед ~ луд.*

Участието на устните с тяхното закръгляне и изтегляне напред е артикулационната основа на признака лабиалност - нелабиалност. Признака лабиалност притежава гласните фонеми [о, у], а признака нелабиалност – гласните [и, е, ъ, а]. В акустично отношение признакът лабиалност се свързва с бемолност, а признакът нелабиалност – с небемолност. Бемолните гласни се характеризират с концентрация на звуковата енергия – приближаване на честотите на първия и втория формант в ниската част на спектъра, а небемолност – със сравнително по-високи честоти на втория формант.

В групата на задните гласни по признака лабиалност (акуст. бемолност) се противопоставят гласните фонеми [о, у] на нелабиалните (акуст. небемолните) [а, ъ]:

$$[о, у] \sim [а, ъ].$$

Примери: *дом ~ дам, кос ~ къс; лук ~ лак, купя ~ къпя.*

Степента на издигане на езика в устната кухина, т.е. движението на езика във вертикална посока, е артикулационната основа на признака отвореност – затвореност (широки–тесни). Признака отвореност (широки) притежават гласните фонеми [а, о, е], а признака

затвореност (тесни) гласните [ъ, у, и]. В акустично отношение признакът отвореност се свързва с компактност, а признакът затвореност – с дифузност. Върху спектъра компактност означава съсредоточаване на звуковата енергия, а дифузност – разсредоточаване или приближаване на първите два форманта и съответно тяхното раздалечаване. Признаките компактност и дифузност се оценяват в рамките на двойките гласни [и, е], [ъ, а], [у, о] – гласната [и] е дифузна по отношение на гласната [е], гласната [ъ] по отношение на [а] и гласната [у] по отношение на гласната [о].

Таблица 5

Диференциални признания на гласните фонеми (артикулационни и акустични)

Признак	Предност (висока тональност)	Задност (ниска тональност)	
		нелабиалност (небемолност)	лабиалност (бемолност)
Отвореност (компактност)	е	а	о
Затвореност (дифузност)	и	ъ	у

По признака отвореност–затвореност настъпва разбиване на гласните фонеми от локалните редове и тяхното обединяване в корелативни двойки. При общ артикулационно-акустична основа противопоставянето е единствено по признака отвореност–затвореност (акуст. компактност–дифузност):

$$\begin{aligned} [\text{i}] &\sim [\text{e}] \\ [\text{\v{y}}] &\sim [\text{a}] \\ [\text{u}] &\sim [\text{o}] \end{aligned}$$

Примери: *вик ~ век, пръв ~ прав, трупам ~ тропам.*

В системата на българския вокализъм обособяването на тези двойки от гласни фонеми има особено важно значение, тъй като при тях в неударено положение настъпва неутрализация на фонемното противопоставяне.

**НЕУТРАЛИЗАЦИЯ НА ПРОТИВОПОСТАВЯНЕТО ПО ПРИЗНАКА
ОТВОРЕНОСТ–ЗАТВОРЕНОСТ (КОМПАКТНОСТ–ДИФУЗНОСТ)**

§ 78. В неударено положение системата на гласните фонеми се характеризира със съществени промени. Най-важен резултат от безудареността е снемането на фонемното противопоставяне между широките и тесните гласни в рамките на двойките фонеми [е, и], [а, ъ], [о, у], т.е. в

неударено положение настъпва неутрализация на диференциалния признак, свързан със степента на издигане на езика. В неударена сричка следователно се различават по-малък брой фонеми, отколкото в ударена сричка. По този начин намаляват и дистинктивните възможности на самата система. Дали в думата например *бащà* и неударената гласна [а] ще се изговори с гласеж на [а] или на [ъ] – *баща* – *бъща*, от това смислово различие в думата няма да се получи. Двойки от думи като *ритам* – *ритъм*, *оказвам* – *указвам* се различават писмено, но не и в изговора на неударените гласни [а] и [ъ] и [о] и [у]. По този начин тези думи се превръщат в омофони, чието смислово съдържание се възстановява от контекста или от писмения им вид. При неударените гласни [е] и [и] положението е по-особено.

В резултат на неутрализацията в изговора на широките и тесните гласни се получават звукови варианти (алофони), чийто брой и качество се обуславят от позицията им спрямо ударението, от консонантното съседство, а също така и от вида на сричката и от различните видове произносителни стилове. Например вариантите на неударената гласна [а] в зависимост от позицията им спрямо ударението и от изговорния стил могат да имат по-отворен или по-затворен гласеж, т.е. гласеж, по-близък до гласната [а] или до гласната [ъ]. По същите причини се оформят и вариантите на другите неударени гласни. Въпреки че тенденцията на приближаване гласежа на широките неударени гласни до гласежа на съответните тесни е по-силно изразена, наблюдава се и обратното явление. По този начин в рамките на двойките гласни се образуват общи или близки по звучене и за двата члена звукови варианти (вж. § 25–37).

В резултат на неутрализацията в изговора на широките и тесните гласни се получават звукови варианти (алофони), чийто брой и качество се обуславят от позицията им спрямо ударението, от консонантното съседство, а също така и от вида на сричката и от различните видове произносителни стилове. Например вариантите на неударената гласна [а] в зависимост от позицията им спрямо ударението и от изговорния стил могат да имат по-отворен или по-затворен гласеж, т.е. гласеж, по-близък до гласната [а] или до гласната [ъ]. По същите причини се оформят и вариантите на другите неударени гласни. Въпреки че тенденцията на приближаване гласежа на широките неударени гласни до гласежа на съответните тесни е по-силно изразена, наблюдава се и обратното явление. По този начин в рамките на двойките гласни се образуват общи или близки по звучене и за двата члена звукови варианти (вж. § 25–37).

В книжовния български изговор, основан на произносителните особености на западнобългарския вокализъм, неутрализацията на признака по степен на издигане на езика засяга най-вече двойките фонеми [а–ъ]

и [о-у]. При двойката фонеми [е-и] противопоставянето извън ударението, макар и отслабнало, се поддържа, при което се различават минимални двойки от типа на *лекӯвам* ~ *ликувам*, *вековè* ~ *виковè*, *чистотà* ~ *чистотà*. За поддържане на фонемната опозиция между гласните [е] и [и] несъмнена роля играе и по-голямата функционална натовареност на гласната [е] в състава на окончание, суфикс и префикс за различаване на отделни словоформи: *сѝне* – *сѝни*, *нòсел* – *нòсиł*, *превързвам* – *привързвам* и др. Трябва обаче да се отбележи, че и при тази корелативна двойка поради общия процес на неутрализация в неударено положение настъпва смесване на гласната [е] с гласната [и] особено в предударени позиции.

В неударено положение вариантите на гласните фонеми могат да се противопоставят помежду си само по признака предност – задност и лабиалност – нелабиалност, тъй като по признака отвореност – затвореност настъпва неутрализация.

По признака предност – задност се противопоставят неударените гласни [и, е] на гласните [ъ, а, о, у]; [е ~ а] – *ефèкт* ~ *афèкт*; [е ~ ъ] – *ремѝ* ~ *ръмѝ*; [е ~ у] – *бетòn* ~ *бутòn*; [и ~ а] – *билèт* ~ *балèт*; [е ~ а] – *перà* ~ *парà*; [и ~ ъ] – *тикач* – *тъкач*; [и ~ о] – *пилèя* ~ *полèя*; [и ~ у] – *имèние* – *умèние*.

В групата на задните неударени гласни противопоставянето е по признака лабиалност – нелабиалност: [у ~ а] – *кумà* ~ *камà*; [у ~ ъ] – *пухтà* ~ *пъхтà*; *духът* ~ *дъхът*.

СИСТЕМА НА СЪГЛАСНИТЕ ФОНЕМИ

БРОЙ НА СЪГЛАСНИТЕ ФОНЕМИ

§ 79. Консонантната система на книжовния български език се състои от 39 фонеми: [п, п', б, б', м, м', ф, ф', в, в', т, т', д, д', н, н', с, с', з, з', ц, ц', с, с', р, р', л, л', ш, ж, ч, ў, к, к', г, г', х, х', й].

Този брой се установява само в позиция пред задните гласни [ъ, а, о, у], където съгласните фонеми се противопоставят както по звучност – беззвучност, така и по мякост – твърдост. Във всички други позиции, в които настъпва неутрализация на единия или на другия признак, броят на срещаните фонеми в една или в друга степен намалява. В позиция пред предните гласни [и, е] например в резултат на неутрализацията на признака мякост – твърдост могат да се срещнат само твърди съгласни, чийто брой е 21. В края на думата пък, където се неутрализират признаките по звучност – беззвучност и мякост – твърдост, могат да се срещнат 14 съгласни фонеми: 9 шумови беззвучни [п, ф, т, с, ц, ш, ч, к, х] и 5 сонорни [м, н, р, л, й]. В позиция пред съгласни броят на консонантните фонеми също намалява в резултат на неутрализацията на признаките по мякост – твърдост и звучност – беззвучност (с изключение пред сонорните съгласни и съгласните [в, в']).

Не всички съгласни фонеми имат в речта една и съща функционална натовареност. Едни от тях влизат в по-голям брой фонемни противопоставления, срещат се по-често, а други, навлезли по-късно в системата, като мяките веларни съгласни, се срещат по-рядко и предимно в чужди думи. Съгласните фонеми с по-голяма функционална натовареност съставят ядрото на системата, а с по-малка натовареност – периферията.

В броя на съгласните фонеми са включени и т. нар. потенциални фонеми [х'] и [с'], които липсват в наличния български лексикален материал, но се срещат или могат да се срещнат в имена и названия от чужд произход. Включването им в системата се основава на факта, че няма никакви пречки от структурен характер за тяхната поява.

ДИФЕРЕНЦИАЛНИ ПРИЗНАЦИ

§ 80. Системата на съгласните фонеми в книжовния български език се изгражда въз основа на противопоставянието на признаците по място на учленение, начин на учленение и съотносителните противопоставяния по звучност – беззвучност и мекост – твърдост.

Наборът от тези признания образува фонологично съдържание на всяка съгласна фонема, установено чрез противопоставянето на фонологичното съдържание на всички останали фонеми.

§ 81. Локални признания. По място на учленение се определят локалните диференциални признания, въз основа на които се образуват фонемните редове.

Учленителното място като артикулационна характеристика на съгласния звук не винаги съвпада с фонологичната характеристика на съгласната фонема. Така например при фонетичната класификация по място на учленение съгласните звукове [б] и [п] се определят като двуустнени (билабиални), а съгласните звукове [ф] и [в] като устнено-зъбни (лабиодентални), т.е. от гледище на артикулацията те имат различни учленителни места. От фонологично гледище обаче противопоставянето на билабиалност – лабиоденталност (двуустненост – устненозъбност) е несъществено, тъй като в българския език билабиалността и лабиоденталността се свързват с начина на учленение – билабиалите са преградни, а лабиоденталните са проходни. И тъй като в случая противопоставянето по преградност – проходност автоматически се съчетава с противопоставянето на билабиалност – лабиоденталност, те могат да бъдат обединени в един локален ред, отделящ се от другите редове с признака л а б и а л н о с т .

Съгласните фонеми, притежаващи диференциалния признак лабиалност, са следните: [п,п', б,б', м,м', ф,ф', в,в'].

В рамките на локалния ред противопоставянето между отделните фонеми се осъществява въз основа на начина на учленение, съставящ модалните признания преградност, проходност, назалност, мекост – твърдост, и звучност – беззвучност.

Съгласните, чието учленително място е зоната на алвеолите, образуват най-големия локален ред в българския език. И тук различието по място на учленение между зъбоалвеолните (лабиоденталните) и алвеолните може да се приеме за фонологически несъществено и двете групи съгласни да бъдат обединени чрез общия диференциален признак а л в е о л н о с т .

Признакът алвеолност характеризира следните съгласни фонеми: [т,т', д,д', с,с', з,з', ц,ц', с,с', н,н', р,р', л,л']. По-особено е фонологич-

ното съдържание на съгласните фонеми [р,р'], [л,л']. Те са еднопризнакови – фонемите [р,р'] притежават признака вибратност, а фонемите [л,л'] – латералност. За тях признакът алвеолност е фонологически несъществен (ирелевантен), тъй като няма други фонеми, характеризиращи се със същите признания, но отличаващи се помежду си по място на учленение, на които еднозначно да се противопоставят. Обратно, за съгласните фонеми [н,н'] признакът алвеолност е фонологически съществен, тъй като чрез него при общ признак назалност се осигурява противопоставянето с фонемите [м,м'], характеризиращи се с признака лабиалност.

В рамките на алвеолния ред противопоставянето между отделните фонеми се осъществява чрез противопоставянето на следните модални признания: преградност, проходност, преграднопроходност (африкативност), назалност, вибрантност, латералност, мекост – твърдост и звучност – беззвучност.

Съгласните, чието учленително място е зоната на твърдото небце, образуват локален ред с диференциален признак н е б н о с т. Той се състои от фонемите [ш, ж, ч] и гайдата [й]. В българския език единствено съгласните фонеми, притежаващи признака небност, не могат да образуват корелация по мекост – твърдост. Това се отнася както за фонемите [ш, ж, ч], така и за фонемата [й].

Фонемата [й] подобно на фонемите [р,р', л,л'] е еднопризнакова – нейното фонологическо съдържание се изчерпва с модалния признак гайдовост, с който тя се противопоставя на всички останали фонеми в системата. Ето защо за тези фонеми, както и за другите еднопризнакови фонеми, локалният признак е фонологически несъществен.

В рамките на небния ред различието между фонемите се осъществява въз основа на противопоставянията на модалните признания проходност, африкативност и звучност – беззвучност.

Съгласните, чието учленително място е мекото небце, образуват локален ред с диференциален признак в е л а р н о с т. В този ред се включват следните фонеми: [к,к', г,г', х,х'].

В рамките на веларния ред противопоставянето между отделните фонеми се осъществява чрез модалните признания преградност, проходност, мекост – твърдост и звучност – беззвучност. Веларният ред е единствен, при който измежду шумовите съгласни липсва корелативна двойка по звучност – беззвучност за съгласната фонема [х].

От пресичането на локалните и модалните диференциални признания фонемната система на българските съгласни се изгражда от четири локални реда: лабиален, алвеолен, небен и веларен. Само за фонемите

[р,р', л,л', й] локалният признак е редундантен, т.е. той е конститутивен и не се използва за фонемно противопоставяне.

Акустичната основа на локалните признания е различното разпределение на звуковата енергия по честотната скала, обусловено от различията в конфигурацията на гласовия канал. Най-общо лабиалните съгласни се характеризират с ниски честоти на шума, алвеолните с високи, а небните и веларните – със средни честоти.

§ 82. Модални признания. Модалните признания са свързани с начина на учленение и служат за противопоставяне на фонемите в рамките на един и същ локален ред.

Според начина на учленение на съгласните се отделят следните модални признания: преградност, проходност, африкативност, назалност, латералност, вибрантност и глейдовост. Признанията звучност – беззвучност и мекост – твърдост, макар че не принадлежат към модалните признания, изпълняват същата функция – да отделят фонемите в рамките на един и същ локален ред.

Признанията преградност, проходност, африкативност, звучност – беззвучност и мекост – твърдост характеризират шумовите съгласни, а признанията назалност, латералност, вибрантност, глейдовост и мекост – твърдост – сонорните съгласни фонеми. По начин на учленение двете групи съгласни ясно се отделят една от друга: за шумовите съгласни е характерна преграда или проход, или тяхното комбинирано действие като единен учленителен акт (за преградно-проходните), а за сонорите е характерна едновременна преграда в устната кухина и проход в носната или устната кухина.

Тези различия в начина на учленение позволяват най-общо противопоставяне между шумови и сонорни съгласни фонеми. Признанията шумовост и сонорност обаче тук не се разглеждат като диференциални, а като конститутивни, тъй като от пресичането на локалните и модалните признания достатъчно ясно се очертава фонологичното съдържание на фонемите от едната и от другата група съгласни фонеми.

§ 83. Диференциалният признак преградност е свързан с пълната преграда, която се образува от артикулиращите органи в определени области на гласовия канал – устните, алвеолите и небцето. В акустично отношение признакът се свързва с прекъсване на звученето и с краткостта на шумовата характеристика на съгласната.

С диференциалния признак преградност се характеризират следните фонеми: [п,п', б,б', т,т', д,д', к,к', г,г'].

§ 84. Диференциалният признак проходност (фрикативност) е свързан със стеснението, което се образува в гласовия канал чрез приближаване на долната устна към горните резци или чрез приближаване

на гърба на езика към алвеолите, предната или задната част на небцето. В акустично отношение спектралната картина се характеризира с непрекъснатост на шума с различна концентрация на звуковата енергия в зависимост от учленителното място.

С диференциалния признак проходност се характеризират следните фонеми: [ф, ф', в, в', с, с', з, з', щ, ж, х, х'].

§ 85. Диференциалният признак **п р е г р а д н о - п р о х о д н о с т** (африкативност) е свързан с последователното образуване на преграда и проход като единен, нечленим артикулационен акт. В акустично отношение признакът е свързан с относителната краткост на шума – с по-дълго времетраене от експлозията на преградните съгласни, но с по-кратко времетраене от шума на проходните съгласни.

Диференциалният признак преградно-проходност притежават следните фонеми: [ц, ц', с, с', ч, Й].

Фонологичната самостоятелност на преградно-проходните съгласни се доказва от противопоставянията с преградните и проходните в рамките на един и същ локален ред: [т ~ ц ~ ч] – *тип* ~ *цип* ~ *чип*, [с ~ ц] – *каса* ~ *каца*, [ш, ч] – *каша* ~ *кача*. Преградно-проходните съгласни не могат да бъдат разглеждани като двуфонемни съчетания [тс], [тш], тъй като в българския език различието между двете категории фонеми е ярко изразено, срв. *отсенки* – *оценки*. Опростението некнижовен изговор на съчетанието [тк] като [ц] в случаите *децки* вм. *детски*, *съвецки* вм. *съветски*, *флоцки* вм. *флотски* и под. е резултат от асимилативни действия и няма нищо общо с парадигматичните отношения на фонемите.

§ 86. Диференциалният признак **и о с о в о с т** (назалност) е присъщ само на фонемите [м, м', н, н']. В артикулационно отношение той се свързва с едновременното образуване на преграда в устната кухина и проход в носната кухина. В рамките на локалния ред образуваната преграда е конститутивен признак и не се използва за фонемна диференциация. Диференциалният признак при това противопоставяне е носовостта, напр. – *бас* ~ *мас*. Фонемите [б] и [м] са преградни, но едната от тях притежава признака носовост, а при другата той липсва. При локалните противопоставяния обаче, както вече се посочи, мястото на преградата е фонологически значимо. В минималната двойка *мие* ~ *ние* противопоставянето [м] ~ [н] е противопоставяне между признаките лабиалност – алвеолност при общ признак носовост

В акустично отношение признакът носовост се свързва с формантната структура на спектъра, близка до формантната структура на гласните и допълнителните резонансни честоти по спектъра.

Въвеждането на модалните признания латералност, вибрантност и гайдовост се налага поради особения начин на учленение на съгласните

звукове, които реализират фонемите [л, л', р, р'], [й]. Тези съгласни заедно с носовите образуват групата на сонорите, но тъй като в артикулационно-акустично отношение не са единни, за всяка от тях се въвежда отделен диференциален признак. Това още повече се налага за фонемите [л, л'], [р, р'], които имат общ локален признак и различието между тях може да се осъществи въз основа на различията начин на учленение, т.е. по модални признания.

§ 87. Диференциалният признак л а т е р а л н о с т (страничност) характеризира фонемите [л, л']. В артикулационно отношение той се свързва с едновременното образуване на страничен проход и преграда в устната кухина. Издишната струя не разрушава преградата, образувана с върха на езика и горната част на зъбите, както е при преградните съгласни, а протича покрай нея. Признакът латералност не е равнозначен на признака проходност. Латералността включва в себе си преградност и проходност и това именно единство определя неговата специфика.

В акустично отношение признакът латералност се свързва с ярката формантна структура на спектъра, близка до спектъра на гласните.

§ 88. Диференциалният признак в и б р а н т н о с т (треперливост) характеризира фонемите [р, р']. В неговата артикулационна основа е мигновеното накъсване на озвучената издишна струя чрез последователни прегради, образувани с върха на езика с алвеолите. В акустично отношение признакът се свързва с формантната структура на спектъра, близка до структурата на гласните.

По признаките латералност и вибрантност фонемите [л], [л'], [р], [р'] се противопоставят както помежду си в рамките на алвеолния локален ред, така и на останалите фонеми от другите локални редове: лев ~ рев, Лом ~ ром, ледник ~ редник, лост ~ мост, рай ~ дай, луд ~ бут, лед ~ зет, ром ~ сом.

§ 89. Диференциалният признак г л а и д о в о с т характеризира само фонемата [й]. Неговото въвеждане се налага, за да се разграничават фонемите в рамките на небния локален ред. В артикулационно отношение признакът глайдовост се свързва с движението на езика от предно-небно учленение към учленителното място на следходната гласна, респективно от учленителното място на предходната гласна към предно-небно учленение. В акустично отношение признакът се свързва с постепенното и плавно движение на вокалните форманти, позволяващи слуховата идентификация на [й].

Определянето на фонологичното съдържание на [й] е свързано с известни трудности. В дихотомичната класификация в един случаи фонемата [й] се определя като съдържаща признаките невокалност и неконсонантност, а в други случаи като съдържаща тези признания, позволя-

ващи включването ѝ в групата на сонорите. При противопоставяне между сонорите на [й] се приписват допълнителни признания, като компактност, непрекъснатост, нерязкост и др.

При недихотомичното представяне на фонемите признакът глайдовост означава, че [й] е еднопризнакова фонема и че с този именно признак, който не се среща в нито една друга фонема, [й] се противопоставя на всички останали фонеми в консонантната система. Както вече се отбеляза, еднопризнакови са още и фонемите [р, р'], [л, л'], притежаващи съответно признанията вибрантност и латералност. Еднопризнаковите фонеми могат да се разглеждат като фонеми, които не са интегрирани в системата. За интегрирани се смятат тези фонеми, които притежават повече от един диференциален признак, например носовите съгласни, за които освен назалността диференциален е и локалният признак.

СЪОТНОСИТЕЛНИ (КОРЕЛАТИВНИ) ПРИЗНАЦИ

§ 90. Съотносителните признания означават наличие, респективно липса на един диференциален признак при равно фонологично съдържание на фонемите от един и същ локален ред. Фонемите [п], [б] например имат един и същ набор от диференциални признания – единственото различие между тях е наличието и съответно липсата на признака звучност – беззвучност.

Характерна особеност на съотносителните признания е тяхната пропорционалност – ако фонемите [п], [б] се различават при едни условия, а при други се неутрализират, то и останалите двойки фонеми, съотносими по признака звучност – беззвучност, при същите условия ще се различават или неутрализират. Смисълът на съотносителното противопоставяне е именно в неговата пропорционалност.

В българския език всички съгласни фонеми с изключение на [й] се организират в две корелации: по звучност – беззвучност и мекост – твърдост.

§ 91. Корелация по звучност – беззвучност. Корелацията по звучност – беззвучност в сравнение с корелацията по мекост – твърдост е много по-стара, изконна по своя характер и поради това е твърдо установена в езика. Ако при корелацията по мекост – твърдост се наблюдават различни тенденции на отслабване на противопоставянето или на нейната замяна, при корелацията по звучност – беззвучност подобно явление не може да съществува. При противопоставянето по звучност – беззвучност изборът е или звучният, или беззвучният корелат, напр. *дам* ~ *там*, докато при противопоставянето по мекост – твърдост може да има и замяна, напр. *хляб*, но и *хлеб* (установяването на якав или екав

изговор е правоговорен проблем). В този смисъл корелацията по звучност – беззвучност има абсолютен характер.

В противопоставянето по звучност – беззвучност участват 28 фонеми, групирани в следните 14 корелативни двойки:

[п,п', ф,ф', т,т', с,с', ц,ц', ш, ч', к,к']

[б,б', в,в', д,д', з,з', с,с', ж, ў, г,г']

Извън корелацията са 11 фонеми: двете шумови съгласни [х], [х'] и деветте сонорни съгласни [р,р'], [л,л'], [м,м'], [н,н'], [й].

Шумовите съгласни [х,х'] нямат звучни съответствия и поради това в силни позиции липсва противопоставяне по признака звучност – беззвучност.

Сонорните съгласни по своите артикулационно-акустични и функционални характеристики са извън групата на шумовите съгласни и не участват в корелацията по звучност – беззвучност. В тази корелация участват само шумовите съгласни. Фактът, че сонорните съгласни в акустично отношение са звучни, т.е. притежават качеството вокалност, няма никакво значение във фонологичен план. За да бъдат определени фонологически като звучни, те трябва да имат съответни беззвучни корелати. Именно липсата на такива корелати в силна позиция поставя сонорните съгласни фонеми извън противопоставянето по звучност – беззвучност.

Артикулационно-акустичната основа на противопоставянето по звучност – беззвучност е наличието,resp. липсата на участието на гласилките в артикулационния акт и последвалото от това в акустичен план едновременно пораждане на тон и шум или само на шум по спектъра. При изговора на звучните съгласни основният тон, получен от действието на гласилките, се съчетава с шума, образуван след разрушаването на преградата, или с шума, образуван от мястото на стеснението, а при изговор на беззвучните съгласни се поражда само шум от същите източници, както при беззвучните съгласни, но без участието на гласилките.

Допълнителен артикулационно-акустичен признак, който се съчетава с признака звучност – беззвучност, е напрегнатост – ненапрегнатост. При изговор на звучните съгласни артикулационният апарат е с по-малко мускулно напрежение, отколкото при изговор на беззвучните съгласни. В българския език обаче този признак е допълнителен, конститутивен и няма диференциращо значение за противопоставянето по звучност – беззвучност.

§ 92. Позиции на фонемно противопоставяне по звучност – беззвучност. Противопоставянето по звучност – беззвучност в българския език се осъществява в следните позиции:

1. Пред гласни в началото и в средата на думата: *ния ~ бия, палка ~ малка, пял ~ бял, фар ~ вар, фал ~ вал, сея ~ зея, там ~ дам, том ~ дом, тясно ~ дясно, жаря ~ шаря, жило ~ шило, жест ~ шест, кост ~ гост, кука ~ гука, час ~ джаз, чоп ~ джон, опера ~ обера, трепя ~ требя, коса ~ коза, нисък ~ низък, снишавам ~ снижавам*.

2. Пред сонорни съгласни: *право ~ браво, прят ~ бряг, прал ~ брал, фрак ~ враг, трънлив ~ дрънлив, тръпна ~ дръпна, смей ~ змей, ротна ~ родна*.

3. Пред съгласните [в, в’]: *творец ~ дворец, твой ~ двоен, свинец ~ звънец, пасва ~ пазва, свят ~ звяр*.

Единствено в тези три позиции е възможен изговорът както на звучна, така и на беззвучна съгласна, т.е. противопоставянето е фонологично. Във всички други позиции настъпва неутрализация на признака по звучност – беззвучност и в зависимост от конкретната позиция се среща само звучният или само беззвучният корелат.

В противопоставянето по звучност – беззвучност по-особено положение имат звучните корелати при преградно-проходните двойки [ц–с], [ц’–с’], [ч–Ч]. Тяхното участие уравновесява корелацията и прави признака звучност – беззвучност пропорционален, но в същото време тяхната функционална натовареност е крайно ограничена. С по-големи възможности за противопоставяне е двойката [ч–Ч], а със съвсем слаби двойката [ц–с]. Поради липса пък на наличен лексикален материал фонемата [с’] се определя като потенциален звучен корелат на фонемата [ц’].

Освен това звучните преградно-проходни корелати проявяват и неустойчивост във фонологичното си съдържание. Често в техния изговор се наблюдава отслабване или изпускане на преградния елемент, като по този начин се стига до изравняване на преградно-проходната съгласна със съответната звучна проходна съгласна. Тази тенденция се проявява повече при изговора на съгласната [с]: *дзифт – зифт, дзънкам – зънкам, дзвиска – звиска*.

§ 93. Позиции на неутрализация на противопоставянето по звучност – беззвучност. В българския език слабите позиции или позициите, в които настъпва неутрализация на признака звучност – беззвучност, са следните:

1. В края на думата пред пауза, където се изговаря само беззвучна съгласна: *хляб [хл’аб], мащаб [маштап], кораб [корап], клуб [клуп], готов [готоф], добив [добиф], учтив [учтиф], благ [блак], враг [врак], драг [драк], град [грат], труд [трут], нож [нош], кипеж [кипеш], гър-*

меж [гърмèш], *израз* [ѝзрас], *анализ* [аnàлис], *тормоз* [тормòс], *бридж* [бріч]. (За промените на междусловно равнище при свързване на пълнозначни думи и в рамките на фонетичната дума вж. § 122.)

2. В позиция пред беззвучна съгласна, където се изговаря само беззвучна съгласна: *врабче* [врапчè], *общ* [општ], *мравка* [мràфка], *покривка* [покрѝфка], *рогче* [рòкче], *флагче* [флàкче], *сладка* [слàтка], *редки* [рèтки], *смазка* [смàска], *сказка* [скàска], *ножче* [нòщче].

3. В позиция пред звучна съгласна, където се изговаря само звучна съгласна: *сватба* [свàдба], *анекдот* [анегдòт], *коситба* [косидбà], *сбирка* [збирка], *сгъстя* [згъст'ъ], *сграда* [згрàда], *сдържам* [здèржам].

При неутрализацията на признака звучност – беззвучност съгласната фонема [в] от корелативната двойка, [ф–в] се отделя измежду другите звучни корелати с по-особеното си поведение. В едни позиции тя се държи като сонорна съгласна, а в други позиции като звучна шумова съгласна. Както вече се отбеляза, в позиция пред фонемите [в, в'] опозицията по звучност – беззвучност се поддържа, така както се поддържа пред сонорните съгласни, срв. *творец* ~ *дворец* и *тръпна* ~ *дръпна*. В позиция обаче пред беззвучни съгласни и в краесловие подобно на всички други звучни корелати съгласната [в] е в слаба позиция и признакът звучност се неутрализира: *впиша* [фпѝша], *вкарам* [фкàрам], *мравка* [мràфка], *прав* [праф], *готов* [готòф], *ров* [роф].

Двоякото поведение на фонемата [в] се обяснява с факта, че дълго време в историята на езика тя е принадлежала към групата на сонорните съгласни. Фонемата [ф] се е появила в българския език по-късно под чуждо влияние. Оформянето на корелативните двойки [ф–в], [ф'–в'] обаче се извършва след изпадането на слабите ерове. От този момент нататък се създават фонетични условия за асимилативни действия, в резултат на които съгласната [в] започва да губи сонорното си качество в определени позиции.

Т а б л и ц а 6

Силни и слаби позиции на противопоставянето по звучност – беззвучност

Позиция	Фонеми	
	звукни	беззвучни
В краесловие пред пауза	–	+
В краесловие пред беззвучни	–	+
В краесловие пред звучни	+	–
В краесловие пред гласни, сонори и съгласните [в, в']	–	+
В средисловие пред беззвучни	–	+
В средисловие пред звучни	+	–
В средисловие пред гласни, сонори и съгласната [в]	+	+

З а б е л е ж к а. Знакът плюс означава поява, а знакът минус – липса на признака.

§ 94. Корелация по мекост – твърдост. Корелацията по мекост – твърдост, въпреки че е сравнително по-нова от корелацията по звучност – беззвучност и въпреки че нейното развитие е неравномерно в историята на езика, в съвременния български консонантизъм е широко представена и се отнася почти за всички съгласни.

В корелацията по мекост – твърдост участват 34 фонеми, групирани в следните 17 корелативни двойки:

[п, б, м, ф, в, с, з, т, д, н, р, л, ц, с, к, г, х]
[п', б', м', ф', в', с', з', т', д', н', р', л', ц', с', к', г', х']

Извън корелацията са четирите съгласни фонеми [ш, ж, ч, ў], които са само твърди и в книжовния език нямат меки съответствия. Извън корелативното противопоставяне е фонемата [й]. И петте съгласни фонеми са представени от съгласни звукове, чието артикулационно място е в преднонебната област на гласовия канал, т.е. област, съвпадаща с допълнителното учленение на меките съгласни.

Артикулационно-акустичната основа на противопоставянето по мекост – твърдост е наличието, респективно липсата на допълнително движение на средната част на езика в посока към твърдото небце и последвалото от това в акустичен план повишение на шумовите честоти на съгласните и специфичните глайдови преходи на вокалните форманти.

Съгласните фонеми [x'], и [s'] заемат по-особено положение в корелацията по мекост – твърдост. В наличния лексикален материал на книжовния български език липсват словоформи, в които тези фонеми се противопоставят по мекост – твърдост. Съгласните [x'] и [s'] се срещат или могат да се срещнат в имена от чужд произход и с крайно ограничена дистрибуция.

Фонологичната стойност на меките съгласни [x] и [s'] се определя от структурата на българския консонантизъм. При оценката на фонологичната стойност на даден звук не се излиза единствено от наличието на минимална двойка, която да има квазиомонимен характер, а от възможността на двата различни звука да се появят в една и съща позиция, наречена силна, и в резултат от тяхното противопоставяне да се получи различие в звуковата обвивка на морфеми и словоформи.

В словоформите като *Хюз* [Х'ус], *Хюм* [Х'ум], *Хюстън* [Х'устън], *Хълдерлин* [Х'олдерлин] съгласната фонема [x'] се реализира пред задни гласни, т.е. в тази позиция, при която в българския език се осъществява фонемното противопоставяне по мекост – твърдост. Именно възможността на меката съгласна фонема [x'] да се реализира в позиция, в която се осъществява и твърдата съгласна [x], определя и нейната фонологична стойност. Че това е така, доказва се от противопоставяне-

то между [х] и [х'] в двойката *Хуз ~ Хюс* [*Xus ~ X'us*]. От фонологично гледище фактът, че фонемното противопоставяне се извършва при собствени имена от чужд произход, няма никакво значение.

Съвсем друг характер има меката или по-точно омекчената (палатализирана) реализация на съгласната [х] в позиция пред предните гласни [и] и [е]. В тази позиция фонемното противопоставяне между меки и твърди съгласни е невъзможно, тъй като те се намират в отношение на допълнителна дистрибуция – пред предните гласни е възможна палатализирана реализация на съгласната [х], но е невъзможна твърдата. Тук следователно липсва необходимото фонетично тъждество, което да осигури противопоставянето по мякост – твърдост. Меката съгласна [х'] следователно е фонема в позиция пред задни гласни и вариант на твърдата фонема [х] в позиция пред предни гласни.

Меката съгласна [s'] в книжовния български език се определя като потенциална фонема, т.е. като фонема, чиято поява се предполага от структурните възможности на системата. Възможността за осъществяване на [s'] се обуславя от наличието в консонантизма на меката фонема [ц']. По такъв начин се установява паралелизъм в корелацията по мякост – твърдост, т.е. щом като системата допуска фонема [ц'], няма основание да не допусне и реализацията на звучния корелат [s']. Поради тази именно причина чужди думи, съдържащи съгласната [s'], се възприемат и изговарят без всякакви трудности от говорещите български език, например думите от полски произход *Дзяди* [s'àdi], *Ядзя* [Яs'a], а също така и диалектният български изговор *дзяпам* [s'àpam].

Групата на преднонебните съгласни [ш, ж, ч, ү], както вече се посочи, е единствената, при която липсва корелативно противопоставяне по мякост – твърдост. По-мекият или по-твърдият изговор не означава нито реална, нито потенциална възможност за фонемна диференциация, тъй като нито един член от тази група не съдържа диференциалния признак мякост. В този смисъл дали съгласните [ш, ж] ще се изговорят като меки в чуждите думи *Жюл*, *Шюц*, *Шонберг* или като твърди – *Жул*, *Шутц*, *Шонберг* – от фонологично гледище няма никакво значение – от това фонемното противопоставяне няма да се получи. Мекият изговор на преднонебните съгласни е повече желание да се приближи изговорът на думите до произносителните особености на съответния чужд език, отколкото структурна потребност на българския език.

§ 95. Позиции на фонемно противопоставен по мякост – твърдост. Единствената силна позиция, в която се осъществява корелацията по мякост – твърдост в българския език, е позицията пред задните гласни фонеми [а, ъ, о, у]. Само в това положение може да се изговори както

мека, така и твърда съгласна, в резултат на което да се получат различни словоформи:

1. Пред гласна фонема [а] – *бал* ~ *бял* [б’ал], *вал* ~ *вял* [в’ал], *дал* ~ *дял* [д’ал], *сал* ~ *сял* [с’ал], *марка* ~ *мярка* [м’арка], *цар* ~ *циар* [циар], *лава* ~ *лява* [л’ава], *четал* ~ *четял* [чет’ал], *грах* ~ *грях* [гра’х], *лоза* ~ *лозя* [лоз’я], *нам* ~ *ням* [н’ам].

2. Пред гласна фонема [ъ] – *родът* ~ *родят* [род’ът], *купът* ~ *купят* [куп’ът], *спорът* ~ *спорят* [спор’ът], *гласът* ~ *гласят* [глас’ът], *бродът* ~ *бродят* [брод’ът].

3. Пред гласна фонема [о] – *гол* ~ *гъол* [г’ол], *позор* ~ *позвор* [поз’ор], *пето* ~ *Петъо* [Пет’о].

4. Пред гласна фонема [у] – *куп* ~ *кюп* [к’уп], *лук* ~ *люк* [л’ук], *луд* ~ *лют* [л’ут].

Противопоставянето по мекост – твърдост за различните съгласни фонеми е твърде неравномерно. Това се обяснява с факта, че самата корелация в историята на езика се е развивала неравномерно. Меките сонорни съгласни [р’], [л’], [и’] например могат да се открият в далечното минало на езика, докато меките съгласни фонеми [к’], [г’], [х’] са се появили сравнително късно – след XIV в. -- в заемки от турски език.

Най-голяма и разнообразна е групата от думи, в която меките съгласни се срещат пред гласната [а]. В тази група се включват местоимения, съществителни, прилагателни, глаголи и глаголни форми: *някой* [и’акой], *няколко* [н’аколко], *тях* [т’ах], *бряг* [бр’ак], *вяра* [в’ара], *вятър* [в’атър], *сияг* [си’ак], *дял* [д’ал], *мяко* [мл’ако], *дядо* [д’адо], *дрян* [др’ан], *лято* [л’ато], *бял* [б’ал], *слян* [сл’ап], *голям* [гол’ам], *циял* [ци’ал], *лив* [лаф], *стягам* [ст’агам], *бягам* [б’агам], *вървях* [върв’ах], *вървя* [върв’я], *вървял* [върв’ал], *извървян* [извърв’ян], *изживян* [изжив’ян], *изтърпян* [истърп’ян].

В количествено отношение многобройна е и групата на думи и форми, в която меките съгласни се срещат пред гласната [ъ]. За разлика обаче от меките съгласни пред гласната [а] те имат стеснено поле за осъществяване – срещат се само при глаголи в сегашно време и образуваните от него бъдеще и бъдеще в миналото и при членуване на определени съществителни имена. Случайте са следните:

1. При глаголи от II спрежение, които имат окончания -я (’), -ят (’ят) в 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. сегашно време: *нося* ~ *носят* [нос’ – нос’ят], *мразя* ~ *мразят* [мрАЗ’ – мрАЗ’ят], *туптя* ~ *тупят* [тупт’ – тупт’ят], *освободя* ~ *освободят* [освобод’ – освобод’ят], *скърбя* ~ *скърбят* [скърб’ – скърб’ят], *мисля* ~ *мислят* [мисл’ – мисл’ят], *платя* ~ *платят* [плат’ – плат’ят], *клеветя* ~ *клеветят* [клевет’ – клевет’ят], *тегля* ~ *теглят* [тегл’ – тегл’ят], *мъмря* ~ *мъмрят* [мъмр’ –

мъмр'ът], горя – горят [гор'ъ – гор'ът], светя – светят [свѣт' – свѣт'ът].

Към тази група се включват и малък брой глаголи от I спрежение: капя – капят [кàп'ъ – кàп'ът], скубя – скубят [скùб'ъ – скùб'ът], стеля – стелят [стèл'ъ – стèл'ът], дремя – дремят [дрèмъ – дрèм'ът], хапя – хапят [хàп'ъ – хàпът], сипя – сипят [сѝп'ъ – сѝп'ът], бъбря – бъбрят [бъбр'ъ – бъбр'ът].

2. При членуване на съществителни имена с наставки *-тел* и *-ар*, означаващи лица: учител – учителят [учител'ът], писател – писателят [писател'ът], носител – носителят [носител'ът], свидетел – свидетелят [свидетел'ът], работодател – работодателят [работодател'ът], изобретател – изобретателят [изобретател'ът], секретар – секретарят [секретар'ът], железничар – железничарят [железничàр'ът], рибар – рибарят [рибàр'ът], бръснар – бръснарят [бръснàр'ът], главатар – главатарят [главатàр'ът].

При малък брой (около десетина) съществителни, които при членуване възстановяват старата си мекост: ден – денят [ден'ът], зет – зетят [зèт'ът], кон – конят [кòn'ът], огън – огънят [òгън'ът], цар – царят [цàр'ът], сън – сънят [сън'ът], крал – кралят [крàл'ът], лакът – лакътят [лàкът'ът], път – пътят [път'ът], нокът – нокътят [нòкът'ът].

Най-малка е групата от думи, в която има меки съгласни пред гласните [о] и [у]. Срещат се предимно в имена от чужд произход: къорав [к'òраф], гъол [г'ол], лъос [л'ос], съомга [с'òмга], шофьор [шоф'òр], газъол [газ'òл], монтьор [монт'òр], фризьор [фриз'òр], позъор [поз'òр], пикъор [пик'òр], кюп [к'уп], гюм [г'ум], дюшек [д'ушèк], сюжет [с'ужèт], бюст [б'уст], дебют [деб'ут], пюре [п'рè], резюме [рез'умè], тютюн [т'ут'ун], ниух [н'ух], трюм [тр'ум].

В думи от славянски произход само съгласната [л] е мека пред гласната [о] и [у]. Пред гласната [у] се среща в коренни морфеми: любов [л'убòф], люлка [л'ùлка], люпя [л'ùп'ъ], блюдо [бл'ùдо], а пред гласната [о] – в наставката *-льо* при съществителни нарицателни: дрипльо [дрипpl'o], лигльо [лигл'o], мърльо [мърл'o], ревльо [рèмл'o].

Различни съгласни са меки пред гласната [о] при образуване на гальовни съществителни собствени имена: Колъо [Кòл'o], Ванъо [Вàн'o], Ботъо [Бòт'o], Петъо [Пèт'o].

§ 96. Позиции на неутрализация на противопоставянето по мекост – твърдост. Слаби позиции или позиции, в които настъпва неутрализация на диференциалния признак мекост – твърдост, са следните:

1. В позиция пред предните гласни [и, е], където се изговарят само твърди съгласни: *бания – бани, земя – земи, ходя – ходиш, беля – обелен, мяра – измерен, бял – бели, сняг – снежен*.

В тази позиция могат да се изговорят и само омекчени съгласни, но в изговора на лица с източнобългарска диалектна основа: *село [с’ёло], него [н’ёго], ден [д’ен], вино [в’йно], викам [в’йкам], дим [д’им]*. Мекият изговор в тези случаи е алофонен и поради това е лишен от всяка фонологична стойност.

Изговорът само на твърди или само на меки (омекчени) съгласни пред предните гласни е в същност една от разликите в произносителните особености на западните и източните български диалекти. И в единия, и в другия случай обаче позицията е слаба за фонемно противопоставяне между меки и твърди съгласни.

§ 97. От същия алофонен тип е и мекият изговор на съгласните [г, к, х, л] в позиция пред гласните [и, е], който е общобългарска произносителна особеност: *герой [г’ерой], гимнастика [г’имнастика], керван [к’ерван], Радке [Ратк’е], Хемус [Х’емус], химн [х’имн], мухи [мух’ѝ], липа [л’ипа], лесен [л’ес’ен]*.

2. В позиция пред съгласни, където се изговарят само твърди съгласни: *поля – полски, бания – бански, цепя – цепка, седя – седна, шаря – шарки, свиря – свирка, творя – творба*.

Меки съгласни пред съгласни се срещат само в определени диалектни консонантни системи и са недопустими в книжовния изговор: *[бòл’ница], [бòл’ки], [кòн’ски]*.

3. В края на думата, където се изговарят само твърди съгласни: *път – пътят, ден – денят, дим – димя, сол – соля*.

Меки съгласни в края на думата подобно на меки съгласни пред твърди съгласни се срещат само в диалектни консонантни системи: *[сол’], [кон’], [път’], [зет’]* и др.

Таблица 7

Силни и слаби позиции на противопоставянето по мекост – твърдост

Позиция	Фонеми	
	меки	tvърди
Пред задни гласни [а, ѿ, о, у]	+	+
Пред предни гласни [и, е]	-	+
В краесловие	-	+
Пред съгласни	-	+

З а б е л е ж к а: Знакът плюс означава наличие, а знакът минус – липса на признака.

ФОНЕМА [й]

§ 98. В консонантната система на българския език фонемата [й] заема особено положение. Всички съгласни фонеми се организират или в корелацията по звучност – беззвучност, или в корелацията по мекост – твърдост – извън всякакви корелативни отношения остава само фонемата [й]. Поради това от гледище на фонологията тя не може да бъде класифицирана нито като мека, защото няма твърд корелат, нито като звучна, защото няма беззвучен корелат.

Фонологичното съдържане на [й] се изчерпва с признака глайдовост, който не се съдържа в нито една друга съгласна фонема.

Функционалната стойност на [й] по отношение на гласната [и] се доказва от наличието на минимални двойки от типа на *твой* ~ *твои*, *свой* ~ *свои*, *герой* ~ *герои*. Противопоставянето [й] ~ [и] е фонологически значимо и не позволява да се разглежда [й] като вариант на гласната фонема [и]. В потока на речта обаче в определени позиции двете фонеми корелират помежду си, в резултат на което се получават алофонни реализации, взаимни замени и редувания. Всичко това показва, че въпреки фонемната самостоятелност на [й] по отношение на гласната [и] тя се намира във функционална връзка и зависимост.

В потока на речта фонемата [й] се държи като сонорна съгласна: като всички съгласни и [й] образува срички с гласна – *яма* [йà-ма], *юни* [йù-ни], *Йото* [Йò-то]; като всички сонорни съгласни [й] не се обеззвучава в съседство с беззвучна съгласна – *майка*, *славейче*, *майстор*.

Наред с тези консонантни характеристики обаче [й] се различава от съгласните по своята дистрибуция и съчетаемост – [й] може да се съчетава само с гласни, образувайки с тях съчетания от дифтонгичен тип, но не може да се свърже със съгласна и да образува с нея консонантно съчетание. Всичко това показва, че фонемата [й] е особен вид фонема, която в потока на речта има разностранино поведение. В този смисъл различните определения на [й] като сонорна, звучна фрикативна съгласна, полугласна и полуусъгласна не са лишени от основания.

§ 99. Варианти на [й]. В потока на речта в зависимост от изговорния стил, от позицията и ударението фонемата [й] се осъществява под формата на различни варианти.

При емоционално-буквен изговор шумовата съставка се засилва и [й] във всички позиции се реализира като звучна фрикативна съгласна. Фрикативен вариант може да се получи също в началото или в края на думата, ако [й] е в съчетание с ударена предходна или следходна гласна: *юни* [йùни], *ям* [йам], *ягода* [йàгода], *обичай*, *покой*. Фрикативната със-

тавка намалява или изчезва, ако гласната, с която се свързва [й], е без ударение: *някой, никой, случай, Йордан, йотация*.

В позиция между две гласни в зависимост от ударението изговорът на [й] се запазва или е с тенденция към значително отслабване. Ако гласната, с която [й] се свързва, е под ударени, изговорът на [й] се запазва: *боя [бойà], броя [бройъ], дяятел [дейàтел], заяквам [зайàквам], каюта [кайùта], район*.

Когато [й] граничи със следходна съгласна, независимо от това, дали предходната гласна е ударена, или не, изговорът на [й] се запазва: *разсейвам, линейка, устройвам, пейзаж, клеймо, война*.

С твърде отслабната реализация е [й] след неударени и ударени предни гласни: *поезия [поèзиа], материя [матèриа], София [Сòфиа], партия [пàртия], пия [пийа], бия [бийъ], епонея [епопéя], смея [смèя]*.

Вариантите на [й] са свързани повече с изговорния стил и в по-малка степен с позицията. При всички случаи гайдовата характеристика е основната. Ето защо в българския език е трудно да се отделят два типа варианти – фрикативен и несричкотворен.

§ 100. Позиции на употреба на [й]. Фонемата [й] се среща само край гласни, с които образува дифтонгични съчетания (неистински дифтонги). Наричат се дифтонгични, защото са съчетание от два разнородни елемента – гласна и съгласна – и всеки един от тях запазва фонемната си самостоятност. Доказателство за това е и фактът, че на морфемната граница те могат да се разкъсват, напр. *герой – геро-йт, лай – ла-йт, обичай – обича-йт*.

Като преходен елемент [й] се среща в следните пет съчетания: [йе], [йа], [йо], [йу], [йъ]. Във фонетичната структура на българската дума е невъзможно само съчетанието [ий]. Позициите, в които се срещат съчетанията, са следните:

1. В началото на думата: [йа] – ям [йам], яспо [йàспо], ярък [йàрък]; [йо] – юд, Йонко, йотация; [йу] – юг [йуг], юни [йùни], юнак [йунак]; [йе] – йезуит, йерархия, йероглифи. Съчетание [йе] в тази позиция се среща в няколко думи от чужд произход и е с тенденция да се разруши, като [й] отпада или се замества с гласната [и], свр. *йезуит – иезуит – езuit, йерархия – иерархия – ерархия*.

Съчетанието [йъ] в началото на думата не се среща.

2. В средисловие: [йа] – настоявам [настойàвам], боязън [бойàзън], рояк [ройàк], приятел [прийàтел]; [йо] – майор, район, байонет; [йе] – доаиен, фойерверк. Съчетанието [йе] в средисловие, както и в началото на думата, е с тенденция да се опрости с изпадане на [й] – доаен, фоерверк.

3. В краесловие: [йа] – *идея* [идéя], *стая* [стàя], *епопея* [епопéя], *статуя* [стàтуя]; [йъ] – *пая* [пèйъ], *стоя* [стойъ], *вяя* [вèйъ]; [йо] – *Марио*, *Стойо*, *Пейо*. Съчетание [йе] в тази позиция не се среща.

Като следходен елемент [й] се среща в шест съчетания в следните позиции:

1. В началото на думата: [ай] – *айян*, *айгър*, *айлък*; [уй] – *уйдисвам*, *уйдордиша*. Тъй като в тази позиция се срещат само тези две съчетания в думи, изключително чужди по произход, може да се сметне, че за началото на българската дума този тип съчетания не са характерни.

2. В средисловие: [ай] – *сайвант*, *тайфа*; [ий] – *пийна*, *партийност*, *историйка*; [ей] – *пейка*, *дейност*; [ой] – *кройка*, *упойка*, *войвода*; [уй] – *пуйка*, *руйно*, *буйно*. В тази позиция не се среща само съчетанието [ъй].

3. В краесловие се срещат шестте съчетания със следходна съставка [й]: [ай] – *обичай*, *кравай*, *случай*; [ий] – *натрий*, *калий*, *бий*; [ей] – *корифей*, *лесничей*, *гвоздей*; [уй] – *туй*, *онуй*; [ъй] – *тъй*.

Във фонетичната структура на българската дума не се търсят две последователни дифтонгични съчетания. Изключение правят само два глагола от I спрежение и техните производни: *влияя* [влийàйъ], *повлияя*, *сияя* [сийàйъ], *засияя*.

УДВОЕНИ СЪГЛАСНИ

§ 101. Удвоени съгласни се получават на морфемната граница при сливане на представка и корен и корен и наставка. В тези случаи, ако техните крайни звукове съвпадат, при изговор се удължават: *оттеглям*, *наддавам*, *военна*.

Въпреки че в отделни случаи удължаването на съгласната служи за различаване на някои словоформи, не може да се смята, че то е с фонологична стойност, тъй като е налице двуфонемно съчетание, членимо на морфемната граница: [нн] – корона – корон-на, *стена* – *стен-на*, [дд] – *подам* – *под-дам*, *надумам* – *над-думам*.

В артикулационно отношение изговорът на удвоените съгласни е резултат от един учленителен акт с удължено времетраене, а не от две последователни артикулационни движения.

В българския език могат да се удвояват съгласните [т, д, с, з] като крайни елементи на представките *от-*, *зад-*, *под-*, *над-*, *без-*, *из-*, *раз-*, съгласната [н] от наставката *-ен* след изпадане на гласната [е] и в съвсем ограничени случаи съгласната [в] като суфикс при някои глаголи.

1. Съгласната [т] се удвоява в следните случаи:

а) при свързване на представка *от-* с корен, започващ със съгласна [т]: *оттам, оттичам, отточвам, оттулвам, оттрошвам, оттрънвам, оттеглям, оттенък*;

б) при свързване на представките *зад-, под-, над-* с корен, започващ със съгласна [т]. В резултат на регресивната асимилация по звучност се получава съчетанието [тт]: *подтик* [поттик], *подтичвам* [поттичвам], *подточка* [потточка], *надтежавам* [наттежавам], *надтичам* [наттичам];

в) при членуване на съществителни имена от женски род и числителни, завършващи на [т]: *старостта, младостта, пролетта, болестта, трезвостта, петте, шестте, десетте, двайсетте*.

2. Съгласната [д] се удвоява в следните случаи:

а) при свързване на представките *зад-, под-, над-* с корен, започващ със съгласната [д]: *заддунавски, заддобруджански, поддавам се, поддиректор, поддръжка, поддържам, наддавам, надделя, наддумам, наддавка*;

б) при свързване на коренни морфеми в рамките на сложната дума: *петдневен* [пèднèвен], *петдесет* [педдесèт], *шестдесет* [шесдесèт].

3. Съгласната [з] се удвоява в следните случаи:

а) при свързване на представките *без-, из-, раз-* с корен, започващ със съгласната [з]: *беззаконие, беззаветен, беззвучен, беззъб, беззлобен, иззидам, иззимувам, иззобвам, изземвам, иззвъния, раззеленея, разземя, раззинвам*;

б) при асимилация на съгласната [з] от представките *без-, -из-, раз-* се удвоява съгласната [с]: *бесмислен* [бессмислен], *беспирен* [бесспирен], *бесспорен* [бесспорен], *бесрочен* [бессрочен], *бестратишен* [бестратишен], *изскоча* [исскòча], *изселвам* [иссèlvam], *изсипвам* [иссѝpvam], *разсад* [ràssat], *разсвиря* [рассвиря], *разсъдък* [рассъдък], *разсег* [рассèя], *разстройвам* [расстрòвам], *разсъня* [рассъня].

4. Съгласната [н] се удвоява в следните случаи:

а) при прилагателни от женски, среден род и множествено число, ако в мъжки род завършват на *-нен*: *стенен – стенно – стенна – стенини, телефонен – телефонно – телефонна – телефонни, машинен – машинно – машинна – машинни, сензационен – сензационни, позиционен – позиционно – позиционна – позиционни, районен – районно – районна – районни, есенен – есенно – есенна – есенни, коронен – коронно – коронна – коронни*.

В прилагателни, при които гласната [е] не изпада във формата на женски и среден род единствено число, съгласната [н] не се удвоява: *конник, песенник, лунник, съвременник, странник*;

в) при няколко глагола: *дрънна, звънна*.

5. Съгласната [в] се удвоява в глаголи със значение на условност: *пиввам, реввам, земввам*.

СЪЧЕТАЕМОСТ И ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ

ДИСТРИБУЦИЯ И СЪЧЕТАЕМОСТ НА ГЛАСНИТЕ

§ 102. Във фонетичния строеж на българската дума гласните се съчетават предимно със съгласни. Вокалните съчетания са по-редки и най-общо характеризират чужда по произход дума. Чрез активното вокално-консонантно съчетаване се избягва струпване на съгласни.

В позиция пред съгласна всяка гласна в ударено или в неударено положение може да се съчетава с която и да е съгласна. В позиция след съгласна обаче настъпват ограничения, наложени от корелацията по мякост – твърдост. Твърдите съгласни се съчетават с всяка гласна, а меките само със задните гласни [а, ъ, о, у]. В българския книжовен език съчетания от меки съгласни и предни гласни са несъвместими.

По отношение на твърдите и меките съгласни се различават следните позиции на ударените и неударените гласни.

1. По отношение на твърдите съгласни:

а) гласна + твърда съгласна (ГС) в началословие: *идвам, игра; едър, един; ъгъл, ъгловат; армия, април; очерк, омраза; удар, урок;*

б) твърда съгласна + гласна + твърда съгласна (СГС) в средисловие: *риба, рибар; век, велик; път, пътека; вана, пазар; точка, вода; кух, муха;*

в) твърда съгласна + гласна (СГ) в краесловие: *почти, сажди; небе, здраве; чета [четъ], народа [народъ]; съдба, буква; добро, мъдро; полу, долу.*

2. По отношение на меките съгласни:

а) гласна + мека съгласна (ГС') в началословие: *Ильо, илюзия; еня, етюд; Ася, алюзия; оня, обявление; увяхвам;*

б) мека съгласна + гласна + мека съгласна (С'ГС') в средисловие: *кяря, изявявам; люляк, тютюн;*

в) мека съгласна + гласна (С'Г) в краесловие: *въртя [върт'ъ], водя [вод'ъ], седя [сед'а], баня [бàn'a]; синьо.*

3. По отношение на меки и твърди съгласни:

а) мека съгласна + гласна + твърда съгласна (С'ГС): *вървят* [върв'йт], *писателят* [писател'йт]; *бял* [б'ал], *разделям* [раздèл'ам]; *монтьор*, *късе*, *лют* [л'ут], *любов* [л'убòф].

б) твърда съгласна + гласна + мека съгласна (СГС): *диря*, *димя*; *педя*, *земя*; *къпя*, *тъдява*; *баня*, *хиядарка*; *нося*, *коляно*; *буря*, *бульон*.

Таблица 8

Дистрибуция на гласните по отношение на съгласните

Гласни	Позиция							
	ГС-	ГС'-	СГС	-СГ	СГС'	СГС	-С'Г	С'ГС'
и	+	+	+	+	+	-	-	-
е	+	+	+	+	+	-	-	-
ъ	+	(-)	+	+	+	+	+	(-)
а	+	+	+	+	+	+	+	+
о	+	+	+	+	±	+	+	(-)
у	+	+	+	+	+	+	(-)	+

З а б е л е ж к а: Скобите означават потенциална възможност за появя на гласната в посоченото консонантно съседство.

Предните гласни [и] [е] в комбинативните типове С'ГС, -С'Г и С'ГС' по структурни причини не могат да се появяват.

Гласната [ъ] не се среща пред мека съгласна в началото на думата (ГС') и между две меки съгласни (С'ГС') в наличния лексикален материал. Пречка от структурен характер за появя на гласната [ъ] в тази позиция няма. Същото се отнася за гласната [о] в комбинативния тип С'ГС' и за гласната [у] в комбинативния тип -С'Г.

Гласни в съчетание с гласни

§ 103. В българския език съчетанията от гласна с гласна са твърде редки и се срещат предимно в чужди по произход думи. В зависимост от позицията – начало, среда или край на думата – се наблюдава по-малка или сравнително по-голяма вокална съчетаемост. Във фонетичния строеж на българската дума може да има съчетания от две гласни. Съчетания от три гласни могат да се срещнат в думи от чужд произход: *маоизъм*.

По отношение на ударението се срещат три типа вокални съчетания:

1. Първият член от съчетанието е с ударение, а вторият без ударение: *аут*, *клòун*, *бùен*, *стàи*, *гàубица*.

2. Вторият член от съчетанието е с ударение, а първият без ударение: *а०рта, ски०р, байр, наука, боа*.

3. Първият и вторият член от съчетанието са без ударение: *аудиёнция, уединение, консилум, стюдио, радио*.

На чалната позиция ограничава вокалната съчетаемост. Като първи член се срещат само гласните [а, о, у], които образуват съчетанията [ai], [ae], [ay], [oa], [ui] и [ue].

Гласната [а] в ударено или в неударено положение се свързва със следните гласни, но в изключително чужди по произход думи: [ai]: *Aida*; [ae]: *аеродинамика, аероплан*; [ao]: *аорта, аорист*; [ay]: *аутопсия, аудиенция, аула, аут*. В наличния лексикален материал на българския език липсват съчетания [aa] и [aъ] в началото на думата.

Гласната [о] в неударено положение се свързва единствено с гласната [а] в чужди по произход думи – *оазис* – и в домашни думи, когато играе ролята на префикс – *оагня*.

Гласната [у] в ударено и неударено положение се свързва с гласната [е] в домашни думи като префикс – *уединение, уедрявам, уеднакявам, уем* – и с гласната [и] в чуждата по произход дума *уиски*. С другите гласни гласната [у] не се съчетава.

Таблица 9

Вокална съчетаемост в началото, средата и края на думата

		Позиция																	
		началословие						средисловие						краесловие					
Г ₁		и	е	ъ	а	о	у	и	е	ъ	а	о	у	и	е	ъ	а	о	у
и	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+
е	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	-
ъ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
а	+	+	-	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+
о	-	-	-	+	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-
у	+	+	-	-	-	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	-	-	-

Средисловната позиция е най-благоприятна за съчетанията на гласна плюс гласна. В тази позиция всяка гласна с изключение на гласната [ъ] може да бъде както първи, така и втори член на вокалното съчетание.

Гласната [и] в ударено и неударено положение се свързва със следните гласни: [ии]: *експроприрам*; [ие]: *прием, бутониера, вариете*;

[иа]: *вариант, пиано, гениален*; [ио]: *скиор, виола, идиот*; [иу]: *консилум, консорциум, мораториум*.

Гласната [е] в ударено и в неударено положение се свързва със следните гласни: [еи]: *евреин, есейст, кодеик*; [ее]: *идеен, едрене, зеене*; [еа]: *океан, идеален, генеалогия*; [ео]: *ореол, апомеоз, идеология*; [еу]: *неук, неуместен, неутрален*.

Гласната [а] в ударено и в неударено положение се свързва със следните гласни: [ай]: *баир, кашка, взаимност*; [ае]: *заем, гадаене, заеквам* [аа]: *заангажирам, заахквам, контраатакувам*; [АО]: *каолин, заоблен, заобикалям*; [ау]: *наука, гаубица, гагаузин*.

Гласната [о] в ударено и в неударено положение се свързва със следните гласни: [ои]: *бройтел, производство, двоица*; [ое]: *двоен, кроеж, воевода*; [oa]: *войл, клоака, експлоатация*; [oo]: *едноок, еднообразие, зоотехника*; [оу]: *клоун, остроумен*.

Гласната [у] в ударено и в неударено положение се свързва със следните гласни: [уй]: *руина, евакуирам, езумт*; [уе]: *буен, суетен, немипуем*; [уа]: *визуален, евакуация*; [ую]: *виртуозност*.

Краесловната позиция в сравнение със средисловната е сравнително по-ограничена за съчетания на гласна плюс гласна, но и по-благоприятна от абсолютното начало на думата. И в тази позиция, както и в другите, гласната [ъ] не се свързва с никака друга гласна.

Гласната [и] в ударено и в неударено положение се свързва със следните гласни: [ии]: *чиши, овации, змии*; [ие]: *жребие, настроение, пие*; [ио]: *радио, олио, студио*; [иу]: *тиу-тиу*.

Гласната [е] в ударено и в неударено положение се свързва със следните гласни: [еи]: *ней, юдеи, славеи*; [ее]: *пее, милее*; [ео]: *Борнео*.

Гласната [а] в ударено и неударено положение се свързва със следните гласни: [ай]: *стаи, букаи*; [ае]: *лае, бае*; [АО]: *какао*; [ау]: *баяу-баяу, Дахау*.

Гласната [о] в ударено и в неударено положение се свързва със следните гласни: [ои]: *покои, усои, твои*; [ое]: *усое, мое, никое*; [oa]: *буржоа,boa, амплоа*; [оу]: *Глазгоу*.

Гласната [у] се свързва само с гласните [е], [а], [и]: *надуе, всуе, Падуа, струи*.

Във фонетичната структура на българската дума съчетаемостта между гласни е слабо застъпена. От приведените примери се вижда, че вокалните съчетания в която и да е позиция се отнасят в голямата си част до думи от чужд неславянски произход. В домашни думи съчетанията са твърде редки, образувани предимно на морфемна граница.

Промени на гласните в съчетание със съгласни

§ 104. В потока на речта гласните в съчетание с различните видове съгласни променят в една или в друга степен артикулационно-акустичните си качества, а оттам и своето звучене. Степента на промяната се обуславя от комбинираното въздействие на две основни причини: типа на консонантното окръжение и удареността и неудареността на гласната. При едно и също консонантно съседство гласежът на неударените гласни се променя повече от гласежа на ударените гласни. Това се обяснява с факта, че за изговора на неударените гласни артикулационните органи са по-отпуснати и в своето движение не достигат оптималната конфигурация на гласовия канал, характерна за изговора на гласните под ударение.

В зависимост от артикулационния тип на консонантното окръжение гласежът на гласните се променя по следния начин. В съседство с твърди съгласни с изключение на съгласните [ш, ж, ч, дж] гласните почти не променят основния си гласеж или по-точно промените са от такъв характер, че в слухово отношение остават незабелязани от слушателя. То-ва се отнася както за гласните в началото на думата пред твърда съгласна, комбинативен тип ГС-, така и за гласните между две твърди съгласни, комбинативен тип -ГСГ-, и в края на думата след твърда съгласна, комбинативен тип -СГ, напр. *ида, пита, вали, ек, дело, небе, ъгъл, път, чета* [четъ], *ад, вас, сега, огън, бор, дърво, увод, буре, табу*.

Измежду твърдите съгласни по въздействие върху звученето на гласните се отделят шушкавите съгласни [ш, ж, ч, дж]. Тези съгласни по място на учленение са преднонебни и в съчетание с гласни чрез коартикуляцията издърпват напред в устната кухина учленителното им място. Степените на въздействие са в зависимост от учленителните места на гласните. По-слабо е въздействието върху предните гласни [и, е], а сравнително по-силно – върху задните гласни [ъ, а, о, у]. Предните гласни се учленяват в близост до артикулационното място на шушкавите съгласни в предната част на гласовия канал, а гласните [ъ, а, и, у] в задната му част. Естествено е в такъв случай поради по-краткия и съответно по-дългия път на артикулационно свързване на съгласна с гласна и степента на въздействие да бъде различна.

Въздействието на шушкавите съгласни върху предходната ударена и неударена гласна е минимално и особени промени в нейния гласеж не се наблюдават: *пиша, кича, низка, беше, бежов, пъшкам, мъча, каша, каже, влеча, кош, кожа, точка, суша, сучка, вишновка, свежея, маша, зашия, поща, слушател*.

В позиция след шушкави съгласни промяната в гласежа на гласните е сравнително по-силно изразена. В резултат на палаталното учленение на тези съгласни всички гласни в една или в друга степен придобиват по-предно учленение.

Гласните [и] и [е] под ударение в такава позиция се изговарят сравнително по-затворено, отколкото след другите твърди съгласни. Този ефект е по-силно изразен при изговора на гласната [е] и сравнително по-слабо – при изговора на гласната [и]: *шипка, уши, жив, чифт, шепот, шише, гише, жега, въже, чест, краче, джезве*.

В неударена позиция след шушкави съгласни гласежът на гласната [и] не се отличава съществено от гласежа ѝ под ударение. Гласната [е] обаче търпи значителни промени. Нейният гласеж е сравнително по-затворен, отколкото в ударена позиция, като по този начин се доближава, а в широката изговорна практика и често се изравнява с гласежа на неударената гласна [и]. За по-затворения гласеж на гласната [е] допринася освен влиянието на шушкавата съгласна и редукцията: *шестица* [шестѝца], *шептя* [шепт'ꙗ], *жена* [женà], *желая* [желàя], *череша* [черèша], *четиридесет* [четиридесет]. (Затвореният гласеж на гласната [е] графически се отбелязва с точка в горната лява страна на буквата – [е].)

Задните гласни [а, ъ] след шушкави съгласни получават изтеглено напред учленение и в сравнение с предните гласни се поддават на по-силно изразена артикулационно-акустична промяна. Преходът от предно към задно учленение е достатъчно дълъг, за да се получат допълнителни оттенъци в звученето на задните гласни.

Гласните [а] и [ъ] получават оттенък, близък до гласната [е], който е по-силно изразен в неударено положение: *шапка* [шàпка], *шатра* [шàтра], *шап* [ш'ап], *шах* [ш'ах], *жаба* [жàба], *жар* [ж'ар], *чакам* [чàкам], *час* [ч'ас], *джапам* [Чàпам], *шапкар* [ш'апкар], *шаран* [ш'ран], *жарава* [ж'арàва], *чадър* [чадъ], *чакалня* [ч'акалн'а]; *шъпот* [ш'ъпот], *жътва* [ж'йтва], *жълъд* [ж'лът].

Гласните [о] и [у] след шушкави съгласни също се характеризират с по-предно учленение, но, общо взето, промените в техния гласеж са по-малки в сравнение с промените на гласните [а] и [ъ] в същата позиция. Допълнителният *e*-призвук липсва както при изговор на ударени, така и при изговор на неударени гласни [о] и [у]: *шок* [ш'ок], *шон* [ш'он], *шуба* [ш'уба], *шума* [ш'ума], *чопля* [ч'опл'ъ], *чук* [ч'ук], *джоб* [Ч'оп]; *шосе* [ш'осè], *шонар* [ш'онар], *чудак* [ч'удак], *чувал* [ч'увал].

В позиция между две шушкави съгласни, както и между шушкава и мека съгласна, всички гласни се характеризират с по-силно изразено

предно учленение, при което предните гласни се произнасят още по-затворено, а гласните [а] и [ъ] със засилен е-призвук, без обаче да се стига до дифтонгоидност. Гласните [о] и [у] също са изтеглени напред, но не в такава степен, че да бъдат определени като предни лабиални: *иши* [шиш], *чиcho* [чъчо], *чеша* [чёша], *чаша* [чàша], *чушка* [чùшка], *чупя* [чùп'ъ], *жуля* [жùл'ъ].

§ 105. Промяната в гласежа на гласните в зависимост от позицията е сравнително най-силно изразена в съседство с меки съгласни. Въздействието на меката съгласна върху предходната гласна (в тази позиция се срещат всички гласни) е твърде слабо и допълнителен призвук в крайната фаза в звученето на гласната не се наблюдава: *видя* [вид'а], *виня* [вин'ъ], *беля* [бèл'ъ], *седя* [сед'ъ], *баня* [бàн'a], *санзор* [сан'ор], *въдя* [въд'ъ], *оня* [он'a], *будя* [бùд'ъ]. При свързване обаче на мека съгласна със следходна гласна (в тази позиция се срещат само задни гласни) въздействието на палаталното учленение е твърде силно и в началната фаза на изговора на гласната се получава допълнителен призвук с акустични характеристики на гласната [е] или на [й]. Най-силна е промяната в гласежа на гласната в позиция между две меки съгласни. Палаталното учленение на меките съгласни съкращава артикулационния път на гласната, в резултат на което от задна тя придобива характеристики на предна гласна.

Гласната [а] след мека съгласна получава в началната фаза на звученето си е-призвук, който обаче не създава слухово впечатление за дифтонгоидност: *бял* [б'ал], *място* [м'астро], *сянка* [с'анка], *хиляда* [хил'ада], *поляна* [пол'ана], *седя* [сед'а]. Началният призвук може да бъде и с й-окраска. Той се получава най-вече, когато изговорът на цялата дума е по-набледнат, та по този начин се подчертава и-елементът в звученето на гласната [а]. Именно в тези случаи се създава слухово впечатление за дифтонгоидност, т.е. не за свързване на мека съгласна с гласна [а], а за свързване на твърда съгласна с [й] и гласна [а]: *б"ал*, *д"ал*, *с"анка*, *л"атна*, *сн"аг*.

В неударено положение цялото звучене на гласната [а] след мека съгласна е по-затворено в по-силна степен е приближено към звученето на гласната [е], отколкото в ударено положение. По-затворено, защото изпитва ефекта на редукцията, и по-приближено към [е], защото палаталното учленение на съгласната издърпва напред и учленението на гласната: *вечеря* [вечёра], *воля* [вол'a], *баня* [бàн'a], *слугиня* [слугин'a], *бамя* [бàм'a], *стрелям* [стрёам], *обикалям* [обикàл'am], *разделям* [раздёл'am], *хилядарка* [хил адàрка].

Гласната [ъ] след мека съгласна подобно на гласната [а] също получава в началната си фаза на звученето *e*- или *й*-призвук: *денъ* [ден'ъ – ден^иъ], *съня* [сън^иа – сън^иа], *лепя* [леп'ъ – леп^иъ], *горя* [гор'ъ – гор^иъ], *седя* [сед'ъ – сед^иъ].

В неударено положение *e*-елементът се засилва и комбиниран с ефекта на редукцията (разширяване в посока към [а]), придава на гласната [ъ] по-отворен гласеж, отколкото в ударено положение: *ходя* [ход'ъ], *мисля* [мисл'ъ], *водя* [вод'ъ], *моля* [мол'ъ], *къпя* [къп'ъ], *коня* [кон'ъ], *роня* [рон'ъ], *огъня* [огън'ъ], *пътя* [пътъ], *зетя* [зётъ], *царя* [цар'ъ], *писателя* [писател'ъ], *учителя* [учител'ъ], *дарителя* [дарител'ъ], *секретара* [секрета'ъ], *овчаря* [офчар'ъ].

Гласните [о] и [у] в ударено и в неударено положение след мека съгласна също се характеризират с изтеглено напред учленение, но за разлика от гласните [а] и [ъ] не получават в началната си фаза *e*-окраска: *сапьор* [сап'ор], *монтъор* [монт'ор], *фризиор* [фриз'ор], *лют* [л'ут], *бюст* [б'уст], *любов* [л'убоф], *бюро* [б'уро].

§ 106. В положение между две меки съгласни гласежът на ударените и особено на неударените гласни се поддава на сравнително най-силна промяна, при която задните гласни в една или друга степен придобиват артикулационно-акустични характеристики на предни. Това се обяснява с въздействието на учленителното място както на предходната, така и на следходната мека съгласна, които изтеглят и задържат артикуляцията на тези гласни в предната част на устната кухина.

Гласната [а] между две меки съгласни се учленява при високо и изтеглено напред положение на езика, в резултат на което гласежът ѝ е твърде приближен до гласежа на гласната [е]. Тази приближеност е още по-силно изразена, когато [а] е без ударение: *обява – обявявам* [об'ава – об'ав'вам], *изява – изявявам* [из'ав'а – из'ав'авам], *кяря* [к'är'ъ].

Гласната [у] между две меки съгласни от задна се превръща в предна лабиална: *люляк* [л'ül'ак], *дюля* [д'ül'a], *любя* [л'üb'ъ], *лютя* [л'ут'ъ], *тютюн* [т'ут'ун], *кюмюр* [к'üm'ур], *кютюк* [к'ут'ук].

Гласните [о] и [ъ] между две меки съгласни не се срещат в наличния лексикален материал на българския книжовен език. Като потенциални реализации обаче в тази позиция те са напълно възможни. Ето защо при тяхната поява между меки съгласни те ще имат същото предно учленение, както и останалите задни гласни.

Таблица 10

Промени на гласните в съчетание със съгласни фонеми

Позиция	Гласни					
	и	е	ъ	а	о	у
В началото на думата пред твърди съгласни	и	е	ъ	а	о	у
В края на думата след твърди съгласни	и	е	ъ	а	о	у
Между две твърди съгласни	и	е	ъ	а	о	у
След шушкави съгласни, и	и	е	ъ	а	о	у
След меки съгласни			ъ	а	о	у
Междуд меки съгласни			(ъ)	ä	(ö)	ÿ

З а б е л е ж к а: Скобата означава потенциална възможност за поява на гласните [ъ] и [ö].

Промени на гласните в съчетание с гласни**Вмъкване на [й] (йотация)**

§ 107. Йотацията е фонетично явление, при което съчетанията от две гласни най-често с отдалечени артикулационни места се разделят чрез вмъкване на [й]. Съгласната [й] и следходната гласна образуват дифтонгоидно съчетание, което в зависимост от мястото му в думата – средсловие или краесловие, – от позицията му спрямо ударението, а също така и от типа на гласната, включена в неговия състав, е с по-силна или с по-слаба проява на йотация.

При съчетания от предна със задна гласна степента на йотацията е най-силно изразена. Това се обяснява със сравнително дългия път, който артикулиращите органи изминават от предно към задно учленение. При този именно преход се създават условия за възникване на [й], за да се попълни, т. нар. „зев“. По същите причини йотация може да се получи и при свързване на задни гласни с предни, тъй като артикулационният път е същият, но в обратна посока.

Правоговорната норма на книжовния български език не приема вмъкването на [й] в този тип съчетания и неговият изговор се оценява като диалектно отклонение, напр. *ла^йе, та^йен, гно^йен, бо^йен, бу^йен, обу^йеш вм. лае, таен, гноен, боен, буен, обуеш*.

В книжовния изговор йотацията се допуска само при съчетанията [иа] и [еа] в краесловие на заети чужди думи: *партия, галерия, ортопедия, материя, малария, ирония, хармония, лотария, батерия, лилия, алея, енопея, ливрея, траншея*. Трябва обаче да се отбележи, че в разговор-

ната реч [й] в съчетанието [яа] след гласната [и] е с много слаба реализация или изпада. Съчетанието е по-скоро [яа] или [и^йа], отколкото [ийя]: *парти^йa* или *партиа*, *лили^йa*, или *лилиа*, *ирони^йa* или *ирония* и др. Пълната реализация на [й] в това съчетание е възможна при емоционално-буквен изговор на цялата дума, т.е. когато всеки звуков сегмент се изговаря ясно и отчетливо.

В средисловие йотация при съчетанията [яа] и [еа] не се допуска от правоворната норма. В широката изговорна практика обаче се наблюдава вмъкване на [й] с различна степен на проява най-вече при съчетанието [яа], напр. *пиано – пи^йано*, *пиаца – пи^йаца*, *вариант – вари^йант*, *авиатор – ави^йатор*, *пролетариат- пролётари^йат*.

Йотацията при съчетанието [ио] също не се допуска от нормите на книжовния език – в краесловие: *студио, радио, адажио, импресарио*; в средисловие: *конституционен, скиор, пионка, виола, шампион, идиом*. В разговорната реч обаче съчетанието [и] често се разделя от [й] особено в средисловие: *иди^йот, пи^йонка, ск^йор, три^йон*.

Йотацията като фонетично явление е ограничена от морфемната структура на думата. Вмъкване на [й] е невъзможно на морфемната граница въпреки еднаквостта на фонетичните условия, напр. *приобщавам* не: [при^йобщавам], *приохкам* не: [при^йохкам].

Изпадане на гласни (елизия)

§ 108. Изпадането на гласни от определени вокални съчетания се наблюдава най-вече в разговорната реч. Причините са от различен характер: чужди и неприсъщи на българската дума вокални съчетания, непознат фонетичен строеж на чуждата дума и стремеж към опростяване на труднопроизносими съчетания. В този смисъл не трябва да се смята, че изпадането на някои звукове се дължи само на небрежност на изговора. Този елемент съществува, но не е единствен.

От съчетанието [яа] в средисловие изпада гласната [и], като предходната съгласна се палатализира: *италианец – итал’анец*, *официален – офици^йлен*, *валериан – валер’ан*, *милиард – мил’ард*, *материален – матери^йален*, *гимназиален – гимназ’ален*, *принципиален – принцип’ален*. Това явление обаче не е системно. В по-кратки думи – *пиано, пиаца* – гласната [и] се запазва и палатализацията на предходната съгласна следователно липсва. Но тъкмо в тези случаи йотацията е най-силна. Това показва, че съчетанието [яа], което е несвойствено за българската дума, се разрушава или чрез изпадане на [и], или чрез вмъкване на [й].

Съчетанието [ио] в средисловие по правило се запазва. И при него обаче се наблюдава изпадане на [и] и палатализиране на предходната

съгласна, най-често [л]: *милион* – [мил’ён], *павилион* – [павил’ён], *баталион* [батал’ён].

Изпадане на гласна се наблюдава и при съчетания от две еднакви гласни в чужди по произход думи: *феерия* – *ферия*, *ферибот* – *ферибот*, *вакуум* – *вакум*, *кооперация* – *коперация*, *къопоолу* – *къополу*.

Изпадане на гласна от вокално съчетание не може да се осъществи на морфемната граница както в български, така и в чужди по произход думи: *идеен*, *пее*, *живеем*, *приискам*, *прииждам*, *пооглеждам*, *поосвежа*, *доочистя*. В рамките на сложната дума вокалното съчетание от две еднакви гласни също не се опростява чрез изпадане на едната от тях: *антиидеен*, *гръмоотвод*, *противоотрова*, *ценообразуван*, *новообразуван*.

Изпадане на гласни в неударена позиция се наблюдава и в извънвокални съчетания. Елизията в тези случаи не се обуславя от фонетични причини, а по-скоро от изговорния стил, в поезията от ритнични съображения и др. Изпада гласната [у] от суфиксa -(ств)ува- в глаголни форми: *действувам*>*действам*, *чествувам*>*чествам*, *чувствувам*>*чувствам*, *заимствувам*>*заимствам*, *нахалствувам*>*нахалствам*, *ползвувам*>*ползвам*, *командувам*>*командвам*. Изпада неударена гласна [е] в местоименни форми: *мене*>*мен*, *тебе*> *теб*, гласна [а] – *нашата*>*наши-та*>*нашто*>*наште*, *вашата*>*вашто*>*ваште*.

Несричкотворни гласни (консонантизация)

§ 109. Гласните [и] и [у] от съчетанията [иа], [ио], [еи], [ау] могат да изгубят вокалното си качество и по този начин да се превърнат в несричкотворни, т.е. да се консонантизират. Степента на консонантизиране на гласната [и] е различна. В едни случаи консонантизацията е по-слаба, а в други по-силна и от несричкотворна гласната [и] се превръща в съгласна [й].

Несричкотворен изговор на гласната [и] се наблюдава в средисловие и краесловие предимно в разговорния стил: *басейн*>*басе́йн*, *стайме*>*ста́йме*, *героите*>*геро́ите*, *краища*>*кра́ища*.

Пълната консонантизация на гласната [и] в съвременния български език създава дублетни форми с изговор на [и] и [й]: *войн* и *войн*, *воинство* и *войнство*, *тайнствен* и *тайнствен*. Тенденцията е към заместване на гласната [и] в тези случаи със съгласната [й].

Консонантизация на гласната [у] се наблюдава в изговора на някои междуметия от типа на *баяу* > *баў*, *мяу* > *мяў*, *ау* > *аў* и в думи от чужд произход: *Дахау* > *Дахаў*, *аула* > *аўла*, *аутопсия* > *аўтопсия* и др.

ДИСТРИБУЦИЯ И СЪЧЕТАЕМОСТ НА СЪГЛАСНИТЕ ФОНЕМИ

Съгласни в съчетание с гласни

§ 110. Съгласните в съчетание с гласните се разделят на две групи – твърди и меки. За твърдите съгласни няма ограничения – те могат да се съчетават с всяка гласна в каквато и да е позиция в думата – в началото пред гласна и в средата между две гласни. Меките съгласни позиционно са ограничени – могат да се съчетават само със задните гласни [ъ, а, о, у] и поради неутрализация на признака мекост – твърдост, не могат да се съчетават с предните гласни [и, е].

С гласната [а] се съчетават 36 твърди и меки съгласни: [б – б' – п – п' – в – в' – ф – ф' – м – м' – д – д' – т – т' – з – з' – с – с' – ц – ц' – н – н' – р – р' – л – л' – ш – ж – ч – дж – й – к – к' – г – г' – х]: *бал – бял, пара – пясък, ваза – вятър, фар – кафяв, марка – мярка, дал – дял, там – тям, завод – зяпам, сал – сял, цар – цяр, нам – ням, радост – рядко, лампа – лято, шапка, жар, чаша, джаз, ябълка, кара – кяр, гари – глур, хапя*. В наличния лексикален материал на книжовния български език липсват само съчетания на съгласните [х', с, с'] с гласната [а]. Отсъствието на тези съчетания обаче не се обуславя от забрана за съчетаемост, а тъкмо от липса на лексикален материал. Ако фонемата [х'] например се свързва с гласните фонеми [о] и [у] в *Хълдерлин* и *Хюсein*, няма пречки тя да се свърже и с гласната [а], за да образува съчетание [х'а]. По същия начин, ако фонемата [с] се свързва с гласната [ъ] в *дънкам*, няма пречка да се свърже и с гласната [а]. Ето защо съчетанията [х'а], [са], макар и да не са представени в наличния лексикален материал, съществуват като възможни съчетания в българския език.

С гласната [о] се съчетават 33 твърди и меки съгласни: [б – п – п' – в – в' – ф – ф' – м – д – д' – т – т' – з – з' – с – с' – ц – н – н' – р – р' – л – л' – ш – ж – ч – дж – й – к – к' – г – г' – х]: *бор, запор – сапор, завод – ковьор, фон – фьон, море, родове – шедъовър, мотор – монтьор, газове – газъол, сом – съомга, цопвам, тронове – тренъор, род – ръонтген, лост – лъос, шоколад, жокей, човек, джоб, Йонко, корав – къорав, гол – гъол, хол*.

Всички твърди съгласни с изключение на съгласната [с] се съчетават с гласната [о]. Измежду меките съгласни липсват съчетанията [б'о], [м'о], [ц'о], [с'о], [х'о]. И тук, както при гласната [а], няма структурни пречки да не се появят тези съчетания.

С гласната [у] се съчетават 35 съгласни: [б – б' – п – п' – в – в' – ф – ф' – м – м' – д – д' – т – т' – з – з' – с – с' – ц – н – н' – р – р' – л – л' – ш – ж – ч – дж – й – к – к' – г – г' – х]: *буре – бюро, пура – пюре, рандеву*

-ревю – фукам – фюфюкам, мускул – мюсюлманин, душа – дюшек, тур-
вам – тюрма, зубря – зюмбюл, сушилня – сюжет, цупя, нужда – нюх,
брюля – брюнет, луд – лют, шум, жупел, чук, джунгла, юфка, күп – кюп,
гума – гюм, хубост.

Липсват съчетанията [x'y], [ц'y], [sy], [s'y], за чиято поява няма пречки от структурен характер. Доказателство за това са имената от чужд произход, в които се срещат: *Цюрих, Хюсайн, Хюм*.

Меките съгласни пред гласната [у] подобно на меките съгласни пред гласната [о] се срещат предимно в думи от чужд произход. Изключение прави съчетанието [л'у], което се среща в домашни думи.

С гласната [ъ] се съчетават 34 твърди и меки съгласни: [б – б' – п –
п' – в – в' – ф – ф' – м – м' – д – д' – т – т' – з – з' – с – с' – ц – ц' – дз
– н – н' – р – р' – л – л' – ш – ж – ч – й – к – г – х]: *дробъ(m) – дробя*
[дроб'ъ(t)], *купъ(m) – купят* [кùп'ъ(t)], *ровъ(m) – ровят* [рòв'ъ(t)],
грàфът – разграфят [разграф'ъ(t)], *димъ(m) – димят* [дим'ъ(t)], *ро-
дъ(m) – родят* [род'ъ(t)], *постъ(m) – постят* [пòст'ъ(t)], *зърно – грозя*
[гроз'ъ] – *сън – гася* [гас'ъ] – *борецъ(m) – окуциа* [окùц'ъ(t)], *дънкам*
[зънкам], *звънъ(m) – звънят* [звън'ъ(t)], *боръ(m) – борят* [бòръ'(t)], *ко-
лъ(m) – колят* [кол'ъ(t)], *шътам, жътва, копачът, пия* [пийъ], *кът,*
гъст, хълм.

Липсват съчетания [к'ъ, г'ъ, х'ъ, ў'ъ, с'ъ], за които, както и в предишните случаи, няма забрана от структурен характер.

С гласните [и] и [е] се съчетават само твърди съгласни. В тази позиция меки съгласни са недопустими. Пред гласната [и] се срещат всичките 21 твърди съгласни, а пред гласната [е] – 20. Липсва съчетанието [se] в наличния български лексикален материал. За неговата поява обаче няма пречки от структурен характер и може да се срещне в имена от чужд произход например *китайски*.

Разпределението на съгласните пред гласните показва голямата активност на консонантно-вокалната съчетаемост при изграждането на българската лексикална единица. По този начин се избягват както многообразни консонантни съчетания, така и струпване на съгласни в рамките на самото съчетание.

Измежду твърдите съгласни с най-слаба съчетаемост е фонемата [s], а измежду меките съгласни фонемите [x'] и [s'], определени като възможни в българския консонантизъм.

Броят на съчетанията в низходящ ред е следният: с гласната [а] – 36, с гласната [у] – 35, с гласната [ъ] – 33, с гласната [и] – 21, с гласната [е] – 22 (вж. табл. 11).

Т а б ли ц а 11

Съчетания от съгласни с гласни

Съгласни	Гласни					
	и	е	ъ	а	и	у
б	+	+	+	+	+	+
п	+	+	+	+	+	+
в	+	+	+	+	+	+
ф	+	+	+	+	+	+
м	+	+	+	+	+	+
д	+	+	+	+	+	+
т	+	+	+	+	+	+
з	+	+	+	+	+	+
с	+	+	+	+	+	+
ц	+	+	+	+	+	+
s (дз)	+	(-)	+	(-)	(-)	(-)
н	+	+	+	+	+	+
р	+	+	+	+	+	+
л	+	+	+	+	+	+
ш	+	+	+	+	+	+
ж	+	+	+	+	+	+
ч	+	+	+	+	+	+
Y (дж)	+	+	+	+	+	+
к	+	+	+	+	+	+
г	+	+	+	+	+	+
х	+	+	+	+	+	+
й	-	+	+	+	(-)	+
б'			+	+	(-)	+
п'			+	+	+	+
в'			+	+	+	+
ф'			+	+	+	+
м'			+	+	(-)	+
д'			+	+	+	+
т'			+	+	+	+
з'			+	+	+	+
с'			+	+	+	+
ц'			+	+	(-)	(-)
s'			(-)	(-)	(-)	(-)
н'			+	+	+	+
р'			+	+	+	+
л'			+	+	+	+
к'			(-)	+	+	+
г'			(-)	+	+	+
х'			(-)	(-)	(-)	(-)

З а б е л е ж к а: Със скобите се означават възможните съчетания.

Промени на съгласните в съчетание с гласни. Акомодация

§ 111. Акомодацията е артикулационно приспособяване на съгласни под влияние на съседни гласни или на гласни под влияние на съседни съгласни, при което основните качества на звуковете се запазват. По такъв начин те получават допълнителна окраска към основното учленение. Към акомодационните промени се отнасят лабиализацията, палатализацията и веларизацията.

1. Лабиализацията на съгласните е резултат от връзката със задните гласни [а] и [у]. Тя е по-слаба при съчетание с гласната [о] и по-силна при съчетание с гласната [у]. Причина за лабиализацията е антиципацијата на артикулиращите органи. Тъй като за изговор на гласните [о] и [у] е необходимо участието на устните, по законите на акомодацията тази артикулационна характеристика се прехвърля и при учленението на съгласната. По такъв начин наред с основното учленение на съгласната се получава и допълнително чрез изтегляне и закръгляне на устните напред: *бор* [б°ор], *ток* [т°ок], *лов* [л°оф], *ров* [р°оф], *горд* [г°орт], *бутам* [б°утам], *тук* [т°ук], *купувам* [к°уп°увам], *сухар* [с°ухар].

В акустично отношение лабиализацията се отразява по спектъра с понижение на честотите на шума. Трябва обаче да се отбележи, че лабиализацията на съгласните не е от такъв характер, че да промени тяхното фонетично качество. Поради това слушателят не отделя лабиализирания от нелабиализирания вариант, свр. *там* и *тук*, *сам* и *сом*.

2. Палатализацията на съгласните е резултат от влиянието на предните гласни [и] и [е], които в една или в друга степен променят учленителните места на предходните съгласни в посока към твърдото небце. В акустичен план това означава повишаване на шумовите честоти.

Палатализацията на съгласните е различна по степен – най-слаба е при устните (лабиалните) съгласни, по-силна е при алвеолните и най-силна е при веларните съгласни. Ефектът от палатализацията е най-силен при веларните съгласни, защото учленителното място е силно променено – от задно веларно в предно палатално. Общо обаче палатализацията на съгласните в книжовния български език не е силно изразена. От всички съгласни само съгласните [к, г, х, л] променят чувствително фонетичното си качество и се оценяват като полумеки, т.е. като различни от съответните им твърди варианти, свр. *кана* и *кино*, *Гана* и *Гина*, *халва* и *хиляда*, *лава* и *летен*, *лост* и *лист*. (За артикулационно-акустичната характеристика на палатализираните съгласни вж. § 47).

Съгласни в съчетание със съгласни

§ 112. При определяне закономерностите на консонантната съчетаемост трябва да се има пред вид, че едни от тях се обуславят от структурните отношения на фонемите, други от позицията на съгласните в думата и трети от възможностите за съчетание на съгласните в зависимост от различните артикулационни групи.

Съгласните фонеми, свързани с корелативните отношения по звучност – беззвучност и мекост – твърдост, при които в определени позиции настъпва неутрализация на диференциалния признак, се подчиняват на строги закони за съчетаемост. Те са валидни както за началото, така и за средата и края на думата.

Съчетанията от съгласни са ограничени и от позицията в думата – това, което не е позволено за началото, може да бъде позволено за края или средата на думата. Например съчетания от сонорните [р] и [л] като първи член и шумови съгласни като втори член са недопустими в началото на думата. Същият тип съчетание обаче в края на думата е напълно възможен: *болт, смърт*.

Различията по място и начин на учленение също налагат ограничения при съчетанията от съгласни. Например съгласни, които имат едно и също артикулационно място и се учленяват по един и същ начин [пп, бб, сс, тт] и др., не могат да се съчетават помежду си в началото и в края на думата, т.е. в тези позиции не може да има удвоени съгласни. Такива съчетания в българския език може да има само в средисловие.

Съгласните, свързани с корелативните отношения по звучност – беззвучност и мекост – твърдост, се подчиняват на следните правила при образуване на съчетания:

1. По звучност – беззвучност:

а) Звучна съгласна не може да се съчетава със следходна беззвучна съгласна.

б) Беззвучна съгласна не може да се съчетава със следходна звучна съгласна с изключение на съгласните [в, в'].

в) Звучна съгласна не може да се съчетава с пауза, т.е. звучна съгласна не може да има в края на думата пред пауза.

Общият закон е: две съгласни, различни по звучност – беззвучност не могат да се съчетават помежду си. В резултат на регресивната асимилация звуковото изравняване се определя от следходната съгласна.

2. По мекост – твърдост.

а) Мека съгласна не може да се съчетава със следходна твърда съгласна – тя може да бъде само втори член на съчетанието.

б) Мека съгласна не може да се съчетава с пауза, т.е. да бъде в края на думата.

Съчетания от две твърди съгласни в началото на думата

§ 113. В начална позиция пред гласна са засвидетелствани 95 реално съществуващи съчетания от две твърди съгласни. В тази позиция не са допустими следните типове съчетания от съгласни:

1. Плавните съгласни [р, л] не могат да бъдат първи член на консонантното съчетание.

2. Начално консонантно съчетание не може да бъде образувано от удвоени съгласни, т.е. от съгласни, които имат едно и също артикулационно място и се учленяват по един и същ начин: [пп, бб, мм, тт, дд, сс] и др.

3. Носовите съгласни [м, н] не могат да бъдат в български думи първи член на съчетание, чийто втори член е шумова съгласна: [мб, мп, мф, мт, мд, мк, нб, нп, нв, нг, нк, nh] и др.

Носовите съгласни могат да бъдат първи член, ако вторият член на съчетанието е сонорна съгласна: [mr] – *мраз, мрак, мрежса, мръсен*; [ml] – *млад, млекар, мълк, млин*; [mn] – *мним, много, мнение*; [nr] – *нрав*.

4. Не се съчетават преградни съгласни със следходни проходни съгласни от един и същ локален ред: [пф, бв, тс, кх].

5. Не се съчетават преградно-проходни съгласни със следходни преградни: [цп, цт, цк, чп, чт] и др. Не се съчетават и с проходни съгласни от същия локален ред: [цс, чш, sz, ўз].

Преградно-проходните съгласни се съчетават само със съгласната [в]: *цвекло, цвете, цвъркам, чвор, дзвиска, джвакам*.

6. Не се съчетават преградно-проходни с преградно-проходни: [цч, чц, sz, ўз].

В началото на думата съчетанията от две съгласни се извършват по следните правила:

1. Шумова съгласна в съчетание със сонорна съгласна. Този тип съчетание е най-продуктивен и за него няма ограничения: [бр] – *брат, брада, броя, бръсна, бригада*; [бл] – *блато, бълсвам, близък, блок, блуза*; [пр] – *правя, пръсна, пръв, пресен, префикс*; [пл] – *плавам, плач, плод, племе, плитка, плувам*; [пн] – *пневмония, пневматичен*; [вм] – *вместо, вменя, въмъкна*; [вн] – *внасям, вниквам, внос*; [вр] – *вразумя, вражда, врана, вредом*; [вл] – *вливам, влага, влече*; [дн] – *днес, дневник*; [др] – *дрънкам, дреболия, дружба, драма*; [дл] – *длето, дългнест*; [тм] – *тма*; [тр] – *траен, тракам, три, тропот, труп*; [тл] – *тълька, тълст, тлеене, тласвам*; [зм] – *змей, змия*; [зн] – *знак, знаме, захар, знай*; [см] – *смел, смес, смазка, смут*; [сн] – *снага, снабдя, снема, снижа*; [ср] – *срам, сребро, срина, сръбвам*; [сл] – *слаб, славянин, слово*; [жм] – *жмимичка*; [жр] – *жребец, жребий*,

жрец; [жл] – жлеб, жлеза, жльч; [шм] – шмайзер, шмекер, шмугам; [шн] – шнола; [шр] – шрапнел, шрифт; [шл] – шлагер, шлем, шлосер; [гм] – гмуркам; [гн] – гневен, гнездо, гнил, гной; [гр] – град, грабя, градина, гръд, грах; [гл] – глад, глоба, гълчка, глупав; [км] – кмет; [кн] – книга; [кр] – крава, край; [кл] – клас, клетва, кљувам; [хм] – хмел; [хр] – храст, хрумва, хроника; [хл] – хлад, хланак, хлебар, хлопка.

2. Съчетания от шумови съгласни:

а) Преградна + преградна. Съчетанията от две преградни с различни учленителни места са крайно ограничени в началото на думата и могат да се приемат като нетипични в българския език. Освен това в лексикално отношение те се срещат в единични случаи: [бд] *бдене, бдителност*; [пт] – *птица*; [тк] – *ткая*; [кт] – *ктитор*. Към този тип се включва и единственото съчетание от преградна и преградно-проходна съгласна [пч] – *пчела*.

б) Преградна + проходна. Началните съчетания от преградна и проходна съгласна са сравнително по-широко застъпени от съчетанията с две преградни съгласни: [пс] – *псе, псувам, психология*; [вш] – *вшеница*; [дв] – *двоен, двор, двигател*; [тв] – *твой, творец, твърд*; [гв] – *гвоздей*; [кв] – *квас*. За този тип съчетания няма ограничения и като потенциална възможност могат да се появяват в думи от чужд произход. Съчетанието [пх] например липсва в българския лексикален материал, но появата му е напълно възможна, срв. *Пхенян*. Това се отнася и за другите липсващи съчетания – [бж] в думата от полски произход *Бжежински*, [пф] в думата от немски произход *пфенинг*, [кс] в *ксилофон* и др. Очевидно, щом като има съчетание [пш], нищо не пречи да има и съчетание [бж].

в) Проходна + преградна. За този тип съчетание почти няма ограничения и е широко застъпен в българския лексикален материал: [вб] – *вбеся, вбия*; [вд] – *вдовец, вдишам, вдигам, вдъхвам*; [вг] – *вгъвам, вгорча*; [фп] – [фпийъ], *впия*, [фпечатлённе] *впечатление*; [фт] – [фтùрна] *втурна*, [фтълп'ъ] *вътъля*; [fk] – [фкàрам] *вкарам*, [фкѝсна] *вкисна*, [фкамен'ъ] *вкаменя*; [зб] – [збор] *сбор*, [збѝрка] *сбирка*, [збивам] *сбивам*, [зближъ] *сближа*; [зд] – *здание*; [зг] – [згрàда] *сграда*, [зган] *сган*, [зглуп'ъ] *сглуя*; [сп] – *спадам, спазвам, спасение*; [ст] – *стан, стабилен, стар, степен*; [ск] – *скъп, скоча, скоро, стак*; [шп] – *шпага, шпалта, шпек*; [шт] – [штап] *щаб, штѝвъ*, [штѝвие] *щастие*; [шк] – *шкаф, шкембе, школа*.

Към този тип съчетания се включват и съчетанията от проходна и преградно-проходна съгласна: [фч] – [фчेरа] *вчера*; [сч] – *считам*; [зч] – [зджафкам] *сджавкам*.

г) **Проходна + проходна.** Този тип съчетание е възможен при условие, че съгласните имат различни учленителни места: [вз] – *вземам, взирам се*; [вж] – *вживявам се*; [фс] – [фсéй] *всея*, [фселёна] *вселена*, [фседбшт] *всебиц*, [вш] – [вший] *вшия*, [фход] *вход*; [зв] – *звук, звнец*; [св] – *свада, свиря, свеж*; [сф] – *сфера*; [сх] – *схапя, схема, схождам*; [жв] – *жвакам*; [шв] – *Швеция, Швейцария*; [хв] – *хвойна, хвала, хвърлям*.

Съчетания от проходни преднонебни и проходни алвеолни, а също така и съчетания от проходни преднонебни и проходни веларни са недопустими в българския език: [шс, жз, сш, зж, шх, хш].

Съчетания от твърди и меки съгласни в началото на думата

§ 114. В тази позиция са засвидетелствани 34 съчетания от твърда и мека съгласна. Този брой е близо три пъти по-малък от броя на съчетанията от две твърди съгласни. Съотношението показва стеснената сфера на употреба на меките съгласни в начална позиция.

Установените правила за съчетаване на твърдите съгласни в зависимост от тяхното място и начин на учленение са напълно валидни и за съчетанията от твърда и мека съгласна.

От табл. 13 могат да се направят следните изводи за съчетаемостта на твърди с меки съгласни:

1. Твърдите преградни съгласни не се съчетават с меки проходни и преградно-проходни съгласни.

2. Крайно ограничени са възможностите за съчетаване на преградните съгласни. Единственото засвидетелствано съчетание е [бд'] в думата *бдя*.

3. Преградните и проходните съгласни са без ограничения в съчетанията си с меките съгласни [р', л']: [бл'] – *блян, бляськ, блюдо, блюстител*; [бр'] – *бряг, бряст, брюнетка*; [пл'] – *плява, плювалник, плюскам*; [пр] – *прякор, прям*; [др'] – *дрян, дрямка*; [тр'] – *трясвам, трябва*; [кл'] – *клякам, ключ*; [кр'] – *крясък, крякам*; [гр'] – *грях*; [вл'] – *вляза, влюбен*; [фл'] – *флонга*; [вр'] – *врява, врятам*; [зр'] – *зрял*; [ср] – *срядя, срязвам*; [сл'] – *сляп, слюнка*; [шл] – *шиляпам, шляхта*; [хл'] – *хляб*; [хр'] – *хрян, хряс*.

4. Съчетанията от преградни и проходни с меки носови съгласни са твърде ограничени. Измежду преградните съгласни само веларните [к] и [г] се съчетават с меката съгласна [н]: [кн'] – *княз*; [gn'] – *гняв*. Поразнообразни са съчетанията от проходна и носова съгласна; [вм'] – *вмятам*; [sm'] – *смяна, смятам*; [cn'] – *сняг*; [jm'] – *жмя*.

Съчетания от две твърди съгласни в началото на думата

Таблица 12

I	И	Б	П	Д	Т	Г	К	В	Ф	С	З	Ш	Ж	Х	Ц	Ч	У	Р	Л	М	Н
I																					
б																					
п																					
д																					
т																					
г																					
к																					
в																					
ф																					
с																					
з																					
ш																					
ж																					
х																					
ц																					
ч																					
s (Д3)																					
ч																					
у (ДЖ)																					
р																					
л																					
м																					
н																					

5. Съчетанията от носови и преградно-проходни съгласни с меки съгласни са крайно ограничени. Измежду носовите само съгласната [м] се съчетава с плавните [р'] и [л']: [мр'] – *мяна*, [мл'] – *мяко*, а измежду преградно-проходните само [ц] се съчетава с [в'] – *вят*.

6. Съчетанията от преградни и меки проходни съгласни също са крайно ограничени. Този тип е представен само от две съчетания: [сп'] – *спя*, *спяка*; [ст'] – *стягам*.

7. Крайно ограничени са и съчетанията от две проходни съгласни: [зв'] – *звяр*; [св'] – *сват*; [фс'] – [фс'акак] *всякак*.

Таблица 13

Съчетания от твърди и меки съгласни в началото на думата

II меки	б'	п'	д'	т'	г'	к'	в'	ф'	с'	з'	ц'	р'	л'	м'	н'
I твърди															
б			+									+	+		
п												+	+		
д												+			
т												+			
г												+			+
к												+	+		+
в			+									+	+	+	
ф				+								+	+		
с		+							+			+	+	+	
з							+					+			
ш							+						+		
ж															
х															
ц															
s (дз)															
ч															
Y (дж)															
р															
л															
м															
н												+	+		

Съчетания от две съгласни в края на думата

§ 115. В наличния лексикален материал на книжовния български език са засвидетелствани 46 съчетания от две съгласни в краесловие. Този брой представлява почти $\frac{1}{3}$ от общия брой на съчетанията от две съгласни в началото на думата. И това е обяснимо, като се има пред вид,

че в края на думата пред пауза не може да има нито звучни съгласни, нито меки съгласни.

Освен ограниченията, наложени от неутрализацията на признacите по мякост – твърдост и звучност – беззвучност, могат да се посочат и следните ограничения:

1. Както в началото, така и в края на думата пред пауза не може да има удвоени съгласни.

2. В края на думата обратно на съчетаемостта в начална позиция не може да има съчетания с първи член шумова съгласна и втори член сонорна съгласна. Това правило е без изключение, напр. [тр], [тл], [сл], [ср], [тм], [дн] и др. В българския език изговорът *театр*, *ритм*, *светл*, *косм* и др. е недопустим.

Съчетанията от две съгласни след гласна в края на думата се образуват по следните правила:

1. Съчетания между сонорни и шумови съгласни. Недопустимите начални съчетания от сонорна и шумова съгласна в края на думата са напълно възможни и са без ограничения: [рп] – [щърп] щърб, [ùщърп] ущърб; [рф] – [нерф] нерв, *шарф*, *торф*; [рт] – *стандарт*, *март*, *десерт*, *смърт*; [рс] – курс, *фарс*, [бърс] бърз; [рц] – *кварц*, *шперц*; [рш] – *марш*, *борш*, *кренвириш*; [рч] – *харч*, *борч*, *смърч*; [рк] – *парк*, *очерк*, [възтòрк] *възторг*, [ѝзверк] *изверг*; [рх] – *монарх*, *екзарх*; [лп] – [стълп] *стълб*, *залп*, *пулп*; [лф] – *голф*; [лт] – *жълт*, *култ*, *алт*, *базалт*; [лс] – *валс*, *пулс*; [лц] – *фалиц*, *филиц*; [лш] – *фалиш*; [лк] – *вълк*, *полк*, *талк*; [мп] – [ромп] *ромб*, [йамп] – *ямб*; [мф] – *триумф*; [мс] – *ремс*, *земс*; [нт] – [фонт] *фонд*, *гигант*, *стажант*, *вариант*; [нс] – *аванс*, *баланс*, [бронс] *бронз*, [ценс] *ценз*; [нц] – *гланц*, *танц*, *принц*; [нш] – *бранши*, *реваниш*, *ханиш*; [нч] – *хленч*, *тиринч*; [нк] – *танк*, *денк*, *цинк*.

2. Съчетания между сонорни съгласни. Този тип съчетания е без ограничения, но е засвидетелстван предимно в думи, чужди по произход: [лм] – *псалм*, *филм*, *хълм*; [рм] – *щурм*, *жандарм*, *плацдарм*; [лн] – *кълн*; [мн] – *химн*; [рн] – *концерн*; [рл] – *върл*, *Карл*; [нр] – *жанр*; [нм] – *сонм*.

3. Съчетания между шумови съгласни. Съчетанията от две шумови съгласни за разлика от съчетанията между сонорни и шумови са крайно ограничени. В наличния лексикален материал са засвидетелствани следните типове съчетания в зависимост от мястото и начина на учленение на съгласните:

а) *п* + *п*: [пт] – *адепт*, *евкалипт*; [кт] – *акт*, *пакт*, *пункт*, *дефект*, *афект*;

Таблица 14

Съчетания от две съгласни в края на думата

	И	б	п	д	т	г	к	в	ф	с	з	ш	ж	х	ц	с	ч	ү	р	л	м	н
1	б																					
п		+																				
д			+																			
т				+																		
г					+																	
к						+																
в							+															
ф								+														
с									+													
з										+												
ш											+											
ж												+										
х													+									
ц													+									
s (дз)														+								
ч															+							
ү (дж)																+						
р																	+					
л																		+				
м																			+			
н																				+		

б) *п р е г р а д н а + п р о х о д н а*: [пс] – *гипс*; [кс] – *кодекс, бокс, кокс, рефлекс*;

в) *п р о х о д н а + п р е г р а д н а* – този тип съчетание е сравнително най-широко застъпен измежду съчетанията между шумови съгласни: [фт] – *нефт*; [ст] – *вест, област, младост, зърнест, мост*; [хт] – *фрахт, вехт*; [шт] – [ношт] *нощ*, [вешт] *вещ*, [вълнуващ] *вълнуващ*; [ск] – *обиск, диск, натиск, риск*;

г) *п р о х о д н а + п р о х о д н а*: [сф] – [трезф] *трезв*; [вш] – [бивш] *бивши*, [печеливш] *печеливши*, [потърпèвш] *потърпевши*; [сш] – *виси, нисиши*.

Съчетания от три съгласни в началото и края на думата

§ 116. Този тип съчетание се среща сравнително по-рядко в българската лексикална единица. Това се обяснява с факта, че в звуковия строеж на съчетанието участват определени съгласни с фюксирано място. Сонорните съгласни например са едни от елементите на триконсонантното съчетание, но с определено място – те могат да бъдат само третият член в съчетанието.

1. В начална позиция съчетанието от три съгласни се изгражда по следните модели:

а) *П р о х о д н а + п р е г р а д н а + с о н о р н а*. Този съчетателен тип е най-широко застъпен: [вgl] – *вгледам*; [вdl] – *вдълбнатина*; [вgr] – *вградя*; [вgn] – *вгнездя*; [фпл] – [фплитам] *вплитам*; [фкл] – [фключа] – *включя*; [фпр] – [фпръскам] *впъръскам*; [фпр'] – [фпр'ағам] *впрягам*; [фкр] – [фкрътце] *вкратце*; [фтр] – [фтръсвам] *втръсвам*; [зgl] – [зглèда] *следа*; [зглò'ъ] *слобия*; [здр] – *здраве*; [згр] – [згрàда] *сграда*; [збр] – [збръчкам] – *сбръчкам*; [здр] – *здраве*; [здр] – [здружъ] *сдружа*; [ждр] – *ждрело*; [скл] – *сключа, склоня*; [спл] – *сплав*; [спр] – *спринт*; [спр'] – *спрягам*; [стр] – *страх*; [скр] – *скромен*; [шпр] – *шприц*; [штр] – [штрàкам] *щракам*, [штриха] *щриха*. Към този тип се отнасят и съчетанията, чийто трети елемент е проходната съгласна [в]: [скв] – *скверня*.

б) *П р о х о д н а + п р о х о д н а + с о н о р н а*. Този тип съчетание е сравнително по-слабо застъпен: [взр] – *взриев*; [фсл] – [фслùшам] *вслушам*; [фсм] – [фсмùквам] *всмуквам*; [фср] – [фсрет] *всред*; [свр] – *сврка*; [схл] – *схлупя*; [схр] – *схрускам*; [хвр] – *хвръквам*.

в) *П р о х о д н а + п р о х о д н а + п х р е г р а д н а*. Засвидетелствано е само едно съчетание: [фст] – [фстъп'ъ] – *встъпя*.

г) *П р о х о д н а + п р о х о д н а + п р о х о д н а*. Среща се също само едно съчетание: [схв] – *схвана*.

д) П р о х о д н а + н о с о в а + п л а в н а. Засвидетелствано е също само едно съчетание: [смр] – *смрат*, *смързна*, *смъръща*.

2. Съчетанията от три съгласни в края на думата са крайно ограничени и звуковият им модел е различен от модела в начална позиция: [нкт] – *пункт*; [нкс] – *сфинкс*; [кст] – *текст*; [пшт] – [општ] *обиц*.

Съчетания от съгласни в средисловие (интервокална позиция)

§ 117. Средисловната позиция между две съгласни е най-благоприятна за съчетаване на съгласните. Това, което е недопустимо от законите за съчетаемост в началото и в края на думата, тук е допустимо. По-големите възможности за съчетание позволяват както по-разнообразни звукови модели, така и по-голяма дължина на самото съчетание.

В средисловие се срещат съчетания от две до четири съгласни, но тяхното морфологично поле на реализация е различно: двучленните съчетания могат свободно да се осъществяват в рамките на морфемата или на морфемната граница, тричленните – предимно на морфемната граница, а четиричленните – само на морфемната граница в домашни думи.

За съчетанията от две съгласни не съществуват никакви ограничения. Ако в началото на думата е невъзможно съчетание, чийто първи член е съгласната [р] или [л], в средисловие е напълно възможно: *марка*, *кърви*, *дължина*, *кълбо*, *палка*. Възможни са и съчетания от носова и шумова съгласна, които в начална позиция също са недопустими: *гръмвам*, *пламтя*, *тънка*, *анкета*, *сенчест*.

Недопустимите съчетания от шумова и сонорна в края на думата в средисловие между две гласни свободно се реализират: *театри*, *светли*, *косми*.

От друга страна, удвоените съгласни, които не се срещат нито в началото, нито в края на думата, в средисловие са допустими, но при условие, че свързването се извършва на морфемната граница. В български думи удвоени съгласни в рамките на морфемата не съществуват.

Удвоени съгласни, както вече се посочи, се получават при сливане на представка и корен и наставка и корен, чийто крайни и начални звукове съвпадат по място и начин на учленение: *от-тегля* – *оттегля*, *беззвукучен* – *беззвукучен*, *радост-та* – *радостта*, *стен-на* – *стенна*.

Удвоените съгласни, получени от сливането на корен и наставка, не се свързват с трета съгласна. При сливане обаче на представка и корен по правилото за изграждане на тричленни съчетания е възможно свърз-

ването с трета съгласна, ако тя е сонорна или съгласна [в]: *безсмислен*, [бессмислен], *бескрочен* [бессрочен], *иззвънна*.

Съчетанията от три съгласни в средисловие се образуват предимно на морфемната граница. В коренни морфеми те се срещат по-рядко: *искра*, *сестра*, *ноздра*, *жертвa*. Звуковият модел на тричленното съчетание е подобен на модела, срещан в началото и в края на думата.

Най-често срещан модел е съчетанието от проходна + преградна + сонорна, получен от свързването на представките *без-*, *въз-*, *из-*, *раз-* с началните двучленни съчетания на коренната морфема, съдържащи преградна и сонорна съгласна: [збр] – *без-брежен* – *беззбрежен*; [згр] – *без-границен* – *безграничн*; [спл] – *безпланов* – [безплaнов]; [згл] – *въз-глед* – *възглед*; *из-глед* – *изглед*; [згн] – *раз-гневя* – *разгневя*.

От свързването на представките *над-*, *от-*, *под-*, *пред-* и др. под. с начално двучленно съчетание на коренната морфема се получават структури от преградна + преградна + сонорна: [тпр] – *над-преваря* [натпревàр'ъ]; [тпл] – *над-плувам* [натплùвам]; [дгл] – *от-гледам* [одглèдам]; [дрг] – *под-грея*; [тпр] – *пред-приема* [претприèма].

От сливането на крайните двучленни съчетания на коренната морфема с наставките *-вам*, *-ка*, *-лив*, *-на*, *-ник*, *-ски* се получават съчетания от три съгласни с по-разнообразна структура, отколкото при свързване на представки с корен. Първи член на съчетанието може да бъде сонорна, проходна и преградна съгласна, втори член – преградна, проходна и преградно-проходна и трети член – сонорна, преградна, проходна и преградно-проходна: [рзв] – *подвързвам*; [скв] – *одрасквам*; [хкв] – *изохквам*; [стк] – *чистка*; [лзл] – *сълзлив*; [стн] – *вестна*, *вестник*; [тск] – *флотски* и др.

Съчетанията от четири съгласни се срещат сравнително по-рядко в звуковия строеж на българската лексикална единица. Образуват се от сливането на крайните съгласни на представки с начално тричленно съчетание на коренната морфема или от сливането на крайните съгласни на морфемата или основата с началните двучленни (тричленни) съчетания на наставката.

От сливането на наставката *без-*, *из-*, *над-*, *об-*, *от-*, *под-*, *раз-* с началното тричленно консонантно съчетание на коренната морфема се получават следните типове четиричленни съчетания: [сскр] – [бесскрùуплен] *бесскрупулен*, [бесстрашèн] *бесстрашен*; [схвр] – [исхвръквам] *изхвръквам*; [тстр] – [натстройка] *надстройка*, *отстрайня*, [потстрѝгвам] *подстригвам*; [пстр] – [опстрèлвам] *обстрелвам*; [сштр] – [расштрàкам] *разщракам*.

От сливането на крайните двучленни или тричленни консонантни съчетания на коренната морфема (основата) с наставките *-ски*, *-ство* се

получават следните типове четиричленни съчетания: [нтск] – *арестантски*, *гигантски*, *диригентски*; [лтск] – *култски*; [пств] – [рòпство] *робство*; [мств] – *ведомство*; [рств] – *царство*; [фств] – *графство*; [тств] – *дество* и др.

Четиричленни консонантни съчетания се срещат твърде често в думи от чужд произход: *демонстрация*, *трансплантиация*, *инструкция*, *инструмент*, *конструкция* и др. Техният модел не е различен от модела при свързване на представки с коренна морфема при думите от български произход.

Съвсем редки са съчетанията от пет съгласни в средисловието, получени от същия модел при свързване на корен с наставка, напр. *студентство*.

Промени на съгласните в съчетание със съгласни

§ 118. Промените са главно два типа: **к о м б и н а т о р н и**, които са резултат от нагласата на артикулиращите органи за изговор на съседни съгласни звукове, и **п о з и ц и о н н и**, които са обусловени от позицията на съгласната в рамките на думата. Към комбинаторните промени спадат **у п о д о б я в а н е т о** (асимилацията) и **р а з п о д о б я в а н е т о** (дисимилацията) на съгласните, а към позиционните в областта на консонантизма – беззвучаването на звучните съгласни в края на думата и изпадането на дадена съгласна от група съгласни в тази позиция. Асимилативните и дисимилативните процеси действат също за опростяване или усложняване на групи от съгласни.

У подобяването или асимилацията е такова фонетично явление, при което два съседни звука в резултат на антиципацията на артикулиращите органи се изравняват по изговор изцяло или частично, като единият от тях (най-често предходният) приема качествата на другия (най-често на следходния).

В зависимост от посоката на въздействие уподобяването бива два вида: 1) **р е г р е с и в н о**, когато предходният звук се променя под въздействието на следходния, и 2) **п р о г р е с и в н о**, когато следходният звук променя качествата си под влияние на предходния. В българския език широко е застъпен първият тип уподобяване, например изравняването по звучност на съчетанието [тб] в изговора на думата *сватба* [*свàдба*] или на беззвучност на съчетанието [зк] в изговора на думата *приказка* [*прѝкаска*]. Прогресивното уподобяване е крайно ограничено и по своя характер е частично. Среща се в отделни случаи в разговорната реч при съчетания предимно на съставки или шушкави съгласни със следходна съгласна [в] – *свитък* [*сфítък*], *свещ* [*дфеш*], *шваба*

[шфàба]. Промяната на съгласната [в] в съгласна [ф] е по-скоро частична, отколкото пълна, та при уподобяването се получава звук, среден между [в] и [ф].

Уподобяването на съгласните може да се получи както от действието на гласилките, при което настъпва изравняване по звучност – беззвучност, така и от артикулационното изравняване по място и начин на учленение.

§ 119. Уподобяване по звучност – беззвучност. Различието по звучност – беззвучност в българския език, както вече се посочи, е фонематично. Това означава, че две шумови съгласни, различаващи се по звучност – беззвучност, не могат да се търсят една до друга. Възможни са два случая: уподобяване по звучност, при което гласилките започват да трептят предварително, в резултат на което предходната беззвучна съгласна се озвучава в съчетание със следходната звучна съгласна, и уподобяване по беззвучност, при което гласилките престават да трептят и предходната звучна съгласна се обеззвучава в съчетание със следходната беззвучна съгласна.

Уподобяването на съгласните по звучност – беззвучност се извършва както в рамките на думата, така и при междусловното свързване в говорния поток.

В рамките на думата, където звуковото сцепление е най-силно, уподобяването по звучност – беззвучност е максимално изразено и колебания не се наблюдават, т.е. звучна съгласна пред беззвучна се изговаря изцяло като беззвучна, както и беззвучна съгласна пред звучна се изговаря изцяло като звучна: *анекдот* [анегдòт], *отбия* [одбийъ], *сграда* [згрàда], *сготвя* [згòтв'ъ], *изпия* [испийъ], *подпис* [потпис], *надпис* [нàпис], *градски* [грàтски], *връзка* [връска], *врабче* [врапчè], *рогче* [рòкче].

Пред сонорните съгласни и пред съгласните [в], [в'] беззвучните съгласни не се озвучават. Под диалектно влияние обаче съгласната [т] от представката *от-* може неправилно да се озвучи: *отлея* [отдлèйъ], *отлагам* [одлàгам], *отрежа* [одрèжа], *отрасна* [одràсна], *отминавам* [одминàвам], *отмъстя* [одмъст'ъ], *отнасям* [однаàсям], *отново* [однòво], *отвинтвам* [одвìнтвам], *отвявам* [одв'àвам].

Представката *в-* пред сонорни съгласни на морфемната граница също неправилно се обеззвучава: *влея* [флèйъ], *влизам* [флизам], *врежа* [фрèжа], *вмъкна* [фмъкна], *внос* [фнос], *внушиавам* [фнушиàвам].

§ 120. Междусловно уподобяване. В потока на речта думите са свързани непосредствено една след друга, благодарение на което се образува непрекъснатостта на говорната верига. Поради това крайните и

началните съгласни на две съседни думи търпят същите асимилационни промени, както съседните съгласни в рамките на думата.

При междусловното свързване обаче степента на асимилацията е различна – тя е в зависимост от това, дали началните и крайните съгласни се срещат при две пълнозначни думи, или в рамките на фонетичната дума.

1. При две пълнозначни думи (акцентно самостоятелни) степента на озвучаването на крайната съгласна на предходната дума под влияние на началната звучна съгласна на следходната дума е в зависимост от изговорния стил. При по-бавен изговор, при който се създава възможност за разделяне на думите с кратки паузи, уподобяването по звучност е твърде слабо или не се осъществява: *град Габрово* [грат Гàброво], *дълбок зимник* [дълбòк зýмник], *висок дом* [висòк ðòм], *сладък живот* [слàдък живòт], *четеш доклад* [четèш доклàт], *влакът замина* [влàкът замѝна]. При по-бърз изговор обаче, при който не възникват паузи между думите, уподобяването е пълно: *град Габрово* [грàд Гàброво], *дълбок зимник* [дълбòг зýмник], *висок дом* [висòг ðòм], *сладък живот* [слàъг живòт], *четеш доклад* [четèж доклàт], *влакът замина* [влàкъд замѝна].

Уподобяването по беззвучност за разлика от уподобяването по звучност независимо от изговорния стил е пълно: *хубав край* [хùбаф край], *град Търново* [грàт Търново], *благ характер* [блàк характер].

При междусловното свързване, така както и в рамките на думата, уподобяването по звучност липсва при среща на крайни беззвучни съгласни на предходната дума с начални сонорни или съгласните [в, в'] на следходната дума: *богат лов, дълбок ров, здрав мост* [здràф мост], *висок навес, град Варна* [грàт Вàрна], *дъждвали* [дъшт валѝ].

Пред дума, започваща с гласна, крайната съгласна на предходната дума се изговаря беззвучно: *град Охрид* [грàт Охрит], *завод огромен* [завòт огрòмен], *млад офицер* [млàт офицèр].

2. В рамките на фонетичната дума, т.е. при свързване на една пълнозначна дума с клитики, между които е невъзможно (неестествено е) да се поставят паузи, уподобяването по звучност – беззвучност между съгласните е в същата степен, както и в рамките на самата дума:

а) уподобяване по звучност: *от града* [од градъ], *от бурята* [од бùрята], *със здраве* [съз здрàве], *с другаря* [з другàр'ъ].

б) уподобяване по беззвучност: *над полето* [нат полèто], *под пътя* [пот път'ъ], *пред къщата* [прет къштата], *зад колата* [зат колàта].

При среща на съгласни с едно и също място и начин на учленение се получават удвоени съгласни, така както и в рамките на думата на морфемната граница: *пет дни* [пед дñй], *над тебе* [нат тèбе], *през зимата* [през зýмата].

При фонетичната дума предлозите, завършващи на звучна и беззвучна съгласна пред дума, която започва с гласна, сонорна съгласна и съгласна [в], се изговарят по следния начин:

1. Предлозите, завършващи на беззвучна съгласна – *от, с (със)* – запазват изговора на беззвучната съгласна: *от армията, от езерото, с огън, с авторитет, от мене, от него, от Рим, от летището, с масло, с наглост, с радост, с ласка*.

Звучният изговор на съгласната [т] от предлога *от* при посочените фонетични условия е диалектен: *от армията* [од àрмията], *от работа* [од рàбота], *от нивата* [од нѝвата], *от любов* [од л'убòф], *от място* [од м'àсто].

2. Предлозите, завършващи на звучна съгласна – *след, над, пред, из, без* и др., запазват изговора на звучната съгласна: *след обед, над облаците, пред огъня, след работа, над морето, пред нас, из романа, без любов*. В тези случаи обаче колебанията са доста чести и крайната съгласна на предлозите се обеззвучава: *след обед* [слет òбед], *над облаците* [нат òблаците], *над морето* [нат морèто], *пред нас* [прет наc] и др. Очевидно тук играе роля аналогията и неутралното поведение на гласните и сонорните съгласни при асимилационните процеси.

3. Предлогът *в, във* пред гласни и сонорни съгласни в рамките на фонетичната дума се изговаря беззвучно – *ф, въф*: *в огъня* [ф ôгъня], *в Англия* [ф Англия], *в окото* [ф окòто], *в рамото* [ф рàмого], *в морето* [ф мòрето], *в лудостта* [ф лудосттà], *в лабораторията* [ф лабораторијата].

Пред дума, започваща със съгласна [в] или [ф], настъпва удвояване на съгласната от предлога: *във влака, във виното, във фабриката* [въф фàбrikата], *във флотата* [въф флотата].

§ 121. Уподобяване по място на артикулацията. Този вид уподобяване се извършва при съчетание на проходните алвеолни съгласни [с, з] с небните съгласни [ш, ж, ч]. В резултат от антиципацията на артикулиращите органи учленителното място за изговор на съгласните [с, з] се премества от алвеолите в преднонебната област и по такъв начин настъпва артикуационно изравняване между [с, з] и [ш, ж, ч]. Уподобяването се извършва както в рамките на думата на морфемната граница, така и при междусловното свързване. Трябва обаче да се отбележи, че уподобяването по място на артикулация е свързано с изговорния стил. При по-бавен изговор (тържествен, пълен стил), при който всеки звук се артикулира грижливо, подобно уподобяване не се наблюдава. Обратно – при разговорния стил настъпва пълно уподобяване, а при по-небрежен изговор – и изпадане на съскавите съгласни.

а) Уподобяване на морфемната граница: [сш] – *изшия* [исшийъ – ишшийъ], *безшумен* [бесшумен – бешшумен]; [сч] – *счупя* [шчупъ], *изчистя* [исчиистъ – ишчиистъ], *безчувствен* [бесчувствен – безшчувствен], *разчистя* [расчиистъ – рашчиистъ], *късче* [къшче]; [зж] – *безжизнен* [бежжизнен], *разжалвам* [ражжалвам], *изживявам* [ижжив'явам].

б) Уподобяване при фонетичната дума: [сш] – *с шипки* [ш шипки], *през Швейцария* [прес Швейцàрия – преш Швейцàрия]; [сч] – *с чест* [ш чест]; [зж] – *без желание* [беж желàние], *из живота* [иж живота]

При уподобяване на проходните съгласни в същност се получават удължени съгласни [ш, ж], които при небрежен изговор се съкращават в обикновена гласна.

в) Уподобяването на преднонебните съгласни под въздействие на следходните алвеолни съгласни, т.е. промяна на артикулационното място от преднонебно в алвеолно, е сравнително рядко явление и характеризира небрежния разговорен стил: *лъжици* [лъшци – лъсци], *лахесе* [лъжесе], *дръж се* [дръш се – дръс се].

§ 122. Разподобяване (дисимилация). За разлика от уподобяването разподобяването е фонетично явление, при което от два съседни звука, еднакви или близки в артикулационно отношение, единият от тях – предходният – променя своите артикулационно-акустични качества, за да се отдели от следходния звук.

Разподобяването е крайно ограничено и непоследователно явление, тъй като в едни словоформи определени консонантни съчетания се разподобяват, а в други не. В българския език това явление се среща в диалектите и не се допуска в книжовния изговор. Диалектно е например разподобяването на съчетанието [кт] в думата *доктор*, при което съгласната [к] се променя в [х] – *доктор* – *дохтор*, или във [ф] – *дофтор*, срв. също *нокти* – *нохти* – *нофти*.

Подобен характер има и разподобяването на съчетанието проходна и преградно-проходна съгласна от преднонебния ред [шч], при което съгласната [ш] се замества от съгласна от друг локален ред – [х]: *нощче* [нòшче], – *нохче*, *кощче* – *кохче*. От същия тип са и разподобяванията на съчетанията [нк], [мб]: *плюнка* – *плюмка*, *бомбардировка* – *бонбардировка*. И при двете съчетания разподобяването е по-място на учленение, като носовостта се запазва. Разподобяване има и в съчетанието [мв], при което съгласната [м] се замества от съгласната [н], т.е. при запазена носовост – основна артикулационно-акустична характеристика и на двете съгласни – разподобяването е по учленително място: *септември* – *септенври*, *октомври* – *октонври*.

Разподобяване има също и в случаите *коридор – колидор*, *Григор – Глигор*, *револвер – леворвер*. Този вид дисимилация се нарича дистантна (от разстояние) за разлика от дисимилацията в предишните случаи, наречена контактна (при съседство).

§ 123. Изпадане на съгласни (елизия). Изпадане или елизия на съгласните [т, д] се наблюдава в определен тип консонантни съчетания и в определени позиции в рамките на думата. Това явление характеризира разговорната реч. Съгласните [т, д] изпадат при следните условия:

1. В средисловие при триконсонантни съчетания, ако са средищи елементи и са предшествани от проходни [с], [ш] или плавни съгласни [р], [л]. Артикуационният тип на третия елемент от съчетанието е без особено значение:

[стн]: *вестник* [вèстник], *съвестно* [съвестно], *радостно* [ràдосно], *пестник* [песник], *известност* [извèсност], *костна* [кòсна], *кръстник* [кръсник].

[стц]: *кръстци* [кръсци], *червенокръстци* [червенокръсци], *льстци* [льсци].

[стк]: *правистка* [правѝска], *волейболистка* [волейболѝска], *фашистки* [фашиѝски], *телефонистки* [телефонѝски], *авантюристка* [авант'урѝска], *материалистка* [материалиѝска].

[стл]: *щастлив* [щаслиѝв], *завислив* [завислиѝв], *пакостлив* [пакослиѝв], *радостлив* [радослиѝв].

[стт]: *радостта* [радостà], *младостта* [младостà], *вестта* [вестà], *ловкостта* [ловкостà].

[стч]: *кръстче* [кръсче], *храстче* [хràсче], *пръстче* [пръсче].

[ств]: *семейство* [семёйво], *жителство* [жѝтелсво], *охолство* [охòлсво], *царство* [цàрсво], *учителство* [учѝтелсво].

[стм]: *шестмесечен* [шесмёстен], *пластмасов* [плàсмасов].

[здн]: *звездна* [звèзна], *бездна* [бèзна], *безвъзмездно* [безвъзмèзно].
[пràзник] (от стб. **празднѝкъ**).

[ждн]: *надеждно* [надёжно], *нужно* [от нужда].

[штн]: *мощна* [мòшна], *помощна* [пòмошна].

[штк]: *овошка* [от овошкa], *нишка* [от нишкa], *прошка* [от прощавам].

[лфт]: *фелдфебел* [фелтфèбел – фелфèбел].

[лдш]: *фелдшер* [фèлтшер – фèлшер].

[ртц]: *сърце* [от сърдце – съртце].

Изпадането на съгласните [т], [д] е в различна степен в зависимост от артикуационното място на предходната и следходната съгласна, а също така и от изговорния стил. При струпване на три съгласни с едно и също учленено място, каквите са например съчетанията [стн], [стц],

[стл], [стт], [зди], [рдц] изговорът се затруднява. За да се облекчат артикулационните движения, преградата за изговор на съгласните [т, д] отпада изцяло или максимално редуцирана се слива с артикулационното движение за изговор на следходната съгласна, особено когато е преградна съгласна. По-трудно изпадат преградните съгласни [т, д], ако са следвани от проходна съгласна в съчетанията [ств], [лтф], [лтш]. Изговорът *семейство* вм. *семейство*, *фелфебел* вм. *фелдфебел* е характерен повече за небрежния изговор.

В някои словоформи изпадането на съгласните [т, д] е прието в книжовната норма на изговор и писмено не се отбележава: *расна* (от растна), *пусна* (от пустна), *нужна* (от нуждна), *празник* (от празник), *нужник* (от нуждник), *сърце* (от сърдце), *нишка* (от нишка – ништка), *прошка* (от прощка – проштка), *плешка* (от плещка – плещтка), *овошка* (от овошкa – овощтка) и производните от тях.

Изпадането на съгласната [т] в по-небрежен изговор се наблюдава и в съчетания от четири или повече съгласни: *братство* [брàтство], *родство* [рòтство], *безумство* [безùмство], *агентство* [агèнство], *студентство* [студèнство].

Изпуска се съгласната [с] от наставката -ски при образуване на прилагателни, чиято основа завършва на съскава, шушкава и съгласна [т]: *бургас-ски* – бургаски, *рус-ски* – руски, *parijs-ски* – парижки, *перниш-ски* – пернишки, *разлож-ски* – разложки, *букурец-ски* – букурецки.

2. Съгласните [т, д] изпадат в краесловие от двуконсонантни съчетания, чийто първи елемент е съгласната [с] или [ш]: *младост* [млàдос], *радост* [ràдос], *слабост* [слàбос], *турист* [турѝс], *учтивост* [учтѝвос], *мост* [мос], *шест* [шес], *жилест* [жѝлес], *област* [ðблас], *лист* [лис], *дъжд* [дъш], *вожд* [вош], *нощ* [нош], *бъдец* [бъдеш], *площ* [плош], *блестящ* [блест'àш].

Не изпада съгласната [т], ако предходната съгласна е проходна от лабиалния или веларния ред, свр. *нефт*, *Брехт* (формите *неф*. *Брех* са невъзможни в българския книжовен изговор).

Изпадането на съгласните [т, д] в краесловие е характерно за разговорната реч. Задържането или изпадането на тези съгласни се обуславя в голяма степен от фреквентността на думата – при по-честа употреба на думата съгласната изпада, а при по-рядка се задържа.

§ 124. Вмъкване на гласни и съгласни (епентеза). Епентезата е фонетично явление, противоположно на елезията. Между звуковете на определен тип съчетание се вмъква нов звук, правейки по този начин съчетанието по-лесно произносимо. Появата на новия звук се обуславя от законите на звуковата съчетаемост.

В българския език съчетание от шумова и сонорна съгласна в края на думата е недопустимо, напр. *косм*, *мисл*, *театр*. Съчетанието се разделя, като се вмъква гласната [ъ] или [е]. Това фонетично явление е много старо и е свързано с промените, които са настанили в структурата на българската сричка и дума след изпадането на слабите ерове. В старобългарския език е имало закон за строежа на сричката – тя е могла да бъде само отворена, т.е. да завършва на гласна: *до-бръ*, *вѣ-тръ*, *ре-клъ*. След изпадането на краесловните ерове са се получили съчетания от шумова и сонорна съгласна [бр], [тр], [см] и др., които са недопустими от законите за звуковата съчетаемост в българския език и поради това се разделят, като се вмъква гласната [ъ] или [е]: *добър*, *вятър*; *рекъл* и др. Тъй като вмъкнатите гласни нямат етимологична обусловеност, те не са постоянни и при промяна на формата, т.е. когато съчетанието от шумова и сонорна не е в краесловие, а между две гласни (интервокална позиция) те изпадат. По такъв начин днес се оформя редуването гласна [ъ] и [е] с нула – [ъ ~ 0], [е ~ 0]: *добър* – *добри*, *мисъл* – *мисли*, *косъм* – *косми*, *песен* – *песни*, *осъм* – *осми*.

Законът за забрана на съчетание от шумова в краесловие и сонорна е без изключение. Това най-добре личи при думи от чужд произход: фр. *théâtre* (театр) – *театър*, *ministre* (министр) – *министър*, *réalisme* (реализм) – *реализъм*, *socialisme* (социализм) – *социализъм*, *magnétisme* (магнетизъм) – *магнетизъм* и др.

Съчетание от шумова и сонорна съгласна също се разделя чрез вмъкване на гласната [ъ], ако е последвано от съгласната [ц]: от суфиксa – *-це*: *петно* – *петьнце*, *писмо* – *письмце*, *масло* – *масълце*; *ребро* – *ребърце*, *бедро* – *бедърце*, *стебло* – *стебълце*, *влакно* – *влакънце*, *брашно* – *брашънце*. Към същия тип спадат и съчетанията от сонорна и шумова плюс съгласната [ц] – *черво* – *черъвце*, а също така и съчетанието от сонорна и шумова плюс съгласна [в] плюс съгласна [ц] – *мъртвец*, – *мъртъвци*.

Краесловни съчетания от две сонорни съгласни са допустими в българския език – *жанр*, *химн*, *Карл*, *хълм* – и поради това не се разделят чрез вмъкване на гласни.

Вмъкването на съгласните [т, д] между сонорна и шумова съгласна се наблюдава в диалектите и се оценява като грубо отклонение от правоворната норма: *страм*, *здрял*, *бърдзо*, *ондзи*.

СРИЧКА

АРТИКУЛАЦИОННО-АКУСТИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СРИЧКАТА

§ 125. Сричката е най-малката произносителна единица, т.е. тя е минимален отрязък от говорната верига, който в артикулационно отношение по-нататък не може да се дели. Изговорът на сричката съвпада с изговора на отделен звук само когато този звук е гласна, а при съгласните изговорът се съпътства винаги с гласна – заедно с която образува артикулационно-акустично единство.

В българския език задължителна съставка на сричката е гласната, която със своята максимална звучност образува върха или ядрото на сричката. Затова и броят на сричките е винаги равен на броя на гласните в думата: *во-да, при-каз-ка, ро-ди-на, све-то-у-се-ща-не*. В някои български диалекти, като ботевградския, тетевенския, срички могат да образуват и сонорните съгласни [р] и [л]: *връзвава* [връзвава], *връх* [връх], *сълза* [слза], *вълк* [влк]

Сричката за разлика от морфемата не е носител на определено смислово или граматично значение. В потока на речта тя се отделя въз основа на артикулационно-акустични показатели, а морфемата въз основа на лингвистични показатели. Морфемата е единица на езика, а сричката на речта.

Съществуват различни теории за образуването и делението на срички – експираторна, акустична, фонологична и др. Експираторната теория обяснява образуването на сричката с мускулното напрежение, при което издишната говорна струя не протича плавно, а на тласъци. При всеки издишен тласък според тази теория се образува и сричка, а в момента на най-слабото говорно издишване се извършва сричкоделението. Акустичната теория или теорията за звучността разглежда образуването на сричката като съчетание на звукове с повече и с по-малко звучност. Затова и сричката според тази теория се определя като максимум звучност, осъществена предимно от гласния звук, ограничена от два минимума звучност. Границите на сричките са там, където звучността е минимална. Фонологичната теория от своя страна се стреми да обясни об-

разуването на сричката въз основа на звуковата комбинаторика. Недостатъците на отделните теории в днешно време се преодоляват, като се търси комплексно решение на проблема за сричката.

Въпреки че теорията на относителната, възходящата звучност има свои недостатъци главно в определяне на сричковите граници, тя може да послужи като основа за обяснение на строежа на българската сричка. Сравнителната звучност на отделните типове звукове може най-общо да се представи по следния начин: гласните притежават максимална звучност, след тях се подреждат сонорните съгласни, а с най-малка звучност се отличават шумовите съгласни. Изразена в цифрови символи, възходящата звучност може да се представи така: шумови съгласни с 1, сонорни съгласни с 2 и гласни с 3. Едносричните думи напр. *бор*, *крак*, *брат*, *сплав* ще имат следния символизиран цифров вид: 132, 1231, 1231, 11231. В българския език изграждането на сричката въз основа на принципа за възходящата звучност е без изключение, докато в руски език са възможни и други сричкови структури, напр. *мгль* – 2123, *мстить* – 21131.

СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКАТА СРИЧКА

§ 126. Задължителна съставка в структурата на сричката в българския език е гласната. В зависимост от това, дали гласната сама образува сричка или е в съчетание със съгласни, се различават следните четири структури:

1. Сричка, образувана от гласна: *о-ко*, *у-би-е*, *о-пи-е*.
2. Сричка, образувана от съгласна + гласна: *да*, *не за*, *ма-са*, *ба-ба*, *да-де*, *си-ла*, *ви-ка*.
3. Сричка, образувана от гласна + съгласна: *аз*, *ад*, *ех*, *ох*, *от*, *у-би-ец*.
4. Сричка, образувана от гласна с окръжение на съгласни: *тук*, *там*, *бор*, *дом*, *друм*, *страх*, *пункт*.

Четирите основни структури на сричката в съкратен вид могат да се представят по следния начин: Г, СГ, ГС, СГС.

Сричка, която завършва на гласна, се нарича отворена, а на съгласна – затворена. Сричка, която започва с гласна, се нарича открыта, а която завършва на съгласна – закрита. В българския език отворените срички се срещат по-често от затворените. В старобългарския език до изпадането на еровете в слаба позиция всички срички са били отворени. В съвременното състояние на езика обаче се срещат както отворени, така и затворени срички.

Според броя и мястото на съгласните спрямо гласната се различават следните подтипове на сричковата структура:

1. Сричката, образувана от съгласна + гласна (отворена сричка, СГ), има три подтипа:

- а) с една съгласна, тип СГ: *да-ва, на-го-то-во, ти-ше*;
- б) с две съгласни, тип ССГ: *бра-два, тре-во-га, бли-кам*;
- в) с три съгласни, тип СССГ: *стря-ха, спла-ви, дру-же-ство*.

С натрупването на съгласни пред гласната възможностите за сричкообразуване намаляват. Третият подтип на отворената сричка се среща сравнително по-рядко. В триконсонантното съчетание на сричката задължително участва сонорна съгласна или съгласна [в], а останалите съгласни са шумови, една от които е проходна по начин на учленение.

2. Сричката, образувана от гласна + съгласна (затворена сричка, тип ГС), има следните три подтипа:

- а) с една съгласна, тип ГС: *ад, аз, ар, еж, ар-ма-ган*;
- б) с две съгласни, тип ГСС: *иск, акт, зла-то-уст*;
- в) с три съгласни, тип ГССС: *общ [општ]*.

Подтиповете на затворената сричка са сравнително най-слабо застъпени в българския език. Сричковите структури (б) и (в) са крайно ограничени в едносрични думи, а в многосрични консонантният състав се разпада, като едната съгласна се притегля от предходната сричка, а другата – от следходната: *иск – ис-ка-не*.

3. Сричката, образувана от гласна с окръжение на съгласни, се отличава с по-богат и разнообразен строеж. Тя има следните подтипове:

- а) с две съгласни, тип СГС: *тук, там, дом, бор-ба, за-вод, бол-ка, ро-ден*;
- б) с две начални съгласни, тип ССГС: *стол, бряг, о-блак, о-браз*;
- в) с три начални съгласни, тип СССГС: *строг, ствол, смрад*;
- г) с две следходни съгласни, тип СГСС: *бивш, бинт, диск, мост, де-фект, ко-декс*;
- д) с три следходни съгласни, тип СГССС: *пункт, текст*;
- е) с две начални и две следходни съгласни, тип ССГСС: *псалм, трезв, бо-дрост*;
- ж) с две начални и три следходни съгласни, тип ССГCCCC: *сфинкс*.

Подтиповете на сричката, образувана от гласна с окръжение на съгласни, макар и често срещани, са неравномерно представени във фонетичния строеж на българската дума. По-често се срещат структури с по-малко съгласни около гласната и значително по-редки са структури с повече съгласни. В българската сричка се предпочита натрупване на съгласни пред гласната, отколкото след нея. И в двата случая обаче пределът на консонантното натрупване е от три съгласни.

ПРОМЕНИ В ЗВУКОВИЯ СЪСТАВ НА СРИЧКАТА

§ 127. Сричката е основна акцентно-интонационна и ритмична единица на речта. В нейните рамки се осъществява ударението и сричките се делят на ударени и неударени; чрез промените в интензитета, честотата на основния тон и времетраенето на гласната в сричката се образуват интонационните контури на изречението; най-сетне чрез редуването на ударени и неударени срички се изгражда и ритъмът на речта.

В зависимост от мястото на неударената сричка спрямо ударението се извършват следните промени в звуковия ѝ състав:

1. Редукция. Широките гласни [а, о, е] в неударено положение променят фонетичното си качество, като се приближават в изговора си към съответни тесни гласни [ъ, у, и]. Степента на промяната е толкова поголяма, колкото неударената сричка е по-далеч от ударената, а също така в зависимост от това, дали сричката е в предударена или в следударена позиция (вж. Редукция, § 23).

2. Редуване я-е (променливо я). В определени случаи промените в звуковия състав на сричката, по-точно замяната на една гласна с друга, се дължат именно на безудареността, т.е. на преместването на ударението върху следходна сричка, напр. *мляко – млекàр, вятыр – ветровè, желязо – железà* (вж. § 170).

Промени в звуковия състав на срички настъпват и в зависимост от звуковия състав на следходни срички:

а) когато следходната сричка съдържа предна гласна при правилата за променливо я: *бял – бели, вяра – верен* (вж. § 175);

б) когато пак при правилата за променливо я следходната сричка съдържа мека или шушкава съгласна: *бял – беля, грях – грешка, прят – пречка* (вж. § 175).

3. Разместзване и опростяване на консонантния състав на сричката се наблюдава в някои случаи при подвижно [ъ] в съседство с плавни съгласни [р, л]: *връх – вър-хо-ве, грък – гър-ци, кръв – кър-ви*. В други случаи се избягва струпването на съгласни след гласна, като съчетанията [ър], [ъл] се заместват с [ръ], [лъ], т.е. предпочита се струпване на съгласни пред гласна: *гърне – грън-чар, гълтам – гълт-на, сърбин – сръб-ски*.

ГРАНИЦИ НА СРИЧКАТА (СРИЧКОДЕЛЕНИЕ)

§ 128. Определянето на броя на сричките в една дума не представлява никаква трудност, тъй като той е равен на броя на гласните. Трудността е свързана преди всичко с установяване на границите на сричките вътре в думата. В едни случаи те са ясни и звуковият състав на сричката се

определя безпогрешно, а в други случаи настъпват колебания и част от звуковия състав се прибавя ту към едната, ту към другата сричка. Основната причина за трудността на сричкоделението се състои в това, че членението на думата на срички не е свързано със смисловото и граматичното значение на думата, както е при членението на морфеми. Между сричката и морфемата няма никакво лингвистично съответствие. Членението на двете единици се подчинява на различни принципи. Затова и думата напр. *родители* се членят на морфемите *род-и-тел-и*, а на срички – *ро-ди-те-ли*.

Делението на срички в българския език се подчинява на следните правила:

1. Една съгласна между две гласни при всички случаи образува сричка със следходната гласна: *ма-са, да-де, ни-са, ра-бо-та, ко-ра-би, бо-ро-ве*. При този модел на сричката, който е универсален за всички езици, не съществуват никакви колебания за мястото на сричковата граница.

2. Сонорната съгласна [й] пред съгласна също при всички случаи се притегля от предходната гласна, затваряйки по този начин сричката: *май-ка, тай-но, бой-ко, вой-на*. Сричковата граница е без изключение след [й].

В интервокална позиция [й] се притегля от следходната гласна: *а-ле-йа, ге-ро-йт, ни-йан*. Сричковата граница в тези случаи е винаги пред [й].

3. Сричковата граница разделя удвоените съгласни, като едната съгласна се притегля от предходната гласна, а другата от следходната гласна: *из-су-ша, раз-зе-ле-не-е, без-си-лен, стран-но, лун-на, про-лет-та, ра-дост-та*. При по-небрежен изговор в разговорния стил настъпва опростяване на удвоените съгласни, изговорени като една съгласна, която по правило се притегля от следходната гласна.

4. В група съгласни между две гласни, в чийто състав първата съгласна е сонорна, а останалите шумови, сонорната се притегля от предходната сричка: *бър-зо, мал-ка, тън-ка, бом-ба, лаком-ство, кон-ски, двор-ски*.

5. При две съгласни, от които първата е шумова, а втората сонорна, шумовата и сонорната се притеглят от следходната гласна: *стъ-кло, гре-бло, кре-сло, мъ-дрец*.

6. Две сонорни съгласни се разделят от сричковата граница: *въл-на, бол-ни-ца, дим-на, зим-на, вяр-на, пар-на*.

7. Съчетанията *стр, здр, скл, ств, шк, жд, ск, ст* обикновено не се разделят от сричковата граница, като целият консонантен състав се притегля от следходната гласна: *о-стри-жа, по-здра-вя, пи-склив, брат-ство, ра-зло-жки, град-ски*.

Границата на сричките при съчетания от две или повече шумови съгласни е в повечето случаи неясна и нестабилна: *ка-звам* (и *каз-зам*),

гле-дка (и *глед-ка*), *сва-тба* (и *сват-ба*). Изобщо сричкоделението при група съгласни между две гласни е повече или по-малко несигурно, дори и в случаите, в които сричковата граница е по-ясно определена.

8. Представките и наставките не запазват своята морфологична самостоятелност, ако следващата сричка започва с гласна: *бе-зи-ме-нен* (*без-именен*), *и-зо-ра* (*из-ора*).

УДАРЕНИЕ

СЪЩНОСТ НА УДАРЕНИЕТО

§ 129. Под ударение се разбира по-особеното отделяне с фонетични средства на една сричка в думата. Отделянето на ударената сричка при изговор се извършва с помощта на различните фонетични съставки на ударението – артикулационно напрежение, интензитет, височина и дължина при изговора на ударената гласна. Възприемането на една сричка като ударена (акцентувана) в рамките на многосричната дума се основава най-напред на сравнението, което се прави с неударените срички в същата дума. Като фонетично явление обаче ударението не се осъзнава само относително – като резултат от сравнение на звуковите особености на ударената и неударената сричка. То има и абсолютен характер – ударената сричка се характеризира с по-особени темброви свойства, които липсват в неударените.

Условия за контраст и сравнение между ударени и неударени срички създават в свързана реч. В потока на речта ударението осъществява акцентно-ритмичната организация на звуковете в цялостни артикулационни и слухови единици. Съотношението на неударените срички спрямо ударената в акцентната дума, техният отчетлив изговор, темброви промени и особености правят ударението елемент и характеристика на цялата дума.

Тембровите особености на ударените и неударените срички позволяват в българския език и едносричните думи да се възприемат като акцентувани както при изолиран изговор – *глас, той, друг*, – така и в случаите, когато наред с тях в свързана реч няма неударена сричка – *Tой чӯ друг глас*.

В едносричната дума *град* гласната [a] се изговаря така, както и в двустрничната *градски*. Когато обаче във формите *градът, градове*, ударението не пада върху гласната [a], тя губи част от своите темброви качества и в сравнение с ударената гласна се възприема като неударена.

Ударението не може да се изолира от звуковете в речевата верига и да се възпроизведе самостоятелно, както това е възможно при линейните звукови сегменти, следващи един след друг. То се добавя като надс-

тройка над звуковия състав на думата, наслагва се над определена последователност от фонеми и затова се определя като надсегментно (суперсегментно) фонетично средство при членението на речта.

Ударението организира звуковия състав на думата и я характеризира заедно с отделните фонеми, влизщи в нейния състав. Чрез ударението думата се индивидуализира като самостоятелна смислова единица в речта. То изгражда нейната фонетична цялост и определя начина за произношението ѝ. Думата *майка* например може да се произнесе в българския език само с ударение на първата сричка. Произнесена с ударение на втората сричка – [майкà], – тя престава да бъде значеща единица в езика.

Ударението засяга всички звукови съставки в състава на сричката – както гласните, така и заобикалящите ги съгласни. Но тъй като при гласните най-ярко се проявява ефектът на удареност и неудареност, обикновено се говори за ударени (акцентувани) и неударени (неакцентувани) гласни.

З а б е л е ж к а. Ударението, характерно за отделната дума, или словното ударение, трябва да се разграничава от фразовото (изреченското) ударение (вж. § 210). Фразовото ударение обикновено пада на сричка, върху която пада и словното ударение. В това отношение те са тясно свързани помежду си. Едновременно с това се различават по функция, по съставките, които ги изграждат, и по закономерностите в употребата им. Фразовото ударение се изгражда от мелодични съставки и изменения във височината на тона. То се подчинява на семантико-сintактични фактори – отделя и подчертава само отделни думи, важни за смисъла на изречението и изказването. За разлика от словното ударение фразовото е в тясна зависимост от граматичната структура на изречението и от съдържанието и целите на изказването. В отделни случаи фразовото ударение зависи и от мястото на думата в изречението, от стилистичното членение и ритмичния строеж на изказването.

На българския език е свойствено с и л о в о (динамично) словно ударение, което може да стои на коя да е сричка в думата. Затова ударението в българския език се определя още и като с о б о д н о (разноместно) ударение.

Българският език се отнася и към езиците с морфологически свързано ударение, тъй като мястото (позицията) му в думата се определя в голяма степен от нейния граматичен и словообразувателен морфемен състав. Морфологичната обусловеност на българското ударение се проявява още и в това, че то остава в повечето случаи неподвижно при словоизменението.

По сила в българския език се различават две степени на ударение – главно и второстепенно или допълнително (вж. § 150).

По отношение на ударението в свързана реч думите се делят на две групи – думи, които имат свое самостоятелно ударение, и думи, които нямат самостоятелно ударение – енклитики и проклитики (вж. § 147).

ФОНЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКОТО УДАРЕНИЕ

§ 130. Физическите съставки на българското словно ударение, степента на тяхната проява и взаимодействие все още не са достатъчно пълно изяснение. Установено е, най-общо, че българското ударение променя както количествените, така и качествените характеристики на гласните. Към количествените характеристики се отнасят промените в интензитета, честотата и времетраенето на основния тон, а към качествените – тембровите промени. Изследванията показват, че освен височината, времетраенето и тембърът, които могат взаимно да се компенсират и да действат обусловено, с най-голямо значение за възприемане на българското ударение са промените в интензитета на ударените и неударените гласни.

Българското ударение следователно е прието да се определя най-напред и преди всичко като динамично (силово) ударение, защото интензитетът е основният фактор, който допринася за възприемането му. Напрежението на говорните органи от своя страна повишава отчетливостта и качеството на изговаряния звук. В по-голяма част от случаите интензитетът или силата на изговора на ударената гласна е два и повече пъти по-голяма от интензитета на гласните в неударената сричка. Това съотношение е особено показателно при думи, в чийто състав има еднакви гласни, като *бàза*, *апарàт*, *пòвод*, *готòв*, *сèвер*, *демè*, *суджùк*, *вѓъл*, *мириц*.

Ролята на промените в интензитета на ударените и неударените гласни въпреки това, общо взето, ясно съотношение не трябва да се абсолютизира и да се приема, че във всички случаи повишеният интензитет е достатъчен да отдели и разграничи ударените от неударените срички. Възможно е ефектът за ударена сричка да се получи и чрез удължаване на времетраенето или чрез мелодични средства, без да е налице по-голяма сила в произношението. Сложно е и съотношението освен това между една дума, което създава възможност неударената гласна в някои случаи да бъде изговорена с по-голям интензитет. Гласната [а] например при равни условия е винаги сравнително по-силна от гласната [и], затова гласната [а] може да се изговори и извън ударението с по-голям интензитет от гласната [и] под ударение. Широките ударени гласни [е, а, о] се характеризират с по-силен изговор от съответните им ударени тесни гласни [и, ъ, у]. Следователно за възприемане на ударението в такъв случай не може да се разчита само на интензитета, а и на другите две съпътстващи ударената гласна съставки – височината и времетраенето.

Данните от експерименталните изследвания показват, че интензитетът на българските гласни е променлива величина, която варира както в зависимост от типа на отделната гласна, така и в зависимост от позицията на гласната в думата. Една и съща гласна, независимо от това, дали е под ударение или не, променя в значителна степен интензитетната си характеристика в зависимост от позицията – в начална позиция тя е с по-силен интензитет, а в крайна – със значително по-слаб интензитет. От смесването на тези характерни прояви на интензитета се поражда и т. нар. „парадокс на ударението“ – неударената гласна да се изговаря с по-силен интензитет от гласната под ударение. Такива случаи се наблюдават най-често при думи, в чийто състав влизат различни гласни.

Промяната в интензитета при изговарянето на гласните има относителен, а не абсолютен характер. В повечето случаи ударените гласни в българския език, независимо от това, дали се намират в контраст с единакви или различни по учленение гласни в думата, се отличават с по-силен интензитет от гласните в неударените срички.

§ 131. Промените в честотата на основния тон, така както и интензитетните промени, са признак на ударените и неударените гласни в българския език. Експерименталните данни за честотните характеристики на българските гласни показват, че в неударено положение гласните се характеризират със значително по-ниска честота на основния тон, отколкото в ударено положение. И при тях обаче степента на промяната, както при интензитета, е в зависимост от позицията на гласната в думата. Когато ударената гласна е в начална позиция, честотната разлика в сравнение с неударената гласна е най-голяма – около 40%. Съотношението се намалява наполовина – около 20%, – когато ударената гласна се намира в крайна позиция. Тези показатели са валидни, когато думите се изговарят отделно и изолирано в състава на утвърдително съобщение със спадаща мелодика. В потока на речта, където мелодичният контур непрекъснато се променя, съотношенията могат да бъдат по-различни – възможно е неударените гласни при повишена мелодика в края на думата да имат фактически по-високи честотни характеристики от ударените гласни.

При оценка на значението на честотните промени за възприемане на ударението трябва да се има пред вид и присъщите абсолютни честотни характеристики на отделните гласни. По експериментален начин е установено, че според повишаване на честотата на основния тон българските гласни в ударено положение се подреждат по следния начин: [а, о, е, ъ, и, у].

При равни условия гласна [а] е с най-ниска честота, а гласна [у] с най-висока. Поради различната степен на редукция на гласните в неуда-

рено положение някаква строга закономерност в реда на повишаващите се честоти е трудно да се установи. Всичко това показва относителната стойност на честотната характеристика като признак на ударението в българския език.

§ 132. Друг важен фонетичен признак на българското ударение е времетраенето или квантитетът – ударените гласни се изговарят с леко удължаване на учленението, а неударените гласни в сравнение с ударените, реализирани в една и съща позиция, са по-кратки средно с 35%. Тази удълженост в звученето на ударените гласни спрямо неударените оказва влияние и върху цялата сричка, която по времетраене става най-дългата в думата. По-продължителен изговор имат и съгласните, с които започва ударената сричка спрямо съгласните в неударената. Наред с това обаче темпоралните противопоставия между ударените и неударените гласни, така както и интензитетните и честотните относителни характеристики, са колебливи и вариативни. В края на българската дума, т.е. в абсолютно краесловие, се наблюдават случаи, при които времетраенето на неударените гласни съвпада или надвишава времетраенето на предходните ударени гласни. Квантитетът в такива случаи може да бъде резултат както от индивидуален начин на изговор, така и от закономерности, наложени от ритмично-intonационните особености на фразата.

Тъй като дължината не е фонологичен признак на българските гласни, а само относителна тяхна характеристика, възможно е под ударението и извън ударението да се изговарят както дълги, така и кратки по времетраене гласни.

§ 133. В спектрално отношение неударените гласни се отличават от ударените и с качествени (темброви) промени на формантната структура и с намален интензитет на формантните честоти. Промяната във формантната структура води до промяна и в качеството на гласните. Под ударение гласните се изговарят отчетливо, а извън ударението – с промяна в гласежа. В книжовния изговор обаче този процес не засяга всички гласни в единаква степен. Така например при гласните [е] и [и] формантната структура се запазва и въпреки това слушателят безпогрешно отбелязва различията между тях в ударена и неударена позиция. При другите гласни [а, ъ, о, у] различията са по-тясно долковими и съществени, като неударените гласни имат неясна артикулация и се подлагат на качествена и качествена редукция (вж. § 23–27).

В незначителна степен българското ударение притежава и качеството музикалност – ударената гласна в сравнение с неударената може да се произнесе и с малко по-висок тон. Тъй като височината като акустично

качество не е фонологичен признак на българските гласни, тя няма голямо значение за характеристика на ударението.

Интензитетът, честотата и времетраенето на гласните са твърде променливи величини в говорния поток. Техните промени се обуславят от различни условия: място на гласната спрямо ударението, вид на сричката (отворена, затворена) консонантно обкръжение, темп на говорене, интонация и др. Ето защо за възприемане на ударението физическите съставки действат в едни случаи комплексно, а в други – поотделно, т.е. всяка от тях може да създаде впечатление за удареност. Общите и постоянни съотношения между ударените и неударените гласни все пак показват, че съсредоточаването на енергията е много по-силно при изговаряне на ударената сричка, отколкото при неударената:

	бà	за	пò	вод	сè	вер	
Интензитет	24	10	23	7	18	7	декибели
Честота	171	137	172	144	191	146	херцове
Времетраене	0,20	0,10	0,18	0,10	0,14	0,08	секунди

Тъй като решаващи за перцепцията на българското словно ударение са силата на произношението и съсредоточаването на енергията върху ударената сричка в сравнение с неударената, то се определя от фонетично гледище като силно централизиращо, динамично ударение. Наред със силата като основа за разпознаване на българското ударение съществена роля има и промяната в качеството на гласежа на ударените и неударените гласни като резултат от напрежението при артикуляцията им. Затова освен като динамично българското ударение може да се определи още и като **качествено**.

ФУНКЦИИ НА УДАРЕНИЕТО

§ 134. Ударението е един от основните външни фонетични признания на самостоятелната дума. В речта всяка пъlnозначна дума се възприема и се разпознава не само по своя фонемен състав, но и по характерното и установено за нея ударение. Ударението организира в единна цялост звуковия състав на думата и във фонетичен план я обособява в свързаната реч като отделна самостоятелна акцентна и звукова единица.

Възможността българското ударение да пада на която и да е сричка в думата се използва в езика за разграничаване на еднакви по звуков състав думи или граматични форми. Различията в значенията на думи като

пара – парà, сèдмица – седмѝца, кàлен – калèн, ўреден – уредèн, обѝчай – обичàй, се свързват и с различното място на ударението в омографите. Тази функция на ударението в българския език се определя като с м и с - л о р а з л и ч и т е л н а (или семантична) – словоразличителна и формообразуваща.

Смислоразличителната функция на българското ударение се осъществява главно в следните случаи:

1. Когато две отделни думи с еднакъв звуков състав се разграничават помежду си само по различното място на ударението: *зàвет – завèт, грàфа – графà, кòла – колà, полица – полѝца, трèска – трескà, калèн – калèн, цèлина – целинà* и т.н. По място на ударението се различават и производни думи, образувани от една и съща произвеждаща основа, като *солнѝца – солнница, сèдмица – седмѝца, трòица – троѝца*.

В едни случаи различителната функция на ударението се запазва във всичките граматични форми на думата: *вèлна, вèлната – вълнà, вълнѝ, вълната, вълнѝте*. В други случаи, които в българския език са по-многобройни, ударението разграничава само отделни еднакви по звуков строеж граматични форми (омоформи) на две различни думи: *осѝ* (от *осà*) – *оси* – (от *ос*), *опери* (от съществителното *òпера*) – *оперù* (повелително наклонение от *оперà*). Най-чести са случаите, когато в зависимост от мястото на ударението се диференцират основна форма на съществително и граматична форма на друго съществително или прилагателно име: *морàва – мòрава* (от *мòрав*), *якà – яка* (от *як*), *ведрò – вèдро* (от *вèдър*), *хòра – хорà* (множествено число на *хорò*), *тèхника – технѝка* (членувана форма на *техник*), *вълчè – вълче* (среден род от *вèлчи*), *петà – пèтà* (числително редно за женски род).

Многобройни са и случаите, когато ударението разграничава граматични форми на съществителни имена от еднакви по звуков състав глаголни форми: *пилà – пила* (причастие, женски род от *пил*), *окðви – оковѝ* (повелително наклонение) *бìло – билò* (причастие), *душà – дùша* (1 лице сегашно време), *стенà – стèна* (1 лице сегашно време), *женà – жèна* (1 лице сегашно време), *правилà – прàвила* (причастие, женски род от *правил*) и др.

2. По мястото на ударението могат да се разграничат и две звуково еднакви граматични форми на една и съща дума: *кràка* (бройна форма) – *кракà* (множествено число), *ядè* (сегашно време) – *яде* (минало свършено време) *четè* (сегашно време) – *чёте* (минало свършено време), *купи* (сегашно време) – *купù* (повелително наклонение), *нòси* (сегашно време, минало свършено време) – *носѝ* (повелително наклонение), *мръзнете* (сегашно време) – *мръзнèтe* (повелително наклонение), *говори* (сегашно време) – *говорù* (повелително наклонение).

Различията в мястото на ударението във всички тези случаи спомагат да се осъществят по-ясно граматичните противопоставия между формите за сегашно време, минало свършено време и повелително наклонение.

3. Само в отделни случаи различията в мястото на ударението могат да служат и като допълнително средство за стилистическа диференциация при изговора на една и съща дума, без обаче да се променя речниковото или граматичното ѝ значение: *доклàд* – *дòклад*, *прòфил* – *профиìл*, *талантлиùв* – *талàнтлив*, *периòд* – *периòд*, *представител* – *предстàвител*, *рькопиùс* – *рькòпис* и др. (вж. § 156).

По-особен случай в използване на различната функция на ударението има в случаите, когато пълнозначна дума се отличава с наличие на ударение от служебна дума, неакцентурана в свързана реч, но еднаква с нея по звуков състав: *под* (съществително мъжки род) – *под* (предлог); срв. *дòрвен под* – *под дòрвòто*.

МЯСТО НА УДАРЕНИЕТО В ДУМАТА

§ 135. В зависимост от мястото на ударената сричка в думата ударението е свободно и подвижно.

Ударението в българския език е свободно или разноместно. То не е закрепено (установено) позиционно за определена сричка в думата, както в някои други езици. В чешкия език например пада винаги на първата сричка, в полски на предпоследната, във френски на последната. В едни думи ударението в българския език може да пада на първата сричка, в други на втората, на третата и т.н.: *màса*, *pàртия*, *часòвник*, *механизàция*, *помагàч*, *бригадàри*. В отделни двустрнични думи например ударението може да пада както върху началната, така и върху крайната сричка: *жèтва*, *рìба*, *гùма* – *странà*, *женà*, *полè*. В трисрични и многосрични думи акцентните типове във фонетичния строеж на българската дума могат да бъдат още по-разнообразни: *вèдомост*, *плетàчка*, *градинàр*, *показàние*, *блòсканица*, *университèт*, *демокràция* и т.н.

Свободното ударение в българския език може да бъде подвижно и не подвижно. Когато ударението се мести върху друга морфема при словоизменението или при словообразуването, т.е. когато в сродни думи и в граматични форми на една дума преминава от една сричка на друга, свободното ударение е подвижно: *град* – *градèт*, *градовè*, *мъж* – *мъжè*, *сестра* – *сèстро*, *четà* – *чëтох*, *мìсля* – *мислì*, *знàме* – *знаменà*, *стàдо* – *стадà*, *цвèте* – *цветà*, *весел* – *веселàк*, *момà* – *момински*, *бòчва* – *бòчвар*, *бригадà* – *бригадàр*, *страдàм* – *страдàлец*, *люпìя* – *люпìлня*, *син* – *синевà*, *ùча* – *учìлище*, *бял* – *белѝло*, *нос* – *нослè*

и пр. Когато ударението запазва непроменено мястото си в думата при образуване от нея на граматични форми и нови производни думи, то е неподвижно: *брат – брàя, бràтко, бràтъм, бràтски, бràтов; нарòд – нарòди, нарòдьт, нарòде, нарòден, нарòдностен, нарòдници, нарòднически* и др.

В съвременния български език не съществуват фонетични правила, които да определят мястото на ударението в думата. Всяка многосрична дума и форма се характеризира с исторически установено ударение на определена сричка. Усвояването на думата като лексикална единица означава тя да се изговори и възприеме с характерното ѝ ударение.

Доколкото мястото на ударението във всяка отделна дума или типове думи и граматични форми е строго определено и индивидуално, българското ударение може да се определи и като лексикализирано, тъй като промяната в мястото на ударението е свързана с промяна в значението на думата или с нарушаване на нейния общоприет звуков облик (вж. § 129).

Мястото на ударението в съвременния български език само в определени случаи е резултат от действуващите в праславянския език сложни акцентни закономерности. С развой на езика старите акцентни правила, които са били в зависимост от квантитетните и интоационните характеристики на гласните в състава на думата, значително са се опростили и унифицирали. Днес мястото на ударението в думата може да се определи, ако се има предвид морфемният строеж на думата и акцентната характеристика на морфемите, т.е. способността им да привличат или да не привличат (избягват) ударението. В това отношение в българския език се наблюдават следните общи закономерности. Най-често носители на ударението са кореновите морфеми и словообразувателните наставки. В малко на брой случаи и само в определен словообразувателен тип съществителни от мъжки род ударението пада на представката: *ѝзбор, дòход, пòлед, принос*. Сравнително по-голям брой са и случаите, когато ударението пада на окончанието: *горà, игlà, месò, зъбѝ, добрò, лежà, ядè, четѝ* и пр.

Мястото на ударението се регулира в някои случаи и от семантични причини. Те се проявяват по-ясно при определяне мястото на ударението в сложни думи с равноправни в смислов отношение части (вж. § 150), в абревиатури (вж. § 153), при производни думи, образувани с представки, които имат собствено значение, като *под-, пре-, пра-, въз-*, а също и във формите за сравнителна и превъзходна степен, образувани с частици *по-* и *най-* (вж. § 152).

Мястото на ударението в заетите думи обикновено, но не винаги се запазва такова, каквото е в езика, от който се заема думата.

Взаимодействието между наследените акцентни схеми и установени по-нови акцентни типове, в които мястото на ударението в думата се определя от семантично-морфологични фактори, създава в съвременния български език голямото позиционно разнообразие в областта на ударението.

ПОДВИЖНО УДАРЕНИЕ ПРИ ФОРМООБРАЗУВАНЕТО

В резултат на установена по традиция подвижност на ударението при формообразуването в българския език са оформени и установени следните акцентно еднотипни групи от думи или акцентни парадигми.

Съществителни имена

§ 136. С подвижно ударение в определените форми и във формите за множествено число: *бряг – брегът, бреговè; мъж – мъжът, мъжè; лъч – лъчът, лъчи; крак – кракът, крака*.

Такава акцентна парадигма с подвижно ударение в членуваната форма за единствено число и във формата за множествено число имат само следните едносрични съществителни имена от мъжки род: *бряг, бяс, век, врат, врач, глас, град₁, град₂, гръб, грях, гъз, дар, дъжд, звяр, клас₁, клас₂, лед, лес, лъг, мех, мраз, нос, плат, плач, плет, плод, прах, ред, свят, син, смях, сняг, срам, стих, страх, студ, ум, цяр, час, чин, яд, ден, зъб, крак, лъч, мъж*.

Разновидност на този акцентен тип е акцентната парадигма на две едносрични съществителни имена с подвижно ударение върху първата сричка от окончанието за множествено число -ове: *дол – долът, долове, рог – рогът (наред с рогът), рогове (наред с рогове)*.

Няколко съществителни имена имат дублетни форми – с подвижно и неподвижно ударение:

1. Само във формата за множествено число: *дом – домът, домове и домовè, дух – духът, духове и духовè, кум – кумът, кумове и кумовè, лек – лекъ, лекове и лековè, срам – срамът, срамове и срамовè, стих – стихът, стихове и стиховè, чин – чинъ, чинове и чиновè, зъб – зъбът, зъби и зъби*.

2. В членуваната форма за единствено число и във формата за множествено число: *дроб – дробът и дробът, дробове и дробове, ек – екът и екове и екове*.

Такава акцентна парадигма има и едно съществително от женски род: *гръд – гръдтà, гърди*. Съществителното *свещ* има дублетно ударение в множествено число: *свещтà, но свèщи и свеци*.

§ 137.. С подвижно ударение само в членуваната форма за единствено число.

1. Едносрични съществителни имена от мъжки род: *дъб, дъбове – дъбът, лъв, лъвове – лъвът, вълк, вълци – вълкът.*

Такава акцентна парадигма имат още следните едносрични съществителни имена от мъжки род: *вкус, гръм, ден, дим, дух, дъб, дълъг, дял, звук, зид, кръг, кум, лик, лъв, лъх, миг, мъх, рев, ръб, слух, стил, съд, сън, тил, тим, тип, тор, труд, шев, шум, вълк.*

Към тази група се отнасят и едносричните съществителни имена с подвижно ударение в определената форма, които нямат форми за множествено число: *бит – битът, бят – бегът, глад – гладът, гнет – гнетът, гняв – гневът, дъх – дъхът, звън – звънът, зов – зовът, квас – квасът, лов – ловът, мед – медът, мир – мирът, хлад – хладът.*

Едносричните съществителни имена от чужд произход имат неподвижно ударение: *нерв – нервът, нерви, пакт – пактът, пактове, рейс – рейсът, рейсове, танк – танкът, танкове, флаг – флагът, флагове, хими – химнът, химни.*

Изключение прави само съществителното име *стил*, което има подвижно ударение в членуваната форма – *стильт.*

Следните съществителни имена имат двояко ударение в членуваните форми – върху корена или върху членната морфема *-а || -ът* в единствено число: *бик – бикът, бикът, бук – букът, букът, грък – гръкът, гръкът, зев – зевът, зевът, ключ, ключът, ключът, кръг – кръгът, кръгът, лък – лъкът, лъкът, пир – пирът, пирът, тим – тимът, тимът, тип – типът, типът, цвик – цвикът, цвикът, чук – чукът, чукът.*

2. Производни и непроизводни съществителни имена от женски род, които завършват на съгласна: *реч, речи – речта, степен, степени – степента, болест, болести – болестта.*

§ 138. С подвижно ударение само във формите за множествено число. Този тип подвижно ударение в различна степен е характерен за съществителните от мъжки и среден род и само в отделни случаи за съществителни имена от женски род.

Подвижността на ударението във формите за множествено число се осъществява в две разновидности.

Рецесивно преместване на ударението от родовото окончание в единствено число върху вътрешна сричка на основата във формата за множествено число имат само две съществителни имена: *съдия – съдии, госпожа – господжи.*

Съществителните от женски род като например *сълза* имат в множествено число дублетни форми: *сълзи и сълзай.* Също и *змии* (от *змия* и *змия*).

Вторият тип подвижно ударение с преместване на ударението от вътрешна сричка на думата върху окончанието за множествено число е разпространено и продуктивно. С такава акцентна парадигма са следните съществителни имена:

1. Едносрични съществителни имена с ударение на окончанието *-ове*. Акцентната парадигма на съществителните имена е от два типа:

вол, волът – волове
двор, дворът – дворове
мост – мостът – мостове

Такова ударение имат съществителните *вол, гроб, двор, дол – долове* и *долища, кош, мост, нож, поп*.

С двояко ударение в множествено число – на корена и на окончанието – са следните съществителни:

<i>грош – грошове, грошове</i>	<i>смок – смокове, смокове</i>
<i>джоб – джобове, джобове</i>	<i>стол – столове, столове</i>
<i>кол – колове, колове</i>	<i>топ – топове, топове</i>
<i>скот – скотове, скотове</i>	

б) С ударение на крайната сричка от окончанието *-ове || -еве*. Такава акцентна парадигма имат само две съществителни имена: *бог, богът – богове, бой, бойът – боеве*.

Двояко ударение в множествено число – на корена и на крайна сричка от окончанието – допускат следните съществителни:

вик – викове, викове
връх – върхове, върхове

2. Малък брой съществителни имена от мъжки род с ударение на окончанието за множествено число *-è, -ѝ, -à*:

<i>бас – басѝ</i>	<i>княз – князè</i>
<i>жрец – жреци</i>	<i>кон – конè</i>
<i>лъч – лъчи</i>	<i>кral – кralè</i>
<i>раб – рабѝ</i>	<i>цар – царè</i>
<i>лист – листà (покрай листове, листи)</i>	
<i>рог – рогà (покрай рогове и рогове)</i>	

Съществителните имена, които образуват форми за множествено число с окончание *-ище*, запазват неподвижно ударението върху корена: *край – краища, сън – сънища, път – пътища*.

Съществителните *гъол*, *дол*, *плет* допускат двояко ударение, когато образуват форми за множествено число с наставка *-ища*: *гъолища* – *гъолища*, *долища* – *долища*, *плетища* – *плетища*.

3. Съществителни с непостоянни гласни [е, и] под ударение в суфиксни срички: *бодил* – *бодли*, *котел* – *котли*, *козел* – *коzли*, *овен* – *овни*, *орел* – *орли*, *отец* – *отци*, *петел* – *петли*.

Подвижно ударение във формите за множествено число имат и съществителните *вятър*, *дъгън* и *момък* с неударена непостоянна гласна в основата: *ветрове*, *огньове*, *момци*.

Местят ударението във формите за множествено число върху окончанието *-и* и съществителните, образувани със суфикс *-ец* || *-ци*: под ударение *борец* – *борци*, *дворец* – *дворци*, *венец* – *венци*, *ловец* – *ловци*, *боец* – *бойци*, но *старец* – *старици*.

Подвижно ударение имат както съществителните с непостоянна гласна [е] в суфикс *-ец*, така и съществителните, в които гласната се запазва след шумова и сонорна съгласна или пък се редува с [ъ]:

<i>хитрец</i> – <i>хитреци</i>	<i>беглец</i> – <i>беглеци</i> и <i>бегълци</i>
<i>храбрец</i> – <i>храбреци</i>	<i>мъдрец</i> – <i>мъдреци</i> и <i>мъдърци</i>

У малителните съществителни имена, образувани с наставка *-ец*, имат ударение в множествено число върху крайната гласна от окончанието *-овце*: *ветреч* – *ветровци*, *градеч* – *градовци*, *листеч* – *листовци*, *цветеч* – *цветовци*.

4. Две многосрични съществителни имена, които образуват форми за множествено число с окончание *-а*: *номер*, *номерът* – *номера*, *господинът* – *господа* (след изпадане на суфикс *-ин* пред окончанието за множествено число).

5. Съществителното *дядо* и производното *прадядо* с преместване на ударението върху окончанието за множествено число в образуваните от тях съществителни pl. tantum: *деди*, *прадеди*.

6. Около 50 съществителни от среден род с едносрична основа и родово окончание *-о* и *-е*:

<i>дело</i> , <i>делото</i> – <i>дела</i> , <i>делата</i>
<i>слово</i> , <i>словото</i> – <i>слова</i> , <i>словата</i>
<i>лозе</i> , <i>лозето</i> – <i>лозя</i> , <i>лозята</i>

Такава акцентна парадигма имат: *било*, *благо*, *було*, *бърдо*, *гърло*, *дело*, *дъло*, *дъно*, *жило*, *жито*, *зърно*, *кино*, *лозе*, *лято*, *масло*, *мито*, *място*, *навло*, *нещо*, *право*, *рало*, *расо*, *ръло*, *руно*, *салдо*, *сито*,

слàдко, слòво, сòло, стàдо, сùкно, слъце, тàло, ўтро, чèдо, шùло, ято, цвèте.

Изключение правят няколко заети съществителни имена с ударение на корена и с краен завършек -о: *скèрцо – скèрца, тèмпо – тèмпа, трѝо – трѝа* (наред с *триò – триа*).

Съществителните *лàсо* и *пìво* имат варианти с крайно ударение в множествено число – *лàса* и *ласà*, *пìва* и *пивà*. Съществителното *чèло* 'музикален инструмент' има крайно ударение във формата за множествено число – *челà*, но в състава на сложната дума *виолончело* има не-подвижно ударение – *виолончèла* и *виолончèли*.

7. Пет съществителни имена от среден род с двусрична непроизводна основа и с ударение на вътрешна сричка имат подвижно ударение върху окончанието за множествено число -а: *èзеро – езерà, желàзо – железà, колàно – коленà, индѝго – индигà, пиàно – пианà*.

Съществителното *решèто* допуска двояко ударение в множествено число – *решèта* и *решетà*.

8. Съществителните имена от среден род, които образуват множествено число с -ена и -еса: *брèме – бременà* (но и *брèмета*), *врèме – временà*, *знаме – знаменà*, *ѝме – именà*, *плèме – племенà*, *рàмо – раменà*, *сèме – семенà*, *стрèме – стременà*; *небè – небесà*, *тàло – телесà*, *чùдо – чудесà*.

9. Производни съществителни имена от среден род, образувани с наставки -ало, -ило, -иво: *игрàло – игралà, облегàло – облегалà, огледàло – огледалà, помагàло – помагалà, чесàло – чесàла – щипàло – щипалà; бесѝло – бесилà, белѝло – белилà венчѝло – венчилà, мастиѝло – мастиилà; варѝво – варивà горѝво – горивà градѝво – градивà печѝво – печивà* и др.

Същата парадигма имат и заети съществителни имена, като *кандѝло – кандинà, бунгàло – бунгалà*.

Неподвижно ударение във формите за множествено число имат *гладѝло, кърмѝло, огнѝло, огнѝво, топлѝво*.

Двояко ударение допускат следните съществителни имена: *бутàло – бутàла* и *буталà*, *ветрѝло – ветрѝла* и *ветрилà*, *викàло – викàла* и *викалà*, *лепѝло – лепѝла* и *лепилà*, *махàло – махàла* и *махалà*, *наметàло – наметàла* и *наметалà*.

С подвижно ударение в множествено число е и производното съществително *цàрство – царствà*.

10. Умалителни съществителни с наставка -це в множествено число, независимо от това, с какъв тип ударение се характеризира произвежда-

щата основа: *мълчо*, *мълчѣ* – *мълчà*, но и *дъно*, *дънце* – *дънцà*, *езерце* – *езерцà*, *желѣзце* – *железцà*, *вѣнце* (*и винцѣ*) – *винцà*, *зрѣнце* – *зрѣнцà*.

§ 139. С подвижно ударение във звателните форми. Акцентната парадигма на съществителните имена, които имат такова подвижно ударение, е от един тип – ударението от окончанието или от крайната сричка на основата се премества с една сричка напред. Такава акцентна парадигма имат:

1. Няколко съществителни имена от мъжки род с непостоянна крайна суфиксна гласна и две съществителни с родово окончание *-а* || *-я* под ударение:

<i>орѣл</i> – <i>орльо</i>	<i>ага</i> – <i>аго</i>
<i>петѣл</i> – <i>пѣтльо</i>	<i>съдия</i> – <i>съдийо</i>
<i>отѣц</i> – <i>отче</i>	

2. Производни и непроизводни двусрочни имена от женски род с ударение върху родовото окончание *-а* || *-я*:

<i>женѣ</i> , <i>женї</i> – <i>жено</i>
<i>горѣ</i> , <i>горї</i> – <i>горо</i>
<i>съдбѣ</i> , <i>съдбї</i> – <i>съдбо</i>

С подвижно ударение в звателните форми са и *вода* – *водо*, *бреза* – *брѣзо*, *глава* – *главо*, *душа* – *дѹшо*, *мома* – *моме*, *овца* – *дв҃цо*, *сестра* – *сѣстро*, *снаха* – *снахо*, *свиня* – *свѣньо*, *вѣрба* – *вѣрбо*, *страна* – *стрano*.

Местят ударението от окончанието върху основата и производни съществителни имена, образувани с наставката *-ина*: *долина* – *долинно*, *бъднина* – *бъднйно*, *планина* – *планйно*, *равнина* – *равнйно*.

Подвижно ударение имат и *дѣщерѣ* – *дѣще*, *свобода* – *свободо*, *госпожа* – *госпожо*.

Прилагателни имена

§ 140. Прилагателните имена имат неподвижно ударение при словоизменението: *млад* – *младият*, *млада*, *младо*, *млади*; *деловї* – *деловїят*, *деловѣ*, *деловѣ*; *ѣсенен* – *ѣсенният*, *ѣсенна*, *ѣсенно*, *ѣсенни* и пр.

Изключение прави само прилагателното *сам*, което има подвижно ударение – от кореновата сричка към окончанието в определената форма за единствено число в мъжки род и във формите за женски, среден род и множествено число: *самїят*, *сама*, *самѣ*, *самї*.

Местят ударението към окончанието поради структурни причини (редуване) [ъ]~[ø]) при образуване на граматичните си форми и следните прилагателни:

добър – добрият, добра, добро, добри
зъл – злият, зла, зло, зли

Числителни имена

§ 141. Подвижност на ударението при числителните имена се наблюдава в следните случаи:

1. В падежните форми и във формите за женски род, среден род и множествено число на числителното *един*:

един, единият – *една, едно, един*
единогъ, единому

2. При членуване на числителните от четири нагоре ударението се премества върху членната морфема – *te*:

<i>пет – петтè</i>	<i>десет – десеттè</i>
<i>шест – шесттè</i>	<i>дванадесет – дванадесеттè</i>
<i>седем – седемтè</i>	<i>петнадесет – петнадесеттè</i>
<i>осем – осемтè</i>	<i>сто – стотè</i>
<i>сèвет – деветтè</i>	<i>четиристотин – четиристотинтè</i>

3. Във формата за множествено число на *хиляда*: *хиляди, хилядите*.

Местоимения

§ 142. Подвижно ударение имат показателни, въпросителни и относителни местоимения в следните случаи:

1. Във форми за женски род, среден род и множествено число:

тòя – товà   *кой – коя, коè, кой*
ònя – онàя, оновà, онìя   *чий – чия, чиè, чий*
ònзи – онàзи; онùй, онèзи   *кòйто – коятò, коèтò, койтò*
    какъв – каквà, каквò, каквìй

2. Във форми за винителен и дателен падеж и за мъжки и среден род в единствено число:

*тòя – тогòва, тогòзи, томùва
ònя – оногòва, оногò, ономùва
кoй – когò, комù
кòйтo – когòто, комùто*

Глаголи

§ 143. В областта на глаголното спрежение подвижно ударение има в следните случаи:

1. Във форми за минало свършено време на някои глаголи от I и II спрежение.

а) Ударението от окончанието във формата за 1 лице единствено число сегашно време се премества върху кореновата сричка във формите за минало свършено време:

<i>четàр – чèтох чèтохме</i>	<i>плетà – плèтох плèтохме</i>
<i>чèте чèтохте</i>	<i>плèте плèтохте</i>
<i>чèте чèтоха</i>	<i>плèте плèтоха</i>

Такава акцентна парадигма имат около 20 основни глагола от 1 разред на I спрежение, които образуват форми за минало свършено време на -ох: *бодà (набодà), влекà (довлекà, завлекà), доведà, донесà, крадà, кладà, метà, облекà, пасà, пекà (опекà, припекà) плетà, предà, поведà, рекà (отрекà, обрекà), секà, съблекà, четà, тресà*.

б) Ударението от вътрешна сричка на основата в сегашно време се премества върху окончанието -ях, -ох, -ах в минало свършено време. С такова ударение са само глаголите *видя, дойда, мога*:

*видя – видà, видà, видàхме
дойда – дойдòх, дойдè, дойдòхме
мога – можàх, можà, можахме*

Глаголът *бъда* има двояко ударение в минало свършено време: *бидòх, бидè и бидох, биде*.

Глаголите *зайда, отида* запазват непроменено ударението в минало свършено време: *зайдох, зайде, зайдохме; отидох, отиде, отидохме*.

2. В повелително наклонение на глаголите от I и II спрежение с ударение на вътрешна сричка в основната форма за I лице единствено число сегащо време:

<i>взёма – вземѝ, вземёте</i>	<i>сви́ря – свири́, свирёте</i>
<i>нося – носи́, носяте</i>	<i>стáна – станѝ, станёте</i>

3. Подвижно ударение имат и формите за женски род, среден род и множествено число на миналото причастие от глагола *съм*: *бил – била, билò, били*.

З а б е л е ж к а' С подвижно ударение условно могат да се разглеждат и миналите причастия с вмъкнати гласни под ударение [ъ] и [е], които се редуват с ф във формите за женски род, среден род и множествено число:

*дошèл, дошёл – дошлà, дошлò, дошилì
отишèл, отишёл – отишлà, отишлò, отишлì
могèл – моглà, моглò, могли*

§ 144. Глаголите, които имат ударение на корена в основната си форма, могат да запазят мястото на ударението или да го преместят накрая върху основната гласна във формите за минало свършено време:

<i>кàжса – кàзах и казàх</i>	<i>пìша – пíсах и писàх</i>
<i>хòдя – хòдих и ходìх</i>	<i>глèдам – глèдах и гледàх</i>

Такова факултативно преместване на ударението обикновено се допуска само при двусрични и трисрични глаголи: *разглèждам – разглèждах и разглèждàх, но председàтелствува姆 – председàтелствувах, колонизàрам – колонизàрах*.

Глаголите от свършен вид, образувани от несвършени с представки, запазват ударението върху корена и не допускат преместване на ударението върху крайна сричка в минало свършено време: *разкàжса – разкàзах, изхòдя – изхòдих, поглèдам – поглèдах, напìшиа – напìсах, разглèдам – разглèдах*.

ПОДВИЖНО УДАРЕНИЕ ПРИ СЛОВООБРАЗУВАНЕТО

§ 145. Подвижността на ударението в българския език е по-често явление при словообразуването. Мястото на ударението на производните думи, образувани с наставки, се определя спрямо ударението на произвеждащата ги основа и зависи до голяма степен от акцентната характер-

ристика на словообразувателната наставка. В зависимост от това наставките в българския език могат да се обединят главно в три групи:

1. Словообразователни наставки, които привличат ударението върху себе си в производната дума независимо от мястото на ударението в изходната основа.

а) При образуване на производни съществителни имена такива наставки са:

а) за съществителни имена от мъжки род: **-ак** ||-як – веселяк, голтак, добряк; **-ан** ||-ян – великан, грубиян; **-ар** ||-яр – бъчар, вратар, дървар, стругар, ляр; **-ач** ||-яч – водач, бродач; **-еж** – вървеж, валеж, бодеж; **-ун** – медун, пискун; **-уняк** – жабуняк, мравуняк;

б) за съществителни имена от женски род: **-авица** – крабавица, брадавица; **-алня** ||-иня – занималня, къпалня, сушилня, люпилня; **-ана** – забравана, дебелана; **-ачка** – играчка, шивачка; **-иня** || -киня – богиня, робиня, рускиня; **-итба** – сейтба, женитба, коситба; **-ия** – залисия, расипия, поразия; **-уга** – заслуга, услуга, задруга; **-улка** – гъдулка, висулка, дрънкулка; **-урка** – къщурка, костенурка; **-уша** – хитруша, дебелуша; **-я** – нивя къщя и др.

в) за съществителни имена от среден род: **-алище** – скривалище, писалище; **-ало** – дрънкало, клепало, огледало; **-ание** ||-ение – указание, писание, видение; **-илище** – съдълище, училище, вместилище; **-ило** – лепило, белило, хвърчило; **-овище** – зимовище, леговище; **-алище** – читалище, скривалище и др.

Към тази група могат да се причислят и наставките, които предизвикват промени в позицията на ударението – от корена на произвеждащата основа върху родовото окончание в производните основи на съществителни имена от женски и среден род: **-ев-а** – синева, мрачева; **-л-а** ||-л-о – пия – пила, вия – витло; **-м-о** – пыша – писмо; **-ов-а** – бял – белова, череп – чернова; **-от-а** – беден – беднота, добър – доброта.

г) При образуване на производни прилагателни с наставки: **-ат** – гърбат, зъбат, космат; **-ебен** – враждебен, служебен; **-елив** – въртелив, горделив; **-есен** – дървесен, словесен; **-ив** – бъбрив, лютив; **-ист** – блатист, горист; **-ит** – сърдит, бележит; **-овен** || -евен – бунтовен, ведовен, световен, душевен; **-ок** – висок, широк; **-чат** – зъбчат, половинчат – **-яв** – кестеняв, мъглев и др.

д) При образуване на числителни имена – **-ина** ||-тина – третина, осмина, стотина; **-има** – четирима, петима; **-мина** – седмина, двама; **-ица** – тройца, двойца; единица; **-йка** – двойка, тройка; **-орка** – четвърка, шесторка; **-орен** ||-арен – четвърен, шесторен и др.

е) При образуване на производни глаголи с наставки: **-оря** – **бърборя**, **мърмоля**; **-отя** – **драскотя**, **тропотя**; **-асам** || **-ясам** || **-есам** || **-исам** || **-осам** – **белосам**, **варосам**, **слънчасам**, **брадясам**, **коренясам** и др.

Ударението е подвижно и при образуване на несвършени глаголи от свършени с наставките **-ава-м** || **-ява-м** – **наूча**, **научавам**, **премълчà** – **премълчавам**, **изживèя** – **изживявам**, **поूча** – **поучавам**, **отклоня** – **отклонявам**, **принùдя** – **принуждавам** и пр.

2. Словообразователни наставки, които привличат ударението върху предсуфиксната сричка. Такива наставки са: **-лец** – **стрàдам** – **стрàдалец**, **покàжа** – **показа́лец**; **-тел** – **ùча** – **учите́л**, **вòдя** – **водите́л**, **нòся** – **носите́л**; **-а** – **развали** – **развали**, **разглася** – **разглàса**; **-ва** – **пътър** – **пъстъва**, **свèкър** – **свекъва**; **-лка** – **сèя** – **сейлка**, **тèгля** – **теглика**; **-ие** – **доверя** – **довèрие**, **съглася** – **съгласие** и др.

3. Словообразователни наставки, които не променят мястото на ударението в производните думи: **-ел** – **дрùпа** – **дрíпел**, **щърк** – **щъкел**, **кърня** – **кърпел**; **-ер** – **кош** – **кòшер**, **зъб** – **зòбер**; **-да** – **прав** – **прàвда**, **крив** – **крìвда**; **-ост** || **-ест** – **благ** – **блàгост**, **млад** – **млàдост**, **свеж** – **свèжест**; **-щина** – **бòлгарин** – **бòлгарщина**, **грùпа** – **грùповицина**; **-нце** || **-енце** – **сèме** – **сèменце**, **знàме** – **знàменце** и др.

Наред с тези ясни случаи съществуват в българския език и по-сложни акцентни отношения между произвеждаща и производна основа, в които акцентните отношения не са така унифицирани и опростени. Една малка част продуктивни наставки не определят еднозначно мястото на ударението в производната основа. Двойко ударение допускат например наставки като: **-ство** – божество, но мнòжество; **-иво** – гориво, но четивò; **-ище** – пàсище, но игрище; **-че** – братче, но гласчè; **-ба** – борбà, но дружба; **-ец** – партìец, но мъдрèц и др.

Мястото на ударението в производните съществителни имена, образувани с една и съща наставка, която не определя еднозначно акцентните им отношения, може да бъде мотивирано в определени случаи от структурните особености на изходната основа, т.е. дали тя е консонантна, вокална, едносична или многосична; от характера на произвеждащата основа, т.е. дали тя е именна или глаголна; от нейния словообразувателен строеж, т.е. от наличието в нейния състав на словообразователни морфеми с различна способност да привличат или избягват ударението. Напр.: **добър** – **добрìчък** (с редуване [ъ] ~ [ø] в основата), но **мил** – **миличък**; **мàзен** – **мазнинà**, но **бор** – **бòрина**, **куп** – **купчина**; **певèц** – **певица**, **годеник** – **годеница**, но **нож** – **нòжица**; **мнòжество**, но **мнозинство**; **брàтче** (брат, бràтьт, но **гласчè**(глас, гласът).

§ 146. Случайте, когато ударението се мести върху представката при словообразуването, в книжовния български език са ограничени главно

при безсуфиксните съществителни имена от мъжки род: *възглас*, *дъбив*, *заем*, *надпис*, *подлез*, *отлив*, *покрив* и пр. Преместването на ударението върху представката, която по начало в книжовния български език не е носител на ударението, се използва в тези случаи като спомагателно словообразувателно средство при образуване на безсуфиксните съществителни имена: *набирам* – *набор*, *намеквам* – *намек*, *заливам* – *залив*, *глас* – *преглас*, *смях* – *присмех*, *звук* – *отзвук*.

Тъй като префиксните съществителни имена от мъжки род са твърде разнообразни по своя произход (стари и нови, домашни и заети от руски език, диалектни и книжовни), акцентните отношения при тях не винаги са окончателно установени и ясни. Срв. *доловод*, но *завод*, *увод*, *извод*, но *отвод*, *половод*, *превод*, но *развод*. Независимо от някои колебания мястото на ударението при префиксните съществителни имена от мъжки род може да бъде мотивирано във всеки конкретен случай, като се има пред вид характерът на кореновата морфема. Префиксните съществителни имена например, образувани от глаголна основа *нос-*, имат ударение на представката: *деннос*, *износ*, *нанос*, *поднос* (покрай *поднос*), *пренос*, *принос*. Съществителните, образувани от корен *бой*, имат ударение винаги върху корена: *забой*, *отбой*, *побой*, *прибой*, *разбой*. Съществителните имена, образувани с корен *бор*, имат обаче ударение както на представката, така и на корена: *избор*, *набор*, *привор*, но *подбор*, *разбор*, *събор*.

При отделни съществителни имена в книжовния изговор се допускат и дублетни форми по отношение на ударението: *достъп* – *достъп*, *запас* – *запас*, *навей* – *навей*, *обсег* – *обсег*, *превод* – *превод*, *превоз* – *превоз*, *привет* – *привет*, *разгив* – *разгив* и др. Възможността съществителните имена да се изговарят с двояко ударение се използва при някои съществителни и за смислова диференциация: *отбор* (*отбиране*) – *отбор* (футболен), *зает* – *зает* (завещание).

С ударение на представката се изговарят и някои наречия в българския език, като *долъти*, *дореди*, *наглава*, *нарьки*, *отръки*, *прѝзори* още и *излека покрай излека*, *наесен покрай наесен*, *напокон* и *напокон*, *напролет* и *напролет*, *срѣднощ* и *срѣднощ*.

При неопределителните, отрицателните и обобщителните местоимения ударението пада в предпоставените словообразувателни частици *ня-* || *не-*, *ни-*, *вся-* || *все-*: *някой*, *някого*, *нечий*, *никой*, *никакъв*, *всякой*, *всякого*, *всеки*, *всякъв*.

ДУМИ БЕЗ УДАРЕНИЕ

Акцентна дума

§ 147. Всички думи, когато се изговарят самостоятелно и изолирано една от друга, имат ударение. Едносричните думи, произнесени отделно, също се изговарят със силата на ударена сричка: *дом, ствол, сняг, съм, до, при, без, му, го*. В свързана реч обаче някои служебни думи (едносрични предлози, съюзи, частици), кратки форми на лични и притежателни местоимения и др. не се изговарят със свое отделно ударение. При произношение те изгубват ударението си и се сливат с предходната или следходната дума в една акцентна цялост. Например в съчетанията *на земята, без грижи, над реката* предлозите *на, без, над* нямат свое ударение пред думите, които носят ударение. В съчетанията *викам го, очите му* местоименията *го* и *му*, които стоят след думи с ударение, са акцентно зависими от тях.

Думите без ударение при изговор в потока на речта се свързват с думи, които имат свое ударение, и заедно с тях образуват една а к ц е н т и а или фонетична дума. Акцентната дума в българския език може да включва в себе си две или повече самостоятелни графически и речникови думи: *може би, срам ме е, студено ще е, ще го вземеш ли, да го извикам ли*. Най-често в акцентната цялост една от думите е пълнозначна (автосемантична) и може да се определи като самостоятелна смислова единица (*срам, може, студено*), а другите като *да, би, ли, го, ще* са служебни думи или граматични форми, които не се употребяват самостоятелно и затова не могат да имат в свързана реч свое отделно ударение.

Частите на акцентната дума не могат да се отделят помежду си с вътрешни паузи. Паузите разкъсват и нарушават нейното единство, ритмичността на говорното съобщение и пречат за правилното му възприемане. Когато в потока на речта се акцентуват думите, които нямат свое ударение, се нарушава нормалният и естествен изговор на словосъчетанията и фразите. Срв. напр.: *щè гò вѝдии ли вм. ще го вѝдии ли*.

Думите без ударение (или клитиките) в зависимост от положението си спрямо акцентуваната дума се делят на енклитики или на енклитични думи, когато се изговарят заедно с предходната дума, и проклитики или проклитични думи, когато се изговарят заедно със следващата дума.

Една част от думите без ударение се употребяват постоянно като проклитики – например съюзи, предлози, а други като частиците *ле, ли* постоянно като енклитики. В книжовния български език изречението не

може да започне с енклитика, тъй като тя задължително се свързва с предходната ударена дума. Съществуват в българския език и думи без ударение с по-свободна употреба, т. нар. подвижни енклитики – при определени условия те могат да се изговарят както с предходната, така и със следващата ги дума: чұвам го – добрè го чұвам, мìслил съм – мнòго съм мìслил, Ивàне бе – бе Ивàне.

За отделянето на една акцентна дума от друга и за акцентното присъединяване на неударените думи важно значение имат установените в езика смислови, граматични и словоредни отношения между думите. Кратките лични местоимения например в прилаголна употреба са допълнения и затова акцентно се свързват със сказуемото в изречението: разкàзах му всѝчко; той му ракàза всѝчко; видѝх го; днèс го видѝх. Когато изпълняват служба на определения – като притежателни местоимения, – те се свързват акцентно винаги с предшестващата ги дума: книгите му са на масата; уважàвам другàрите си; повѝка малкия им сìn. Частицата ще морфологически се свързва с глагола и образува заедно с него форми за бъдеще време: ще четà ще кàжса. Простите едносрични предлози в съчетание с имената образуват с тях винаги една акцентна дума: до мèне, за хлàб, на пòтя.

Думите, които нямат свое ударение в потока на речта, не винаги обаче в българския език стоят в непосредствена близост до думите, с които смислово се свързват: В сèло се кьсни прибùрат жетвàри. Стрòйна се Калѝна вѝе над брегà усамотèни (П. П. Славейков) (вм. Стрòйна Калѝна се вѝе...). Такива отклонения са най-чести в поезията и разговорната реч, където по-свободното присъединяване на неударените думи като енклитики и проклитики има други причини: Открай докрай, докьдèто ти окò вѝди, се люлèят златни нѝви (Елин Пелин). Снòщи им се мнòго рàдвах (вм. Снòщи мнòго им се рàдвах). На Иван му бàха се загùбили парѝте (вм. На Ивàн му се бàха загùбили парѝте). Е ли възмòжно всѝчко товà (вм. Възмòжно ли е всѝчко товà). Сегà вèче или се рàдко сèщаме за тàх, или въобщèне се сèщаме (Н. Хайтов).

Енклитики в българския език

§ 148. Енклитиките се изговарят с предходната дума, която има самостоятелно ударение: спѝ му се, їмаши ли врèме, тòй е служѝтел. В книжовния български език изречението не мое да започне с енклитика.

Енклитики в българския език са следните думи:

1. Кратките падежни форми на личните местоимения: *ме, те го, я, ми, ти, му, ї, ни ви, им ги, се, си*: чàкат *ме, търсят* *ме, вѝкна го, дàват*

му, уважават ви, пъша ти, говори им, обичам я, къзаха ми, броя ги, мие се, мисля си, очакват ни, съобщавам ѝ.

Кратките падежни форми на личните местоимения са подвижни (не-постоянни) енклитики. Те могат да се свържат и със следващата пълнозначна дума при условие, че се намират след друга безударена дума (енклитика или проклитика) или след дума, която има свое ударение:

*видях го – ще го видя; искал да го видя, вчера го видях
нъма го – него го нъма, вече го нъма
съобщих ѝ – вчера ѝ съобщих
помисли си – ще си помисля
смѣ се – всѣ се смѣ*

З а б е л е ж к а: Кратката дателна форма за женски род ѝ се пише със знак за ударение, макар че е безударена, за да се отличава от съюза и: съобщиха ѝ, дадоха ѝ да разбере.

2. Кратките форми на притежателните местоимения: *ми, ти, му, ѝ, ни ви, им, си*. Кратките притежателни местоимения имат постоянна употреба на енклитики:

<i>дрѣхите им</i>	<i>баща ми</i>	<i>ръката ти</i>
<i>чантата ѝ</i>	<i>земята ни</i>	<i>молбата ви</i>
<i>децата им</i>	<i>шапката му</i>	<i>с другаря си</i>

При инверсия и разкъсан словоред главно в поетичната реч е възможна и проклитична употреба на кратките притежателни местоимения: *Дано ми найдат пушкиата* (Хр. Ботев); *вземи си книгите* вм. *вземи книгите си* или *книгите си вземи*. Такава употреба е възможна само след дума, която има ударение.

3. Формите на спомагателния глагол *съм* и *ща* в сегашно време: *ходил съм, чули са, вие сте малди, видя ще*.

Формите на спомагателния глагол *съм* в сегашно време са подвижни енклитики. Като енклитики те се употребяват при свързване с лични местоимения и в сложни глаголни форми: *аз съм ходил там*; *бил си заминал*; *той е добър*; *работили са добре*. Като проклитики се изговарят след друга акцентувана дума или след проклитика: *на бригадата са работили добре*; *вчера са ходили на кино*; *ще сте доволни*.

Формите на спомагателния глагол *съм* в минало време имат свое ударение: *аз бях, ти беше, ние бяхме* и т.н.

4. Частици като *ле, ли, ма, бе, де, я, зер, бре*: *спиш ли*; *мислиши ли*; *тъли е*; *вие ли питате*; *ти ли си*; *бачо ле, бачо Иване*; *годро ле, годро зелена*;

елà бе; лѝбе ле; бàбо ма; Пèтре бе; кажѝ де; нѝма да дòйде я; тѝй зер; Ивàне брè, кажѝ му де.

При засилена (повторена) начална употреба частиците *бе*, *де* и *бре* получават ударение: *бе Иване*, но *бè Иване бè*; *дè бòй дè*; *брè да му се не вѝди брè*; *бè махни се бè*.

Кратките форми на личните местоимения и формите на спомагателния глагол *съм* след отрицателна частица *не*, употребена непосредствено пред тях, получават ударение: *не сè измèчвай*; *не мè чàкай*; *не ѹм разрешìх*; *не съм го видял*; *не è прочèл книгата*; *не сà прèсни*; *не гò познàвам*; *не сѝ въобразявай*.

Когато при по-особен словоред кратките енклитики не стоят непосредствено пред отрицателната частица, те не получават ударение: *Не поддàвай се на мѝсли и грижси, тàтко* (Елин Пелин).

Проклитики в българския език

§ 149. Проклитиките се изговарят (свързват акцентно) с ударението на следващата ги непосредствено самостоятелна дума: *ще четà, над земàта, под сàнка, у домà*. Проклитиките могат да стоят в началото на изречението, в началото на самостоятелно изказване и да бъдат отделени с енклитики и проклитики от ударените думи, с които акцентно са свързани: *ако му предлòжат ще приèме*; *да не съм те чùл; ще му разкàжа всѝчко*.

Проклитики в българския език са:

1. Едносричните и някои двусрични и трисрични предлози. Предлозите имат постоянна служба на проклитики и в потока на речта се свързват със съществителни, местоимения и именни словосъчетания: *кràк на стòл; чàнта за зеленчùк; над безкràйните поля*.

а) едносрични предлози: *без, във, всред, до, за зад, из, край, към, на, над, от, по, под, пред, през, при, със, след, сред, у, чрез – без желàние, във Вàрина, всред селòто, до мèне, за вàс, зад къщата, из странàта, край шосèто, към цèнтъра, на кѝно, над земàта, от учѝлище, по пòтя, под небèто, пред колàта, през пръсти, при тàх, със сѝла, след нèго, сред хòрата, у тàх, чрез тèбе;*

б) двусрични предлози: *върху, изпод, като, между, откъм, подир, покрай, посред, против, според, спрямо, срециу – върху подкрива, изпод земàта, като тèбе, между хòрата, откъм сèвер, подир облаците, покрай къщата, посред лàто, против тèбе, според мèне, спрямо тàх, срециу противника;*

в) трисрични предлози: *заради, измежду, около, помежду, поради – заради тъх, измежду учениците, около въс, помежду нас, поради закъснение*.

С тенденция да получат свое ударение и да се отделят акцентно при изговор са най-често предлозите-проклитики *против, спрямо, около, посред: против идёята – против идёята, спрямо тебе – спрямо тèбе, около масата – около масата, посред лято – посрèд лято*.

Предлозите могат да имат самостоятелно ударение в следните случаи:

а) Когато върху тях пада логическото ударение – най-често при противопоставяне на значенията им, за да се подчертава смисълът на думата, пред която се намират: *наò земята, а не поò земята; не стой в реката, а край реката; заò нас, а не прèд нас*.

б) Когато имат самостоятелна употреба: *преди и слèд прàзника, кòй е за и кòй против; със и бèз парù всè едно; във и около сградата; изчислението се правят от-до*.

Предлозите *върху, срещу, измежду, помежду* в съчетания с кратки дателни форми на личните местоимения също получават ударение: *върху нас – върхù ни, срещу тъх – срещù им, измежду нас – измеждù ни, помежду въс – помеждù ви*.

При самостоятелна употреба предлозите *върхù, измеждù помеждù, срещù, против* имат ударение върху крайната сричка.

Предлозите *въпреки, вместо, извън, накрай, насред, освен, отвъд, относно, оттатък* в свързана реч се изговарят със свое ударение и акцентно са независими от думата, пред която стоят: *въпреки желанието, вместо тèбе, извън класирането, накрай света, насрèд двора, освен тèбе, отвъд хоризонта, относно предложението, отсам реката, оттатък границата*.

В книжовния български език не е възможно в рамките на една акцентна дума, образувана от предлог и съществително име, ударението да се прехвърли върху проклитиката. Случаи като *до-земи, на-глава, при-зори, при-сърце, от-ръки* и др. са крайно ограничени и представляват съчетание от предлог и падежна форма на съществително име. Тези съчетания образуват една смислова цялост, пишат се сляпо (*призори, наглава, отръки*) и се употребяват като наречия.

2. Прости и някои сложни съюзи, като *а, ала, ама, ами, да, и, или, но, па, пък, та, че; за да, и да, като че, като че ли, но и, та да, че да – слънце и морè; не примире, а борба; искал, ама не мòга; върви, но помислì добrè; свободà или смърт; ако искаш; трябва да тръгна; бързай, за да успеши; елà, че да си поприказваме; като че не дочух; като че ли не иска; върви, но и спира; пиши, та да четем и пр.*

Някои съотносителни съюзи, като *а–а*, *ни–ни*, *нито–нито*, *хем–хем*, *или–или*, *дали–али*, *ту–ту*, *било–било* за израждане, последователно отрицание, взаимно изключване и свързване на съотносителни понятия и действия, получават ударение: *à заплàче*, *à се засмèе*; *билò àз*, *билò тù*; *говорù или не кàзвай нìщо*; *ту ниè*, *ту вìе*; *хèм се смèе*, *хèм плачে*; *ни вìк*, *ни жèст* и пр.

Акцентно независимо в свързана реч с ударение на първия едносричен или многосричен компонент са сложните съюзи *àко и да*, *бèз да*, *слèд като*, *освèн да*, *предù да*, *въпреки че*, *освèн че*, *затовà че*, *сàмо че*, *тùй че*, *такà че*, *макàр че*, *сàкаш че*, *макàр да*, *макàр и да*.

Със свое самостоятелно ударение във всички случаи са местоимениета-съюзи и наречията-съюзи *кой*, *какво*, *къде*, *кога*, *колко*; *защо*, *който*, *какъвто*, *чийто*, *където*, *когато*, *защото* и др.

3. Отрицателната частица *не*, частницата за бъдеще време *ще* и частницата *да* – за израз на желание, молба и заповед: *не Ѳскам*, *не мòга*, *не смèя*, *ще четà*, *ще работим*, *да дòйде ўтре*, *да живèе свободàта*, *да бòде мìр* и пр.

Отрицателната частица *не* е с по-особено поведение по отношение на ударението. Когато частницата *не* е пред сказуемото, чрез което се отрича цялото съобщение, тя не получава ударение: *дъжд не вали но и слèнци не срèе*; *не Ѳскам да дòйда*; *магазинът не è отвòрен*. Ако обаче отрицанието е частично, т.е. с частницата *не* се изразява само отрицателно отношение към означаваното понятие, тя има самостоятелно ударение: *нè вàтър*, *а бùря*; *нè знаещите*, *а можеещите ще ти помòгнат*; *нè радост*, *а болка им причинì*; *нè àз*, *а вìе*; *нè всèки знаè товà*; *нè такà*.

Частницата *не* получава ударение и когато се намира пред предлог или пред друга частница: *нè без любòв*, *нè по земàта*, *нè катò вàс*, *нè бе*, *нè де*, *нè бре*.

Кратките форми на личните местоимения, формите на спомагателния глагол *съм* в сегашно време и частницата за бъдеще време *ще*, употребени след отрицателна частница *не*, получават ударение и образуват с нея самостоятелен акцентен център в изказването: *не мè чàкай*, *не сì мàльк вèче*, *не щè полуùчиши писмò*, *не сè смèй*, *не сà вèрни Ѳзводите*, *не сì купùвай*, *не щè мòга да дòда* и пр.

Като проклитики се употребяват и частниците *абе*, *бе*, *де*, *бре*: *Ивàне бе*, *но бè Ивàне*, *кажì му бе*, *но дè кажи му де*; *елà бе*, *но бè ёла бе*; *абе чàкай ме*, *абè защò не кàжеш*.

При удвояване за изразяване на по-силна експресивност частниците *де* и *бре* в начална проклитична употреба получават ударение: *дè тоjга де*; *брè да му се не вìди бре*.

По-голямата част от частиците, независимо от това, дали са едносрични или многосрични, имат свое ударение: *ёй го Ивàн; нимà ще дойде; нали ще го чàкame; нèка помìсли; данò успéеш; мìгар не знаeши*.

Получават свое ударение и частиците *по-* и *най-*, с които се образуват степени за сравнение, и частиците *-где* и *еди-* за образуване на неопределителни местоимения от въпросителни (вж. § 152).

ДУМИ С ДВЕ УДАРЕНИЯ

Брой и градация на ударенията в думата

§ 150. В акцентно отношение думите в българския език се оформят с едно ударение. В някои случаи обаче в определени ословообразувателни типове думи наред с основното ударение се появява при изговор както по-слабо допълнително ударение, така и две ударения, изравнени по сила на реализация.

Когато двете ударения, с които се изговаря думата, не са еднакво подчертани, едното се определя и се оценява от слушателя като в т о - р о с т е п е н н о или д о п ъ л н и т е л н о спрямо основното или главното ударение. Така например в думите *сѝлнотокóков, краев-féрма, сързераздиrателен* главното ударение пада върху втората съставка на сложната дума, като наред с него в първата част се появява по-слабо по сила второстепенно ударение. Съществуват в българския език както прости, така и сложни думи, които се изговарят и с две еднакви по сила ударения: *двайсетгодиšен, плán-програма, контратáка, дèцентрализáция, прèдоър, концéрт-майстор* и др. В такива случаи думите се определят като думи с две ударения.

Само в редки случаи при изговор на сложни думи, съставени от три основни, и на абревиатури са възможни три и повече ударения с различна градация – главни и второстепенни: *взàимноперпендикулярен, тòплóеэлектроцентрàла, фòтоцинкогràфия, антиùльтравиолéтови, шестотингодиšен, бénèбàика, жèпèвагòни*.

Наличието едновременно на главно и второстепенно ударение в думата не нарушава нейното звуково и смислово единство. Основно в думата си остава главното ударение, което осигурява фонетичната цялост и завършеност на лексикалната единица. Чрез допълнителното ударение в пределите на сложната дума се създава само градация на ударенията – допълнителното ударение се противопоставя на главното, за да се създаде известна вътрешна звукова, ритмична и смислова разчлененост в единната фонетична цялост на думата.

Думите, които се изговарят с две ударения в българския език, са твърде разнообразни. При установяване на акцентната им характеристика си взаимодействат различни и често пъти противоречиви по своя характер причини – лингвистични и екстравалингвистични. Това затруднява установяването на точни правила и норми при изговора на допълнителното ударение и създава условия за вариантен изговор и колебания.

Наличието или липсата на допълнително ударение в сложната дума се определя преди всичко от отношението между общото и частното, т.е. от смисловото отношение между сложната дума като цяло и непосредствено образуващите я съставки. В смисловото отношение двете части на сложната дума могат да бъдат равноправни и неравноправни помежду си. Колкото повече смисловата самостоятелност на частите на сложната дума е по-силно изразена, толкова по-голяма е вероятността да се появии допълнително ударение и обратно – ако връзката между тях е по-силна и преобладава новото обобщено значение, отпада необходимостта от допълнително ударение: *бракосъчетание*, *синеòк*, но *концерт-майстор*, *кафè-сладкарница*.

Това общо положение при оформяне на акцентния тип на думите с две ударения в много случаи е относително, защото оценката за смисловите отношения в сложната дума може да бъде индивидуална и различна. Затова и изговорът на сложни думи при еднакви синтактични условия у едини лица е с две ударения, а у други с едно: *дървоснабдяване* – *дървоснабдяване*, *лъжесвидетел* – *лъжесвидетел*, *чуждопоклонник* – *чуждопоклонник*.

Тъй като сложната дума е трансформация на определен тип словосъчетания, синтактичните отношения между съставките ѝ обуславят в по-голяма степен количеството и градацията на ударенията в думата. Тези отношения са в зависимост от връзката между думите в словосъчетанието, преди да се трансформира в сложна дума. Срв. напр.: *светла коса* > *светлокòс*, *доставка на зърно* > *зърнодостàвка*, *индустриален и аграрен* > *индустриàлно-агràрен*, *селско стопанство* > *селскостопàнски*. Когато връзката между частите в сложната дума е съчинителна, смисловата им самостоятелност е най-силно изразена и затова по принцип всяка от тях запазва своето ударение: *прèнос-прèвоз*, *агràрно-промìшлен*, *покùпко-продàжба*, *акушèро-гинеколòг*, *историко-географски*.

При сложни думи с подчинителна връзка смисловата самостоятелност на частите в една или друга степен се губи. Ето защо в реализацията на второто допълнително ударение те не са единни. При условие, че липсва съединителна морфема, този тип сложни думи получават ударение: *замèстник-дирèктор*, *началник-щàб*, *кандидат* – *студèнт*. Когато

двете части в подчинително отношение са свързани със съединителна гласна, сложните думи в акцентно отношение не са единни – голяма част от тях не се изговарят с допълнително ударение, в други неговата употреба е колеблива, т.е. факултативна, а в сравнително малък брой то се появява, но със сравнително по-слаба степен на реализация. При наличие на две ударения обикновено главното е върху независимата част, а допълнителното върху подчинената или зависимата част: *пожárogасѝтел, лъжеаргумéнт, вóдолечéние, мéсокомбинàт, вóтрешнопартíен, слáдковóден, пътепоказàтел, мéсоцентráла, мéлодекламáция, натúрфилосóф, бóлногледáч, вýдоизменéие*.

Подчинителните синтактични отношения между съставките създават по-малко условия за поява и задържане на допълнителното ударение в сложните думи.

Сравнително по-сигурни предпоставки за появата на допълнително ударение имат особеностите в морфологичния строеж на сложните думи. Сложните думи, образувани без съединителна гласна между съставящите ги части, по принцип имат две ударения, а със съединителна морфема могат да получат или да не получат при изговор две ударения: *немýл-недrág, син-зелén, кандидáт-студéнт, концéртмáйстор, равнобéдрен, земедéлие, работоспособен, селскостопáнски*.

Липсата на съединителна морфема осигурява по-голяма автономност на съставните части, а наличието на съединителна гласна – по-силна смислова и граматическа неделимост и единство между тях. В акцентно отношение това означава по-голяма възможност за реализация на двете ударения. При наличие на съединителна гласна например сложните прилагателни с първа част числително име се изговарят с едно ударение: *шестоъгълен, второкласен, едностаен, но стóпроцéтов, чéтиристранен, двéгодишen*.

Наличието и липсата на две ударения при сложните думи са в зависимост и от характера на втората част на сложната дума. Ако втората съставка е съкратена основа, допълнително ударение не се появява: *двуglàв, живопís, еднорéк, топломéр, чернозéм, бързокrìл, светлóк, дебелогlàв*. За акцентната характеристика на сложната дума значение има и характерът на втората ѝ част – дали тя се среща като отделна самостоятелна дума или с е тенденция да се превърне в суфикс. Сложни думи с втора съставка: **-ман, -графия, -граф, -логия, -лог, -тека, -творен, -любив, -ификация, -вед, -ведски, -виден, -въд, -въден, -носен, -творен** и др. обикновено не получават допълнително ударение върху първата част: *акцентолóия, идеолóг, етимолóг, демогràфия, геогràф, стеногràф, филмотéка, кинематогràфия, етногràфия, топлофициáция, грандомáния, психолóгия, музиковéд, лентовиден, баснословен*,

вълнообрàзен, кръвонòсен, благотвòрен, властолюбìв, свободолюбìв. Изговорът на този тип сложни думи с две ударения създава в единното симислово и фонетично цяло ненужно акцентно отделяне и подчертаване.

Допълнително ударение с различна степен на проява може да се осъществи в сложни думи и в думи с представки и по емфатичен път, т.е. когато говорещият иска да подчертава или да отдели изговорно смисловото съдържание на съответната съставка на думата: *нéплатежоспòсобен, нéблагоприличен, нéморàлен, полùфабрикàт, срèднòщен* и пр. В такива случаи – при емфазия – допълнителното ударение може да се превърне в главно и да изпълнява ролята на логическо, а главното – в допълнително: *триùгодиšен и тригодиšен – триùгодиšен, тригодиšен, вòдоустойчìв – вòдоустойчìв, сòбственорòчно – сòбственорòчно, висòкоговорìтел – висòкоговорìтел, кóнвтареволюционèр – кóнвтареволюционéр.*

Получават две ударения и думи, образувани с представки, които имат отчетливо собствено значение: *àморàлен, дèцентрализàция, прèдобòр, слèдосвобождèнски.*

В резултат на логическо акцентуране променят акцентните си характеристики и сложни прилагателни с допълнително ударение, след като се степенуват: *висòкопостàвен – по-високопостàвен, най-високопостàвен, висòкокàчествен – по-висококàчествен.*

Нерядко причина за поява на допълнително ударение е и дължината на думата. Най-общо може да се приеме в това отношение, че колкото една сложна дума е по-дълга, възможността за появата на допълнителен акцент нараства и обратно – при едносрични и двусрични съставки на сложни думи вероятността за поява на допълнително ударение е по-малка: *първоклàсен, първомàйски но първобйтнообищиñен.*

Усиливането или отслабването на допълнителното ударение се обуславя и от разстоянието между ударените срички в двете основи в състава на сложната дума. По-голямото разстояние усилва допълнителното ударение, а по-късното го отслабва или го изключва: *едротькàн – éдрока-питалистìчески, звукозàпис – звùкозаписвателен, кинозàла – кíно-представлèние.*

Силата на допълнителното ударение намалява още повече, когато то е в неисправна близост до главното: *второкàчествен, второклàсен, но втòроразрèден, словорèден, но слóвообразувàтелен, леко-нрàвен, но лéкоатлетìчески, полùостров > полуостров, Никùлдén > Никùлден, Петрòвдén > Петрòвден.*

Акустичната зависимост между ударените и неударените срички в рамките на една дума подсказва и определя също така и предела и възможностите на ударението да организира и привлича около себе си не-

ударени срички. Българското ударение може да групира около себе си не повече от 4–5 предударени срички: *словообразувателен*, *благоразположение*. Изговорът на неударените срички е толкова по-слаб, колкото са по-отдалечени от ударената сричка. В четвъртата предударена сричка вече се появява тенденция за ритмическо равновесие, което се осъществява с появата на допълнително ударение.

Голямото разстояние между ударените срички често води до по-силна степен на реализация на допълнителното ударение и до изравняването му с главното: *въдонепроникаемост*, *държавномонополистически*, *ранносредновековен*, *източноевропейски*.

Оформянето на акцентни типове сложни думи с две ударения показва известна зависимост и с принадлежността им към специализираната или общонародната лексика и с честотата на тяхната употреба. Сложни съществителни и прилагателни, които се употребяват като термини, обикновено получават две ударения: *хлòроводорòд*, *хѝдротерàпия*, *àминокиселинѝ*, *пàралингвìстика*, *артèриосклерòза*. Това се обяснява с факта, че съставките им в семантично отношение пазят в по-голяма степен своята самостоятелност в рамките на сложното цяло: *срèдноазиатски*, но *средношкòлски*, *вòднобалàнсов*, но *водопровòд*, *водоскòд*, *водоснабдèн*, *водосточен*.

Стремежът при изговор на една нова и необичайна сложна дума, книжовна или терминологична по своя характер, е акцентно тя да се разчленни. Когато тя премине към по-широкоупотребимата лексика и сфера на употреба ѝ се разшири, реализацията на допълнителното ѝ ударение става факултивно: *àрхистратèг*, но *архиепìскоп*. Колебанията най-често водят до изпадане на допълнителното ударение. Така например думата *високоговорител* в изговора на едни лица е с две ударения – *висòкоговорítел*, а в изговора на други с едно – *високоговорítел*. Същото колебание в употребата на допълнителното ударение до пълното му изчезване се наблюдава и при съставката *авто-* 'свой' в думи като *автobiогráфия*, *автогráф*, и *автопортрèт*. Включена в по-редки по употреба или в по-нови по образуване сложни думи *авто-* получава допълнително ударение: *автосемантичен*, *автогòл*, *автомòвка*, *автостàнция*, *автобàза*.

Факторите, които влияят за появата на допълнително ударение в думата, са тясно свързани и в много случаи действат като взаимно обусловени.

Думи с главно и второстепенно ударение

§ 151. Второстепенно ударение в българския език имат многосрични и сложни по състав думи. То може да бъде пред и след главното ударение, но обикновено върху сричка, която не е съседна на сричката, на която пада главното ударение: *Димѝтровгráд, ráдиостáнция, яхтклúб, стéреокинó.*

Второстепенно ударение покрай главното получават следните категории думи в българския език:

1. Сложни съществителни, образувани чрез срастване без съединителна морфема:

а) За назоваване на празници: *Димѝтровдéн, Атанасовдéн, Тодоровдéн, Ивàновдéн, Спасовдéн, Йордановдéн.*

Когато допълнителното ударение във втората част е в непосредствена близост до главното, то се реализира слабо и е с тенденция да изчезне: *Никùлдéн > Никùлден, Петрòвдéн > Петрòвден, Великден, Гергъ̀вден.*

б) За назоваване на селища и географски области: *Благòевгráд, Бòтевгráд, Димѝтровгráд, Ивàйловгráд, Свѝленгráд, Бùдалéща.*

в) Професионална и битова лексика, която обхваща специализирани названия – сложни думи с неясна връзка между двете съставки на сложната дума и словосъчетанията, от които са получени: *бùтпазár, бùрхалé, блòкишíфт, киловàтчás, ормàнкебáн, тòнгенерáтор, фрèзмашина, чàмсаќъз, фòрсмажóр, шпѝцкомáнда, крèмсúпа, крèпсатéн, ампермéтър, шèллák, шèпингмашина.*

г) Сложни съществителни, чиято първа част е повелителна глаголна форма: *скубѝсвекърва, стьрчиопáшка, бутниколíба, разvéйпрáх, прескочиќобýла.* При тези сложни думи главното ударение обикновено е върху първата част – повелителната форма, – а допълнителното върху втората част: *губѝврéме, ритníтóнка, кърпíкожúх.* В някои случаи при изговор силата на главното ударение в първата част отслабва и то се превръща в допълнително, а второстепенното ударение – в главно: *хвалѝръцко, губѝврéме, стьрчиопáшка, лапнýшараЬн.* Съществителните *вариклèчко и боримéчка* се изговарят с едно ударение.

д) Сложни съществителни с първа част числително име: *десетгодишина, пèтмишúтка, стòгодишина, чèтвèртфинал чèтиригодишина.* Когато втората част на сложното съществително, оформена с наставка, не се среща като самостоятелна дума, главното ударение е върху втората съставка, а второстепенното върху числителното: *десетднèвка, стòднèвка, трíмèсечie, шéстмèсечie.*

2. Сложни съществителни със съединителна морфема и подчинително отношение на съставящите ги части, втората от които е производна,

образувана със суфикс: *човéконенáвиствничество*, *тютионопроизвóдство*, *зеленчúкопроизвóдство*, *клéтвонарушéние*, *закóноблюстéтил*, *жéртвоприносýтил*, *гранáтохвъргáч*, *самолéтоносáч*, *мárкосъбирадáч*. С допълнително второстепенно ударение върху първата част се изговарят и сложни съществителни с втора част непроизводно съществително от типа *нéфтобáза*, *кráвефéрма*, *свýнефéма*, *хléбозавóд*, *проéктодóговор*, *проéктобюджéт*.

Не получават допълнително ударение:

а) сложни съществителни, чиято втора част е със съкратена основа или с тенденция да се превърне в суфикс като: **-въд**, **-вед**, **-вод**, **-яд**, **-ед**, **-фил**, **-фоб** и др.: *полевъд*, *птицевъд*, *изкуствовъд*, *езиковъд*, *експузвъд*, *буквойд*, *лешояд*, *бързопис*, *влагомéр*, *зъбобóл*, *парахóд*, *сенокóс*, *англофи́л*, *англофóб* и др.

б) сложни съществителни, вторият елемент на които не е самостоятелна дума и се среща само в рамките на сложни думи, като *-графия*, *-логия*, *-метрия*: *геогráфия*, *физиолóгия*, *психомéтрия*;

в) сложни съществителни за назоваване на отвлечени понятия, образувани с наставки *-ие*, *-еж*, *-ние*, *-не*, *-ост*, *-ство*, а и др.: *плодорóдие*, *трудолюбие*, *многословие*, *снеговалéж*, *водовъртéж*, *благопожелáние*, *умозаключéние*, *ръкостíскане*, *кръвопреливане*, *дълготrайност*, *жизнерáдост*, *градоустроítство*, *службогóдство*, *саморазпраáва*, *самоизмáма*;

г) сложни съществителни за лица, предмети и места, образувани със суфикси *-тел*, *-ач*, *-ец*, *-ар*, *-ник*, *-ице* и др.: *телохранítител*, *пътеводítител*, *пожарогасýител*, *въглекопáч*, *самолетоносáч*, *бол ногледáч*, *птицепродáвец*, *орденоносéц*, *хлебопекáр*, *стоманолеár*, *основоположник*, *чуждопоклонник*, *водохранилище* др.

Допълнително ударение при този тип сложни съществителни се появява в по-нови и по-дълги думи, като *клéтвонарушáйтител*, *гранáтохвъргáч*, *стáчконарушáйтител*.

3. Сложни прилагателни с подчинително отношение на съставните части, образувани от съчетание на относително прилагателно и съществително: *воéнностратéгически* (от военна стратегия), *сéлскостопáнски* (от селско стопанство), *идéйновъзпитáтелен*, *нарóднодемократíчен*, *партийнопросвéтен*, *съдéбномедицински*, *йзточнобългарски*, *средизéмномóрски*, *електрóнноизчислítителен*.

Сложните прилагателни от същия тип, чиято подчинена част е качествено прилагателно, само в отделни случаи при по-голямо разстояние между ударените срички имат допълнително ударение: *чернодрóбен*, *белокáменен*, *плиткоúмен*, *червеноармéйски*, но *éдромонополистíчески*, *éдрокапиталистíчески*.

С две ударения се изговарят също и сложните прилагателни, образувани с наставки от сложни съществителни, и сложните прилагателни имена с основен елемент прилагателно име или причастие и определящ елемент съществително име, прилагателно име или наречие: *стомá-
побетóнен, óбразнóпоетíчен, наúчнóпоуля́рен, жéлезолéйрен, машý-
постройтеле́н, азóтосъдбрóжащ, чýслопреобразóващ, бáвноразвивáващ
се, нóвопристигнáл, сáмокодíращ се, сáмоорганизíращ се, сýрцераз-
дирателе́н, зýрнóпроизводítеле́н, мнóгообещáващ, душéвнóболе́н,
дýлбóкоувáжаван, тéжкотовáрен.*

Не получават допълнително ударение:

а) сложни прилагателни, чиято втора част е съкратена основа: *синéдк, дýлгоúх, кривоглéд, дýлгокóс, дебелоглáв, босонóг, еднорéк, волнокríл, златогрíв, белолíк, ведроchél;*

б) сложни прилагателни, образувани от сложни съществителни със съкратена основа: *машинопíс – машинопíсен, чернозéм – чернозéмен, сльничоглéд – сльничоглéдов, живопíс – живопíсен;*

в) сложни прилагателни с втора част – **-образен, -словен** или относително прилагателно с глаголна основа, като **-виден, -въден, -въдски, -носен, -любив, -мерен, -творен, -ходен** и др.: *стопановéдски, ези-
ковéдски, музиковéдски, благовýден, далновýен, крушовýден, ленто-
вýден, скотовýден, лесовýден, овцевýдски, рибовýден, вълнообрáзен,
братолюбíв, властолюбíв, високомéрен, закономéрен, своеобрáзен,
кръвонóсен, кръстонóсен, мълниенóсен, благотвóрен, животвóрен,
смехотвóрен.*

4. Сложни прилагателни, чиято втора част е качествено прилагателно за означаване на цветове, а първата част уточняващо наречие: *тýмно-
червéн, тýмносíв, тýмномóдър, свéтлозелéн, áленочервéн, блéдорóзов,
блéдожýлт, блéдовиолéтов, сребрýстобáл, сребрýстосíнкав, жéл-
тозéлен, снéжнобáл, нéжносíн.*

Допълнителното ударение в първата част при този тип прилагателни по сила на реализация може да се изравни с основното или второстепенното и главното да разменят местата си. Затова при тях е възможен и изговор: *тýмносíв, жéлтозелéн, снéжнобáл.*

5. Сложни прилагателни с подчинителна връзка, образувани с числително име от 2 до 4 като първа част: *двéгодíшен, двéхýляден, трýднé-
вен, трýмéсечен, трýетáжен, трýстрáнен, трýцвéтен, чéтири-
стрáнен, чéтиригодíшен, чéтириднéвен, чéтириднéсечен.*

Сложни прилагателни, образувани с числителното *едно-* като първа част, се изговарят с едно ударение: *еднобағрен*, *еднозвұчен*, *едногләсен*, *едностранчів*, *еднолинеен*, *едночасов*, *единогодишнен*, *единойменен*.

Прилагателните с първа част *сто-* имат колеблив изговор: *стөгоди́шнен*, *стокилогра́мов*, *стөпроцентов*, *стөхұляден*, но *столетен*, *столев*, *столистен*, *стократен*.

6. Неопределителни местоимения и наречия, образувани с частици *еди-*, *-где*, *да е*: *éди откъдè си*, *éди кòй си*, *éди когдè*, *éди когà си*, *éди ўждè*, *кòй-гóде*, *каквà-гóде*, *кòлко-гóде*, *какъв да é*, *кòлко да é*, *каквà да é*.

7. Сложни междууметия и наречия: *чáт-пàт*, *хóн-трòп*, *тýк-тàм*, *кажý-речý*, *идý-дойдý* и др.

Думи с две главни ударения

§ 152. С две главни ударения се изговарят следните категории думи:

1. Сложни съществителни, образувани от основи на две съществителни, равноправни по отношение на смисъла си в съчетанието: *покүпко-продàжба*, *зидáро-мазàч*, *касиér-домакýн* *план-програма*, *хотèл-ресторàнт*, *акушéр-гинеколòг*, *кафè-сладкарница*, *прèнос-прèвоз*, *плòд-зеленчùк*, *зáем-нàем*.

2. Сложни съществителни, които са образувани от основи на две съществителни, от които втората пояснява първата: *начàлник-щàб*, *министър-председàтел*, *кандидàт-студéнт*, *заместник-дирéктор*, *помощник-аптекàр*, *вагон-ресторàнт*, *старшина-шкòлник*, *заместник-рèктор*, *заместник-командàр* *генерàл-майор*, *генерàл-полкòвник*, *вагон-цистèрна*, *съдий-изпълнитеle*, *филолог-специалист*, *майстор-зидàр*.

3. Сложни съществителни, в които като определящ елемент се използва съкратена основа на прилагателни имена: *генерàлгубернàтор*, *дùзелмотòр*, *концéртмайстор*, *сёлсъвёт*, *взаимопомоющ*, *прòфкоми-тёт*, *агиткомàнда*, *вáкуумапарàт*.

С две ударения се изговарят и съкратени сложни съществителни, образувани от съкратени основи на прилагателно и съществително: *сёлкòр*, *рàбффák*, *пàртòрг*, *ұчкòм*, *сёлсъвёт*, *рàбкòр*.

4. Сложни прилагателни, образувани от основи на две прилагателни, които са независими и равноправни една към друга. Те могат да бъдат образувани:

а) Със съединителна морфема: *тру́дово-произво́дителен*, *тру́дово-коопера́тивен*, *санитáрно-хигиéнен*, *литератúрно-музикàлен*, *агрárно-промýшлен*, *духòвно-естетíчески*, *индустriáльно-агràрен*, *воèнно-*

патриотичен, социално-политически, философско-исторически, коларо-железарски, морално-етичен, учебно-възпитателен, машинно-тракторен, стоково-паричен.

При сложните прилагателни, образувани от основи на относителни прилагателни, от които първата е съкратена, ударението в първата част значително отслабва и може да се осъществи като второстепенно: *българско-руски*, но *българо-руски*, *историческо-философски*, но *историко-философски*, *австро-германски*, *испано-португалски*, *историко-революционен*, *кирило-методиевски*, *зидаро-мазачески*, *монархофашистки*, *телеграфо-пощенски*, *приходо-разходен*.

б) Без съединителна гласна: *бъл-червён*, *син-зелён*, *тънък-висок*, *пъсък-дебел*, *немил-недраг*, *тиян-залян*, *сътни-дребни*, *пово-вехто*, *лудо-младо*.

в) С повторение на корена: *сам-самичък*, *гол-голеничък*, *бъс-бъсичък*, *бит-пребит*, *щур-пощурял*, *клет-проклет*.

5. Сложните прилагателни с подчинителна връзка между двете части се изговарят с главно и второстепенно ударение (вж. § 151). Поради логическо акцентуране и стремеж да се подчертават отделните съставки при изговор акцентната характеристика на този тип сложни прилагателни е твърде разнообразна и противоречива при индивидуалния изговор. Сложните прилагателни с първа част наречие и втора част прилагателно или наречие са с тенденция например да получат при изговор две равностойни по сила ударения: *взаимозаменим*, *горепосочен*, *мъчнодостъпен*, *мъчнопроходим*, *лесноподвижен*, *леснозапалим*, *трудноподвижен*, но *дългосвирещ*, *въшестоящ*, *високопоставен*.

Сложните прилагателни, образувани с числително име без съединителна гласна, могат да се изговарят както с главно и второстепенно ударение, така и с две главни ударения. В някои случаи изговорът им е в зависимост от строежа: *петгодишен*, но при наличие на съединителна гласна *петостепенен*, *десетпроцентов*, но *десетъгълен* (вж. § 150). Изговор с две главни ударение преобладава при сложните прилагателни, образувани без съединителна гласна с числителни имена от четири на горе: *петдневен*, *петгодишен*, *петвековен*, *петпроцентов*, *петчасов*, *шестгодишен*, *седемгодишен*, *осемчленен*, *десетдневен*, *единайсетгодишен*, *седемдесетпроцентов*, *петстотингодишен*.

Сложните прилагателни, образувани с наречието *полу-* и основа на прилагателно или причастие, получават при изговор две ударения само при по-голямо сричково разстояние между двете ударени срички: *полуграмотен*, *полуразрушён*, *полунтелигентен*, *полушеговит*, *полустеренен*. Когато ударенията са непосредствено на две съседни срич-

ки, ударението на първата съставка полу значително отслабва или изчезва: *полуглух*, *полудив*, *полусляп*, *полугол*, *полусух*, *полуоткрит*.

Сложните прилагателни, образувани с неопределително местоимение, също се изговарят с две ударения: *няколкогодишен*, *няколкодневен*, *няколкомесечен*, *няколкочасов* и др.

6. Съществителни и прилагателни, образувани с първа част съществително име или съкратено прилагателно име от международната терминология, като **geo-**: геомагнит, геостатика, геофизика; **кино-**: кинолектюрия, кинолаборатория, кинолента, кинокомедия; **метало-**: металокерамика, металокомбинат, металобисец, металоорганичен, металорежещ; **радио-**: радиоактивен, радиовръзка, радиоговорител, радиоточка, радиолюбителски, радиотелеграфен, радиотехнически, радиотелевизионен; **авио-**: авиопоща, авиоконструктор, авиомоделизъм, авиодесант; **авто-**: автотранспорт, авторемонтен, автомобилка, автобиографичен; **агро-**: агротехника, агротехнически, агроучастък, агропромишленост, агробиологичен; **аero-**: аероклуб, ародинамика, арабалистичен, ароснимка, аеротранспортен; **астро-**: астронавигация, астрофизика; **био-**: биомеханика, биогенеза, биостатика, биофизика; **вело-**: велофигурист, велочаст, веломоторен; **вибро-**: вибробетонен, виброполигон, вибропреобразовач; **галвано-**: галванопластика, галванотехника, галванометалургия; **електро-**: електроизмервателен, електропроводен, електроприори, електропромишленост, електроразпределителен; **зоо-**: зоотехника, зообиологичен, зоопарк, зоопсихология, зоофизиология; **космо-**: космофизика, космочентър, космохимия; **метео-**: метеоинформация, метеообстановка, метеослужба; **микро-**: микробиологичен, микрометричен, микрокамера, микроклимат, микrorайон; **макро-**: макромолекула, макрокосмос, макроструктура; **мини-**: минижуп, минидържава, минилампа; **мино-**: митотърсач, минохвъргачка, миночистач; **минно-**: минноподривен, минновзривен, минноартилерийски, минностройтелен; **мото-**: мотодивизия, мотодрум, мотоинструмент, мотоклуб, мотописта, мотострелковий; **нео-**: неоколониализъм, неонацизъм, неохегелианство, неокритицизъм; **психо-**: психотерапия, психоневроза, психопатология; **теле-**: телевебкив, телезрим, телекомуникативен, телесигнализация; **термо-**: термоизолация, термобатерия, термодинамика, термоизолациен, **фото-**: фотонарът, фототелеграф, фотобиология, фотоелектрически, фотоматериал; **хидро-**: хидроканал, хидроелектрически, хидровъзел, хидромонитор, хидрообикис и др.

7. Съществителни и прилагателни, образувани от предложни съчетания или с представки от домашен и чужд произход:

извън-: извънпартъен, извънбрàчен, извънградски, извънслужèбен, извънучиљищен.

пра-: прàбàба, прàбългарин, прàдàдо, прàродитeli, прàистòрия, прàисторијески, прàродѝна, праезѝк.

пре-: прèблàг, прèбогàт, прèвàжен, прèдобòр, прèдовòлен, прèдос-тàтъчен.

под-: подплàнински, подначàлник, подгрùпа, подзаглàвие, подкомìсия, подсъзнàние.

след-: слèдосвобождèнски, слèдреволюциònен, слèдпрàзничен, слèд-воèнен.

не-: нèактуàлен, нèакурàтен, нèакурàтност, нèапетìтен.

а-: аморàлен, аномàлен, аполитìчен, алогѝчен.

анти-: антикапиталистìчески, антисемàтски, антимилитарѝзъм, антимилитарѝст, антисоциàлен, антиконституциònен.

архи-: архидàкон, архистратèг, архиепìскop, архимошèник, архиподлèц.

де-: дèмилитаризàция, дèхуманизàция, дèцентрализàция.

дис-: диспропорция, дисхармонѝчен, дискалификациà.

екс-: èксминѝстър, èкспрезидèнт, èкскумунистàция.

квази-: квàзиактивен, квàзианалитìчен, квàзикласѝчески, квàзидò-говор, квàзикомплèксен, квàзичастìца.

интер-: ѹнтерблòк, ѹнтервокàлен, ѹнтербригадѝр, ѹнтердиалèкт, ѹнтерпарламентàрен, ѹнтернационален.

супер-: сùперарбѝтър, сùпермаркèт, сùпермодèрен, сùпермòщен, сùперфосфàтен.

про-: прòамерикàнски, прòавстрѝйски, прòфашистки, прòсъвèтски.

ре-: рèимунизàция, рèкомпенсациà, рèваксинàция, рèактивациà.

ултра-: ѹльтравиолèтов, ѹльтрамодèрен, ѹльтрапреакциònен, ѹльтра-микроскоп, ѹльтрапреакциònен, ѹльтралиберàлен.

хипер-: хѝперреалист, хѝперсекрèция, хѝперфосфàт, хѝперфùнкция

8. Прилагателните имена, образувани с представка **въз-**, и съществителни имена, образувани с представка **контра-**: възчервèн, възголям, възкисел, възрùс, въздебèличък, въззелèн; контранастьплèние, контраадмирàл, контрааàлт, контраатàка, контраманèвра, контраофанзѝва, контрапùникт.

9. Сложни наречия и адвербиализирани изрази: **крѝво-ля̀во**, лèка-полèка, едвà-едвà, вѝр-водà, горе-долù, тùк-тàм, насàм-натàм, жѝво-здràво и др.

УДАРЕНИЕ НА СЪКРАТЕНИТЕ СЛОЖНИ ДУМИ

§ 153. Акцентната характеристика на съкратените сложни думи, т. нар. абревиатури, е в зависимост от начина, по който съкратените части се свързват помежду си.

С едно ударение се изговарят инициалните (буквени) абревиатури, образувани от начални звукове на думи, които влизат в сложното название, при положение, че се създават условия за образуване на едносрични и двусрични съчетания: Българска академия на науките – БАН [бан]; Висше учебно заведение – ВУЗ [вуз]; Централен универсален магазин – ЦУМ [цум]; НАТО [нато]; ТАБСО [табсо].

С едно ударение се изговарят и абревиатурите, съставени от букви на съгласни, първата от които се изговаря с помощта на гласна [е]: РМС – [ремс], ЗМС – [земс].

Когато съкратените буквени съчетания не могат да се изговарят като срички и буквите на съгласните се изговарят с помощта на гласни [е] и [а], получават ударение на всяка съставка. При двусричните абревиатури и двете ударения са твърде силни по реализация, но с тенденция главното да се установи върху последната сричка, а второстепенното върху първата: ЦК (Централен комитет) – [цёка]; ДМ (Държавни мини) – [дёмè] и [дёмé]; СУ (Софийски университет) – [сёу]; АЗ (Акумулаторен завод) – [азé] и [азè].

При абревиатурите, съставени от три и повече срички, двете крайни ударения са по-силни, а средното или средните са сравнително по-слаби: ВМИ (Висш медицински институт) – [вèмей]; БНБ (Българска народна банка) – [бèнебè]; АПК (агарно-промишлен комбинат) – [àпéка]; ООН (Организация на обединените нации) – [бùнè]; ПВХО (противовъздушна и химическа отбрана) – [пè вé хé ò]; ТКЗС (трудово-кооперативно земеделско стопанство) – [тè кé зé сè]; СПТУ (средно професионално техническо училище) – [сè пé тé ю].

При изговора на абревиатурите на многочленните сложни названия в практиката съществува голямо разнообразие. Много често техният изговор се установява от отделни професионални и производствени колективи с оглед на по-благозвучното и по-лесното им произнасяне: св. АНД – [à éн дè] и [анд], АПИ – [à пì] и [апи].

Абревиатурите, съставени от начални срички или части на думи, се изговарят с отделно ударение върху всяка съкратена част: *páртòрг, ючкòм, прòфòрг, изпълкòм,райкòм, сèлкòр, агромàш, èлпрòм, наркòоп, пàртиздàт, вѝнпрòм, рабфàк, софстрòй, мèдсàнчàст, стрòймàт-метùз, агрокòоп, авtoимпèкс, булгàрплòд* и пр.

С две ударения се изговарят и сложните съкратени думи, в които се включват съкратени начални части и цяла втора дума: *вòдпроèкт*, *глàвпроèкт*, *сèлсъвèт*, *райсъвèт*, *прòфгрùпа*, *прòфсъюз*, *жìлфòнд*, *тòплоèлектроцентràла*, *глàвкòпрекlама*, *мìнпроèкт*, *гèокàрпроèкт* и пр.

ДУМИ И ФОРМИ С ДВОЯКО УДАРЕНИЕ

Причини за изменение и колебание на ударението

§ 154. Ударението в българския език няма установено място в думата. То е свободно и разноместно и може да стои върху която и да е сричка на многосрочните думи. Независимо от това обаче мястото на ударението, на всяка отделна дума и форма е строго определено, така че усвояването на една дума предполага да се усвои изговорно точно с характерното за нея ударение. Правилното акцентуване на думите е признак за културна и правилна реч.

Акцентните норми в съвременния български език се определят от редица признания, важно място сред които заемат обществената оценка и осмислянето на ударението в езиковата практика въз основа на исторически установени и наложени традиции. Ударението на думите и формите в книжовния български език е установено и нормализирано в речници, в граматики и в специални правоворовни справочници. Сложният комплекс от условия, които обуславят мястото на ударението в думите, и липсата на универсални фонетични причини за промените и колебанията правят ударението труден обект за изучаване и нормализиране.

В значителен брой случаи в книжовната реч при отделни думи и форми се срещат колебания по отношение на мястото на ударението. Допускат се и груби грешки в резултат на индивидуално и неправилно възприемане на ударението в противоречие с установените норми. Несъответствия има и в самата акцентна система, в нейното развитие и установяване, резултат от действието на нееднородни, различни по време и взаимноизключващи се фактори и причини.

Като се имат пред вид установените в книжовния език акцентни норми, колебанията по отношение на ударението могат да се обединят в две групи:

а) колебания, които не са приети и допустими в книжовната реч, като *съвремèнен*, *кòмплекс*, *мàяк*, *страница*, *изгòря*, *изтòчник* и пр.;

б) колебания, които поради отсъствието на установени единни норми и точни мотивировки съществуват в книжовната реч без различителна функция – като акцентни дублети: *ràботя* – *работя*, *молив* – *молѝв*, *сèло* – *селò*, *зъби* – *зъбѝ* и др.

Съществуват и колебания в мястото на ударението като *наука – наука, учѝлища – училищà*, които, макар и неузаконени нормативно, не могат да се смятат за грешки поради широкото им разпространение в речевата практика.

При колебание мястото на ударението в думата се установява постепенно и най-често индивидуално – само за определена дума или думи, като се държи сметка за тенденциите в развитието на акцентната система и главно като се има пред вид преобладаващият изговор във всекидневната разговорна реч.

§ 155. Причините, които предизвикват появата на двояко ударение или колебания в мястото на ударението, са различни по характер.

1. В едни случаи те се появяват под влияние на родния диалект, в който мястото на ударението в определени типове думи и форми е различно от възприетото в книжовния език. Под влияние на диалектите в разговорната реч се срещат немалко думи и форми с диалектно по произход ударение. На първо място може да се отбележи ударението на формите за повелително наклонение на глаголите от I и II спрежение: *чёти вм. чети, напиши вм. напиши, изпуши вм. изпуши, донеси вм. донеси* и др.

Ударението на думите в книжовния език в периода, когато той се е създавал и оформял, се е установявало на основата на североизточните балкански говори. Впоследствие обаче то изпитва влияние и от страна на други диалекти. Ролята на диалектите за развитието на книжовните акцентни норми постепенно е отслабвала и днес диалектите влияят на книжовните норми само в случаите, когато мястото на ударението съвпада с общите му тенденции за развитие или създава възможност, за смислова диференциация.

З а б е л е ж к а: По отношение на ударението българските диалекти се различават значително от книжовния език. По-голяма част от говорите имат свободно и подвижно ударение. Само на територията на югозападните говори се срещат диалекти с постоянно в известен смисъл ударение – на втората сричка от края – *гòлем, дòбър, краставица, водàта* (Костурско, Тиквешко, Леринско и др.); на третата сричка от края – *гòлема, дòбрата, краставица, водàта* (Велешко, Тетовско, Битолско, Прилепско, Охридско и др.)

Говорите, които имат свободно и подвижно ударение, се различават помежду си по мястото на ударението в различните категории производни и непроизводни думи и техните граматични форми. В западните и югоизточните диалекти например за разлика от североизточните двусричните непроизводни съществителни имена от женски и среден род имат ударение на кореновата гласна: *жёна, бràшно, пёро, ўхо, вѝно, гòра, мèтла, плàтино, бràда* и пр. Затова и носителите на тези говори изговарят думите с крайно ударение, като *макаrà, смòла, липà* и др., неправилно като *мàкара, смòла, липа*. С отметнато ударение на корена или на представката се изговарят в някои югозападни и югоизточни говори и основни и производни глаголи от I и II спрежение: *чёта, мèтла, дòжжа, стòля, прочёта, їзмета, прёнеса, їзмия, дрежа вм. четà метà, държà, прочетà* и т. н.

Българските диалекти се различават от книжовния език и по отношение на мястото на ударението във формите на едносричните имена от мъжки род. В североизточните говори тези имена се изговарят с отметнато ударение на окончанието в членуваните

форми за единствено число и във формите за множествено число: *градът*, *градове*, *гласът*, *гласове*, *зъбът*, *зъби*, а в западните погранични говори със запазено коренно ударение: *градът*, *градове*, *сръмът*, *сръмове*, *глъсът*, *глъсове*. В югоизточните говори формите за множествено число имат неподвижно ударение на корена: *гъръмове*, *гъръдове*, *гълъсове*, *стълове*, *вълове*, *зъби*, *коне*. Налице са, макар и по-незначителни, и различия между отделните говори и по отношение на ударението в производни думи: *орехов*, *орехов*, *орехов*, *плъднище* – *плоднище*, *торище* – *торъщце*, *млечище* – *млечище* и др.

2. Различия и колебания в мястото на ударението се наблюдават и в заети думи. Основно правило в българския език при изговора на заетите думи е мястото на ударението в тях да се запази такова, каквото е в чуждия език, от който се заемат. Голяма част от заетите например през различни периоди думи от френски език имат ударение върху последната сричка: *багаж*, *антрè*, *антракт*, *палтò*, *апартамèнт*, *абажùр*, *ателиè*, *пардесю*, *панталон* и пр. Често явление е обаче заетите думи да се побългаряват, т.е. изговорът им да се нагажда според характерните фонетични закономерности и акцентни схеми в българския език. В такъв случай тези думи могат да имат изговор, различен от изговора в съответния език. Например чешката дума *рòбот* с ударение на първата сричка се изговаря като *робòт*, руската *бòтие* (бытие) – като *битиè*.

Отклоненията от оригиналното място на ударението в заетите думи се дължат на различни причини. Акцентни изменения например настъпват под влияние на словообразувателните промени в морфемната структура на заетите думи. Френските думи *revolution* и *garantie* в българския език имат друг словообразувателен строеж, който е причина да се промени и мястото на ударението в тях: *революция*, *гаранция*. С прибавяне на наставката *-ство* към основата на френската дума *ministère* сричковият състав на думата се променя и съответно мястото на ударението в нея – *министèрство*.

Мястото на ударението в българския език се определя не от фонетичния, а от морфемния (словообразувателния) строеж на думата. Заетите от руски език например думи с наставка *-тел*, които имат разноместно ударение (срв. *учитель*, *селятель*, *двигатель*), в българския език са с установено на предпоследната сричка ударение, обобщено за всички случаи от този словообразувателен тип – *учител*, *селятел*, *двигател*, *преподаваел*. Заетите от френски език думи с наставка *-(t)eur* в българския език се оформят с варианти по отношение на ударението наставки *-ор*, *-ьор*. Думите с наставка *-ьор* имат крайно ударение, както във френски език, докато наставката *-ор* в състава на заети в българския език думи не привлича ударението: *актьор*, *аматьор*, но *директор*, *кондуктор*. Оттук и колебания в мястото на ударението в случаи като *компрèор* – *компресьор*, *агрèор* – *агресьор*.

Отклоненията от оригиналното място на ударението в заетите думи се дължи и на многоконтактността при заемане на думите и взаимодействието на чуждоезикови акцентни модели при установяване на тяхното ударение. Голям брой думи от западноевропейските езици са заети в българския език чрез посредничеството на руски език и имат като характеристика акцентни особености, установени в руски език. Английската дума *тролейбус* с ударение върху началната сричка е проникнала у нас от руски език отначало с изговор *тролётбус*, *тролёт*. Съобразно с акцентуването на сложните думи от този тип, установен в българския език (срв. *автобус*), днес се налага изговор *тролейбӯс*.

Появата на варианти в ударението на заетите думи възниква и вследствие на това, че ударението може нормативно да се изведе и мотивира от особеностите му в различни езици източници: Например лат. *револвер* може да се изговори като *револвèр* (от изговора във френски език) и *ревòлвер* (от изговора в немски език). В български език *импорт* се изговаря по френски образец с крайно ударение – *имòрт* – и с начално ударение по английски образец – *ѝмпорт*.

Гръцките думи на *-тиа* (-tia) са преминали в латински език, където се е извършила и промяната на суфиксa в *-ция*. Наред с тази промяна е настъпила и промяна в мястото на ударението – от предпоследната сричка в гръцки (*Δημοκρατία*) на третата сричка от края в латински – *демократия*. Днес в българския език при този словообразователен тип независимо от гръцкия или латинския им произход имат винаги ударение на гласната пред суфиксa: *демократия*, *цивилизация*, *комуникация*, *ваксинация*, *дипломация*.

3. За развой на съвременната акцентна система от съществено значение са вътрешните езикови причини и на първо място т. нар. формална аналогия. Аналогията в областта на ударението се изразява във взаимното свързване и усднаквяване на различни акцентни типове и във влиянието на един по-продуктивен и разпространен тип върху друг.

Действието на формалната аналогия при ударението се проявява в две посоки:

а) Стремеж ударението да запази непроменено мястото си в производната дума чрез асоциация по близост с ударението на произвеждащата дума. Например при изговор *зимник* и *зимник* стремежът е ударението да запази словообразователната си зависимост с ударението на основната дума *зима*, така както е и при *зимен*. Оттук и стремеж да се изговаря *зимнина* вм. правилното *зимнинà*. Също и при *пòпов* и *попòв* < *поп*; *плàднешки* и *пладнèшки*, *плàднище* и *пладнìще* < *плàдне*; *сùшина* и *сушинà* < *сух*; *стàрешки* и *старèшки* < *стар*. Неправилният изговор на *багренѝца* като „*бàгреница*“ и *захарница* като „*зàхарницà*“, на *стъкленица* като „*стèкленица*“, на *пепелник* като „*пèпелник*“ е резултат на тен-

денцията към неподвижност на ударението, стремеж да се запази ударението на изходната дума (срв. *бàгра*, *зàхар*, *стъклèn*, *пèпел*).

б) Стремеж ударението да се уеднакви чрез асоциация по сходство с ударението на думите от един и същ словообразувателен разред: *варòвик*, *сплèтник*, но и *варовìк*, *сплетник* като *маховìк*, *масовìк*, *ка-дровìк*; *гургулица*, *къдрѝца* но и *гùргулица*, *кèдрица* като *блъсканица*, *гòненица*, *каràница*, в които наставката не променя мястото на ударението в изходната основа; *нахòдчив*, но и *находчив* като *горчìв*, *бъбрìв*; *кàча* и *качà*, *вìся* и *висà* като *берà*, *метà*, *орà*.

По аналогия на *седjàнка* (от *седjà*) се изговаря и *бèленка* (от *бèля*) като *белjàнка*, а *гàтанка* под влияние на думи като *читàнка* като *гатàнка*.

Формалната аналогия се проявява и когато се променя мястото на ударението в граматичните форми на една и съща дума. Съществува например тенденция едносричните съществителни имена от мъжки род, които образуват множествено число с окончание *-ове*, да се уеднакват по място на ударение чрез опростяване и съкращаване на трите акцентни парадигми (вж. § 136). Напр.: *виковè*, *върховè*, *домовè*, *духовè*, *ековè*, *членовè* вм. *вíкове*, *вíрхове*, *дóмове*, *дúхове*, *éкове*, *члèнове*; *столове*, *дрòбове*, *кòшове*, *смòкове*, *мòстове* вм. *столòве*, *дробòве*, *кошòве*, *смокòве*, *мостòве*.

Действието на формалната аналогия се проявява и при установяване ударението на заети думи. Съществителните *предлòг*, *залòг*, *доклàд* имат ударение на последната сричка, както в руски език. Под влияние на ударението на префиксалните съществителни от мъжки род те се изговарят и с начално ударение: *прèдлог*, *зàлог*, *дòклад* (вж. § 146). При превод също се допуска двояко ударение – *прèвод* и *превòд*. В книжовния език се препоръчва обаче изговор *приèем*, тъй като този изговор е по-разпространен и намира опора в изговора на еднотипните *зàем*, *наèем*, *ùем*.

Под влияние на българските имена, образувани с наставка *-ар* (*вратàр*, *дървàр*), се уеднакват по ударение и заети думи със завършек *-ар* *долàр*, *нектàр* (от гр. *néktar*). Заетите едносрични имена от мъжки род имат неподвижно ударение в граматичните си форми: *герб* – *гèрбът*, *гèрбове*, *флаг* – *флàгът*, *флàгове*. Когато обаче те имат звуков състав, близък до звуковия състав на българските едносрични думи с подвижно ударение, то може да се повлияе по отношение на ударението от тях: *стил* – *стилът*, така както *тил* – *тилът*; *план*, *планът*, *плановè* по аналогия на *плат* – *платът*, *платовè*. Вместо *бèнгало* се предпочита изговор *бунгàло*, тъй като той не противоречи на думите, образувани с наставка *-ало* (срв. *огледàло*, *сметàло*).

4. В отделни случаи стремежът към създаване на професионална терминология също може да предизвика колебания в мястото на ударение-

то. Това става в случаите, когато една общоприета дума, използвана в определена професионална сфера, променя мястото на ударението с цел думата да се диференцира и отдели външно. Военните предпочитат изговор *удàрник* вм. *ѝдарник*, *радàр* вм. *рàдар*, *радарна станция* вм. *рада̀рна станция*; Медицинските работници произнасят *антибиотик* вм. по-разпространеното *антибиотик*; математиците използват като термин *ъглѝ* вм. *ъгли*. Като религиозен термин *троица* се произнася *трòица*, а в администрацията акцентуват *докладна записка* вм. *докладна зáписка*.

От по-друг характер са причините, които предизвикват акцентни варианти в поезията. В стихове на Ив. Вазов се среща изговор *Българѝя*, *Рùсия* вм. *Бългàрия*, *Русѝя*, а у Хр. Смирненски *Бेrlin*, *Сìбир* вм. *Берлиn*, *Сибир*. Появата на такива варианти, които се определят като поетически волности, е обусловена от ритмичната организация на стиха и от необходимостта да се създадат пълни рими. Поетическите волности често са отражение на диалектни влияния или утвърждават по-продуктивното и разговорно ударение: *Свиva се сѝрце и памет се губи* (П. П. Славейков); *бесилà, наметалà* вм. *бесѝла, наметàла*.

Акцентни дублети

§ 156. Когато думи и форми се изговарят с двояко ударение, без да се разграничават смислово, създават се в езика **акцентни варианти** или **дублети**. В различните видове речници на книжовния български език се регистрират повече от 300 акцентни дублети, т.е. думи и форми, които имат вариантно ударение, без изговорът им от това да бъде социално, диалектно, професионално или функционално разграничен.

С вариантно ударение се изговарят главно производни съществителни и прилагателни имена, глаголи и наречия: *делбà – дàлба*, *долинà – долинà*, *личинка – лѝчинка*, *характерност – характèрност*, *пиршество – пиршествò*, *заùшки – заùшки*, *грàничен – граничен*, *òрлов – орлов*, *вчовèча – вчовечà*, *разстрòя – разстрой*, *нàпrolет – напрòлет*, *стàрешиката – старешкàта* и др. Акцентни дублети при производни съществителни и прилагателни се срещат най-често при имена, образувани с наставки, които не определят еднозначно мястото на ударението в производната дума: *òрляк и орляќ*, *рòяк и ройќ*, *сплèтник – сплетник*, *зѝмник – зимник*, *връхнина – връхнинà*, *въсеница – въсенѝца*, *гùргулица – гургулица*, *огърлица – огърлица*, *торище – торѝще*, *рèчище – речѝще*, *млечице – млечицè*, *върбов – върбòв*, *липов – липòв*, *цвèков – цвеклòв*, *натрапчив – натрапчѝв*, *находчив – находчѝв* и др.

При производните думи акцентните дублети могат да бъдат резултат и от вариантния изговор на изходните произвеждащи думи: *пàстир* и *пастѝр* – *пàстирски* и *пастѝрски*, *пàртер* и *парѝрè* – *пàртерен* и *парѝрèн*. Всички производни префиксни глаголи от *ràботя* и *работя* имат двояко ударение: *изràботя* и *израбòтя*, *порàботя* и *порабòтя*, *обràботя* и *обрабòтя*, *разràботвam* и *разрабòтвam*.

Значителен е броят на акцентните дублети и при префиксните съществителни имена от мъжки род: *нàвес* и *навèс*, *òтред* и *отряùд*, *поднос* и *поднòс*, *прèвоз* и *превòз*, *прицел* и *прицèл*, *нàвей* и *навèй*, *прèнос* и *пренòс*, *зàпас* и *запàс*, *достъп* и *достùп*, *ràзрив* и *разрòв* (вж. § 146).

При непроизводните съществителни имена броят на акцентните дублети е малък: *обед* – *објàд*, *брàва* – *бравà*, *вèда* – *ведà*, *искра* – *искrà*, *змìя* – *звий*, *рудà* – *рудà*, *стрjàха* – *стрехà*. Сравнително по-голям е техният брой при съществителните имена от среден род: *вìно* – *винò*, *зàтво* – *златò*, *зърно* – *зърнò*, *лìко* – *ликò*, *млàко* – *млекò*, *òлово* – *олово*, *чèло* – *челò*.

Акцентни варианти в българският език се допускат и при заети думи: *акрòпол* – *акропòл*, *гàмен* – *гамèн*, *матèрик* – *матерѝк*, *параклис* – *параклис*, *хèектар* – *хектàр*, *шилинг* – *шиллинг*, *àула* – *аùла*, *алиби* – *алиби*, *фèредже* – *фереджè*, *кèнки* – *кънки*. Акцентни варианти се допускат и при някои граматични форми:

а) при членувани форми и форми за множествено число на едносрочни съществителни имена: *бук* – *бùкът* и *букòт*, *ключ* – *ключът* и *ключòт*, *тим* – *тùмът* и *тимòт*, *джоб* – *джòбове* и *джобòве*, *грош* – *грòшове* и *грошòве*, *рог* – *рòгове* и *рогòве*, *дух* – *дùхове* и *духовè*, *чин* – *чѝнове* и *чиновè* (вж. § 136, 137);

б) при форми за множествено число на съществителни имена от среден род, образувани с наставка *-ило*, *-алo*; *ветрìло* – *ветрìла* и *ветрилà*, *лепìло* – *лепìла* и *лепилà*, *помагàло* – *помагàла* и *помагалà*, *бутàло* – *бутàла* и *буталà*, *наметàло* – *наметàла* и *наметалà*;

в) при форми на съкратения инфинитив на глаголи без представки (*недей*) *хòди* и *ходì*, (*не мога*) *пѝса* и *писà*, *брòсна* и *брьснà*, *чàка* и *чакà*, *глèда* и *гледà*.

Възможни са и случаи, когато вариантен изговор имат не основните форми на имената, а само някои техни граматични форми: *змìй*, но *змиѝ* и *змиѝ*, *хàлосен*, но *халосни* и *халоснѝ*.

§ 157. Акцентните колебания са неизбежно явление в езика – резултат от развитието на акецитната му система. Те спомагат промените в акцентната система да се извършват бавно и постепенно.

Една част от думите с двояко ударение ограничават разпространението си и постепенно отпадат от употреба. Днес не се приема за вариан-

тен изговорът на *пролог* като *пролог*, на *мочур* като *мочур*, на *обетован* като *обетован*, на *недостиг* като *недостиг*, на *фурия* като *фурия* и др. Езиковата практика обаче наложи нови варианти, като *кодекс* и *кодекс*, *лèпенка* и *лèпенка*, *ùчен* и *учèн* и др.

При по-голяма част от акцентните варианти липсва общоустановена социални и професионална ограниченност в употребата им. При някои акцентни варианти обаче вариантният изговор е свързан с функционални различия. Функционално-стилистическа обусловеност, без да се променя смисълът на думите, има изговорът на *мъжествò* и *мъжество*, *прòфил* и *профòл*, *господжи* и *госпожи*, *перòд* и *перидòд* и др. Обикновено единият от тези варианти е общоприет, а другият е със социални или професионално ограничена употреба. Съвременната книжовна норма в такива случаи, без да определя един от вариантите за неправилен или излишен, е принудена да се съобразява с наличието на двата функционално натоварени варианта до момента, когато един от вариантите се наложи над другия. Функционално-стилистическите различия между акцентните варианти спомагат да се обогатят изразните възможности на езика, когато с тях може съзнателно да се постигне в речта стилизация.

В някои случаи възможността думите да се изговарят с двояко ударение се използва за смислова диференциация – когато изборът на ударението е свързан със значението на думата. Напр. *солнѝца* и *солниѝца*, *òтбор* (отбиране) и *отбòр* (футболен отбор), *зàвет* и *завèт*, *ùчен* и *учèн*. Граматическа целесъобразност мотивира двоякия изговор и на формите за минало свършено време при някои глаголи: *хòди* (3 лице сегашно време) – *ходѝ* (3 лице минало свършено време).

Зависимостта на ударението от значението на думата и засилването на ролята му за опознаване на словоформите в речта се използват в езика само в ограничени случаи, тъй като тази връзка е кратковременна и не се спазва от говорещите.

РЕДУВАНЕ НА ФОНЕМИ

АЛОФОННО И ФОНЕМНО РЕДУВАНЕ

§ 158. В потока на речта звуковете се свързват в срички, а сричките в по-големи фонетични и смислови единици – думи и съчетания от думи (тактове). При свързване на звуковете в по-големи единици настъпват промени в гласежа на звуковете, които в един случаи са резултат от взаимното приспособяване и уеднаквяване на движенията на говорните органи, а в други от положението на звуковете в сричката и думата. В думата *град* например гласната фонема [а] в зависимост от положението ѝ спрямо ударението във формите *градът*, *градове* се реализира изговорно по различен начин: като [ʌ] в *градът* и като [ә] в *градове*. Едновременно с тая промяна краесловната съгласна [т] в [грат] се заменя със съгласната [д] в словоформите *градът*, *градове*. Взаимното свързване на звуковете обуславя промяната в мястото на учленението на алвеоденталната съгласна [н] в позиция пред веларната съгласна [к] в думата *банка* и изговора ѝ като веларна носова съгласна – [бàңка]. При изговора на думата *покривка* звучната съгласна [в] (срв. *покривам*) се изговаря в позиция пред беззвучната [к] като беззвучна съгласна [ф] – [покрѝфка].

Разглеждайки тези промени на звуковете в свързана реч, може да се установи, че те представляват звукови промени от два различни типа.

Всяка фонема, независимо от това, в звуковата структура на каква морфема влиза, се осъществява в речта със свои варианти (комбинаторни и позиционни). Особеността и задължителността на вариантите са обусловени от положението им в думата – начало, край, място по отношение на ударението и обкръжението на съседните звукове. В резултат на модификация позиционните варианти на една и съща фонема, когато се намират в отношение на допълнителна дистрибуция, се заменят един с друг. Такъв характер има например замяната [а] ~ [ʌ] ~ [ә] в *град* – *градът* – *градове*. Вариантите на гласната [а] в този случай зависят само от положението на гласната спрямо ударението: [грàт ~ грàдът, градовè].

Взаимната замяна на вариантите на една фонема в зависимост от фонетичното обкръжение се определя като редуване на варианти или алофонно редуване.

Позиционно обусловеното редуване на вариантните на една и съща фонема не се свързва само и винаги с една и съща морфема. Алофонните редувания се реализират закономерно и автоматично както в една и съща морфема, така и в различни морфеми, ако са налице съответните фонетични условия, които пораждат изменението. Така например фонемата [н] пред гласна [а] в думата *народ* се осъществява с основния си вариант, а в думата *банка* пред съгласната [с] с позиционния си вариант – задноезично (веларно) [η], а в *онзи* с проходния си вариант [v]. Фонетичните условия, в които попада съгласната [н], фонетичното качество и диференциалните признания на обкръжаващите я фонеми оформят взаимната позиционна замяна на вариантите на съгласната: [н] ~ [η] ~ [v].

По-друг характер има редуването [в ~ ф] във фонетичната структура на думите *покривам*, *покрив*, *покривка*, образувани от една и съща коренова морфема. В думите се редуват две отделни фонеми [в] и [ф] като резултат от ограничения в употребата им и от установените норми за произношение на думите в съвременния български език: звучната съгласна [в] в *покривка* се заменя със съответната ѝ беззвучна [ф] в края на думата [*покриф*] и в позиция пред беззвучната съгласна [к] в [*покрифка*]. Тази позиционна замяна на съгласните определя и различните звукови стойности на буквата *в*.

Взаимната закономерна замяна на една фонема с друга фонема или съчетание от фонеми в корена или основата на една дума се определят като редуване на фонеми или алтернация.

Фонемите, които се редуват в звуков състав на една и съща морфема (корен, основа, представка, наставка, окончание), но в различни нейни аломорфи, се определят като редувачи се помежду си фонеми или алтернати.

Разликата между първия тип редувания, когато се заменят взаимно алофони на една фонема, и втория тип – фонемните редувания – е във възможността звуковите единици, т.е. фонемите, да се отъждествяват. И в двата случая редуването е предизвикано от обкръжението, но при алофонното редуване тъждеството на морфемите никога не се нарушава. Замяната на варианта на съгласната [н] с варианта [η] не разграничава смислово друга морфема. Макар че се редуват в границата на една морфема, [в] и [ф] не могат да бъдат отъждествени като варианти на една фонема, тъй като в други случаи, т.е. в силна позиция, където замяната не е предизвикана от фонетичното обкръжение, като *вар* – *фар*, тъждеството на морфемите се нарушава от противопоставянето на фо-

нологически самостоятелните единици [в] и [ф]. На фонемно равнище алофонното редуване е нулево, тъй като се заменят взаимно само варианти на една и съща фонема, а не отделни фонеми. При фонемното редуване се редуват винаги различни фонеми, а не алофони на една и съща фонема.

Промените, които настават със звуковете в свързана реч, не пречат думите да се възприемат като строго установени фонетични и смислови цялости в езика. Думите се възпроизвеждат и се възприемат слухово като свързани последователности от звукове и срички, но се осъзнават в речта като значими единици не само по съставящите ги фонетични елементи. Исторически установената и общоприета връзка между звуковата форма на думата и морфемата осигурява тяхното разпознаване и смисловата им цялост в езика.

ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ

§ 159. В основата както на алофонните, така и на фонемните редувания стоят промените със звуковете в потока на речта. В зависимост от характера и причините, които ги пораждат, звуковите промени са два вида: з а в и с и м и и с п о н т а н н и (или абсолютни, независими).

Зависимите промени в потока на речта се дължат на говорно-моторните представи за звуковете и звуковите комбинации и зависят от положението, което заемат звуковете във фонетичната структура на думите и морфемите, и от някои наложени от артикулационния механизъм улеснения в учленителната работа на говорните органи. Тези улеснения се дължат на стремежа към икономия в артикулационната работа – в свързана реч звуковете да се изговарят с най-малко усилия – и към икономия на време – артикулационната дейност да трае по-кратко.

Звуковите промени са комбинаторни, когато са резултат от т. нар. антиципация или изпреварване на учленението. Поради нагласата на артикулационните органи за изговора на съседни звукове например от звучни и беззвучни съгласни в съчетанието те се изговарят или само като звучни, или само като беззвучни. Такъв характер има промяната на съгласната [в] във [ф] в думата *покривка* [покрѝфка]. Предварителната нагласа на говорните органи за изговор на съчетанието [вк], съставено от звучна и беззвучна съгласна, се извършва, като гласилките престават да трептят още при учленението на звучната съгласна [в]. В резултат двете съгласни се уединяват по звучност.

Звуковите промени са позиционни, когато са обусловени от положението, което заема звукът в думата. Причината за обеззвучаването, т.е. промяната на звучната съгласна в краесловието, в случаи като *покрив*

[пòкриф], *ориз* [орѝс], *град* [грат] е отслабване на артикулационната сила в края на думата, поради което гласилките престават да участват при учленението на съгласните.

Стремежът звуковете да се изговарят в рамките на сричката, думата и словосъчетанията с най-малко усилие и загуба на психо-физическа енергия предизвиква и модификацията на звуковите и създава техните комбинаторни и позиционни варианти. За да се спестят артикулационните движения и артикулационно време, два звука, стоящи в непосредствена близост, се уеднакват по място или начин на учленение, без да загубят основните си качества. Съгласната [л] например пред предните гласни [е, и] се палатализира: *лов*, но *лев* [леф]. Съгласната [м] пред проходна съгласна се учленява проходно: *няма*, но *нимфа* [нимфа]. Разнообразните позиционни варианти на фонемите се дължат на различното взаимодействие на учленителните движения при техния изговор. Физиологически обусловените промени със звуковете в речевия поток са свързани и със закономерности във функционирането на фонемната система на езика и затова могат да бъдат различни в отделните езици.

Звуковите промени възникват понякога и по други причини. Освен артикулационния механизъм значение имат още както социални и културно-политически фактори, така и промените в лексикалния състав на езика. Да се намери точен и пълен отговор на причините за звуковите промени във всеки конкретен случай е все още трудна задача.

Предварителната нагласа на говорните органи с цел а се улесни свързаният изговор на звуковете в тока на речта не е универсална и има относителен характер. Тя не се прилага във всички случаи и във всички езици механически. Така например във френския език е възможен изговор на звучни съгласни в краесловието, а в българския език те се променят автоматично в беззвучни. Характерните и общи за всички, които говорят даден език, закономерности в комбинаторните промени на звуковете образуват естествените учленителни навици, по които се свързват несъзнателно звуковете в сложни фонетични цялости.

Спонтанните промени се извършват независимо от положението на звуковете в думите и морфемите. Те не са резултат от установени закономерности в изговора на звукосъчетанията, а от вътрешните закономерности, по които се развива и променя звуковата система. Като спонтанна промяна от съвременно гледище може да се определи например замяната на двете старобългарски гласни **ж** [ö] и **ѧ** [ë] в [ъ] и [е]: **джеъ** > **дъб, заѧ** > **зем**.

Спонтанните промени засягат даден звук във всички случаи от неговата употреба независимо от фонетичното обкръжение. Спонтанните промени са абсолютни и задължителни. Промяната на стб. гласна **ты** в

[и] се е извършила също във всички случаи без изключение, без да е налице от съвременно гледище обусловено взаимодействие между употребата на старобългарските гласни **ты** и **и** и положението им спрямо заобикалящите ги звукове.

Терминът спонтанна звукова промяна трябва да се приеме условно, тъй като причините, които са предизвикали този род промени, от съвременна гледна точка не винаги са ясни. В съвременния език са налице само крайните резултати на спонтанните промени – замяната на един звук с друг. В началния етап от извършването им спонтанните промени са били също комбинаторни и артикулационно мотивирани. Така например палатализацията на [к, г, х] в [ч, ж, ш] се е извършвала при определени условия – пред предна гласна или [й].

Спонтанните звукови промени също създават характерни отлики в звуковата система на даден език. Техните насоки и резултати в отделни сродни езици често са различни.

В зависимост от резултатите, до които водят, звуковите промени могат да бъдат: а) промени, които предизвикват изменения в качеството на звуковете – асимилация, дисимилация, палатализация, веларизация, редукция и др.; б) промени със звуковете като цяло – изпадане (елизия), премятане (метатеза), хиплогогия и др.; в) промени, които водят до появата на нови звукове – епентеза, протеза, свръхстарателност, аналогия и др.

Фонетичните промени са резултат от развитието на езика и от непрекъснатия стремеж да се улесни артикулацията на звуковете. Не всички промени, които настават със звуковете в свързана реч, се налагат като норма в езика. Някои модификации и промени на звуковете се възприемат в говорната практика или се допускат от правоговорните норми като по-естествени, живи и разговорни в сравнение с по-традиционните, поддържани изкуствено от графиката и правописа (срв. правописно узаконените под влияние на изговора им промени като *пұсна* < *пустна*, *сърце* < *сърдце*, *действа* < *действува*); други представляват временни, ограничени или индивидуални промени, които не се приемат всеобщо и закономерно в речта на всички, които говорят езика. Писмената форма на езика не отразява винаги развойните тенденции в изговора. Тя се мени по-бавно и е по-консервативна.

Звуковите промени в езика са ограничени по тип и характер, тъй като неограниченото им извършване би нарушило една от важните характерни особености на езика – неговото единство и разбираемост.

ЗВУКОВИ ЗАКОНИ

§ 160. Промените със звуковете, които имат закономерен характер, се наричат з в у к о в и (фонетични) з а к о н и . Като звуков закон в българския език може да се определи например обеззвучаването на звучните съгласни в края на думата, защото промяната се извършва при строго определени условия и е резултат от определени причини. Закономерен характер има и вмъкването на гласна [ъ] в краесловни съчетания от шумова и сонорна съгласна: *добри*, но *добър*, *косми*, но *косъм*.

За фонетични закони в езика се говори условно и само в случаите, когато определена звукова промяна се извършва последователно и закономерно винаги при едни и същи условия и е резултат от едни и същи причини.

Действието на фонетичните закони е ограничено по време и по място. Даден звуков закон действа само в определен период от историческото развитие на езика. Промяната на задноезичните съгласни в небни пред предни гласни (*крак – краче*, *бог – боже*, *стомах – стомашен*) престава да действа в определен период от развитието на езика, така че днес в българския език са възможни съчетанията [ке, ге, хе] без промяна. Ограниченността на фонетичния закон по време дава възможност в езика да действат през определен период различни закони. В зависимост от това звуковите закони са съвременни и исторически. Когато един фонетичен закон престане да действа, той става исторически.

Звуковите закони са ограничени и по място, т.е. по обхвата на езиковата територия, на която се проявяват и действат. В диалектите на даден език могат да съществуват закономерности, които по различен начин да насочват и да определят развитието на дадено фонетично явление. Рефлексът на старобългарската гласна ъ в едни български диалекти е [о], в други [а, в трети [ъ], в четвърти [ê] (*дъш, дош, даш, дêш*) – само единият от които е приет за книжовен. Не е диалектно единен българският език и по отношение на промяната на стб. [р, л] > *ръ, лъ*. В зависимост от разпространение на дадена звукова закономерност фонетичните закони са книжовни и диалектни.

ТИПОВЕ ФОНЕМНИ РЕДУВАНИЯ

§ 161. По своя характер и по мястото, което заемат във фонологичната система на езика, фонемните редувания са два основни вида: ф о - н е т и ч н о обусловени (или наричани още съвременни, живи, позиционни) и и с т о р и ч е с к и (традиционнни). Съвременните и историческите редувания се подчиняват на различни закономерности.

Като фонетично обусловени се определят тези редувания на фонеми, които са резултат от действието на определени съвременни фонетични закономерности и тенденции в произношението и от съществуващите позиционни ограничения в употребата на фонемите. Този тип редувания на фонеми не се свързва с конкретни морфеми и в повечето от случаите се извършва задължително в определена позиция и фонетично обкръжение. Затова те се определят и като автоматични редувания. Звучните съгласни в българския език например автоматично се редуват с беззвучни пред следваща беззвучна съгласна и пред пауза: *градове* – *градски* [гратски], *град* [грат]; *почивам* – *почивка* [почифка]; *връзвам* – *връзка* [връска].

Фонетично обусловените редувания в съвременния български език се пораждат от два типа правила. В един случаи правилата за комбинация на диференциалните признания определят последователността в редуванията на фонемите. Например невъзможността на мека алвеодентална шумова съгласна да се употреби пред предна гласна произтича от ограниченията в дистрибуцията на палаталните съгласни.

Този вид правила за редуване на фонемите има връзка с неутрализацията на корелативните диференциални признания. Редуванията на звучни и беззвучни съгласни, на меки и твърди се обединяват в редувачи се паралелни редове, в които участват всички фонеми, притежаващи признака: [б ~ п, в ~ ф, д ~ т, г ~ к, б ~ б', в ~ в', д ~ д'] и т.н.

В другия случай фонемните редувания са резултат от установени правила са съчетание на фонемите в определена позиция от съчетанието. В българския език например не могат да стоят в края на думата съчетания от шумова и сонорна съгласна [р, л, м] или шумова [в]: *остри*, но *остър*.

Важна особеност на фонетично обусловените редувания е тяхната насоченост. При определяне на фонемните редувания една от редувящите се фонеми може да се предскаже, ако се знаят позициите, в които те взаимно се заменят, и посоката на редуването. Когато се знае, че фонемата [г] пред гласна, т.е. в силна позиция, се реализира със звучната съгласна [г], може да се предскаже, че в края на думата *рог* тя ще се редува според установените в езика правила за произношение със съответната ѝ беззвучна съгласна [к] – *рогове* – *рог* [рок]. Посоката на съвременните звукови редувания е от фонемата в силна позиция към фонемата, която се намира в слаба позиция по дадения диференциален признак, от позиционно независимия член на редуването към позиционно зависимия или фонетично предсказуемия в употребата си алтернатант на редувящите се двойки фонеми.

Този характерен признак на фонетично обусловените редувания дава възможност при описването им да се определя като основна или изходна една от аломорфите на дадена морфема и да се предскаже нейната звукова реализация при промяна на фонетичните условия: *рога – рог* [рок], *рогче* [рдкче].

Исторически се наричат тия редувания на фонеми, които са независими от фонетичните условия, т.е. които не се извършват по силата на съвременни звукови закономерности, а само по традиция. Така например днес в българския език се образува от съществителното *ученик* форма за множествено число *ученици*, от съществителното *китка* – глаголът *кича* с редуване на [к] с [ц] и [ч] не по силата на закономерни и необходими за фонологичната система в нейното съвременно състояние причини за реализация, а по традиция. Фонетичната позиция, в която се редува съгласната [к] с [ц] и [ч] пред [е] в *лик – лице – личен*, не може да мотивира промяната, защото съчетанието [ке] е възможно и естествено в българския език и [к] не се редува с [ч] или [ц] в други случаи, като *кестен, мокет, леке*. Ако съпоставим сродните думи *бера – разбор – намирам – набрах*, също се откриват промени с кореновата гласна (*бер-, бор-, бир-, бр-*), без да са обусловени от положението на гласната спрямо съгласните, които остават едни и същи като обкръжение за редуващите се гласни фонеми, така че редуването [а ~ о ~ и ~ ə] не може да бъде обусловено от фонетичната позиция в словоформите.

Историческите редувания са възникнали през определен етап от развитието на езика в миналото във връзка с действието на комбинаторни изменения и са били обусловени от действието на фонетични закони. По-нататък в развоя фонетичните закономерности са загубили своята сила, позиционната си обусловеност и задължителност, без обаче да са изчезнали следите от тяхното действие. Доколкото условията, които са предизвикали редуванията, са били еднакви за едни или други граматични форми или словообразувателни типове, историческите редувания са получили определени функции, станали са средство за различаване на граматични категории и форми и фонетични отлики на отделни категории думи и словообразувателни типове. Например редуването [к ~ ц] е характерно за съществителни имена от мъжки род, които завършват на [к] (*ученик – ученици*), докато съществителните имена от женски род и прилагателните при същите условия не редуват краесловно [к] с [ц] във формите за множествено число: *майка – майки, малък – малки*.

При историческите редувания замяната на една фонема с друга в рамките на една и съща дума или морфема се извършва под влияние на граматичните окончания и словообразувателните афиксии. Редуването [к ~ ч] в *наука – учен* е резултат от връзката на корен *ук-* със следващия

суфикс *-ен*, а редуването [к ~ ц] в *ученик – ученици* на окончанието за множествено число *-е*. Редуването [х ~ ш] в *грях – грешен, грешник* от днешно гледище се предизвиква не единствено под влияние на фонетичните качествени особености на гласната [е] и съгласната [н], а под влияние на наставката *-ен*. Подобно редуване е характерно и за *смях – смешен, ръка – ръчен, друг(ar) – (съ)дружник – съдружници*, което показва, че замяната не е била изолирана, а закономерна, че съвпада по разпределение в парадигмите на различни думи при определени условия, че се осигурява и се обосновава от съвременно гледище не фонетично, а морфологично – от свързването на морфемите в производни думи. Тези закономерности създават определен стереотип в структурата на думата, на който се подчиняват по аналогия и създадените нови и заети думи в лексикалния състав на езика.

За разлика от фонетично обусловените (позиционните) редувания при историческите е по-трудно да се определи посоката на редуването, тъй като членовете на редуващите се фонеми или алтернанти не могат да бъдат предсказани фонетично във всеки конкретен случай от действието на видими и съвременни фонетични закономерности, напр. при *тека – ток, бера – сбор, ляя – лой*.

Посоката на едно историческо редуване се възстановява от изследваща при описание на звуковите промени в езика по различен начин, тъй като от съвременно гледище промените само косвено с резултатите си могат да я подкрепят. В повечето случаи въпреки трудностите да се определи за всеки алтернант силна и слаба позиция историческите редувания позволяват да се установи граматично или лексикално посоката и съотношенията между редуващите се фонеми. Например при образуване на несвършени от свършени глаголи, като *чета – прочитам, сложа – слагам*, редуващите се коренови гласни [и, а] са вторични в сравнение с гласните [е, о]. Съотношението между производна и непроизводна основа при словообразуването в случаи като *ръка – ръчен, ръчка* също подсказва производния алтернант в редуването.

По своя тип и функция историческите редувания не са еднакви. Едни са възникнали още на праславянска основа и свързват българския език с други славянски езици: срв. *пека – печеш*, рус. *пеку – печешь*; *тека – течеш*, рус. *теку – течешь*; *войник – войници*, чеш. *vojak – vojaci*; *ръка – ръче – ръчка*, чеш. *ruka – ruce – ručka*. Други са от по-късна епоха и представляват типично българско развитие. Характерните за българския език съчетания [шт, жд] например са получени в определени случаи като изменение на съгласните [т, д] пред йота (j): *кът – къща, светло – свещ, водя – воджд, преда – прежда*.

Особен вид сред историческите редувания са редуванията на фонеми, предизвикани на фонетично равнище от звукови закономерности, действали като обуславящ фактор в определен диалект на езика. Възприети в книжовния език, такъв вид редувания запазват в едни случаи автоматичния си характер – в определен брой думи и морфеми, а в други случаи в тъждествени позиции, там, където редуването трябва да се осъществи, се допускат изключения, които не изискват фонетична мотивировка.

Такъв характер в съвременния български език има редуването [’а] ~ [е] (като заместници в различни позиции на стб. ֆ). Многобройните изключения при това редуване не дават основание то да се определи във всички случаи като фонетично, обусловено от общи и единни учленителни на-вици. Освен това редуването е свързано етимологично с промяната на определена старобългарска гласна и не обхваща наследниците на други гласни, съвпаднали по изговор с нея в развой на езика.

Макар че историческите редувания на фонеми не зависят от фонетичната позиция, те се изучават във фонетиката, защото са свързани с правоворова и със звуковия строеж на словоформите.

Фонетично обусловените и историческите редувания се отличават помежду си както по своите функции, така и по характера на обусловеността им на даден етап от развитието на езика. Общото между тях е, че и едните, и другите се извеждат чрез съпоставяне на звуковете в морфеми. Различията помежду им са в наличието на всеобща фонетична обусловеност и предсказуемост при едните и липсата на фонетична обусловеност при историческите редувания. Във връзка с това е и другата разлика между тях – фонетичните са задължителни и техните резултати могат да се предскажат, историческите редувания допускат изключения, които нямат фонетични обяснения, а по-скоро морфологични и исторически.

В много случаи фонетично обусловените и историческите редувания се преплитат, наслояват се едни върху други, свързват се заедно, така че в една промяна могат да се открият резултати от двата типа редувания, които да затруднят нейната еднозначна характеристика.

И съвременните, и историческите редувания се разпространяват по аналогия и обхващат със или без изключения цели морфологични и словообразователни категории. Историческото редуване [г ~ з], което е характерно за съществителните имена от мъжки род, като *подлог* – *подлози*, *чертог* – *чертози*, обхваща и новообразувания като *универмаг* – *универмази*. Затова някои исторически редувания могат да се разглеждат като автоматични, но на морфологично равнище.

Изучаването на историческите редувания е важно за езика от гледище на тяхната връзка с образуването на граматични форми и определени категории думи.

Фонемните редувания за разлика от флексията нямат граматична значимост. Те са само задължително различително средство при образуване на словоформите, способно да осигури необходимата вътрешна граматична диференциация и класификация. Важна роля изпълняват фонемните редувания при оформяне на граматичните опозиции. Редуването на фонема [т] в *брат* с палatalната фонема [т'] във формата за множествено число *братя* [брàт'a] е показател за граматично противопоставяне. Редуването се използва, за да се разграничи формата за множествено число *братя* от бройната множествена форма *брата*. В спрежението фонемните редувания способстват за по-ясното оформяне на временните и видовите опозиции. Редуването [с ~ ш] в основи като *пис-а* – *пиши-а* е морфологичен показател за време, а редуването [е ~ и] в основи като *бера* – *набирам* е показател на видовото противопоставяне.

При словообразуването фонемните редувания се откриват на границата между словообразователната основа и словообразователната наставка (*ученик* – *ученич-ески*). И при словообразуването редуванията нямат самостойно значение, затова е възможно да отсъстват при един и същ словообразователен тип – *Разлог* – *разложски*, но *Лайпциг* – *лайпцигски*.

ФОНЕТИЧНО ОБУСЛОВЕНИ РЕДУВАНИЯ

РЕДУВАНЕ НА ЗВУЧНИ И БЕЗЗВУЧНИ СЪГЛАСНИ

§ 162. Редуването е едно от основните консонантни редувания в българския език. То е свързано с обеззвучаването на звучните съгласни в края на думата и с регресивната асимилация по звучност между две съседни шумови съгласни. Тези промени обуславят закономерностите при реализацията на фонемите и позиционната ограниченност и задължителност на редуването.

1. Редуване на звучни съгласни с беззвучни в краесловието. Звучна съгласна се редува със съответната ѝ беззвучна съгласна в краесловието пред пауза:

градът – град [грат]	хубаво – хубав [хұбағ]
клубове – клуб [клун]	врагове – враг [врак]

Редуването обхваща всички шумови съгласни, които участват в корелативното противопоставяне по звучност – беззвучност: [б] ~ [п]: скърби – скръб [скръп], хлебен – хляб, гълъби – гълъб, зъби – зъб; [в] ~ [ф]: заливи – залив [залиф], крива – крив, моливи – молив, позиви – позив; [г] ~ [к]: прагове – праг [прак], кръгове – кръг, снегът – сняг; [д] ~ [т]: ледът – лед [лет], отреди – отред, изходен – изход; [ж] ~ [ш]: пайзажи – пейзаж [пейзаш], ножове – нож, грабежи – грабеж, стажант – стаж; [з] ~ [с]: оризов – ориз [орис], онези – онез, мразовит – мраз, елмази – елмаз; [дж] ~ [ч]: бриджът – бридж [бріч]; [дз] ~ [ц]: Лодз [лоц] ~ Лодзенски.

Ако думата завършва на две звучни съгласни, и двете се обеззвучават пред словната граница, осъществена чрез пауза: дроздове – дрозд [дрост], гроздът – грозд [грост], вождът – вожд [вошт], дъждовен – дъжд [дъшт], терапевт [терапефт], космонавт [косманафт], червеновежд [червеновешт], рижд [ришт], чужд [чушт], разезд [разест]. В такива случаи – при редуването на еднакви по звучност групи [зд~ст, жд~шт] – действат едновременно и двете правила – обеззвучаване в края на думата и асимилация.

Редуването на звучна съгласна с беззвучна в края на думата се предизвиква от фонетичната позиция и затова е позиционно обусловено, резултат от неутрализацията на фонемното противопоставяне на звучни и беззвучни съгласни в края на думата. Редуването обаче не е алофонно, тъй като се заменя само звучната съгласна в позиция, в която нейната поява е невъзможна.

2. Редуване на съгласни по звучност в средисловието. Редуването на съгласни по звучност в началото на думата и в средисловието е свързано със закона за реgresивната асимилиация, който позволява да се изговарят една до друга или само звучни, или само беззвучни съгласни. Ако в съчетание от съгласни следват една след друга разнородни по звучност съгласни, те се уединяват, като предходната съгласна се уподобява (асимилира) по звучност със следходната. Уподобяването става под влияние на следващия звук, затова то е регресивно. Причината за уподобяване на две съседни съгласни е приспособяването или нагаждането (антиципацията) на говорните органи, за да се изговори първият звук в съчетанието със същото качество, каквото има вторият звук. Асимилацията по звучност задължително се осъществява в средисловието в две разновидности при следните условия:

а) Звучни съгласни пред гласна, сонорна съгласна или съгласна [в] се редуват със съответните им беззвучни пред следваща беззвучна съгласна:

бележка, бележник – бележка [белèшка]
къргове, къргли – кръгче [кръкче]
кървав, кръвник – кръвта [кръфтà]
рядък – рядко [r'àтко]
врабец – врабче [врапчè]
льжец, лъжовен – лъжци [льши]́
дързост, дръзвам – дръзки [дрèски]

б) Беззвучни съгласни пред гласна, сонорна съгласна или [в] се редуват със съответните им звучни пред звучна съгласна:

сватове – сватба [свàтба]
събирам – сбор [збор]
отнемам – отгоре [одгòре]
съглеждам – сгледа [зглèда]
съградя – сграда [згрàда]
велика – Великден [велигдèн]
лича – поличба [полùчба]

Това редуване в българския език е по-ограничено. Среща се главно на морфемната граница между представка, завършваща на беззвучна съгласна, и следваща начална звучна съгласна от корена: *отглеждам* [одглѣждам], *отбивам* [одбѣвам], *сгрявам* [згр'ꙗвам] и пр.

Ако в средисловието на думата има повече от две съседни шумови съгласни, различни по звучност, те също се уподобяват, като последната съгласна от групата има асимилационно въздействие върху всички: *обезвредя – обезщетя* [обесштет'ꙗ], *гроздове – гроздче* [грѣстче], *роби – робство* [рѣпство], *съобщение – съопштение*.

Пред звучните съгласни [в, в'] и пред твърди и меки сонорни съгласни [р, л, м, н, й] шумовите съгласни запазват беззвучния си характер и не се редуват по звучност, т.е. сонорните съгласни и съгласните [в, в'] не влияят на предходната беззвучна съгласна и не я озвучават. В такава позиция са възможни както звучни, така и беззвучни съгласни: *звание – светло, святка се, срам – зрял, слава – злато, крив – грам, жлеб – шлен, поглед – поклащам, отпред – драг, после, дрънка, отрежа, поднеса, отнеса*.

З а б е л е ж к а. За българския език е характерна регресивната асимилация. Случай на прогресивна асимилация, когато уподобяването се извършва под влияние на предходната съгласна, се откриват най-често със съгласните [в, в'] в позиция след беззвучните съгласни [т, с, х]: *свой* [сфой], *твой* [тфой], *твар* [тфар], *хвала се* [хфал'ꙗ се], *хващам* [хфаштам], *хвърлям* [хфърл'ам], *отвор* [отфор], *свеж* [сфеш], *отвес* [отфес]. Това редуване, резултат от прогресивна асимилация, не е възприет в книжовния изговор.

Редуване на съчетанието [хф] (получено чрез прогресивна асимилация от [хв]) с [ф] или по-точно редуване [х] ~ Ø пред съгласна [ф] в случаи като *хвърля* > [хфърл'ꙗ] > [фърл'ꙗ], *хващам* > [хфаштам] > [фаштам], *хвала* > [хфал'ꙗ] > [фал'ꙗ], *хвойна* > [хфойна] > [фойна], *хвърча* > [хфърчà] > [фърчъ] е по своя характер тясно диалектно и не се допуска в книжовния език.

§ 163. Редуването по звучност между шумовите съгласни се осъществява в рамките на една морфема, чито алломорфи съдържат звучна или беззвучна съгласна, най-често на морфемната граница в следните случаи:

1. Между представка и словообразувателна основа, като асимилираната съгласна е крайната съгласна на представката, а асимилиращата съгласна е първата начална съгласна на основата: *обсада* [опсàда], *председател* [претседàтел], *изтека* [истекъ], *бессилен* [бессѝлен], *подправя* [потпрàв'ꙗ], *сблъсквам* [зблъсквам], *сдобия се* [здобийъ се], *сговор* [згòвор], *отговор* [òдговор], *отбягвам* [одб'ꙗгвам], *отзив* [òдзиф], *отбой* [одбой], *надпис* [натпись], *безпомощен* [беспомощен]. Редуване се среща и при свързване на две представки: *предоставям – предпоставям* [претпоста॒в'ам], *предпочитам* [претпochитам], *предскажа* [претскàжъ],

предсказание [претсказàние], *изпочупя* [ис почùп'ъ], *изпокрия* [испокрìйъ], *бесъдържателен* [бессъдържателен].

Книжовното произношение на представките *в-* и *от-*, когато се свързват с основи, започващи с начална сонорна съгласна или [в], е само [в-] и [от-]: *вниквам, врязвам, вливам, вместо, влезе, отливам, отвързвам, отвявам*. При небрежен и по-бърз изговор се наблюдават и отклонения като *влог* [флок], *влезе* [флèзе], *отляво* [одл'а́во], *отмяна* [одм'а́на], *внос* [фнос], *влагам* [флàгам], *отвързвам* [одвързвам], които са нарушение на книжовната норма за изговор на звучни и беззвучни съгласни.

2. На границата между словообразователната основа и наставка и рядко между основа и окончание. Асимилираната съгласна е последната съгласна от основата, а асимилиращата съгласна с първата съгласна от основата или окончанието. При суфиксация в редуването участват крайните звучни съгласни от основата пред наставките: *-ка* – *бележка* [бèлешка], *съедка, дръжка почивка*; *-ка* – *хубавка* [хùбафка], *дължка, красивка*; *-ко Живко* [Жìфко], *Здравко, Желязко*; *-ски* – *градски* [грàтски], *львски, робски*; *-ство – робство* [рòпство], *родство, сходство*; *-че – лъвче* [лъфче], *градче, зъбче, ножче*; *-чив – влюбчив* [вл'упчѝф], *отзивчив*; *-чат – зъбчат* [зъпчàт]; *-ко – дивчо* [дѝфчо], *кривчо, Сивчо*; *-чица – дръжчица* [дрьшчица], *връвчица*; *-щина – груповщина* [грùпофшина] и др. Редуването се осъществява и в рамките на сложни суфиксии: *-ив||лив+ко – бъбривко* [бъбрѝфко], *мързеливко, кирлившко*; *-ит+ба – беритба* [берѝдба], *гонитба, сеитба, женитба, коситба*; *-ов+-ка – тренировка* [тренирòфка], *группировка, маришровка*; *-ов+-ски – августовски* [àвгустофски], *вузовски, петровски* и др.

При словоизменението редуването се наблюдава при членувани форми на имена от женски род и при форми за повелително наклонение: *връв – връвта* [връфтà], *скръбта* [скръпта], *ръжта* [ръштà], *ляже* [йàште], *влезте* [влèсте], *дръжте* [дрьште]. В прилагателни имена на *-ък* и съществителни имена от мъжки род, образувани с наставка *-ец*, редуването по звучност се предизвиква от паралелното редуване [ъ, е] ~ Ø: *ловък – ловка* [лòфка], *рядък – рядка – редки* [рèтки], *близък – близки*; *тежък – тежки, крадец – крадци* [кратцѝ], *ловец – ловци* [лофци], *лъжец – лъжци* [лъшци].

Уподобяването по звучност е жив звуков закон в съвременния български език. Той се простира и върху всички заети думи и имена: *екзема* [егзèма], *анекдот* [анегдòт], *екзекуция* [егзекùцийа], *автор* [àфтор], *лавка* [лàфка], *Макбет* [мàгбет].

§ 164. Редуването по звучност намира обяснение и във фонетичните условия, в които се срещат звучните и беззвучните съгласни, в позиционната им ограниченност. В резултат на словообразуване или словоизменение фонемата с ограничена дистрибуция по отношение на диференциалния признак звучност – беззвучност се оказва в позиция, където

нейното появяване е невъзможно, и затова тя се заменя (редува) със съответната ѝ противоположна по звучност съгласна, към която ограничението не се отнася. Дистрибутивните ограничения създават основа при елиминиране на условията да се определят първоначалната съгласна и нейният диференциален признак и посоката на редуването. Етимологичният характер на редуването се определя от семантично родствени словоформи, основи и морфеми, които нямат обоснован от фонетичното обкръжение изговор. Редуването например на [г]-с [к] в словоформите *благ* [блак] – *благи* се мотивира от различната звукова реализация на кореновата морфема; в *отегчен* [отекчён] – в съпоставка с изговора на етимологично сродните *тегота*, *тегоба*.

Редуването между звучна и беззвучна шумова съгласна в една и съща морфема правописно не се отразява. Това е в съгласие с установения в нашия правопис морфологичен правописен принцип, който изисква да се означават звучните и беззвучните съгласни при писане винаги по един и същ начин в една и съща морфема независимо от позиционните ѝ промени при звуковата ѝ реализация (вж. § 252). При обеззвучване на звучните съгласни в краесловието и при асимилацията по звучност морфологичният правописен принцип определя да се пише буквата на фонемата в силна позиция по признака звучност – беззвучност. Напр. *покривам* – *покривка* при изговор [покръфка], *първи* – *пръв* при изговор [пръф].

Правописно узаконени асимилационни промени на шумови съгласни по звучност могат да се открият само в правописа на отделни думи. Правописът на *здрав*, *гозба*, *изба* например в книжовния език е според техния изговор, настанал след изпадане на еровете (ъ, ь) в слаба позиция (стб. *създравъ*, *гостъба* *истъба*). Правописът на глагола *цъфтя* (стб. *цвътъ*, *-ешъ*) също е фонетичен. Този изговор е установлен покъсно в езика и не е мотивиран от етимологичната връзка на глагола със съществителното *цвят* (стб. *цвѣтъ*). Изговорът на глагола *цъфтя* с асимилация на звучната съгласна е окказал влияние и върху изговора на *цъфна* (от *цъвтна*), където по аналогия той е разширен за [в] в независима позиция след изпадане на [т] пред сонорната съгласна [н]. На аналогично обобщение на изговора само на една от алломорфите се получават правописно неправилни форми, в които са отменени правилата за редуване като „дрепта“ вм. *дреб*, „гас“ „гаста“ вм. *газ*, „гардероп, гардеропи“ вм. *гардероб*, „мириз“ (под влияние на *миризма*) вм. *мирис*.

Нарушението на редуването там, където то не е допустимо структурно, оформя и няколко дублета в разговорния български език с вариантно редуване на звучна и беззвучна съгласна в силна (независима) позиция: *габърче* – *кабърче*, *детектив* – *дедектив*, *гледжосам* – *глечосам*, *камба* – *гамба*, *лампа* – *ламба*, *вендуза* – *вентуза*, *лимоната* – *лимонада*, *спаружса се* – *спаруша се*, *спаружен* – *спарушен*, *песета* – *пезета*, *тантела* – *дантела*.

МЕЖДУСЛОВНО РЕДУВАНЕ НА ЗВУЧНИ И БЕЗЗВУЧНИ СЪГЛАСНИ

§ 165. В свързаната реч думите се сливат в непрекъснат звуков поток и се изговарят без паузи помежду си. Изговорът на думите без прекъсване на артикулацията ги обединява в акцентни думи и тактове. При непрекъснат изговор на две думи, неразделени с вътрешна пауза, крайните и началните им звукове се уподобяват слухово и артикулационно, така както в състава на думата се уподобяват две съседни шумови съгласни. Промените, които могат да настъпят с крайните и началните звукове на две съседни думи при свързването им в едно акцентно цяло или словосъчетание, се отнасят към т. нар. междусловна фонетика – сандхи.

Най-важните проблеми в междусловната фонетика се отнасят до редуването на звучни с беззвучни съгласни и до редуването на шумови съгласни по слухово впечатление (място на образуване). Междусловните редувания се осъществяват на границата а) между две пълнозначни думи, б) между предлог и пълнозначна дума, в) между акцентувана дума и принадлежащата ѝ енклитика.

За разлика от редуванията в рамките на отделната самостоятелна дума при междусловното редуване по звучност морфологичното разчленение оказва по-силно въздействие, като в едни случаи разширява, а в други случаи стеснява полето на действие на редуването. При еднакви фонетични условия редуванията по звучност между съгласните в междусловната фонетика имат по-малка автономност и не водят винаги до едни и същи резултати.

§ 166. Редувания на границата между две пълнозначни думи. Ако първата дума в едно съчетание завършва на звучна съгласна, а следващата дума започва с беззвучна съгласна, съгласните се уподобяват регресивно и редуването е между звучна и беззвучна съгласна: *дълъг филм* [дълък фйлм], *град София* [грàт Софийа], *жив плет* [жѝф плèт].

Ако в началото на втората дума стои гласна или сонорна съгласна, крайната звучна съгласна от предходната дума се редува с беззвучна:

прав ъгъл [прàф ъгъл]

слаб мъж [слàп мъш]

град Лом [грàт Лòм]

бърз асансьор [бръс асанс'ор]

дълъг ръкав [дълък ръкàф]

нов албум [нòф албùм]

Изговорът на звучната съгласна като беззвучна в тези случаи не се налага от характера на следващия звук и не съответства на установените общи закономерности за съчетанията на две съседни шумови съгласни в средисловието. В такава фонетична позиция (пред гласна и сонорна

съгласна) диференциалният признак звучност – беззвучност е в сила позиция, така както и във вътрешната фонетика на думата (срв. *падна* – *пътна*, *сват* – *звяр*). Редуването на звучна с беззвучна съгласна в тия случаи може да се отнесе към специфичните и характерните за българската междусловна фонетика редувания. Те се дължат видимо на генерализирания изговор на краесловната съгласна при самостоятелния изолиран изговор на думата и при изговора ѝ пред пауза, който действа обобщено и извън условията като пограничен сигнал, без да е съобразен с удобството на учленителните движения.

Много разпространен и дори преобладаващ в разговорната реч е изговорът на звучни съгласни пред съгласните [в, в'] на междусловно равнище:

свеж вятър [свёж в'ятър]   *нет вола* [пèд вòла]
сняг вали [сн'àг вали]   *бърз влак* [бръзвлàк]

В тези случаи съгласните [в, в'], които в други позиции не озвучават, действат асимилационно, така както и останалите шумови съгласни.

З а б е л е ж к а. В някои западни говорни области в позиция пред сонорна съгласна крайните беззвучни съгласни се редуват със съответните им звучни: *нет ниви* [пèд ниви]. Книжовното произношение в такива случаи препоръчва изговор само на беззвучни съгласни: *свеж мириз* [свёш мириз].

Ако първата дума завършва на беззвучна съгласна, а следващата започва със звучна, те се уподобяват регресивно и редуването беззвучна – звучна съгласна е автоматично:

девет групи [дёвед грùпи]
слушаши доклад [слùшаж доклàд]
скъп дар [скъб дàр]
русокос боец [русокòз боèц]
висок глас [висòг глàс]

Уподобяването на шумови съгласни между две самостоятелни думи е по-рядко и в много случаи незадължително явление в книжовния език. То е възможно само в отделни случаи, когато думите са акцентно и смислово тясно свързани и се изговарят без междусловни паузи в акцентни и ритмични групи, като *борец за правда* [борèз за прàвда], *можеш да влезеш* [мòжеш да влèзеш], *искат да чуят* [ѝскад да чуйтъ], *помощ за пострадалите* [пòможд за пост्रàдалите].

§ 167. Междусловно редуване в рамките на акцентната дума. Редуването между звучни и беззвучни съгласни в рамките на акцентната дума,

когато с едно ударение се изговарят самостоятелната дума и принадлежащите ѝ клитики, се подчинява на следните правила:

1. Когато предлогът завършва на звучна съгласна, а следващата дума започва с гласна, сонорна съгласна, а така също и пред [в, в'], крайната звучна съгласна на предлога запазва звучността си и не се редува със съответната ѝ беззвучна съгласна, така както е при звучните съгласни в края на пълнозначните думи: *без хляб* [бес хл'ап], но *без усилие* [без усилie], *без вяра* [без в'ара], *без радост* [без радост]; *без мене* [без мèне]; *из пътя* [ис път'я], но *из нивите* [из нивите], *из очите* [из очите], *из вратата* [из вратата]; *зад къщата* [зат къштата], но *зад него* [зад нèго], *зад водача* [зад водачъ], *зад мебелите* [зад мèбелите]; *през стаята* [прес стàйата], но *през лятото* [през л'ятото], *през окона* [през окопъ]; *пред прага* [прет прàгъ], но *пред магазина* [пред магазинъ], *над пътя* [нат път'я], но *над ухoto* [над ухòто], *над морето* [над морёто].

В тези случаи – в рамките на акцентната дума – крайните съгласни от предлозите се държат така, както съгласните в морфемите (представките) (в състава на думата при допира на две морфеми. Тъй като предлозите като проклитики нямат в речта самостоятелен изговор, в който биха се появили крайни беззвучни съгласни вместо звучни, те се свързват тясно към думата, с която се произнасят, и в позиция пред гласна и сонорна съгласна запазват подобно на представките крайната звучна съгласна. Този изговор, макар че се препоръчва от нормите на книжовното произношение, не е единствен и последователно усвоено от всички. Отклоненията от него са много чести в разговорната реч: [прес л'ятото], [бес имòт], [ис рекàта], [бес нòмер].

При изговор и на едносрочните предлози, които завършват на звучна съгласна [д] – *под, над, след, пред, сред* – се очертава тенденция за беззвучен изговор на крайната съгласна по-специално пред гласна и пред съгласните [м, в]: *пред мене* [прет мèне], *под очите* [пот очите], *след вятъра* [слет в'ятъръ].

В случаите, когато предлозите се употребяват самостоятелно, имат ударение или се отделят с вътрешни паузи при бавен темп на речта от следващата дума, крайните звучни съгласни се изговарят като беззвучни= [пот и пàт màсата]. Това важи в по-голяма степен за някои двусрочни предлози, като *наслед, послед, според, отвъд, против*, които най-често имат собствено ударение: *според мене* [спорèт мèне], *отвъд реката* [отвът реката], *според анкетата* [спорèт анкèтата], *против режима* [протѝф режìмъ].

2. Предлозите, които завършват на беззвучна съгласна, като *от, с || със* при същите условия, т.е. пред гласна и сонорна съгласна и пред [в, в'], се изговарят с крайна беззвучна съгласна: *от гората* [од гората], но *от*

рамото [от рàмoto], *от небето* [от небèто], *от огъня* [от Ѳгън'ъ], *от утре* [от Ѳутре], *с мед* [с мèт], *с любов* [с л'убòф]; *със завист* [със зàвист], но *с умение* [с умèние].

Значителни колебания и неустановеност се наблюдават при изговора на предлозите пред [в] и [в']: *от влака* и [од влàка], *с вода* и [з водà], *с въже* и [з въжè], *с внимание* и [з внимàние], *с вас* и [з вàс], *с възторг* и [з въстòрк], *с висок глас* и [з висòг глàс].

Под влияние на диалектен изговор на крайните съгласни на предлозите в такава позиция се срещат често в разговорната реч и отклонения. Разпространен е изговор на предлога *от* пред гласна и сонорна и особено пред [в] винаги като [од]: [од морето] [од небèто], [од водàта], [од Ѳутре], [од Рàдомир].

3. Предлогът *в* || във се произнася като [ф] и [въф] пред гласна и сонорни съгласни и [в, в']:

в окото [ф окòто]

в Москва [ф Москвà]

в рестората [ф ресторàнта]

в армията [ф Ѳармийата]

в лодката [ф лòтката]

във водата [въф водàта]

Това прието и наложено в книжовния език произношение е в противоречие с установения при другите предлози изговор при същото обкъръжение. Вероятно в случая се касае за осъзнат беззвучен изговор, получен само за предлога *в* пред пауза, когато се изговаря самостоятелно. Затова от съвременна гледна точка е по-точно да се говори за предлог „*ф*“, предаван при писане като *в*.

Изговорът на предлога *в* като [ф] влияе и върху изговора на представката *в-* като [ф]: *влог* [флок], *внесе* [фнèсе] (вж. § 163).

Необходимо е да се подчертвае, че изговор [ф], [въф] е по-чест, но не е единствен в езиковата практика. Среща се и изговор [в] най-често пред гласна и съгласна [й]: *в аванс* [в авàнс], *в института* [в инститùта], *в яденето* [в Ѳаденето], както и *в навечерието* [в навечèрието], *в лицето* [в лицèто].

Предлогът запазва звучността си и пред дума с начална звучна съгласна съобразно с правилата за уеднаквяване на две съседни съгласни по звучност: *в дола* [в долъ], *в града* [в градъ], *в залата* [в зàлата]. Закономерно и автоматично предлогът се изговаря като [ф] и в позиция пред начална беззвучна съгласна в рамките на акцентната дума: *в тревата* [ф тревàта], *в къщи* [ф къшти], *в село* [ф сèло].

Предлогът *в* в позиция пред дума с начална съгласна [в] има възприет изговор [въф]:

във влака [въф влàкъ]
във войската [въф войскàта]
във Варна [въф Вàрна]

Възможно е в такава позиция предлогът да се слее със следващата съгласна и да се изговори дълга звучна проходна съгласна:

във ваната [ввàната]
във виното [ввѝното]
във водата [вводàта]

Изговор [фъф] вм. [въф] е неправилен и трябва да се избягва.

4. Редуване на съгласните по звучност се среща и при сливане в една акцентна цялост на дума и енклитика:

<i>виж ти</i> [вѝш ти]	<i>мих го</i> [мѝү го]
<i>дръж се</i> [дрѝш се]	<i>бих ги</i> [бѝү ги]
<i>слаб си</i> [слàп си]	<i>биеш го</i> [бѝеж го]

З а б е л е ж к а. Уподобяване по звучност се извършва и когато последната съгласна на първата дума е беззвучна съгласна [х]: *тих елас* [тиү глàс], *плах гълъб* [плàү гълъл], *щях да пиша* [штàдъ да пѝша]), *свръхгероизъм* [свръү геройзъм], *свръхземен* [свръү земен]. Тъй като беззвучната задноезична проходна съгласна няма звучно съответствие в българския език, редуването [х] ~ {γ} в тези случаи се определя като алофонно.

РЕДУВАНЕ НА МЕКИ И ТВЪРДИ СЪГЛАСНИ

§ 168. Меки (палатални) съгласни като самостоятелни фонологични единици в българския език са възможни само в позиция пред четирите задноезични гласни [а, ъ, о, у]: *вяра* [в'àра], *плява* [пл'àва], *сънят* [сън'ът], *търпят* [търп'ът], *лют* [л'ут], *люляк* [л'ùл'ак], *гъол* [г'ол], *Косъо* [кос'о]. В други фонетични позиции – пред предни гласни [е, и], пред съгласни и в краесловието – меки съгласни не се срещат.

Редуването между меки и твърди съгласни се основава на ограниченията в тяхната дистрибуция.

Когато морфема или основа с крайна мека съгласна фонема се окаже при формообразуването или словообразуването в позиция пред предна гласна, пред съгласна или в краесловието, меката съгласна се редува със съответната ѝ твърда съгласна фонема. В редуването, което има насоченост от палаталната фонема към твърдата, участват лабиалните и алвеолните съгласни:

	конят	кон
кон'-	конъо	коне
	коняр	конен

→

	конски
--	---------------

Срв. още *диня – дини, цветя – цветен, седя – седии, сънят – сънлив, денят – ден, димя – дим, димен, дими, димки.*

Веларните (задноезичните) съгласни [к, г, х] се заменят автоматически с палаталните им алофони пред предни гласни [е, и]’ *майка – майки* [мàйк’и], *книга – книги* [книг’и], *блага – благи* [блàг’и], *мъх – мъхест* [мъх’ест], *тих, тиха – тихи* [тих’и]. Същата промяна се извършва с веларните съгласни и в междусловната фонетика: *ученик е* [ученик’ е], *мъх има* [мъх’ юма].

Редуването мека съгласна ~ твърда съгласна се определя и като затвърдяване (депалатализация) или веларизация.

Наличието в езика на морфеми и основи, които съдържат меки и твърди съгласни, създава възможност за противопоставяне, смесване и уеднаквяване. Основите с меки крайни съгласни, като *път’ – (пътят), зем’ – (земьове)*, земя [zem’à], се противопоставят на основи с твърди съгласни, като *дом – домът, зид – зидът, зидове, зима, зимата*. Едновременно с това е възможно и смесване и взаимно уеднаквяване на съгласните от два типа основи – наличието на етимологична мека съгласна в първия тип основи се пренася в основи от втория тип с етимологична твърда съгласна (*кон, коня но и юрган, „юрганя“, „овчар, овчаря, но и куфар, „куфарят“*) и обратно: *тон, тонът и сън, „сънът“, ден „денът“*.

Отклоненията при изговора и употребата на меките съгласни са твърде чести в говорната практика и се дължат както на диалектни влияния, така и на общата тенденция към затвърдяване на консонантите в определени позиции, словообразователни категории и граматични форми.

З а б е л е ж к а. По отношение на броя на меките съгласни, изговора и дистрибуцията (употребата) им българските диалекти се различават значително от книжовния език. Бroat, а оттам и употребата на меките съгласни в западните говори са ограничени. Срещат се в употреба главно четири меки съгласни [л’, н’, к’, г’]. Поради това обстоятелство в речта на говорители от западните краища е подчертан стремежът към твърд изговор на онези меки съгласни, които западните говори не познават. Словоформи като *овчарят, овчаря, лоят, ходят* се изговарят като [офчàрат, офчàра, ловàт, хòдат].

По отношение на изговора на съгласните пред [е, и] българските диалекти съществуват два варианта – източен и западен. В източния вариант всички съгласни в тази позиция се омекчават, а в западния с изключение на [л] и [н] по начало те са твърди. В книжовното произношение предимство е получил западният, твърдят изговор на съгласните пред предни гласни. Както за западните, така и за източните диалекти е характерна употребата на меки съгласни в краесловието [*кон’, сол’, фитил’, фасул’, път’*]. Нито в западните, нито в източните говори обаче не се среща противопоставяне на меки и твърди съгласни пред предните гласни [е, и].

§ 169. Редуването на меки крайни съгласни в основи и корени с твърди съгласни е характерно и често в книжовния български език. Среща се в следните категории думи:

1. В корена на 10 съществителни от мъжки род, които възстановяват при словоизменението стара мека съгласна пред задна гласна. Меката съгласна е в членуваната форма, в звателната и бройната форма на съществителните, т.е. непосредствено пред флексия, която съдържа начална задна гласна, а твърдата съгласна пред флексия, която не съдържа задна гласна:

денят, *дения* – ден, *денем*, дни
зетя, *зетьове*, два зетя – зет, *зетко*
конят, *конъ* – кон, *коне*, *конски*
кралят, *кralъ* – *кralе* (*кralски*)
лакътят, *лакътя* – лакът, *лакти*
нокътят, *нокътя* – *нокът*, *нокти*
огънят, *огъня*, *огньове* – *огън* (*огниште*)
пътят, *пътя* – път (*пътища*)
сънят, *съня* – сън (*съништа*, *сънлив*)
царят, *царя*, *царъ* – *цар царе* (*царство*)

З а б е ж к а. Съществителното *ден* има две бройни форми: по-нова *два* *дена* (с редуване [н'] ~ [н]) и остаряла и излязла от употреба, без редуване – *два* *дена*.

2. В членуваните, звателните и бройните форми на съществителни имена от мъжки род с наставки *-тел*, *-ар* (срв. стб. *-тель*, *-арь*): *овчарят*, *овчарю*, два *овчаря* – *овчар*, *овчари*; *учителят*, *учителю*, *учителя* – *учители*, *учител*; *другарят*, *другарю* – *другар*, *другари*; *градинарят*, *конярят*, *рибарят*, *преподавателят*, *предпазителят*, *възпитателят*, *председателят*, *ваителят* и т.н.

Основи на съществителни за лица от чужд произход с крайна *-ар* също се подчиняват на правилото за редуване: *кесарят* – *кесар*, *хусарят* – *хусар*, *еничарят* – *еничар*.

3. В няколко прилагателни за обща принадлежност, образувани с наставка *-и*:

жабя – жаби, *жабе*
кравя, *кравъ* – *крави*, *краве*
козя – *кози*, *козе* (срв. *коза*)
неся – *неси*, *несе* (от *нес*)
ося – *оси*, *осе* (срв. *оса*)
рибя – *риби*, *рибе* (срв. *риба*)

4. В корена на едно качествено прилагателно:

синя, *синъ* – *син*, *сини*

5. В четири съществителни имена от среден род, които възстановяват в множествено число мекостта на кореновата съгласна пред окончанието за множествено число -а:

моря – море	поля – поле
лозя – лозе	цветя – цвете

6. В голям брой (над 100) съществителни имена от женски род с основа на мека съгласна в единствено число: *баня – бани, воля – воли, дinya – dины, педя – педи, земя – земи, вечеря – вечери, рокля – рокли, роля – роли, дюля – дюли, ламя – лами* и пр.

Редуване на мека с твърда съгласна се открива и в производни основи, образувани с наставките *-иня || -киня, -алня || -иля и -ня*: *домакиня – домакини, полякиня – полякини, занималня – занимални, спалня – спални, сушилня – сушилни, свирня – свирни, препирня – препирни*.

7. В количествено отношение най-многобройната словна група, съдържаща меки съгласни, са глаголите, които окончават в 1 лице единствено число на -я и в 3 лице множествено число на -ят – няколко глагола от I спрежение (*дремя, меля, сипя*) и по-голяма част от глаголите от II спрежение. Редуването на мека коренова съгласна с твърда се осъществява в спрежението на глагола пред тематичните гласни -е, -и и пред окончания, съдържащи предна гласна:

*дремя, дремят – дремеш, дремем, дремѝ
вървя, вървят – вървииш, върви, вървите, вървете
летя, летят – летиши, летим, лети, летете*

З а б е л е ж к а. В българския език се среща още един случай на редуване на мека съгласна с твърда, но в рамките на друго редуване и при други условия. Напр.: *вяра* [в'àра] – *вери*, *мяло* [т'àло] – *тела*, *сянка* [с'àнка] – *сенки*. Редуването и в тези случаи се осигурява от предната гласна [е], пред която не се реализира меката съгласна (вж. § 95).

РЕДУВАНЕ ['А] ~ [Е] (ПРЕГЛАС НА ПРОМЕНЛИВО Я)

§ 170. Редуването на ['а] с [е] е едно от най-характерните фонетични явления в книжовния български език. То се осъществява само там, където гласна [а] след меко съгласна и гласна [е] са етимологически наследници на старобългарската „ятова“ гласна (ꙗ). В едни случаи редуването се обуславя от правила, които го определят като автоматично и които, приложени към отделни думи, могат да предскажат правилните книжовни форми. В други случаи, които също имат нормативен характер, редуването ['а] ~ [е] не е позиционно обусловено и остава немоти-

вирано от фонетично и морфологично гледище. Това противоречие при установяване на правилния книжовен изговор на словоформите прави редуването сложно и непоследователно прокарано звуково явление в съвременния книжовен български език, обусловено в голяма степен от традицията и условията, при които са се изграждали книжовноезиковите изговорни и правописни норми.

З а б е л е ж к а. Предполага се, че стб. „ятова гласна“, отбелязвана с буква **ѣ** в кирилицата и буква **ѧ** в глаголицата, е била широка предна гласна, която се е изговаряла приблизително като гласна между [e] и [a], отбелязвана в българска фонетична транскрипция със знака ê, ã, а в международната най-често с ё. Такъв гласеж на стб. ятова гласна е запазен в някои старинни български говори: бѣли, врѣме, голѣми (Шуменско; вѣтер, снѣг, челѣк (Смолянско); мѣсец, пѣесн’а, излѣзе (Гюмюрдинско); вѣрен, не-дѣл’а, сѣме (Корчанско, Южна Албания); дѣт’ту, бѣегай, врѣм’ъ (Солунско).

С развитието на езика стб. гласна „я“ е променила своя изговор. В едни случаи след мека предходна съгласна тя е разширявала своя изговор в посока към [a] и по гласеж се е изравнила напълно с я, което е произлизало от стб. йотувана гласна [a], отбелязвана в старобългарски с **ѧ**. В други случаи гласежът се е стеснявал в посока към гласна [e]. Тези най-общи насоки в развой на стб. гласна **ѣ** намираме отразени по различен начин в народните говори. Разнообразието в съвременните диалекти при изговор на **ѣ** е отразено и при изграждането на съвременната книжовна норма по отношение на редуването [’а] ~ [е].

Прието е в книжовния език при редуването на [’а] с [е] формите с я да се смятат за основни, а с [е] за променени. В основата на редуването е промяната на задната гласна [а] в предна гласна [е] в определени фонетични позиции. Промяната се определя като преглас. И тъй като прегласът се запазва само в границите на историческата гласна **ѣ**, която в едни случаи и при известни условия се променя и се редува с [е] (срв. лято – летен, вяра – вери), той се определя като преглас на „променливото я“ за разлика от другото „непроменливо я“, което етимологично се извежда от стб. **ѧ** и **ѧ** и което не се преглася в [е] (срв. поляна – поляни – полянец, селянин – селяк – селячество, отряд – отряди, княз – князе).

§ 171. Поради етимологичния характер на редуването, което се осъществява само в думи, които съдържат променливо я в звуковия състав, и поради наличието в езика на друго непроменливо я (вж. § 175) е необходимо да се определят като основни и изходни най-напред морфемите, които се изговарят с я в книжовния език.

1. Променливо я се среща в кореновите срички на основните форми от следните думи:

блян	дядо	мяркам се	пясък	сянка
блъсък	дял	място	рядък	сяра
бряг	дялам	мях	рязък	тръябва
бряст	дяна	надявам се	ряпа	тръясък
бяг	дясно	ням	свян	тяга
бял	желязо	нямам	свяс	тяло
бяс	звяр	обяд	свят	тясна
вляза	зрял	плява	святкам	тях
връва	зяпам	плясък	седянка	тъдява
връкам	колоно	подявка	скорбяла	увяхвам
връсък	крякам	припрян	сляп	успявам
вяра	крясък	прищявка	смяна	хляб
вятыр	ляв	прозявам се	смятам	хрян
гняв	лято	пряк	смях	цвят
голям	мляко	пряпорец	сняг	циал
грях	мряна	прясна	сръда	циар
дрямка	мяра	прясна	стряха	
дрян	мярка	пяна	сядам	

В някои думи променливо я не се среща в основата, а в производната от нея граматична форма:

- а) в прилагателни имена: *пресен, но прясна, прясно; десен, но дясна, дясно;*
- б) в производни глаголи и в глаголни форми: *изтлея, но изтлях; забележка, но забелязах; заповед, заповядвам; грея, но изгрявам; облека, но облякох; извлека, но извлякох* и пр.

2. В спрежението на глаголите – в основи на минало свършено и минало несвършено време и образуваните от тях минали причастия с ударение върху последната сричка на глаголната основа пред флексията: *чета, четяхме – четяха, четял, четяла; живея – живях, живял, живян; видя – видях, видял, видян; градя – градях, лепя – лепях, вървя – вървях, спра – спрях; преживея – преживях, бода – бодях, кося – косях, пея – пях, сея – сях, търпя – търпях.*

3. В префиксните морфеми *ня-, вся-*, с които се образуват неопределени и обобщителни местоимения и наречия: *някой* (срв. *нечий*), *няка-къв, някакви, няколко някъде, някога някак; всякой* (срв. *всеши*) *всяка-къв, всякакво, всякъде, всякога, всякак*.

4. В представка *пре-* (стб. *прѣ-*) *прякор* (но *прелистя*), *прясна*.

§ 172. Редуването [’а] ~ [е] (мека съгласна + [а] ~ твърда съгласна ~ + [е]) се осъществява в книжовния език след лабиални и алвеолни съгласни [б, в, м, т, д, с, з, ц, н, л, р] и техните меки съответствия.

З а б е л е ж к а. Гласната [а] в съчетания с предходните веларни палатални съгласни [к, г, х] не участва в този тип редуване (срв. *гяур*, *кяр*, *кяря*). Участието на съгласната [ф'] в редуването е ограничено – само в един случай – срв. *изкуфях*, *изкуфял* – *изкуфели*.

Фонетичните условия, които обуславят редуването, се определят от две правила, които действат съвместно (комбинирано).

Гласна [а] след мека съгласна се редува с [е]:

1. Ако сричката, в която се намира, не е под ударение:

мѧсто – местѧ	сняг – снегът
желѧзо – железѧ, железàр	изгрявам – изгрев
грях – греховè	вѧтър – ветровè
плѧва – плевя	смѧх – смехът
свѧн – свенѧ се	млѧко – млекцè
лято – летòвище	бѧс – беснѧ
колѧно – коленè, коленцè	тѧло – телцà

2. Ако сричката, в която се редува под ударение [а] с [е], се намира в следното фонетично обкръжение:

а) непосредствено пред мека съгласна, небна (шушкава) съгласна [ж, ч, ш, й] или пред съчетание от съгласни, една от която е мека (палатална) или небна:

блл – беля, Белчо	смѧх – смешен
пяна – пеня се	грях – грешка
пях – пея [пèйъ]	място – местѧ
някой – нещо	сняг – снежна
изгрява – грайна, изгрея	млѧко – млечна
сляп – слепчо	пряко – пречка
Недялко – Неделчо	бѧг – прибежка

б) пред сричка, която съдържа предна гласна [е, и]:

бяло – бели	желѧзо – железен
място – местен	плѧва – плевел
пях – пеещ	видяло – видели
циял – цели	обяд – обеди
рядък – редки	пяна – пени се

Във всички останали случаи под ударение променливото я се запазва, т.е.:

1. Когато променливото я се намира пред твърда и ненебна съгласна: *бяг, бряг, грях, дрян, дял, зрял, ляв, ням, прят, пях, сняг, сях, свят, хляб, цяр* и пр.

2. Пред сричка, която съдържа задна гласна: *мяко, място, ряпа, облякох, изгрявам, дядо, мярка, пряко, пясъчен, рядкост, ряпа* и пр.

3. В края на глаголни форми

пял – пели, но пя

сях, посях – сееше, но ся, пося

живях – живеел, но живя

излях – излезел, но изля

Редуването се осъществява при словоизменението и словообразуването, ако са налице посочените по-горе условия. Ако думата има звуко-вия си строеж променливо я, при наличие на подходящи фонетични условия може да се осъществи и обратно редуване [e] ~ [’a]: *десен – дясна, дясно, облека – облякох, забележа – забелязах, забелязвам*.

§ 173. Наред с тези случаи, в които редуването [’a] ~ [e] е автоматично и с ясна фонетична обусловеност, в много думи, които съдържат променливо я, при наличието на посочените по-горе фонетични условия редуване не се наблюдава. Това става в следните по-важни случаи:

1. Когато редуването се осъществява във формите за 1 и 2 лице множествено число в минало свършено и минало несвършено време:

търпях – търпяхме, търпяхте

четях – четяхме, четяхте

живях – живяхме, живяхте

бях – бяхме, бяхте

изпях – изпяхме, изпяхте

Изговорът с я пред сричка, която съдържа предна гласна във формите за 1 и 2 лице, е обобщен за всички глаголи въз основа на представата за останалите форми, които се изговарят с я главно по аналогия на формата за 1 лице единствено число: *видях – видяхме, видяхте*. Това е един от малкото случаи, в който при отклонение от редуването се обобщава изговор я.

2. Производни думи с книжовен произход и екав изговор, образувани от други думи, в които редуването се осъществява обусловено от фонетичното обкръжение:

вярна – верни, но неимоверно

мярка – мерки, но безмерно

дял – дельт, но отдел, дело, сделка

трябва – требвам, но употреба, потребност

зрял – зрели, но зрелост, зрелостен, зрелостник

Изговор с [е] вм. очаквания изговор с я имат прилагателни имена, образувани с наставка *-ен* || *-н-* от съществителни имена с променливо я в корена:

гняв – гневна, гневно	цвят – цветна, цветно
хляб – хлебна, хлебно	място – местна, местно
но лято – лятна, вяра – вярна, бяс – бясна	

Историческата обусловеност на екавия изговор в тези случаи е в наличието на някогашна предна ерова гласна в наставката (срв. стб. *срѣдьна*, *мѣдьна*). С установен екав изговор, но без фонетична мотивировка от съвременно гледище са и формите *предна* (от стрб. *прѣдь*), *тревна* *трѣва*), съседна, медна, цевна (*цѣвь*), безцenna.

Съществителните имена, образувани с наставка *-ост*, с изключение на *зрелост* (срв. *зрял*), *вкаменелост* (срв. *вкаменял*) и *преданост*, *вредност*, *местност*, имат якав изговор:

вяра – вярност	рядък – рядкост
рязък – рязкост	циал – цялост
дялам – недодяланост	закостенял – закостенялост
припрян – припряност	зажъднял – зажъднялост

При промяна на ударението в определените форми редуването [’а] ~ [е] не се осъществява само в случаите, когато съществителните са образувани от причастия: *циалост* – *целостта*, *вярност* – *верността*, *рядкост* – *редкостта*, но *закостенялост* – *закостенялостта*, *недодяланост* – *недодялаността*, *припряност* – *припряността*.

Изключения от редуването има и при някои съществителни, образувани с наставка *-ство*, и при прилагателни, образувани с наставка *-ски*: *звяр*, но *зверство*, *зверска*, *зверско*; *вяра*, но *двоеверство*, *маловерство* (срв. *вяра*); *свят*, но *светски*, *светско*; *детска*, *детско* (от стб. *дѣтѧ*).

Изключения се наблюдават и във втората коренова съставка на сложни думи: *мярка*, но *водомер*, *лицемерна*, *електромер*, *силомер*, *разномерно*; *лято*, *лятна*, но *многолетна*, *дълголетна*, *столетна*; *вяра*, но *благоверно*; *цвят*, но *гороцвет*; *прекорек* (срв. стб. *рѣкъ*).

Изговор с [е] вм. променливо я се открива и в новообразувани съществителни с наставка *-ка* (стб. *-ъка*):

отмятам – отметка	подмятам – подметка
изрезох – изрезка	намятам – наметка
нагрявам – нагревка	сянка – отсенка

Също и в немотивирания от съвременно гледище екав изговор в народни съществителни, като *големка, семка, лепка, цедка, цепка*.

Екав изговор се открива и в съществителни, образувани с наставка *-а: потреба, следа, намеса, просвета*.

В корените на една малка част на производни глаголи променливото я пред сричка, съдържаща задна гласна, също се редува с [e]: *пляскам – разплесквам, сплесквам, оплесквам; мярка – измервам, премервам, размервам, замервам; място – намествам, измествам, замествам, премествам*. Не е обоснован от съвременно гледище екавият изговор и на производни глаголи, като *забелвам, добелвам, избелвам, прилепвам, залепвам, изплезвам, напредвам, последвам, разцепвам, отцепвам* и пр.

З а б е л е ж к а. В някои глаголи от свършен вид, образувани с наставка *-н-*, се открива редуване [e] ~ ['a] спрямо съответните им глаголи от несвършен вид, без да са налице фонетични условия във формите на свършените глаголи, които изискват такъв изговор: *метна – мятам, клекна – клякам, сметна – смятам, посегна – посягам, вресна – връскам*. Причините за това редуване имат исторически характер и не трябва да се свързват с изговора на променливото я (вж. § 194).

При една част от посочените изключения изговорът на променливото я като [e] може да се обясни с особеностите на граматичния и словообразувателен строеж на думите (срв. *вляза*, но *вlez* < *влези, *изляза*, но *излез* < *излези), с изговора на променливото я в изходните произвеждащи основи (*меря – замервам*) и най-вече с произхода и книжовния им характер. По-голяма част от думите, в които се откриват отклонения от правилото за редуване, са заети в книжовния език от черковнославянски и руски език. В случаите, когато в българския език променливото я има изговор я, в руски се среща [e]: *място – рус. место, вяра – рус. вера, цвет – рус. цвет*. Екав изговор имат например заетите от руски език *дело* (срв. *дял*), *отдел, припев* (срв. *пях*), *успех, обмен, проверка, раздел, сделка, суеверна, средство* и др.

Някои от заетите думи, като *рязък* (срв. *резкий*), *сиявка* (рус *спевка*), *ръкопляскам, обмяна* са побългарени, т.е. приведени са в съответствие с фонетично обусловените правила за редуването на ['a] с [e] и са приобщени към българското произношение, а други са възприети и наложени в книжовния език с непроменен изговор: *обмен, употреба, просвета* и др.

3. Малък брой думи, заети от западнобългарските диалекти, също имат изговор с [e] там, където в източните диалекти се среща изговор с я: *век* (стб. *вѣкъ*), *човек* (*чловѣкъ*, източнобълг. *чувяк*), *лек* (източнобълг. *ляк*), *съсед* (срв. *сядам*), *смет*, *жлеб, лекар, невеста, веда*.

Запазват екавото си произношение и западнобългарски географски имена с местно значение в области, където не се среща променливо я:

Железна (Михайловградско), *Брегово* (Видинско), с. *Бело поле* (Благоевградско), но *Бяла Слатина*, *Оряхово*.

З а б е л е ж к а. По отношение на променливото я в българската езикова територия се разделя на две наречия – източно и западно. В западното наречие променливо я не съществува, т.е. във всички случаи, в които в книжовния език има редуване, в западните говори се изговаря само [e]: *млеко, дедо, вера, некой, живех* и т.н.

В развитието на източнобългарските диалекти изговорът на променливото я е установен по-сложно и разнообразно, като в зависимост от това те се делят на североизточни и югоизточни. В значителен ареал от североизточните говори от Пирдоп до Черно море, на север и на юг от Стара планина и Средна гора, в т.н. балкански говори, променливо я се изговаря като [e] и като я при наличието на условията, описани за ятовия преглас в книжовния език. В тези говори редуването на ['a] с [e] е автоматично и позиционно обусловено: *бял – бели, белило, голям – големи, бряг – брегове*. В книжовния език е възприет изговорът, характерен за част от североизточните говори.

В една част от югоизточните говори променливо я се изговаря като [ê], например в много родопски говори: *дѣдо, бѣло, бѣх*: или само като я – в източнорупски и западнорупски говори: *бял – бели, голям – големи, бях – беше, вървеше, неделя* и пр.

В друга част от югоизточните говори (Тракия, Солунско, Разложко, Гоцеделчевско, Сярско) развитието на стб. 4 е създало условия за разнообразни редувания: под ударение и пред сричка, съдържаща задна гласна – ['a], под ударение и пред сричка, съдържаща предна гласна – [ê], което от своя страна може да се редува с [i] или ['ъ]: *бял – бѣли – белillo > билillo – б'ълло*.

Границата между източните и западните говори, която се определя главно от наличието или отсъствието на променливо я в говорите (т.е. от екавия или якавия изговор на променливо я), започва от Никопол, минава през Плевенско, Врачанско, Ботевградско, Елинпелинско, върви на юг към Пирдоп, Парагюрище, Пазарджик, Гоцеделчев и стига до Солун.

Влиянието на родния диалект и липсата на ясна фонетична обоснованост на прегласа създават условие за колебания в разговорната реч и възможност за обобщаване в две насоки – само якав или само екав изговор в случаите, където трябва да се осъществи редуването: *бял – бяли, голям – голями, зрял – зряли, хляб – хлябна* или *бели – бел, големи – голем, зрелост – зрел, хлебна – хлеб*.

§ 174. В малко на брой случаи редуването ['a] ~ [e] оформя дублети в книжовния език. При част от тях вариантният изговор се обуславя от промяната на условията, необходими за прегласа:

дѧлба, но делба	стрѧха, но стреха	напрѧко – напреко
обѧд, но обед	мѧсто, но място	
гнѧзdo, но гнездo	повѧсмо, но повесмо	

При еднакви фонетични условия вариантният изговор на променливото я характеризира западно и източно произношение на словоформите: *невяста, невеста, придряма ми се – придряма ми се, вярно – вер-*

но, пряспа – преспа, задрямвам – задремвам (и производните несъвршени глаголи от същия корен с други представки, като подрямвам – подремвам) мях – мех, надколянна – надколенна, Вяра – Вера, Невянка – Невенка.

Вариантният изговор на отсянка – отсенка, рязка – резка, Бялград – Белград се допуска поради широко разпространения им двояк изговор.

РЕДУВАНЕ [А] ~ [Е]

§ 175. Редуването обхваща гласна [а] в позиция след небните съгласни [ж, ч, ш] и съгласната [й], която в позиция пред предната гласна [е] изчезва. За разлика от редуването на променливо я ([’а] ~ [е]) редуването [а] ~ [е] се извършва след съгласни, които не участват в противопоставянето по признака твърдост – мекост, и се подчинява на други правила.

Гласна [а] след мека съгласна и след съгласните [ж, ч, ш], които в старобългарски език са били меки съгласни, се запазват в книжовния език без промени: ято – ята, шапка – шапки, шапкар; стрелям – стреляли, заявявам – заяви, заявител, орляк – орляци. От етимологична гледна точка в тези случаи се говори за „непроменливо я“, което за разлика от променливо я има друг произход – от старобългарската йотува на гласна [йа] (стб. **ꙗ**) и по-рядко от **ѧ**: тояга (**тоꙗ**) – тояги, яма (**ꙗма**) – ями, ярем (**ꙗремъ**), челяд (**чѧльдъ**), печал (**печаль**), яхам (**ꙗхати**), ястреб (**ꙗстрѣбъ**), приятел (**прꙗятель**), жаба (**жаба**) – жаби, чаша (**чаша**) – чаши, княз (**кънѧзъ**) – князе, отряд (**ѹрдъ**) – отряди.

З а б е л е ж к а. В голяма група източни диалекти променливото и непроменливото я се прегласят по един и същи начин. Смесването на етимологично различни гласни (стб. **ѧ** и **ꙗ**) във фонетичния развой на говорите е създало условие за изравняване на двете редувания [’а] ~ [е] и [а] ~ [е] (след мека съгласна и [ж, ч, ш]) в еднакви фонетични позиции и подчиняването им на едни и същи правила и закономерности. В североизточните говори например всяко я [йа] и [’а] пред сричка, съдържа предна гласна и в позиция извън ударението се преглася в [е]: сянка – сенки но и тояга – тоеги, бряг (стб. **брѣгъ**) брегове, но и овчар – овчери, шарка – шерки, дамаджана – дамаджени, хиляди – хиледи, чейник и др.

Под влияние на родния им диалект в речта на интелигенцията от източните краища се срещат прегласени форми, като „чесовник“ (но час), „очерователен“, но чар, „желостив“, но жалко, „чекалня“, но чакам, „чедър“, „шемпион“ и т.н. Прегласът на непроменливо я в [е] е диалектна промяна и не е приет в книжовния език. Правоговорно и правописно в книжовния език са узаконени само отделни случаи с такъв изговор под влияние на източнобългарското им произношение (вж. по-долу).

§ 176. Редуването [а] ~ [е] след небни съгласни и [й] е ограничено в книжовния език. Наблюдава се в следните случаи:

1. В окончанията на формите за минало несвършено време на глаголи от I и II спрежение, чийто корен завършва на небна съгласна или гласна:

мълча, мълчах – мълчех	звукча, звучах – звучех
греша, грешах – грешех	тека, течах – течех
лежа, лежах – лежех	държа, държах – държех
влека, влечах – влечех	пека, печах – печех
стоя, стоях – стоех	боя се, боях се – боех се

В тези случаи редуването оформя факултативни конкуриращи се варианти в книжовния език без разлики в значението на формите.

Редуването се осъществява факултативно и пред суфикс -л във формите на миналите несвършени деятелни причастия от същите глаголи: *мълчал – мълчел, лежал – лежел, звучал – звучел, сушал – сушел, стоял – стоел*.

Условията, необходими, за да се осъществи вариантното редуване в този тип глаголни форми, зависят не само от характера на съгласната пред окончанието -ах, но и от ударението, което трябва да пада задължително върху редуващата се гласна. Срв.: *мълчàх, мълчèх, но само пlàчех, gràчех, scùчех*.

Формите за минало несвършено време с вариантно редуване [а] ~ [е] имат различен диалектен произход: *държех, стоел*, отразяват най-общо произношението на формите в западните диалекти, а *държах, стоял* – в източните.

2. В наставката *-ащ || -ящ, -ещ* за образуване на сегашни деятелни причастия от глаголи от I и II спрежение. Редуването [а] ~ [е] в наставката е в зависимост от мястото на ударението спрямо причастната наставка – под ударение *-àщ, - ѹщ, -ещ*, извън ударението само *-ещ*:

горѧщ – пàрещ	стоящ – пèещ
четѧщ – пùшещ	вървѧщ – мòлещ
спящ – бèлещ	спящ – нòсещ

Когато наставката е под ударение и се прибавя към корен, който завършва на небна съгласна или гласна, редуването оформя вариантни форми, които еднакво се допускат като коректни и нормативни в книжовния език:

*хвърча – хвърчащ, хвърчащи – хвърчеи, хвърчеи
стоя – стоящ, стоящи – стоещ, стоещи
тека – течаш, течащи – течеи, течеи*

*лежа – лежащ – лежещ
греша – грешащ – грешещ
боя се – боящ се – боещ се
гълча – гълчащ – гълчещ*

З а б е л е ж к а. Сегашното деятелино причастие е възстановено в новобългарския книжовен език под руско езиково влияние. При възприемане на формите гласната в наставката -ящ се е подвела според изговора на старата ятова гласна и затова в неударена позиция има винаги изговор -ещ. С изключение на причастните форми, образувани от глаголи от III спрежение: *гледам – гледащ, стрелям – стрелящ*.

3. Освен в посочените случаи преглас [а] ~ [е] в книжовния език се открива и в отделни думи под влияние на източнобългарския им прегласен изговор:

*ям, дармояд – сухоежбина, ежба, ежби, людоед
яздя – колоездач, ездач, езда
печалба – печеля*

Редуването допуска и следните дублетни форми в книжовния език: *венчая – венчея, развенчая – развенчя, закопчая – закопчя, разкопчая – разкопчя, лаяне – лаене, баяне – баене, бояк – боек*.

РЕДУВАНЕ [О] ~ [Е]

§ 177. Основата на редуването е прегласът на гласна [о] в гласна [е] след меки и палатализирани съгласни. Редуването се среща и в други славянски езици и е наследено от по-старо състояние в езика.

В съвременния български език редуването е ограничено и непродуктивно. Среща се само във флексията и в суфикси. Тъй като съотношенията между редуващите се гласни в по-късния звуков развой на езика са нарушени, от редуването се срещат при тъждествени фонетични позиции много изключения. В случаите, при които се среща, редуването се подчинява на следното правило: гласна [о] се редува с [е] –

- а) след мека съгласна;
- б) след палатализирани (небни съгласни);
- в) след съгласната [ц];
- г) след съчетанието [шт] (щ).

Редуването се извършва непоследователно в следните окончания и наставки:

§ 178. При формообразуването:

1. В окончанието за множествено число на съществителни имена от мъжки род -ове ~ -eve, прибавяно към едносрични основи с краен завършек -ай, -ей, -ой; брой – броеве, вой – воеве, гной – гноеве, зной – зноеве,

кей – кееве, лай – лаеве, рой – роеве, сой – соеве, строй – строеве, чай – чаеве.

При този тип едносрочни съществителни имена редуването оформя дублетни форми за множествено число при следните съществителни:

бей – бейове и бееве

край – крайове и краеве

змей – змейове и змееве

пай – пайове и паеве

клей – клейове и клееве

яй – яйове и яеве

Редуването не се осъществява в окончанието за множествено число -ове след палатални и небни съгласни: *зет – зетьове, огън – огньове, морж – моржове, стаж – стажове, нож – ножове, плач – плачове, меч – мечове, ключ – ключове, шиш – шишове, грош – грошове; душ – душове.*

В някои западнобългарски говори редуване [о] ~ [е] в окончанието за множествено число -ове се наблюдава и в тези случаи – след небна и мека съгласна: *ключ – ключеве, нож – ножеве, дъжд – дъждеве, грош – грошове, кош – кошеве, коч – кочеве.* Тези форми за множествено число с прегласено [о] след шушкава съгласна в окончанието не са притежани в книжовния език.

2. В окончанието за среден род на няколко съществителни имена след мека съгласна *село – поле, перо – море.* Наличието на етимологична крайна мека съгласна в основата личи във формата за множествено число: *поля [пол'а] – поле, моря [мор'а] – море, цветя [цвет'а] – цвете, гроздя [грозд'а] – грозде, лозя [лоз'а] – лозе.* Също и в окончанието на съществителните имена *лице, яйце, зеле, слънце,* в които крайната съгласна [ц] пред окончанието е затвърдяла. Срв. *лица, яйца, слънца.*

Като прегласено след палатална съгласна трябва да се разглежда исторически и окончанието -е за единствено число на съществителни имена от среден род, образувани с наставки -и(е), -и(е), -ищ(е): *житие* (срв. *жития* [житийà], *оръжие* – *оръжия* [оръжийа], *съгласие, наречие, доверие; ходене, писане; читалище, училище, сбарище, краище, огнище.*

Редуването не се осъществява, когато окончанието се прибавя към основа на мека и небна съгласна: *Димчо, слепчо, вуйчо, чичо, Данчо, свирчо.* Също и в *крадльо, смръкло.*

3. Във форми за среден род на местоимения. След крайна палатална съгласна [й] и небна съгласна окончанията се изговарят в книжовния език само прегласени – т.е. окончанието за среден род -о има вариант -е: *мой – мое (< [мойе] с редуване [й] ~ Ø пред предна гласна), твой –*

твое, свой – свое, наши – наше (срв. *негово*), *ваш – ваше; кой – кое, което, никой – никое, някой – някое, всякой – всякое, чий – чие, чието*.

Изговор на местоименни форми като „*мойо, твойо, нашо, вашо, чийо*“ е диалектен.

4. Във форма за среден род на прилагателни имена за принадлежност след меки и палатализирани съгласни. Меката съгласна в края на основата личи във формата за женски род пред окончанието *-a*:

<i>крави, кравя – краве</i>	<i>лисица, лисичи – лисиче</i>
<i>риби, рибя – рибе</i>	<i>гъска, гъши – гъше</i>
<i>песи, песя – песе</i>	<i>бик, бichi – биче</i>
<i>коза, козя – козе</i>	<i>оси, ося – осе</i>

Също и в куче, сврache, вълче, паче, птиче, раке, юрдече.

Редуването допуска варианти само във формите *овче – овчо, боже – божие, раке – рако, бивше – бившио*.

Редуването не се осъществява последователно. Изключения са например формите за среден род от други прилагателни, като *синьо, свежо, белокожо, лошо, вещо, горещо, рижо*.

Редуване има и във формите за среден род на няколко прилагателни, възприети по книжовен път от руски език:

<i>висши, висша – висше</i>	<i>младши, младша – младше</i>
<i>низши, низша – низше</i>	<i>светейши, светейша – светейше</i>

Формата за среден род от прилагателното *бивш* е *бивше и бившио*.

Окончанието за среден род на сегашните деятелни причастия в книжовния език е *-o*: *следващ – следващо, очакващ – очакващо, преобладаващ – преобладаващо, вълнуващ – вълнуващо, страдащо, говорещо*. Тези форми преобладават и се налагат в съвременната езикова практика, тъй както и другите форми за среден род на прилагателни имена: *говеждо, чуждо, също, общо*. Наред с тези форми, утвърдени в практиката, се срещат и единични случаи, по произход сегашни деятелни причастия, на *-ще*, като *бъдеще, настояще*. Тези форми за среден род се употребяват като съществителни (субстантивирано) – *настоящето и бъдещето на народа* – за разлика от формите за среден род на причастията с окончание *-o* (*бъдещо пътуване, настоящото правителство*). Форма за среден род *бъдеще* обаче се употребява и като прилагателно (срв. *бъдеще време*).

Формите за среден род с окончание *-e* като по-архаични понякога се предпочитат в реч, издържана в „*по-висок*“ стил.

§ 179. При словообразуването:

1. В наставката *-ост ~ -ест*: *радост*, но *свежест*, *бодрост*, но *горест*, *подлост*, но *добрест*, *близост*, но *болест*, *кротост*, но *тежест*.
2. В наставката *-ота ~ -ета*: *нищета*, но *лошота*, *голота*, *глухота*, *пустота*, *чистота*, *честота*.
3. В наставката *-ов ~ -ев* за образуване на прилагателни имена: *брат*, *братов*, но *змей*, *змеев*; *танц*, *танцов*, но *лице*, *лицев*; *бананов*, но *тиютюнев*, *бежов*, но *оранжев*, *розов*, но *козев*, *волев* (от *воля*).

Редуването не се осъществява последователно след небни съгласни: *черешов* покрай *черешев*, но *маршов*, *крушов*, *ежов*. Слушайте с редуване в наставката са по-често след съгласна [ч]: *шаячев*, *кокичев*, *киреев*, но *чичов*, *вуйчов*.

Влиянието на диалектите, в които също няма единство и последователност при осъществяване на прегласа, и установилото се в развой разнообразие при изговора на прилагателните са причина да се установят в книжовния език няколко дублетни форми: *кладенчов* и *кладенчев*, *мъжов* и *мъжев*, *сълнчов* и *сълнчев*.

Редуването се реализира последователно в наставката при образуване на прилагателни от съществителни имена от мъжки род, завършващи на *-й*, и от съществителни имена от женски род на *-я*: *славей* – *славеев*, *клей* – *клеев*, *змей* – *змеев*, *архиерей* – *архиреев*, *ураний* – *ураниеев*, *хелиев*, *калиев*, но *бай* – *байов*; *акация* – *акацьев*, *змия* – *змиев*, *ракия* – *ракиев*.

Случаи с прегласена и непрагласена гласна в наставката се откриват също и след мека съгласна: *цар*, *царят* – *царев*, *кral*, *кралят* – *кralев*, но *батъов* покрай *батев*, *зетъов*, *петълов*.

4. В наставката *-овен ~ -евен*: *редовен*, но *плачевен*, *духовен*, но *душевен*. Преобладават в книжовния език случаите с непргласено [о] в [е]: *льжовен*, *книжовен* (покрай *остар.* *книжевен*), *гальовен*, *дъждовен*, *тъжовен*, *грижовен*, *къщовен*.

5. В наставката *-ов ~ -ев* за образуване на фамилни имена и презимена:

- Иванов*, но *Пеев* (от *Пейо*)
Райнов, но *Пенчев* (от *Пенчо*)
Димитров, но *Милев* (от *Мильо*)
Вапцаров, но *Колев* (от *Кольо*)

Слушайте с прегласена наставка *-ев* във фамилните имена и презимеса в българския език са многобройни: *Блажев*, *Гешев*, *Първев* (от *първи*), *Ганев*, *Иванчев*, *Кочев*, *Мишев*, *Пешев*, *Пецев*, но *Колев* и *Кольов*, *Станев* и *Станьов*.

Образуваните от собствени имена на -йо, -ъо, -чо, -що относителни прилагателни за лична принадлежност са с непрегласена наставка -ов. Липсата на редуване в този случай помага да се разграничават притежателните прилагателни от съответните фамилни имена, образувани от същите съществителни, но с наставка -ев: *Пенчо – Пенчова майка*, но *Стамен Пенчев; Мишово палто*, но *Мишев; Ганьо – Ганьов* (срв. *бай-ганьовите постъпки*), но *Ганев; Кольо – Кольови книги*, но *Колев; Пейо – Пейово*, но *Пеев; Пешо – Пешов*, но *Пешев; Блажо – Блажово – Блажев*, така както чичов, братов, вуйчов.

Възможностите на редуването в този случай се използват там, където е възможно, диференцирано (срв. от *паша* – само *Пашов*): формите на -ов обикновено са притежателни прилагателни, а формите на -ев винаги фамилни имена.

6. В наставката *-овит ~ -евит*: *речовит, дъждовит, гласовит*, но *кralевит* (покрай *кraliovit*).

7. В наставката *-ови ~ -еви* на заети от руски език прилагателни: *полкови, цветови, бегови, но боеви, строеви, огневи, звеневи, полеви, волеви* (от *воля*).

8. В съединителната морфема *-о- ~ -е-*, с чиято помощ се образуват сложни съществителни и прилагателни имена, редуването се осъществява, когато първата основа завършва на мека или небна съгласна:

*прост-о-душие, но овч-е-душие
светл-о-ок, но син-е-ок (от син, синьо), синеблуз*

Срв. също *русокос, грозdobер, водомер, железопътен, каменовъглен, ръкопис, славолюбец, ръкоделие, идолопоклонник, миролюбец*, но *земя – земеделец, земетресение, земеделие, земеделски; въглен (стб. жгъль) – въглекопач, въгледобив, лъжа – лъжекласицизъм, лъжесвидетел; отец (отъцъ) – отцеубиец; душегубец, душевадец; огън, огънят – огнечервен, огнедишащ; жизнеспособен (жизнь), сърце – сърцераздирателен, но сълнчобран.*

РЕДУВАНЕ [Ъ, Е] ~ Ø

§ 180. Редуването е застъпено широко в книжовния български език. То отразява промените, настанили със старобългарските гласни ъ, ъ. В редуването участват само гласни [ъ] и [е], вмъкнати в съчетания от съгласни след изпадане на слабите ерове в краесловна позиция. В различни морфологични категории гласните [ъ] [е] пред сонорни съгласни [р, л, м, н], пред съгласните [ц] и [в] и в единични случаи пред гласна [к] (> [к] ~ [ц]) се редуват с Ø. Редуването се осъществява в суфиксни срички.

В коренни срички то е ограничено само в няколко думи: *ден – дни, пес – псе, дълъг – дълги, осем – осми, седем – седми*.

В значителен брой от случаите редуването е фонетично обусловено и може да се определи най-общо от следните правила:

1. Редуващите се гласни [ъ] и [е] се срещат в крайна сричка на дума – пред съгласна или пред суфикс, който започва със съгласна или съдържа редуваща се гласна [ъ, е]:

*ветрове, ветровит – вятър, вятърен, вятърна
тигрица, тигрова – тигър, тигърски
песничка – песен*

2. Гласни [ъ] и [е] се редуват с $\emptyset$ пред морфема (окончания или суфикс), която започва с гласна и която не съдържа гласна, която от своя страна да се редува с $\emptyset$:

*вятър – ветрен, ветрена
тембър – тебров
мъртъв – мъртви, мъртвило, мъртвешки
добър – добри, добре, добрина, добродетел
тъмен – тъмница, тъмни, тъмнина*

Правилото за редуване на [ъ, е] с $\emptyset$ не се прилага във всички възможни случаи. Многобройните изключения от правилото определят редуването по-скоро като характерна звукова особеност и отлика на определени категории думи и морфеми.

Редуването оформя при формообразуването и словообразуването аломорфи на коренни и суфиксни морфеми с различна звукова реализация: *ден||ди-, седем||седм-, -ен||-н-, -ен||-и-, ък||-к-, -ел||-л-*

РЕДУВАНЕ [ъ] ~ $\emptyset$

§ 181. Редуването се наблюдава в следните случаи:

1. Във формите на съществителни имена с вмъкната ерова съгласна в края на думата пред съгласните [р, л, м, н] и в единични случаи пред шумови съгласни:

а) В заети съществителни с крайна съгласна в основата [р], като *арбитър, бакалавър, добър, вепър, кадастър, кадър, калибр, кедър, кентавър, лавър, литавър, литър, мавър, магистър, негър, одър, олеандър, орнито-вър, оркестър, педиатър, психиатър, регистър, семестър, скинтър, спектър, тигър, филтър, център, цилиндър, шатър, шедъровър, шифър*.

Редуването се осъществява във формите за множествено число пред окончание *-и-, -ове* и в звателните форми пред окончание *-о*, без обаче

гласна [ъ] да се редува с *ø* в определената форма пред членната морфема *-a* || *-ът* и в бройната форма пред окончание *-a*:

театър – театри, но театърът, два театъра
kadъr – kadри, но kadъrъt, два kadъra
министър – министри, но министърът, министре
психиатър – психиатри, но психиатърът, психиатре

Съществителните имена *метър, литър* и производните от тях *децилитър, хектолитър, километър, сантиметър* и т.н., когато се използват като мерки в съчетание с числителни, а не като конкретни обекти, имат форми за бройно множествено число, в които редуването също се осъществява:

метър, метърът – два метра
сантиметър, сантиметърът – два сантиметра
литър, литърът – два литра

Под влияние на тези форми напоследък се разпространяват и бройни форми, като *два семестра, три диоптра, параметра, диаметра*.

Изключение от редуването има в *джемпър – джемпъри, габър – габъри*. В заети турски думи, като *яхър – яхъри, кахър – кахъри, хатър – хатъри, катър – катъри, сатър – сатъри, бакър – бакъри, чадър – чадъри, хасър – хасъри*, гласна [ъ] не е вмъкната и затова не участва в редуването.

б) В заети съществителни с крайно [л]: *ансамбъл, бинокъл, дирижабъл, жезъл, кегъл, монокъл, мотоциклъл, спектакъл, цикъл, цокъл, чехъл*. Редуването се реализира във формите за множествено число:

ансамбъл, ансамбъльт, ансамбъла – ансамбли
чехъл, чехъльт – чехли
жезъл, жезъльт, два жезъла – жезли

в) В съществителни имена, образувани с непродуктивните суфикс *-ър, -ъл, -ъм, -ън*: *вихър, вятър* (срв. *вяя*), *свекър, бъкъл, волъл* (срв. *волия*), *жегъл* (срв. *жегвам*), *леторасъл, отрасъл, мисъл, пъкъл, ъгъл, косъм* (срв. *коса*), *съблазън, казън, неприязън*. Редуването се осъществява във формите за множествено число и в звательната форма:

вятър, вятърът – ветрове, ветре
вихър, вихърът – вихри, вихре
отрасъл, отрасъльт – отрасли
косъм, косъмът – косми
съблазън, съблазънта – съблазни

Редуването се открива пред съгласна [м] и в заетото съществително *ритъм – ритми*.

г) В многобройните съществителни имена от мъжки род с наставка **-изъм**. Вметната гласна [ъ] в наставката се редува с **ø** в определената форма и във формата за обикновено и бройно множествено число:

архаизъм – архаизъмът, архаизми, два архаизма

реализъм – реализъмът

социализъм – социализъмът

организъм – организъмът, организми, два организма.

Определените форми на съществителните имена имат в разговорната реч варианти без редуване [ъ] ~ **ø**: *социализъм, социализъмът, реализъм – реализъмът*. Тенденцията в случая е изговорът на формите да се уединява с изговора на определените форми на останалите съществителни, като *ритъм – ритъмът, жезъл – жезълът, метър – метърът*, които не са изключение от правилото.

д) В отделни случаи в края на коренова сричка пред шумова съгласна:

нокът, нокътят – нокти

лакът, лакътят – лакти

Редуването се среща и в четири съществителни, образувани със суфикс **-ък**:

залък – залци (и залъци)

момък – момци, момко

порядък – порядки (и порядъци)

потомък – потомци

З а б е л е ж к а. Съществителните, образувани с наставки **-ък, -лък**, не участват в редуването [ъ] ~ **ø**: *данък – данъци, добитък – добитъци, камък – камъни, пясък – пясъци, петък – петъци, пламък – пламъци, дамъзълък – дамъзълъци, копчелък – копчелъци.*

е) В звателни форми на лични собствени имена с вметнат [ъ]: *Петър – Петре, Димитър – Димитре, Александър – Александре, Софокъл – Софокле.*

2. В непродуктивните суфикси **-ъл, -ър** за образуване на прилагателни имена. Гласната [ъ] в основната форма се редува с **ø** в определената форма за мъжки род и във формите за женски, среден род и множествено число:

бегъл – беглият, бегла, бегло, бегли

кръгъл – кръглият, кръгла, кръгло, кръгли

добър – добрият, добра, добро, добри

хитър – хитрият, хитра, хитро, хитри

Редуването е характерно за следните прилагателни: а) с крайно [л]: *бегъл, вакъл, зъл, кръгъл, нагъл, новодошъл, новоизлязъл, объл, подъл, недорасъл, светъл, семпъл, смугъл, топъл*; б) с крайно [р]: *бистър, бо-*

дър, ведър, добър, едър, кипър, модър, мокър, мъдър, остьр, пъстър, хитър, храбър, щедър.

В редуването участват и безсуфиксните прилагателни *дълъг – дългият, дълга, дълго, дълги и зъл – злият, зла, зло, зли.*

3. В суфикс *-ъв* за образуване на прилагателни и местоимения: *всякъв, еднакъв, инакъв, какъв, мъртъв, нееднакъв, никакъв, някакъв.* Редуването се осъществява в определената форма за мъжки род и във формите за женски, среден род и множествено число:

всякакъв – всякахват, всякааква, всякаакво, всякаакви

еднакъв – еднакхват, еднаква, еднакво, еднакви

мъртъв – мъртвият, мъртва, мъртво, мъртви

Редуването не се среща в *такъв.* Срв. *такава, такова, такива.*

4. В следните суфикси за образуване на прилагателни имена: *-ък – близък, гадък, гладък, горък, гръмък, гъвък, дързък, жалък, жарък, же-
жък, звънък, зорък, ковък, кратък, крепък, крехък, кротък, ловък, малък,
мерзък, низък, нисък, пивък, плитък, ровък, рохък, рядък, разък, сладък,
тежък, тънък, ярък; -ичък – бедничък, бледничък, близичък, богатичък,
големичък, добричък, дългичък, едничък, жълтичък, зеленичък, лекичък,
миличък, младичък, мъничък, писичък, новичък, самичък, slabичък, ста-
ричък, тежничък, хитричък, хубавичък.*

Гласната [ъ] се редува с *ø* в определената форма за мъжки род и във формите за женски, среден род и множествено число:

кротък – кроткият, кротка, кротко, кротки

жарък – жаркият, жарка, жарко, жерки

миличък – миличкият, миличка, миличко, милички

самичък – самичкият, самичка, самичко, самички

5. В минали действия пред суфикс *-л* във формите за женски, среден род и множествено число: *влякъл – влякла, влякло, влекли,
доишъл – доиша, излязъл – излязла, могъл – могла, пасъл – пасла, пекъл –
пекла, рекъл – рекла, сякъл – сякла, текъл – текла, тресъл – тресла.*

6. В представките *съ- ~ с- и въ- ~ в-*: *събудя, но сложа, събера, събра-
ние, но сборище, сборник, сборен, въведа, въвеждам, въобразя си, въ-
оръжа, въплатя, но вградя, вложа, вкопая, вкорения.*

РЕДУВАНЕ [Е] ~ ø

§ 182. Редуването [е] ~ ø се среща при формообразуването в следните случаи:

1. В непродуктивния суфикс *-ел*, с който са образувани съществителни от мъжки род. Редуването е във формата за множествено число пред

окончание *-и* и в звателната форма пред окончание *-о*: бъкел (покрай бъкъл) – бъкли, вител – витли, козел – козли, възел – възли, котел – котли, къжел – къжли, орел – орли, орльо, осел – осли, петел – петли, петльо, но кутел – кутели, свредел и свърдел – свредели, свърдели, стубел – стубели. Срв. също Павел, Павле, Павлов.

Съществителното *възел*, когато се употребява с числително като мярка за дължина, има бройна форма с редуване [е] ~ Ø: *два възла*, но няколко *възела*. От заетото съществително *факел* (*факла*) формите за множествено число са *факели* и *факли*.

2. В непродуктивната наставка *-ен*: *овен – овни, песен – песни*.

От съществителното *резен* се образуват форми за множествено число *резнове и резени*, от *копен* || *купен – копни*, но *два копена*.

3. В продуктивната наставка *-ец* за образуване на съществителни имена от мъжки род. Редуването е в основата пред окончанието за множествено число *-и*: *борец, бореца, бореца, борци, творец – творци, вдовец – вдовци, жребец – жребци, зъбец – зъби, певец – певци, крадец – крадци, плувец – плувци, лъжец – лъжци, молец – молци, хубавец – хубавци, стрелец – стрелци, пришълец – пришълци*.

Редуването се открива и в звателните форми на съществителните *отец и старец* пред окончание *-е*: *отче, старче*.

Когато наставката *-ец* се прибавя към произвеждащата основа, която завършва на гласна, [е] се редува с [й]: *боец – бойци*. В такива случаи формите могат да се разглеждат като резултат на две редувания – автоматично редуване [й] ~ Ø пред предни гласни и следващо редуване [е] ~ Ø: *броя [бройъ] > брой + ец > броец – бройци*, като съгласната [й] се възстановява отново пред съгласна: *Персия [персийа + ец] > персиец > персийци; деец – дейци, чародеец – чародейци, европеец – европейци*.

Когато наставката *-ец* се прибавя към основи, които завършват на съчетания от съгласни, формите за множествено число от съществителните могат да се образуват по два начина: а) без редуване [е] ~ Ø в суфикс; б) с едновременно редуване [е] ~ Ø в наставката със запазване на вметнатата гласна [ъ] пред съгласните [л, р, в] в основата:

подъл – подлец – подлеци, подълци

къдър – къдрец – къдреци, къдърци

мъртъв – мъртвец – мъртвеци, мъртъвци

хитър – хитрец – хитреци, хитърци

4. В няколко безсуфиксни основи: *ден, денят, два дена – дни; седем – седмият, седми, осем – осмият, пес – псе, псета*.

5. В продуктивния суфикс *-ен* за образуване на прилагателни. Гласна [е] от суфикса се редува с Ø в определената форма за мъжки род единс-

твено число и във формите за женски, среден род и множествено число: *бавен – бавният, бавна, бавно, бавни*; *болен – болна, гладен – гладна, горен – горна, силен – силна, умен – умна, хладен – хладна, ценен – ценна*. Гласната [e] от суфиксса се редува с $\emptyset$ и в разширениите суфикси *-ален, -арен, -ивен, -озен, -онен, -ичен: актуален – актуални, аграрен – аграрна, кооперативен – кооперативно, луксозен – луксозният, конституционен – конституционна, седморен – седморна*.

Когато наставката *-ен* се прибавя към основа, която завършва на гласна, редуването се осъществява по-сложно (вж. § 190): *зноен – знойна, стаен – стайна, двоен – двойна, гноен – гнойна, партиен – партийна, строен – стройна, но чаен – чаена, чаени*.

Редуването не се осъществява, когато суфикс *-ен* се прибавя към основи, които завършват на група съгласни, втората от която е сонорна или [v]: *вълнен – вълненият, вълнена, вълнено, вълнени; зърнени – зърненият, зърнена, молитвен – молитвена, обществен – обществена, мострен – мостреният*. Групите съгласни в изходната основа могат да бъдат получени и в резултат на редуването [ъ] ~ $\emptyset$. В този случай действа правилото от две редуващи се гласни в основата при прибавяне на флексията в редуването да участва само едната от вметнатите гласни (вж. § 180):

*мисъл – мислен, мислена
вятър – ветрен, ветрена
пъкъл – пъклен, пъклена*

Редуването на гласна [e] в суфикс *-ен* не се наблюдава и при прилагателни, в основата на които няма условия за струпване на труднопронизносими съчетания от съгласни: *бирен – бирена, стоманен – стоманена, ленен – ленена*. Една част от тези прилагателни, които не редуват [e] с $\emptyset$ в суфиксса, означават веществен произход: *копринен – копринена, ламаринен – ламаринена, кален – калена, лоен – лоена, тенекиен – тенекиена, хартиен – хартиена*.

Причината за различното поведение на наставката *-ен* трябва да се търси в нейния произход. От историческа гледна точка днешната наставка *-ен* е наследник на две различни старобългарски наставки *-ънъ* и *-енъ*. Прилагателните, които са образувани с първата наставка, имат изяснен ъ в [e], който в слаба позиция се редува с $\emptyset$. Прилагателните, образувани с наставка *-енъ*, запазват гласна [e] от наставката при словоизменението и словообразуването.

В резултат на кръстосвания между двета типа прилагателни с различни по произход наставки – тези, в които [e] се редува с $\emptyset$, и тези, в които не се редуват с $\emptyset$, се създават дублетни форми, като *ажурена* и *ажурна*,

бетонена – бетонна, керемидена – керемидна, козуначена – козуначна, консервена – консервна, коралена – корална, кочанена – кочанна, кукурузена – кукурузна, кълчищена – кълчищна, ликъорена – ликъорна, оцетена – оцетна, пашкулена – пашкулна, плочена – плочна, профирена – профирна, пшеничена – пшенична, рибена – рибна, сапфирена – сапфирна, сънена – сънна, фенерена – фенерна, чирозена – чирозна, ябълчена – ябълчна.

РЕДУВАНЕ [Ъ, Е] ~ е ПРИ СЛОВООБРАЗУВАНИЕТО

§ 183. При словообразуването редуването се среща в произвеждащ основи с вметната гласна [ъ, е] при прибавяне на наставки, които започват с гласна:

- ав: гъвък – гъвкав, рохък – рохкав, болен – болнав, дребен – дребнав, гнусен – гнуснав.
- аж: метър – метраж, арбитър – арбитраж, километър – километраж.
- ак: габър – габрак, седем – седмак, осем – осмак.
- ален: пеатър – театрален, спектър – спектрален, център – централен, диаметър – диаметрален.
- ание: конец – окончание.
- ар: чехъл – чехлар.
- ат: косъм – космат.
- е: котел – котле, орел – орле, козел – козле.
- ев: Дамокъл – дамоклев.
- ен: наприязън – неприязнен, тънък – изтънчен, петел – петлен, котел – котлен, мисъл – мислен, но песен – песенен, песенна.
- ество: творец – творчество.
- ец: храбър – храбрец, мъдър – мъдрец, мъртъв – мъртвец, подъл – подлец, хитър – хитрец, вятър – ветрец.
- и: седем – седми, осем – осми.
- ило: мъртъв – мъртвило, огън – огнило, вятър – ветрило, остьр – острило, пъстър – пъстрило, светъл – светило, тъмен – тъмнило.
- ина: хитър – хитрина, тъмен – тъмнина, лесен – леснина, ведър – ведрина, добър – добрина, зъл – злина, крехък – крехчина, плитък – плитчина, топъл – топлина.
- ица: тигър – тигрица, огън – огница, мъртъв – мъртвица, седем – седмица, осем – осмица, болен – болница.
- ичък: добър – добричък, дълъг – дългичък, хитър – хитричък.
- ов: орел – орлов, тигър – тигров, габър габров, и габъров, чеснов, кадър – кадров.

- оват:** *-овит*: кръгъл – кръгловат, дълъг – продълговат, ъгъл – ъгловат, чуден – чудноват, вятър – ветровит, вихър – вихровит.
- ойка:** немец – немцойка.
- орен:** седем – седморен, осем – осморен.
- орка:** седем – седморка, осем – осморка.
- ост:** кротък – кротост, гладък – гладкост.
- ота:** добър – доброта, пъстър – пъстрота, топъл – топлота, беден – беднота, лесен – леснота, пълен – пълнота.
- отия:** беден – беднотия, тежък – тежкотия, тесен – теснотия.
- уляв:** тънък – тънкуляв.

Редуването е застъпено широко и при образуване на глаголи от съществителни и прилагателни с вметнати гласни в краесловието:

- а) с наставка **-ея (-е)**: бледен – бледнея, гладен – огладнея, умен – поумнея, бесен – беснея, късен – закъснея;
- б) с наставка **-я (-и)**: ясен – обясня, умен – поумнея, жегъл – зажегля, косъм – окосмя, добър – одобря, вятър – проветря, кръгъл – окръгля, топъл – топля, едър – уедря, остър – острая и др.;
- в) с наставка **-ича (-ич-и)**: безобразен – безобразница, важен – важница, капризен – капризница, нервен – нервича, любезен – любезница и др.;
- г) с наставка: **-ам**: блясък – бляскам, врясък – вряскам, крясък – кряскам, плисък – плискам, плясък – пляскам, тласък – тласкам, трясък – тряскам.

Редуването се открива в много случаи в първата част на сложни думи пред съединителните гласни **-о||-е**: *огън* – огнедишащ, *кръгъл* – кръглолик, *едър* – едрозърнест, *зъл* – злосторник, *вятър* – ветропоказател, *пълен* – пълноправен, *дълъг* – дългонос, *лесен* – леснодостъпен, *снежен* – снежнобял, *осем* – осмокласник, *ясен* – ясночервен и мн. др.

Редуването гласна ~ Ø обхваща само гласните [ъ] и [е]. В единични случаи обаче се наблюдава същото по характер редуване при гласните [и] и [о]: *един* – *една*, *едно*, *едничък*; *бодил* – *бодли*, *медник* – *менци* наред с форма без редуване – *медици*.

Само в един случай *псалом* – *псалми* гласна [о] се редува с Ø. Формата за множествено число *псалми* би могла да се изведе и от форма за единствено число *псалм*, където няма вмъкната гласна. В книжовния език съществува и вариантна форма без редуване – *псаломи*.

РЕДУВАНЕ [ЪР, ЪЛ] ~ [РЪ, ЛЪ]

§ 184. В зависимост от фонетичното обкръжение в различните граматични форми на една дума или при словообразуването гласна [ъ] в

средисловието може да промени позицията си спрямо съгласните [р] и [л]. Тази промяна се определя като метатеза или премятане, а гласната [ъ] в съчетание със съгласните [р, л] като „подвижно ъ“. Основа на редуването е промяната в мястото на гласната [ъ] в съчетание с плавните, за да се избегне струпване на повече съгласни в труднопроизносими групи.

В едни случаи редуването има закономерен характер. Фонетичните причини, които го предизвикват, дават основание то да се разглежда като автоматично и фонетично обусловено. От друга страна, многобройните изключения го определят като характерна особеност и свойство само на определен брой думи. При словоизменението редуването [ър] ~ [ръ] се среща много рядко, а [ъл] ~ [лъ] – нито веднъж. При словообразуването редуването е по-често, но без да е общо и продуктивно и без да обхваща закономерно и постоянно всички случаи.

Редуването [ър, ъл] ~ [ръ, лъ] е важна характерна фонетична особеност на книжовния език спрямо неговите диалекти и спрямо другите славянски езици.

§ 185. В едносрични думи и в крайни срички на многосрични (безсүфиксни) думи се срещат следните случаи:

1. Само съчетания [ръ, лъ] в малък брой думи, които завършват на две шумови съгласни: *кръст, пръст, тълст, тръст, чевръст*. Позицията на гласната [ъ] спрямо [р, л] в основите на тези съществителни се запазва без промяна във всички случаи: *кръст – кръстник, кръстовище, пръст – пръсти, напръстник, тълст – тълстина, чевръст – чевръста*.

2. В едносрични думи, които завършват на една съгласна, мястото на гласна [ъ] спрямо [р] и [л] е трудно да се определи с правило в зависимост от обкръжението и удобството на изговора, тъй като се срещат и двете възможности – 30 случая с [ръ, лъ] и 19 случая с [ър, ъл]:

а) съществителни имена от мъжки род: *бръм, бълф, връх, гълъч, гръб, грък, гръм, кръг, плъх, пръст, пръч, стрък, трън, тръс, хрът; вълк, гърч, дълг, къли, смърч, стълб, сърп, търг, хълм*;

б) съществителни имена от женски род: *връв, гълъч, гръд, жълч//зълч, кръв, плът, скръб, стръв, смърт, четвърт*;

в) прилагателни: *(остро)връх, (дву)връх, пръв; върл, дърт, жълт, твърд, щърб*;

г) други: *дръж, млък, скръц, клъв, клыц, дрън-дрън, (на)дълъж*.

В *бръз – бърз, крът – кърт, щърк – щърк* мястото на гласната [ъ] спрямо [р] е свободно и оформя дублетни форми.

§ 186. В многосричните думи, които съдържат съчетание на гласна [ъ] с плавните съгласни, мястото на гласната се определя от броя на

съгласните, които следват след съчетанието: пред една съгласна се изговаря [ър, ъл], а пред две и повече съгласни – [ръ, лъ]:

зърно – зърнце
кървав – кървник
върхове – връшник

пълня – пълнка
кълвач – клъвна
дългове – дължник

Посочените комбинаторни особености в средисловието на многосрични думи оформят в книжовния език метатезисното редуване [ър, ъл] ~ [ръ, лъ].

Редуването се среща както в граматичните форми на едносрични думи и в образуваните от тях с наставки производни (*гръм* – *гърмя* – *гърмеж*), така и в корени, които не се срещат в едносрични безсуфиксни думи: *върба* – *Връбница*, *вържа* – *връзка*, *дърво* – *дръвник*, *кълбо* – *клъбце*, *влъхва* – *вълшебник*, *гълтам* – *гълтка* и пр.

З а б е л с ж к а. Правилото за редуване на [ъ] в книжовния език е възприето от североизточните български говори. Тъй като развитието на старобългарските сричкотворни (сонатни) [р, л] в българските диалекти не се е извършвало успоредно, едновременно и при единакви условия, днешното състояние в диалектите по отношение на книжовните [ър, ъл] и [ръ, лъ], отбелязвани в старобългарските паметници като *ър*, *ъл*, *ъл*, *ъл*, е доста пъстро. Срв. *сърп*, *сръп*, *срп*, *серп*, *корп*, *вълк*, *влък*, *вук*, *вък*, *влк*, *волк*.

В източните и в някои западни говори чрез нарастване на еровия призвук сричкотворните [р, л] се превръщат в срички [ръ, лъ], в които гласната [ъ] придобива подвижен характер или запазва непроменено своята позиция спрямо съгласните – или само след, или само пред съгласните [р, л]: *гърб*, *гърбав*, *гърбнак*, *мълкна* (Panagюrско, Смолянско, Костурско); *гръб*, *гръбав*, *българе*, *мълча* (Пирдопско, Софийско, Кюстендилско).

Голямо е разнообразието в източните диалекти и при изговора на съчетанията в отделни едносрични думи: *връх* – *върх*, *дълъг* – *дълъг*, *сърп* – *гръп*, *тълст* – *тълст*, *кърф* – *кръф*.

В някои западни и източни говори и днес се срещат сричкотворни съгласни [р, л] изговаряни с лек еров призвук: *брзо*, *врло*, *грп*, *глтам* (Тетевенско, Пирдопско, Трънско, Михайловградско, Ботевградско и др.).

Характерно и самостоятелно развитие в българските диалекти има сричкотворното [л] – заместник [ол]: *волк*, *волна*, *полно*, *солза* (в родопски говори и в крайни югозападни, като прилепския, охридския); заместник [у] (обусловен от предходната лабиална съгласна): *вук*, *вуна*, *пун*, *ябука* (Кюстендилско, Петричко, Самоковско).

§ 187. При промяна на фонетичните условия при формообразуването и при образуването на нови думи от един и същ корен чрез прибавяне на наставки мястото на гласната спрямо плавните се променя според посоченото правило. Редуването обаче се извършва закономерно в малко на брой случаи в сравнение със случаите, където то е възможно, но не става въпреки наличието на необходимите условия.

Редуването [ър] ~ [ръ] при словоизменението се наблюдава в следните случаи:

1. При образуване на определени форми и форми за множествено число на следните съществителни имена от мъжки род:

връх – върхът, върхове
гръб – гърбът, гърбове
грък – гъркът, гърци
гръм – гърмът, гърмове (и гърмове)

По-чести при едносрочните съществителни са случаите без метатеза:
кръг – кръгове, стрък – стръкове, бълф – бълфове, пълх – пълхове, гълч – гълчове, тръс – земетръси, пръч – пръчове, пръчът, трън – тръни, прът – прътове, пръти. В тези случаи действа силно тенденцията да се избягва метатезата чрез уединяване на изговора с изговора на основната форма.

Промяна в позицията на [ъ] спрямо [р] в позиция пред две съгласни имена и във формите *самодръжци, властодръжци* (срв. *самодържец*). Форма *грънци* (срв. *гърне*) е получена от диалектното *гърнец* (стб. *грънъць*).

2. При образуване на форми за множествено число на следните безсуфиксни съществителни имена от женски род:

връв, връвта – върви   кръв, кръвта – кърви
гръд, гръдта – гърди   скръб, скръбта – съкрби
стръв, стръвта – стърви

3. При образуване на определени форми и форми за женски, среден род и множествено число от следните прилагателни:

бръз (и бърз) – бързият, бърза, бързо, бързи
(остро)връх островърхия, островърха
(дву)гръб – двугърбия, двугърба
пръв – първият, първа, първо, първи

4. В спрежението на глаголите редуването се открива при образуване на съкратена форма за повелително наклонение от глагола *държа* – *дръж*, но *дръжте*.

§ 188. При словообразуването, така както и при формообразуването, редуването се извършва само в определени корени, които съдържат съчетанието. Условията за метатеза [ър, ъл] ~ [ръ, лъ] се създават пред две съгласни, когато към основата, която съдържа съчетанието и е обект на редуването, се прибавя наставка, която започва със съгласна, а за [ръ, лъ] ~ [ър, ъл], когато към основата се прибави наставка, която започва на гласна:

бърз – бързам, бързина – бръжко
върв – вървя, навървя, навървен – връвчица
връх – върховен, върхар – връшник
върба – върбалак, върбица – Връбница
въртя – врътна, врътвам
вържа – връзка, връзвам, връзвач
върна – връщам, отвърна, повърна, отвръщам
гръб – гърбав, гърбина, гърбица, гръбнак
гърна – разгърна, обгърна, разгръщам, прегръщам, загърна, прегърна,
загръщам
гръд – гърдест
гълч – гълча, гълчка
гръм – гърмеж, гърмя, гръмвам, гръмлив, гръмотевица, гръмна, гръмо-
отвод, гръмогласен
гърне – гърничар
гълтам – гълтка, гълтна, гълтвам
грък – гъркиня, Гърция, погърча, гърчеене
дърво – дръвце, дръвник, дървар
държа – дръжка, поддържам
дълбок – вдълбнатина
дълг – длъжник
дълъг – дължина, длъжска
жълт – жълтна, жълтея, жълтък
зърно – зърнце, зъренен, зърнест
къркам – кръкна
кърпя – кърпка, кърпене
крът – къртица, къртичина
кълв – кълва, кълвач
кръв – кървав, кървавица, кървя, но обезкървя
кълцам – кълцица
мърдам – мръдна
мръсен – мърся, мръсник
млък – мълча, млъкина, мълчалив, млъквам, замълчавам
обърна – обръщам
пърдя – пръдня, запърдявам, пръдна
пръч – пръчотина, пръча
пръв – пръвак, пръвенство
пълня – пълника, пълнител
път – пътенник
сърдя се – сръдния
съrbам – сръбна, сръбвам

*скръб – скръбен, скръбя
стърв – настървя, настървение
сърбин – сръбски, сръбкина
тръст – изтърся, стърскам, стърся, тръскам, тръсвам
търкам – тръкна
търпя – тръпка
трън – търникоп
хълтна – нахълтам
хвърча – хвъркна, хвърквам, изхвърквам
хълцам – хълцина
црък – църкам, цръкна, цръквам
щрък//щърк – щъркел*

§ 189. Отклоненията от правилото за метатезисното редуване са в две посоки:

- а) групи [ръ, лъ] пред една съгласна вм. [ър, ъл]: *трънак, тръносливка, плъхове, гръмогласен, мръсотия;*
- б) групи [ър, ъл] пред две съгласни вм. [ръ, лъ]: *повърхност, утвърждавам, сълзлив.*

Причините за многобройните отклонения от правилото имат различен характер. В едни случаи те могат да се обяснят с фонетичната позиция, а в други случаи с аналогия и влияния на руски и черковнославянски.

По-характерни изключения се наблюдават в следните случаи:

1. При образуване на производни думи с наставки, които съдържат гласни [ъ, е], редуващи се с *ø*:

*връжен, връхна – върховен
гръден, гръдна – гърдест
дължен, дължна – дължа
кръвен, кръвна – кървав
скръбен, скръбна – скърбя
ябълчен – ябълчна
мъртъв – мъртва*

2. Под влияние на руски и черковнославянски в книжовния език са възприети думи, които не се подчиняват на правилото. В побългарените форми на мястото на руско-черковнославянските гласни [е, о] стои гласна [ъ]: *повърхност* (рус. *поверхность*), *усърден* (рус. *усердний*), *усърдие*, *утвърждение*, *потвърждение*, *оскърбление*, *отвърстие* (и *отверстие*).

3. В глаголи от несвършен вид, образувани с наставка *-вам* от префиксни основи, в които гласната [ъ] се изговаря пред плавната съгласна: *бързам – забързам, избързам, разбързам се, прибъзвам, разгърдя се –*

разгърдвам се; вържа – запържвам, изпържвам; стържа – застъргвам, настъртвам, остъргвам; сърбам – досърбвам (но посръбвам от посръбна); сърдя се – разсърдвам се, обърша – обърсвам, нагърбя – нагърбвам, докърпя – докърпвам, мърдам – замърдвам.

Отглаголните съществителни от несвършените глаголи също запазват мястото на [ъ] пред сонорната съгласна: *изпържване, остъргване, изтърсане, избързване, разсърдане, досърбване, настъргване.*

РЕДУВАНЕ [Й] ~ Ø

§ 190. Редуването [й] ~ Ø се осъществява в две позиции и в следните случаи:

1. Съгласната [й] в краесловието или в позиция пред задна гласна се редува с Ø пред предна гласна на мофремната граница между основа и окончание или между основа и словообразувателен суфикс:

а) в глаголни основи:

*пяя [пѣйъ], пеят [пѣйът] – пееш, пее
стоя [стоїѧ], стоят [стоїѣт] – стоиш, стои, стоеж
мия мият, мияч – миеш
сел, сяят, сяеч [сейѧч] – сееш, сеитба
строя, строят – строиш, строеж, строен*

б) в именни основи:

*славей, славеят [слѣвейът] – славеи
герой, героят, герою [геройу] – герои, героичен
партия, партийо – партии, партиен
бой, бойци – боец*

в) в местоименни основи:

*мой, моят [м旳йът] – мои, моите, мое
твой, твоят – твои, твое
свой, свойски, своят – свои, свое*

2. Съгласната [й] се редува с Ø след съгласна, като преди това я патализира. Редуването се извършва в средисловието при деривация с представки от няколко основи с начални съчетания я, ю [йа, ю]:

*ям, ядеш – подяждам [под'аждам], предястие [пред'астие],
разяждам се, изям от [из+йам] > [из'ам]
яд – разядосам [раз'адосам], изядосам [из'адосам]
явя се, явен – изявление [из'авлѣние], изявявам се [из'авявам се],
предявявам [пред'ав'авам], обявявам [об'ав'авам]
ясен – разясnen [раз'аснѣн], изяснявам [из'асн'авам], обяснявам*

[об'асн'а́вам], разяснителен [раз'аснѝтелен], разясня [раз'асн'и]
 ярост – разярен [раз'арён], разярявам [раз'ар'а́вам]
 юзда – разюздан [раз'у́здан], разюздавам [раз'у́здавам]

Освен в средисловието редуването се осъществява факултативно и на междусловно равнище, в границите на една акцентна дума между предлог и основа с начални съчетания я [йа] и ю [йу], в сложни думи и по-рядко между две самостоятелни думи: сладко от ягоди [слатко от'а́годи], [над'а́мата] над ямата, от яслите [от'а́слите], под Якоруда [под'Акоруда]; камерюнкер [камер'ункер]; висок явор [висок'а́вор], млад юнак [млад'унак].

Редуването [й] ~ Ø в първия случай (*строя~строиш*) се отразява правописно; в останалите случаи се променя само звуковата стойност на буквата я и ю: [йа, йу] ~ ['а, 'у].

РЕДУВАНЕ [С] ~ Ø

§ 191. Приложението на това редуване е ограничено. Наблюдава се на границата между именни основи, които завършват на проходни и преградно-проходни алвеолни и небни съгласни и наставката -ски за образуване на относителни прилагателни:

Русия + -ски	русски > руски
Бургас + -ски	бургасски > бургаски
Витоша + -ски	витошки > витошки

Редуването се подчинява на следното правило: съгласната фонема [с] от наставката -ски се изпуска или се редува с Ø, когато пред нея стои друга съскава или шушкава съгласна и съчетанията [ст, шт]: *Париж – парижски, Кавказ – кавказки, Айтос – айтоски, кофражист – кофражистки, фашист – фашистки, Букурещ – букурещки, червенокръст(eц) – червенокръстки*.

Наред с редуването [с] ~ Ø пред наставката -ски в изходната именна основа се редуват: [г ~ [ж] – Разлог – разложки, Прага – пражски, Волга – волжки; [х ~ [ш] – влах – влашки, чех – чешки; [к ~ [ч] ~ [ц] ~ [ш] – Пазарджик – пазарджишки, юнак – юнашки, войник – войнишки; Костенец – Костенечки, вдовица – вдовишки, Ловеч – ловешки (но Петрич – петрички).

ИСТОРИЧЕСКИ РЕДУВАНИЯ

РЕДУВАНЕ НА ГЛАСНИ В КОРЕНА

§ 192. Същността на редуването днес се състои във възможността гласна в кореновата морфема да се замени с друга гласна или да изпадне, когато от думата се образуват граматични форми или друга дума. Така например в думата *тека* и *ток*, образувани от един и същ корен, се редуват гласните [е] ~ [о], в корена на словоформите *пера* – *прах* – *изпирам* има редуване [е] ~ [о] ~ [и], а в *гоня* – *сган* редуване [о] ~ [а].

Редуването на гласни в звуковия състав на една и съща коренова морфема е една от най-старите фонетични промени в езика. То е свойствено на всички славянски езици. Първоначално редуването е било фонетично обусловено. Извършвало се е по определен начин, който се нарича ст е п е н у в а н е, тъй като в корена на думата са се заменяли взаимно гласни от по-ниска и по-слаба степен с гласни от „по-силна“ и „по-висока“ степен. Промяната е известна още и като отглас (аблаут) и апофония. В зависимост от характера на редуващите се гласни степенуването е било качествено, когато редуващите се гласни са били с различна артикулация (срв. *бєрж* – *съ-бор*, *тєкж* – *въс-токъ*), и количествено, когато са се редували дълги и кратки гласни с една и съща артикулация. Степенуването на гласни е било характерно не само за кореновите морфеми. То се е осъществявало и в окончания, и в суфиксии.

С течение на времето степенуването става морфонологично редуване и започва да функционира в отделните езици като вътрешна флексия (вокална инфиксация) при словоизменението и словообразуването. Покъсно редуването на гласни в корена възниква и в резултат на изравняване и аналогия в смесени основи.

Редуването на гласни в корена на една и съща морфема няма фонетичен характер, защото не е обусловено от фонетичната позиция и от другите фонетични елементи в думата. То е независима спонтанна промяна. Съотношението на гласните в корена днес се свързва преди всичко и главно със значението на кореновата морфема и с нейния граматичен смисъл.

Резултатите от старото редуване на гласни в корена на думите изпъкват ясно при образуване на глаголи и имена и при образуване на несвършени глаголи от свършени в следните случаи.

§ 193. При глаголи и имена, образувани от един и същ корен. Съотношенията на кореновите гласни в тези случаи най-често са следните: гласни [е, и] характеризират изходен глагол, а гласна [о] – безсуфиксно отглаголно съществително и производен (вторичен) глагол или съществително име.

а) Редуване [е] ~ [о]:

бера – сбор, избор, набор, отбор
внеса – внос
дера – раздор
лежа – полог, ложе – сложа
начена – окончание, закон
плета – плот
неса, принеса – принос, приношение – нося
погреба – гроб
река, обрека – пророк, срок, оброк – нароча
стеля – стол
тека – ток, изток, приток, поток, оток – точа

б) Редуване [и] ~ [о]:

бия – бой
вия, повия – вой, повой
гния – гной – загноя
крия – съкровище
лея – лой
ней – песнопоец
ния – водопой – пой – поило
рия – ров – рова

в) Редуване $\emptyset$ (коренова морфема без гласна) ~ [о]:

взра се – взор
извра – извор
запра – запор – отпор
мра, умра – моря
простра – простор

В редица случаи при словообразуването редуванията на гласни в коренови морфеми са многостепенни и изграждат сложни и многочленни редувания: [ъ~е~а] (въртя – вретено – врат, врата, обрат, поврат); $\emptyset$ ~[о~и] (взра се – взор, надзор – надзиравам, умра – мор – умирам,

*простра – простор – простирам); [ъ~е~и] (кълна – клетва – прокли-
нам); ə~[е~а~о] (почна – начена – начало – почин – закон, бера – барам
– събор – брах, извлека – влак, извличам, умра – смърт, умирам – мор);
[и~ъ~у] (дышам – дъх – духам).*

Първоначално ясните съотношения и принципи при редуванията на гласни в корена на думи с развой на езика постепенно се нарушават и затъняват от настъпилите по-късни процеси. В българския език днес се срещат имена, образувани от глаголни основи със запазена нестепенувна гласна, като *пробив – пробивам, допир – допирам, покрив – покривам* (но *покров*), *завивка – завивам, унес – неса* (но *нося*), *весло – вода* и др. Срещат се също така и глаголи, образувани от именни основи с коренова гласна [о]: *неса – принос – нося – веда – вожд – водя, умра – мор – моря* и пр.

§ 194. При образуване на несвършени глаголи от свършен вид. Редуването на гласни в корена на глаголи се среща при образуване на несвършени глаголи с наставка *-а-м* и по-рядко с наставки *-вам, -я-м* от изходни свършени глаголи от I и II спрежение. Слушайте тук са следните:

а) Редуване [е~и]. Гласната [е] в корена на глаголи от I и II спрежение характеризира глаголна основа от свършен вид, а гласна [и] – произходните от нея глаголни основи от несвършен вид:

*изплета – изплитам, заплитам, преплитам, разплитам
изсека, отсека – изсичам, отсичам, насичам, пресичам
прочета – прочитам, разчитам, почитам
разбера, набера, събера – разбирам, намирам, събирам
измета – измитам, смитам, примитам, помитам
одера – одирам, раздирам, съдирам
изтека – изтичам, протичам
напреда, изпреда – напридам, изпридам, допридам
опера – опирам, изпирам, допирам
затреса – затрисам
осмия – осмивам
засмия се – засмивам се, присмивам се, надсмивам се*

В някои глаголни основи едновременно с редуването на кореновата гласна се осъществява в основата и редуване [к~ч] и редуване на палатална с твърда съгласна:

*довлека, извлека – довличам, извлечам, завличам, привличам
изрека, нарека – изричам, наричам
опека – опичам, спичам, изпитчам
съблека – събличам, обличам
намеря – намирам*

*отлетя – отлитам, долитам (долетявам), прилитам, излитам
смеля – смиlam
постеля – постиlam, застиlam*

З а б е л е ж к а. От свършени глаголи от I спрежение с корен -ем- несвършени по вид глаголи се образуват без промяна на кореновата гласна: *взема – вземам, снема – снемам, приема – приемам*. Форми като *приимам, снимам* имат разговорен характер.

б) Редуване [о~а]. Гласна [о] в корена на глаголи от II спрежение характеризира глаголна основа от свършен вид, а гласна [а] – производна основа от несвършен вид:

*затворя – затварям, разтварям, отварям
изгоря – изгарям, прегарям, загарям, догарям
обиколя – обикалям, заобикалям, наобикалям
наклоня, склоня – накланям, скланям, прекланям се
отровя – отравям
уловя – улавям, залавям
разпоря – разпарям
отговоря, разговоря – отговарям, разговарям
нося – донасям
повторя – повтарям
натопя – натапям, разтапям
съборя – събарям
изговоря, проговоря – изговарям, проговарям, договарям
заровя – заравям, изравям, разравям, отравям
обусловя – обуславям, уславям се
скочя – скачам, прескачам
склоня – скланям
благословя – благославям
търколя – търкалям (и търкалявам)*

Редуването се открива и в глагола от I спрежение *помогна – помогам* наред с редуването [н]~ø (вж. § 206).

В някои глаголни основи редуването на кореновата гласна се съпътства с консонантните редувания [д~жд] (нагодя – нагаждам, погаждам, родя – раждам, угодя – угаждам); [г~ж] (наложа – налагам, слагам, разположа – разполагам, сложа – слагам, влагам, възлагам, доловам, залагам, налагам, облагам и др.).

От някои глаголи от свършен вид е възможно да се образуват несвършени по вид глаголи със и без редуване на кореновата гласна: склоня – склаиям и склоням, глобя – глобям. Други глаголи със запазени звукови съответствия между свършената и несвършената основа имат в книжовния език ограничена употреба: *пробода – пробадам?* (диал.), раз-

поря – разпарям, уморя се – умарям се, заколя – закалям (диал.). Тези глаголи от несвършен вид имат по-нови варианти, образувани с наставки *-вам, -явам*, без редуване на кореновата гласна:

*поря, разпоря – разпарям и разпорвам (не разпарвам)
разтопя – разтапям и разтопявам
уморя – умарям и уморявам
проговоря – проговарям и проговорвам
догоря – догарям и догорявам
нагорча – нагарчам и нагорчавам*

в) Редуване *ø-[и]*. Редуването се среща при глаголи от I спрежение – липсата на гласна (*ø*) характеризира глаголни основи от свършен вид, а гласна [и] – производна от нея основа на глагол от несвършен вид, образуван с наставка *-а-м*. Редуването се наблюдава при следните глаголи:

*вра₁, извра – извирам, завирам, увирам, възвирам
вра₂, въвра – завирам, въвирам, навирам, провирам се, свирам се
умра – умирам, замирам, отмирам, примирям
простра – простирам
опра, спра, запра – опирам, спирам, възирам, запирам, напирам,
подпирам
съзра, взра се, презра – съзирам, взирам се, презирам, прозирам*

г) Редуване *[е]~[’а]* (с предходна палatalна съгласна). Редуването се среща между свършени глаголи от I спрежение, образувани с наставка *-и-* и коренова гласна [е], и несвършени глаголи, образувани с наставка *-а-м*. Наред с редуването на кореновата гласна в основите на глаголите се редуват твърда съгласна с мека и *[и]~ø* (вж. § 168).

<i>блесна – бляскам</i>	<i>протегна – протягам</i>
<i>впрегна – впрягам</i>	<i>посегна – посягам</i>
<i>врекна – връккам</i>	<i>седна – сядам</i>
<i>вресна -врясна</i>	<i>сметна – смятам</i>
<i>клекна – кляккам</i>	<i>стегна – стягам</i>
<i>легна – лягам</i>	<i>тресна – тряскам</i>
<i>метна – мятам</i>	

С я се изговарят свършени глаголи *побягна, дялна, бялна се, вдяна, избягна, дяна се, зяпна, мярна се*.

З а б е л е ж к а. Това редуване не се включва в редуването *[’а] ~ [е]*, което се извършва по правилата на „ятовия“ преглас (вж. § 170).

д) Редуване [’а] (с предходна палатална съгласна) ~ [и]. Редуването се среща в префиксни глаголи, образувани от корен -ляз-||-лез-:

вляза – влизам
възляза – възлизам

изляза – излизам
навляза – навлизам

е) Освен посочените редувания, които обхващат закономерно и редовно по-големи групи глаголи, в единични случаи се срещат още и следните ограничени вокални редувания при образуване на несвършени глаголи от свършени:

- [о~у]: *сторя, престоря се – струвам* (от по-старо *сторувам*),
преструвам се
[а]~ø: *ударя – удрам*
[ъ~е]: *прокълна – проклевам*
[ъ~и]: *бъда – бивам*
ø~[и]: *заспя – заспивам*
[й~а]: *дойда – дохаждам и дохождам*

В *донасям*, несвършен вид от *донаса*, е запазен отглас на старата несвършена основа *донаси* с преглас [о] в [а] (срв. *уловя – улавям*). Гласната [е] от първичния глаголен корен *нес-* би трябвало да се редува с [и] (срв. диал. *донаса – донасям*), както *измета – измитам*.

Редуването на гласни в корена при образуване на несвършени глаголи от свършени не е съвременен фонетичен закон. Многобройните случаи, като *уморя – уморявам, проговоря – проговарвам, намокря – намокрям, разходя – разхождам*, показват, че редуването не се осъществява последователно във всички случаи.

РЕДУВАНЕ [К, Г, Х] ~ [Ч, Ж, Ш]

§ 195. Редуването е една от характерните промени в звуковата система на българския език като славянски. Осъществява се от замяната на задноезичните (веларни) съгласни [к, г, х] в края на корен или основа в небни (шушкави) [ч, ж, ш] пред предни гласни [е, и] или гласна [а], заместник на старобългарската ятова гласна (ѣ). Основа на редуването е фонетичният закон, действал още в праславянски и известен като първа палатализация на задноезичните съгласни. Промяната се нарича палатализация, тъй като твърдите задноезични съгласни са се променили в меки в определени фонетични позиции. По същество обаче промяната е била асимилационна – предните гласни, пред които се е осъществява палатализацията, са извествали учленението на велар-

ните към средната част на езика, към небцето, т.е. те са ги онебнявали или палатализирали. С течение на времето съгласните [ч', ж', ш'], получени чрез палатализация, са загубили мекостта си. Поради произхода си обаче те и днес се определят и характеризират като палатализирани и омекчени.

Редуването е характерно и продуктивно в спрежението на глаголите и при словообразуването. При именното словоизменение редуването се среща по-рядко и е непродуктивно.

§ 196. При формообразуването редуването се среща в следните случаи:

1. В звателни форми на имена от мъжки род пред окончание -е: [к~ч] *войник – войниче*, *човек – човече*, *юнак – юначе*, *защитник – защитниче*; [г~ж] – *бог – боже*, *другар – друге* (от стб. *дроугъ*), *съпруг – съпруже*, *носорог – носороже*, *херцог – херцоже*; [х~ш] – *пастух – пастуше*, *патриарх – патриарше*.

Звателните форми на някои имена от мъжки род формално и звуково съвпадат със съответните умалителни съществителни имена: *войник – войниче* (зват.) – *войниче* (умал.). Тенденция в такива случаи е звателните форми да се образуват с окончание -о, за да се разграничават от умалителните съществителни: *защитник – защитнико*, *юнак – юнако*, *юначе*, *войник – войнико*, *войниче*, *идеолог – идеолого*, *монах – монахо*, *монарх – монархо*, *геолог – геолого*.

З а б е л е ж к а. Имената от женски род на -ка, -га, които образуват звателни форми с окончание -е, не променят съгласните [к, г] от наставката и корена: *Радка – Радке*, *Недка – Недке*, *Блага – Благе* (не *Блаже*), *Олга – Олге*.

2. В събирателните форми на две съществителни пред наставка -а: *книга – книжса*, *грък – гърча*.

3. Във формите за множествено число на две съществителни от спреден род пред окончание -и: *око – очи*, *ухо – уши*.

4. В спрежението на няколко глагола от I спрежение с крайна коренова гласна [к, г], като *влека*, *мога*, *облека*, *пека*, *река*, *сека*, *тека*, *тъка* и производните от тях.

а) Във всички форми за сегашно време без формите за 1 лице единствено число и 3 лице множествено число:

влека, влекат – влечеш, влече, влечем, влечете

тъка, тъкат – тъчеш, тъче, тъчем, тъчете

мога, могат – можеш, може, можем, можете

По аналогия на формите за 2 и 3 лице единствено число и 1 и 2 лице множествено число често в разговорната реч се срещат и в 1 лице единствено число и 3 лице множествено число форми с изравнени коренни аломорфи, т.е. с редуване: *печа*, *печат*, *можа*, *можат*, *влеча*, *влечат*.

б) Във формите за минало несвършено време: *пека – пеках, печеше, печахме, печахте, печаха; тека – течах, течех; облека – облечах, мога – можех, река – речех*||*речах, речеше.*

в) Във формите за 2 и 3 лице единствено число на минало свършено време пред окончание -е: *пекох – пече, но пекохме, пекохте; влякох, влече, но влякъл; сякох – сече, но можах – можа, тъках – тъка.*

г) Във формите на сегашно деятелно причастие, минало несвършено причастие, минало страдателно причастие и деепричастията: *пека – пекащ||печещ, пекал||печел, печейки, печен; сека – секач, сечал, сечен, сечейки; влека – влечащ, влечал, влечен, нарека – наречен, облека – облечен.*

д) Във формите на повелително наклонение: *пека – печи, печете; влека – влечи, влечете; сека – сечи, сечете; облека – облечи – облечете; река – речи, речете.*

5. В спрежението на глаголи от I спрежение, които имат в минало време пред гласна -а непалатализирани [к, г], които се редуват с [ч, ж] в сегашната основа пред тематична гласна -е (в 1 лице единствено число -а).

а) В 7 основни глагола с редуване [к~ч]: *бауках – баучи, баучеш; дъвках – дъвчи; плаках, (о)плакан, плакал – плача, мяуках – мяучи, смуках – смучи, сухах – сучи, тъпках – тъпчи.*

б) В три основни глагола с редуване [г~ж]:

*льгах – лъжа, лъжеши
стригах – стрижи, стрижеши
стъргах – стържи, стържеши*

§ 197. При словообразуването редуването се среща в следните случаи:

1. В съществителните имена, образувани със следните наставки:

-а: *дух – душа*

-ага: *юнак – юнага, хайдук – хайдучага*

-ак: *орех – орешак*

-ан вълк – Вълчан, бог – Божан

-ба (стб. -ьба): *другар – дружба, слуга – служба*

-да (стб. -ьда): *враг – вражда*

-е: *булка – булче, байрак – байраче, войник – войниче, вълк – вълче, девойка – девойче, заек – зайче, език – езиче, внук – внуче, калпак – калпаче, ковчег – ковчеже, ухо – уше*

-енце: *око – оченце, бог – боженце, ухо – ушенце, вълк – вълченце*

-ество (стб. -ьство): *бог – божество, юнак – юнчество, монах – монашество, другар – дружество, много – множество, чиновник – чиновничество, работник – работничество, селяк – селячество*

- ец (стб. -ъцъ):** човек – човечец, език – езичец, сняг – снежец, прах – пращец, лук – лучец, пламък – пламъчец, качамак – качамачец.
- ив:** сека – сечиво, сух – сушиво, пека – печиво
- ие (стб. -ніє, -тыє):** бряг – крайбрежие, река – поречие, междуречие, око – междуочие, нога – подножие, нарека – наречие.
- ило:** кръг – кръжило, страх – страшило
- ина:** тих – тишина, широк – широчина, висок – височина, дълбок – дълбочина

З а б е л е ж к а. Съгласните [к, г, х] се запазват непроменени в основи на съществителни пред наставка **-ия**, тъй като гласна [и] в наставката идва от стб. гласна **ы**: бог – богиня, грък – гъркиня, монах – монахиня, поляк – полякиня. Гласната **ы** е преминала в гласна [и], когато законът за първата палатализация вече не е действал.

- ина:** друг – дружина, юнак – юначина
  - ин-ка:** сняг – снежинка
  - ица:** вълк – вълчица, горък – горчица
  - ица (умал.):** река – речица, ръка – ръчица, семка – семчица, градинка – градинчица, муха – мушица, сянка – сенчица, люлка – люлчица, болка – болчица, дъска – дъсчица, книга – книжица
  - ице:** мляко – млечице, но млекце, лик – лицице
  - ище:** търг – тържище
  - ище (увел.):** ръка – ръчище, крак – крачище
  - ка? (стб. -ъка):** белег – бележка, грях – грешка
  - ка (ак||-як + -ка > -ачка):** бедняк – беднячка, веселяк – веселячка, белак – дебелачка, дивак – дивачка, простак – простачка, слабак – слабачка
  - ка (умал.):** дреха – дрешка, тояга – тояжка, внук – внуучка, пътека – пътечка, фабрика – фабричка, мотика – мотичка, книга – книжка, верига – верижка, смях – смешка
  - ка (-ика + -ка > -ичка)):** класик – класичка, математик – математичка, физик – физичка, химик – химичка, медик – медичка, лунатик – лунатичка
  - ле:** книга – книжле
  - ник:** другар – съдружник, дух – одушник, грях – грешник
  - уга:** влека – влечуга
  - янин//анин:** Разлог – разложанин, Казанльк – казанльчанин
2. В прилагателни, образувани от основи, завършващи на веларни съгласни, със следните наставки:
- ен (стб. -ънъ):** мляко – млечен, ръка – ръчен, мъка – мъчен, срок – срочен, порок – порочен, човек – човечен, река – речен, снага – снежен, бряг – крайбрежен, благо – блажен, книга – книжен, грях – грешен, страх – страшен, прах – прашен, въздух – въздушен, смях – смешен

Също и пред разширена наставка -еб-ен: лечебен, учебен.

З а б е л е ж к а. Производните съществителни имена, образувани от прилагателни с наставка -ен||-н-, запазват палатализираната съгласна: книжен – книжар, млечен – млечник, млечност.

-еск (стб. **-ъск-**): ученик – ученически, враг – вражески, работник – работнически, монах – монашески, Разлог – разложски, практика – практически

-ест: топка – топчест, сянка – сенчест, крак – крачест, пъпка – пъпчест, черупка – черупчест, слонка – слюнчест, но пухест, мъхест.

-и: вълк – вълчи

З а б е л е ж к а. Съгласната [к] от основата пред наставка -ски се редува със съгласна [ш], която е получена чрез комбинаторна промяна на [ч] от редуването [к~ч]: чех – чешки, но юнак – юнашки от юнач -ъски > юнашки чрез дисимилация на [ч] пред съгласната [к] (срв. чъто > што), войник – войнишки от войнически. За редуването [с]~ø в наставката вж. § 191.

-ив: горък – горчив, тръпка – тръпчив, боклук – боклучив, отстъпка – отстъпчив, пъпка – пъпчив

-ин: майка – майчин, но кака – какин, снаха – снахин

З а б е л е ж к а. Притежателните прилагателни, образувани с наставка -ин от съществителни имена за лица на -ка, -га, -ха от женски род, не редуват [к, г, х] с [ч, ж, ш]: Радка – Радкин, Марийка – Марийкин, Блага – Благин, Олга – Олгин, Сийка – Сийкин, сваха – свахин.

-ит: белег – бележит

-лив: пясък – песечлив, страх – страшлив (и страхлив), смях – насмешлив, задух – задушлив, прах – прашлив, сполука – сполучлив, око – безочлив, услуга – услужлив, но избухлив

-ък: дълъг – дължък, дължка, дължко, висок – височък, височка, нисък – нисичък, нисичка, черноок – черноочък, черноочка, широк – широчък, широчка

3. При образуване на глаголи най-често от основи на имена, които завършват на [к, г, х]:

а) При глаголи от I спрежение пред наставка -я (2 лице -ееш): глух – оглушен, страх – дострашиш ме.

б) При глаголи от II спрежение пред наставка -я||-а (2 лице -иш):

[к~ч]: знак – знача, китка – кича, мъка – мъча, ръка – връча, лек – леча, грак – грача, лук – подлуча, скок – скоча, вълк – овълча, мрак – помрача, човек – вчовеча и др.

[г~ж]: кръг – обкръжса, кръжа, белег – бележса, жега – нажежса, дълъг – удължса, благ – блажса, много – множса, тъга – тъжса, тревога – тревожса, дълг – дължса

[x~ш]: глух – заглуши, грях – греша, прах – праша, пердах – передаша, търбух – изтърбуши, утеша – утеша, троха – троши, ухо – внуши, плах – плаши, дреха – предреши се, кожух – подкожуши се.

в) При глаголи, образувани с наставка *-асам*: уроки – урочасам, пънка – пънчасам, бълха – бълшасам.

4. При образуване на вторично несвършени глаголи с наставка *-ям*||-ам. Редуването [к~ч] се съпътства от редуването на кореновата гласна: пека – изпечам, тека – изтичам, сека – посичам, иссичам, влека – извличам, повличам, навличам, река – наричам, обричам, изричам.

Редуването се открива и при видовите двойки (*про*)точа – протакам, залоча – залоквам, залокам, сложа – слагам. В тези случаи непалатализираната съгласна е запазена в несвършената основа в позиция пред наставка *-ам*.

5. При въпросителното местоимение: *кой*, *как* – чий.

6. В умалителни наречия, образувани от прилагателни: *висок* – *височко*, *як* – *ячко*, *много* – *множско*, *дълъг* – *дълъжко*.

РЕДУВАНЕ [К, Г, Х] ~ [Ц, З, С]

§ 198. Хронологически редуването [к, г, х] ~ [ц, з, с] се оформя като фонетичен закон в древността по-късно от редуването на веларните съгласни [к, г, х] с небните [ч, ж, ш], т.е. след първата палатализация. Затова промяната на веларните съгласни в алвеодентални в историческата граматика се определя като в т о р а п а л а т а л и з а ц и я.

При втората палатализация промяната на веларните съгласни се е извършвала също пред предни гласни и пред стб. ф, но от друг произход – от праславянски съчетания-дифтонги *oj, *ei. Пред тези гласни веларните съгласни са се произнасяли: [к] в [ц], [г] първоначално в [з] и след това в [з] и [х] в [с].

Редуването на веларните съгласни в алвеодентални съгласни днес се осъществява при формообразуването и словообразуването в най-разнообразно обкръжение и се характеризира с известна продуктивност независимо от някои ограничения.

§ 199. Резултати от това редуване днес се срещат в следните случаи:

1. Във форми за множествено число на съществителни от мъжки род, чито основи завършват на [к, г, х] – пред окончание *-и*: *юнак* – *юнаци*, *полог* – *полози*, *кожух* – *кожуси*.

С най-голяма продуктивност е редуването [к~ц]:

а) в основи на непроизводни и безсуфиксни съществителни: *внук* – *внуци*, *рак* – *раци*, *смок* – *смоци*, *възклика* – *възклици*, *препек* – *препеци*, *навик* – *навици*, *коняк* – *коняци*, *език* – *езици*, *пикник* – *пикници* и др.

б) при производни съществителни, образувани с наставките *-ак*, *-ик*, *-ник*, *-чик*, *-ък*, *-лък*, *-ок*: *любовник* – *любовници*, *грешник* – *грешници*, *доносник* – *доносници*, *докладчик* – *докладчици*, *пламък* – *пламъци*, *рахатък* – *рахатъци*, *гладник* – *гладници*, *жълтък* – *жълтъци*, *белтък* – *белтъци*, *признак* – *признаци*, *чудак* – *чудаци*, *двойник* – *двойници*, *данък* – *данъци*, *мечок* – *мечоци*, *слепок* – *слепоци*;

в) в две съществителни от мъжки род с окончание *-а*: *владика* – *владици*, *патрика* – *патрици*.

Редуването не се извършва, когато основите на съществителните имена завършват на две шумови съгласни, крайната от които е [к]: *випуск* – *випуски*, *отпуск* – *отпуски*, *обиск* – *обиски*, *обелиск* – *обелиски*.

Изключения от редуването има и при съществителни имена, които завършват на сонорна и шумова съгласна [к]: *кепенк* – *кепенци*, *вълк* – *вълци*, *очерк* – *очерци*, *почерк* – *почерци*, *турци* (от турк) *кюнк* – *кюнци*, *по франк* – *франки*, *фойерверк* – *фойерверки*.

При едносични съществителни имена от мъжки род, които означават националности, редуването [к~ч] също не е последователно провеждано: *гърк* – *гърци*, но *трак* – *траки*, *дак* – *даки*, *франк* – *франки*. В редуването участват без изключение съществителните имена, които завършват на *-як||-ак*: *казак* – *казаци*, *помак* – *помаци*, *руснак* – *руснаци*, *торлак* – *торлаци*, *словак* – *словащи*, *прусак* – *прусаци*, *поляк* – *поляци*.

Варианти се срещат при *очерк* – *очерки* и *очерци*, *люляк* – *люляки* (от *люляка*), *люляци*, *шубрак* – *шубраки*, *шубраци*, но само *уроки* (множествено число). Формите без редуване могат да бъдат изведени от формите за женски род *люляка*, *шубрака*.

Варианти в множествено число имат и заетите съществителни имена *большевик* – *большевици*, *большевики*, *меншевик* – *меншевики*, *меншевици*, *мустак* – *мустаци*, *мустаки* (разг. и диал.), *порядък* – *порядки* и *порядъци*.

В случаи като *самоуки* – *самоуци* редуването диференцира смислово и граматически формата за множествено число на съществителното *самоук* – *самоуци* от формата за множествено число на прилагателното *самоук*: *самоуки художници* (ср. *неук* – *неуки*).

Макар и по-ограничено, редуването [г~з] също е продуктивно във формите за множествено число, образувани от непроизводни и производни съществителни от мъжки род с крайно [г]: *враг* – *врази* (арх.), *залог* – *залози*, *полог* – *полози*, *подлог* – *подлози*, *геолог* – *геолози*, *филолог* – *филологи*, *антрополог* – *антропологи*, *булдог* – *булдози*.

Без редуване в множествено число са съществителните *банциг* – *банциги*, *зигзаг*, *изверг*, *дисаги*.

Формите за множествено число *врази* и *бози* от *враг* и *бог* днес се заменят от по-новите форми *врагове*, *богове*.

В редуването участват и съществителни имена с крайно съчетание [рг]: *възторг – възторзи, драматург – драматурзи, хиург – хиурзи, металург – металурзи, парторг – парторзи, но кобург – кобурги, хабсбург – хабсбурги*.

Не участват в редуването съществителните имена, чито основи завършват на [нг]: *дансинг – дансинги, митинг – митинги, пудинг – пудинги, смокинг – смокинги, лозунг – лозунги, лупинг – лупинги, стерлинг – стерлинги, синг – синги, дифтонг – дифтонги*.

Редуването не се среща във форми за множествено число, образувани от едносични съществителни, които означават народности: *гег – геги, фриг – фриги, белги, но варяг – варязи, печенег – печенези*.

Варианти във формите за множествено число се срещат при следните съществителни:

*аницуг – анциуги и анциузи
набег – набеги и набези*

*пробег – пробеги и пробези
печенег – печенеги и печенези*

Редуването [х~с] е ограничено в малко на брой случаи и е непродуктивно: *алманах – арманаси, евнух – евнуси, кожух – кожуси, метох – метоси, монах – монаси, сиромах – сиромаси, стомах – стомаси, търбух – търбузи*.

Не се среща редуване при образуване на форми за множествено число от съществителните *орех, успех, присмех, щрих, жених, продух, триптих, фелах, засух, придъх, полъх, избух, октоих*.

В края на основи пред окончанието *-и* е възможно само съчетание [рх], в което съгласната [х] от съчетанието участва в редуването: *монарх – монарси, екзарх – екзарси, патриарх – патриарси, йерарх – йерарси*.

Съществителни с крайно кореново [х], означаващи националности, като *сих, лех, казах*, не участват в редуването: *сихи, лехи, чехи, казахи*. Изключение: *влах – власи, куцовлах – куцовласи*.

Вариантни форми в множествено число има само съществителното *силях – силяси и силяхи*.

Крайни съгласни [к, г, х] в основи на прилагателни имена се запазват непроменени пред окончанието за множествено число *-и*: *гладък – гладки, дълъг – дълги, сух – сухи, кух – кухи*.

2. Във формите за множествено число на две съществителни от женски род: *ръка – ръце* (стб. **ръцъ**), *нога – ноге* **нозъ**).

Във формите за множествено число на съществителни имена от женски род крайни съгласни [к, г, х] от основата пред окончание *-и*: (от стб. **ты**) се

запазват непроменени: *река – реки, стъпка – стъпки, тояга – тояги, подлога – подлоги, муха – мухи*.

Липсата на редуване във формите за множествено число на съществителни от женски род създава възможност да се разграничават при омонимия форми като *съпрузи* (от *съпруг*) и *съпруги* (от *съпруга*).

3. В колективни съществителни с наставка *-ин-а* и производни от тях съществителни с наставка *-ство*, образувани от наречие и местоимения:

много – мнозина – мнозинство

малко – малцина – малцинство

няколко – неколцина

колко – колцина

4. В стари падежни форми за деятелен и местен падеж: *майка – майце си, бог – бозе* (арх.) Срв. и съчетанието *помози бог* – със стара форма за повелително наклонение единствено число – *помози*.

5. В няколко производни глагола и съществителни с книжовен произход:

*река – порицая, порицавам, порицание, отрицание
подвиг – подвизавам се*

З а б е л е ж к а. В някои от примерите редуването [к~ц], [г~з] е резултат от изместване на артикулацията на веларните под влияние на намиращите се пред веларните съгласни преди старобългарски гласни *и, ъ, ю* или мека сонорна съгласна: *старик – старец* (от стб. *старьцъ*), *княгиня – княз* (от *кънязъ*).

Промяната е настанила на общославянска почва най-късно след втората палатализация и затова се определя като трета палатализация (вж. § 195).

РЕДУВАНЕ [С, З] ~ [Ш, Ж]

§ 200. Редуването е резултат от промяната на проходните алвеодентални съгласни [с, з] в [ш, ж] под влияние на йота (j). Наследени и запазени като резултат от действието на тази промяна са следните основни случаи в съвременния книжовен български език.

1. В сегашните основи на глаголи от I и II спрежение. От първоначални форми **пиc-јж, пиc-јeщ* (и) > стб. *пиcати, пиш*; **маз-јж, маз-јeщ* (и) (> стб. *мазати, мажж*), **каз-јж, лиz-јж, рѣз-јж* (>стб. *рѣзати, режж*), **повыс-јж, искоус-јж* като краен резултат от промяната на [сй, зй] в [ш, ж], настанила още в старобългарски език, има форми *пиша, мажса, лижа, режса, повиша, изкуша*.

Редуването личи, когато формите за сегашно време се сравнят с формите за минало свършено време или с други сродни думи, образувани

от същия корен с непроменени алвеодентални съгласни: *мазилка – мазило – мажа, писание – пиша, мирис – мириша, бърсалка – бършиа*.

Като изходни форми при редуването в глаголното словоизменение се приемат формите за минало свършено време и образуваните от миналата основа глаголни форми, в които кореновата съгласна е етимологически първична и непроменена.

Редуването се наблюдава при следните основни глаголи:

а) от I спрежение:

[*с~ш*]: *брисах – бриша* (диал.); *бърсах – бършиа, мирисах – мириша, (о)пасах – (о)паша, писах, писал, писан – пиша, спресал, спресах, спре-сан – спреща, уйдисах, уйдиша, уйдурдисам – уйдурдиша*

[*з~ж*]: *белязах, белязал, белязан – бележа, близах – близка, вързах – вържса, казах – кажа, каканизах – каканижса, лизах – лижса, мазах – мажса, низах – низжа, рязах – режа, харизах – харижса, чесах – чешса.*

б) В няколко глагола от II спрежение: *нисък – сниша* (срв. и *снизя-вам*), *близо – (до)ближа, изкусен – изкуша, вися – (по)виша*.

Редуването личи и когато се сравнят несвършени глаголи, образувани от съответните им свършени с наставка *-вам*: *облизвам – оближа, нанизвам – нанижса, нарязвам – нарежса, замазвам – замажса, записвам – запиша, разписвам – разпиша*.

Промяната на съгласните [с, з] пред [й] не се открива във всички случаи, където е възможно да се очаква. Срв. *нисък – сниша, близо – доближа, но квас – квася, лес – залеся, къс – скъся, красив – крася, рус – изруся*.

По аналогия на останалите форми за сегашно време редуването е отстранено и при глаголи като *нося* (стб. **ношж**) *носих, возя* (стб. **вожж**), *возии, изкуся, унизи, отразя* и др. По аналогия са образувани и дублетните днес форми *изкуся – изкуша, извися – извиша, принизя – принижса, унизи – унижса*.

2. В глаголи от несвършен вид, образувани от свършени с наставка *-явам (-авам)*:

<i>извися – извишавам</i>	<i>принизя – принижавам</i>
<i>изкуся – изкушавам</i>	<i>изобразя – изображавам</i>
<i>отразя – отражавам</i>	<i>унизи – унижавам</i>

Наред с тия по-стари глаголни форми от несвършен вид, възстановени в българския език по книжовен път от черковнославянски и руски, с променени съгласни [с, з] в [ш, ж] днес се употребяват по-често в ново-

българския форми без редуване: *изкусявам, извисявам, принизявам, унизиавам, изобразявам, отразявам*.

Дублетни форми имат и образуваните от тия глаголи отглаголни съществителни: *изкусяване – изкушаване, извисяване – извишаване, принизяване – принижаване, унизиаване – унижаване*.

3. В отглаголни съществителни на **-ние**, образувани от глаголи от II спрежение, възприети в съвременния книжовен език по книжовен път от черковнославянски и руски език: *изкусих – изкуша, изкушение, нося – приношение, жертвоприношение, въобразя – въображение, унижа – унижение, приглася – приглашение, отразя – отражение, повиша – повишение, възразя – възражение, отношение* (срв. *отнасям*).

4. В отделни думи и форми: *кисна – киша, паса – паша, бърз, бързо – бържко, бърже* (от стб. **бръзје**, сравнителна степен от **бръз**), *веза, въже, високо – свише* (също и в заети от руски език *висши, низши* – стари форми за сравнителна степен от прилагателните *висок, низък*), *кова – кожа, нас – наш, вас – ваш*.

РЕДУВАНЕ [Ц ~ Ч]

§ 201. Редуването се среща главно при словообразуването и съвсем рядко при формообразуването в позиции, сходни с тези, в които се редуват веларни съгласни с небни. Исторически редуването е получено от по-старо първоначално [к], което се е променило по-рано в [ч] по първа палatalизация и в [ц] по трета палatalизация, настанала по-късно: *река – рече – порицание; лик – личен – лице*.

В съвременния книжовен език редуването се открива и се обосновава не от сложните промени, настанали на праславянска основа в миналото и от тяхната хронология, а от възможностите да се съпоставят синхронно форми и думи, образувани от един корен, или от промените в една и съща суфиксна морфема.

1. При формообразуването редуването се среща в звателните форми на три съществителни имена от мъжки род, образувани с наставка **-ец**, пред окончание **-е**: *отец – отче, старец – старче, творец – творче* (остар.).

З а б с л е ж к а. Звателната форма *старче* в съвременния български език се избягва поради омонимия с умалителното съществително *старче*. Предпочитани звателни форми днес са *старецо, творецо*.

2. При словообразуването редуването се наблюдава при производни съществителни, образувани:

а) С наставка *-ар* от съществителни на *-ица*: *граница – границар, баница – баничар, воденица – воденичар, мелница – мелничар, митница – митничар, тъмница – тъмничар, гостилиница – гостилиничар, птица – птичар*. Също и от основи с крайна съгласна [ц] пред наставка *-ар*: *овца – овчар, лайце – лайчар*.

Изключения: *каца – кацар, каруца – каруцар*.

б) С умалителна наставка *-е* от съществителни на *-ица*: *лисица – лисиче, сестрица – сестриче, момица – момиче, птица – птиче, кукувица – кукувиче, гургулица – гургуличе, ластовица – ластовиче, яребица – яребиче, кошница – кошниче*.

в) С наставка *-ество* от съществителни на *-ец*: *отец – отечество, младенец – младенчество, творец – творчество, жрец – жречество, скиталец – скиталчество*.

г) С наставка *-ило* от произвеждащи основи с крайно [ц]: *венец – венчило*.

д) С наставка *-ина* от съществителни на *-ец* и *-ица*: *месец – месечина, царевица – царевичина, мъртвец – мъртвичина, лисица – лисичина, къртица – къртичина, конец – кончина*.

е) С умалителна наставка *-ица* от произвеждащи основи с крайна съгласна [ц]: *деца – дечица, буца – бучица*.

ж) С умалителна наставка *-ка* от съществителни на *-ица* (стб. *ица + ька > -ичка*) *вдовица – вдовичка, воденица – воденичка, каруца – каручка, лъжица – лъжичка, ластовица – ластовичка, птица – птичка, паница – паничка, страница – страницка, частица – частичка, улица – уличка, главица – главичка, свещица – свещичка*.

з) С наставка *-ице* от съществителни на *-це*: *лице – лицице, зрънце – зрънчице, лайце – лайчице, сърце – сърчице, слънце – слънчице*.

3. При производни прилагателни, образувани:

а) С наставка *-ов||-ев* от основи на съществителни на *-ец, -ица, -це*: *слънце – слънчев, врабец – врабчов, кладенец – кладенчов, отец – отчов || отчев, звънец – звънчов || звънчев, черница – черничев, лайце – лайчев*.

б) С наставка *-ен* от съществителни на *-ица, -ец, -ца, -це*: *граница – граничен, седмица – седмичен, жица – жичен, яребица – яребичен, гаубица – гаубичен, краставица – краставичен, гръмотевица – гръмотевичен; месец – месечен, венец – венечен, конец – безконечен, улица – уличен*.

в) С наставка *-ески* от съществителни на *-ец* (*ец + еск > -ечески*): *творец – творчески, борец – борчески, старец – старчески, страдалец – страдалчески, скиталец – скиталчески, владелец – владелчески, доброволец – доброволчески, отец – отчески*.

г) С наставка **-и** (стб. **-ин**) от основи на съществителни от женски род с крайна коренова съгласна [ц]: *овца – овчи, птица – птичи, лисица – лисичи, яребица – яребичи, ластовица – ластовичи, катерица – катеричи, къртица – къртичи.*

д) С наставка **-ин** от съществителни имена на **-ица**: *Ивановица – Ивановичин, Андреица – Андрейчин, Николица – Николчин, кукувица – кукувичин, Богородица – богородичин, царица – царичин, катерица – катеричин, къртица – къртичин.*

4. При образуване на глаголи с наставка **-я** след [ч] – **-а** (-иши) от производни основи с крайна съгласна [ц]: *граница – гранича, огранича, немец – понемча, румънец – порумънча, кривулица – кривулича, слънце – осълънча, сърце – насърча, обезсърча.*

РЕДУВАНЕ [СК, ЗГ ~ Щ, ЖД]

§ 202. В основата на редуването е старата промяна под влияние на юта (j) на веларните съгласни [к, г], предшествани от проходни алвеодентални съгласни в съчетания от небни и меки алвеодентални: *с^кj > [шт'], з^гj [жд']*.

Редуването се среща рядко и главно в глаголни основи:

1. В основи на няколко основни глагола от I и II спрежение в сегашно време като резултат от палаталното влияние на [й] върху крайните консонантни съчетания от корена: ***льск-ж с^кa > стб. льштж с^кa > лъщя,** ***глоzг-жж > глождя.** В спрежението на глагола редуването се открива във формите за сегашно време спрямо непроменените съгласни във формите, образувани от миналата основа:

драсках – дращя	поскам – пощя
льсках – лъщя	мляскам – мляща
писках – пищя	дрисках – дрищя
хрусках – хрушя	глозгах – глождя

Ясно изразена в книжовния език е тенденцията това редуване да се отстранява, като се образуват глаголи от III спрежение от аористната основа – *дращя – драскам, глождя – глозгам, хрушя – хрускам, мляща – мляскам, пищя – пискам* – или чрез образуване на форми за минало свършено време без редуване:

глождих || глождах, дращих, пощих, плещих.

При образуване на вторично несвършени глаголи първоначалните непалатализирани съчетания също се възстановяват: *оглозгвам* – *оглождя*, *одрасквам* – *одраща*, *попосквам* – *попоощя*, но *запища* > *запицявам*.

2. Резултати от промяната на съчетанията се откриват и в отделни думи: *пищял*, *пищялка* от стб. **пиштыль** от **пискъль**; *хрущял* (срв. *хрускам*), *вощеница* – *воськ* > стб. **воскъ**, леска – лещак (***лекјак**-).

РЕДУВАНЕ [Т, Д] ~ [ЩТ, ЖД]

§ 203. Редуването е резултат от промяната на алвеоденталните преградни съгласни [т, д] в съчетания от небна и същата алвеодентална съгласна под влияние на йота (j): [ти] > *иц* [шт], [дий] > [жд]. Промяната, която се е извършила още в старобългарски, е една от най-важните отлики на българския език в сравнение с другите славянски езици.

З а б е л с ж к а. Праславянските съчетания *tj, *dj са се развили по различен начин в отделните славянски езици. В руски, украински и белоруски съчетанията имат заместници [ч] и [ж] (*свеча* <* *svetja*, *межа* <* *medja*), в чеш. – [с, ч] (*svece, meze*), в пол. – [с, dz] (*swieca, miedza*), в словен. – [с, j] (*sveca, teja*), в сърбо-хърв. – (Ћ, •) (*svijeha, me•a*) и т.н.

В съвременния български език резултатите от това редуване се откриват в следните случаи:

1. В несвършени глаголи, образувани с наставка **-я-м** (след [шт, жд] – **ам**):

а) от глаголи от II спрежение – [т ~ шт]: *сетя се* – *сещам се*, *пратя* – *пращам*, *платя* – *плащам*, *разклатя* – *разклащам*, *изпатя* – *изпащам*, *наситя* – *насищам*, *усетя* – *усеџам*;

[д ~ жд]: *видя* – *виждам*, *събудя* – *събуждам*, *споходя* – *спохождам*, *родя* – *раждам*, *извадя* – *изваждам*, *наредя* – *нареждам*, *разходя* – *разхождам*, *изградя* – *изграждам*, *обидя* – *обиждам*, *пребродя* – *преброждам*, *прокудя* – *прокуждам*, *обадя се* – *обаждам се*, *изпъдя* – *изпъждам*, *забрадя* – *забраждам*, *оплодя* – *оплождам*, *подсладя* – *подслаждам*, *охладя* – *охлаждам*;

б) от няколко глагола от I и III спрежение: *обода* – *обождам*, *набождам*, *наклада* – *наклаждам*, *доведа* – *довеждам*, *погледна* – *поглеждам*, *разгледам* – *разглеждам*, *зазидам* – *зазиждам*, *изям* – *изядеши* – *изяждам*, *гълтна* – (по) *гълщам* с редуване [н] ~ Ø.

З а б е л е ж к а 1. Глаголи от несвършен вид като *хващам*, *обръщам* са получени от *хвана* и *обръна*. Съчетанието [шт] в несвършените глаголи е от кореновата гласна [т], изпаднала пред наставката **-н-** в глагола от свършен вид: *хвана* (стб. **хватиж** – *хвана*) с редуване [н] ~ Ø, *обвъртна* (срав. *въртя*) *обръна*.

З а б е л е ж к а 2. Условия за промяна на [т, д] в [шт] и [жд] има и във формите за I лице единствено число и 3 лице множествено число сегашно време на глаголи от II спрежение пред окончание **-я**: *платя* [*плат'ъ*], *платят* [*плат'ът*], *смутя* [*смут'ъ*], *сму-*

тят [смут'ът], *видя* [вид'ъ], *водя* [вòд'ъ]. Срв. със старобългарските форми за I лице единствено число **плацж**, **смущж**, **внждж**, **вождж**, получени от **плат-жж**, **вид-жж** с промяна на [ти, дий] в [шт, жд]. В новобългарските форми съгласните [т, д] в I лице са възстановени по аналогия на формите за останалите лица в сегашно време, в които не с имало фонетични условия за промяна: *смутии*, *смути*, *смутим* – *смутя*, *водии*, *водите* – *водя*.

2. В несвършени глаголи, образувани от свършени глаголи от II спрежение с наставка -явам (след [шт] и [жд] -авам), възприети по книжовен път от черковнославянски и руски език: – [т ~ шт]: *смутя* – *смущавам*, *посветя* – *посвещавам*, *защитя* – *защищавам*, *съкратя* – *съкращавам*, *извратя* – *извращавам*, *похитя* – *похищавам*, *осветя* – *освещавам*, *посетя* – *посещавам*, *запретя* – *запрещавам*; [д ~ жд]: *принудя* – *принуждавам*, *победя* – *побеждавам*, *наградя* – *награждавам*, *предупредя* – *предупреждавам*, *убедя* – *убеждавам*, *потвърдя* – *потвърждавам*, *заблудя* – *заблуждавам*, *насладя* – *наслаждавам*, *освободя* – *освобождавам*, *утвърдя* – *утвърждавам*.

Съществува тенденция в съвременния български език съгласните [т, д] в някои от несвършените основи да остават непроменени пред наставка -явам. Това създава възможност в езика да се създават и употребяват паралелни изговорни варианти без смислови различия помежду им като *възмутявам* – *възмущавам*, *въплотявам* – *въплъщавам*, *запретявам* – *запрещавам*, *защитявам* – *защищавам*, *осветявам* – *освещавам*, *прекратявам* – *прекращавам*, *просветявам* – *просвещавам*, *развратявам* – *развращавам*, *смутявам* – *смущавам*, *съкратявам* – *съкращавам*.

Възможни са и несвършени глаголи, образувани паралелно от свършени глаголи с две имперфективни наставки -ям и -явам, като при глаголите, образувани с наставка -явам, редуването не се осъществява:

разплодя – *разплоддам* – *разплодявам*

подсладя – *подслажддам* – *подсладявам*

процедя – *процежддам* – *процедявам*

3. В повече от 150 отглаголни съществителни на -ние, образувани от свършени глаголи от II спрежение, възприети в новобългарския книжовен език по книжовен път от черковнославянски и руски: *рождение* (от стб. **родјеније**), *просвещение* – *просветя*, *смущение* – *смутя*, *прекращение* (остар.), *посещение*, *посвещение*, *предупреждение*, *наслаждение*, *убеждение*, *местонахождение*, *пробуждение* – *пробудя*.

4. В две форми за повелително наклонение: яж от ям, ядеш и виж от видя с изпусната крайна съгласна [д] от съчетанието [жд]. Елизията при изговора на съгласната, която в други подобни случаи също е налице –

дъжд [дъш], *вожд* [вош], *грозд* [грос], в тези форми е и правописно узаконена.

5. Редуването се открива и в отделни думи: *жаден* – *жажда*, *кът* – *къца*, *нудя* – *нужда*, *преда* – *прежда*, *несретен* – *среща*, *водител*, *водя* – *вожд*, *плат* – *плащ*, *светя* – *свещ*, *говедо* – *говежди*, *град* – *гражданин*, *родя* – *рожба* (със загуба на [д] пред [б]), *господин* – рус. *госпожа*.

З а б е л е ж к а. Праславянските съчетания *kt, *gt под влияние на (j) също са се развили в съчетания [шт, жд]:

*pekti > **пешти**, **пекъ** (> *пека*) – пещ (стб. **пешть**)

*rekti > **решти**, **рекъ** > река

*mogti > **мошти**, **могъ** > мога – мощ (стб. **мошть**)

*noktъ > нощ (стб. **ношть**).

В съвременния български език следователно съчетанията [шт, жд] са по произход наследници както на *tj, dj*, така и на *kt, *gt и *sk, * zg.

РЕДУВАНЕ [СТ ~ ШТ]

§ 204. Редуването [ст] ~ щ [шт] се среща ограничено и главно в глаголни основи в случаи, подобни на тези, в които се редуват [т ~ шт], [д ~ жд]. Редуването е получено от промяната на съчетанието [ст] под влияние на йота в щ.

1. В основи на несвършени глаголи пред наставката *-явам* (след щ – *-авам*): *гост*, *гостих* – *гощавам* (също и в образуваните от несвършен глагол *гощаване*, *гощавка*); *простих* – *прощавам*, *прощаване*; *поместих* – *помещавам се*, *кръст*, *кръстих* – *кръщавам*, *кръщаване*, *кръщавка*; *мъст*, *отмъстих* – *отмъщавам*, но без редуване: *опростя*, *опростих* – *опростявам*, *нагостих* – *нагостявам*.

Редуването [ст] ~ щ във формите за 1 лице сегашно време на глаголи от II спрежение пред окончанието *-я* в случаи като *гостя*, *известя*, *постя*, *простя*, *отмъстя*, *прельстя* (срв. стб. форми **гоштъ**, **поштъ** съл., **проштъ** и т.н.) е отменено по аналогия на останалите форми на сегашно време: *гостиш*, *гости*, *гостим* – *гостя* и пр.

При отделни глаголи редуването допуска и вариантни форми, като *отмъщавам*, *отмъщаване* покрай *отмъстявам*, *отмъстяване*; *гостявам* – *гощавам*.

2. В отглаголни съществителни на *-ние*: *простих* – *прощение* (от стб. ***простїєнїјє**), *гост* – *угостих* – *угощение*; *място*, *поместя* – *помещение*, *отмъстих* – *отмъщение*; *кръст* – *кръстих* – *кръщение*.

РЕДУВАНЕ [Б, П, В, М] ~ [БЛ, ПЛ, ВЛ, МЛ]

§ 205. Лабиалните съгласни [б, п, в, м] участват в исторически редувания с групи от съгласни, които се състоят от лабиалната съгласна и [л]: [бл, пл, вл, мл].

Редуването е свързано с промяната на лабиалните съгласни пред палatalната съгласна [й], която е довела до появата на междинна съгласна [л'] поради невъзможност пълно да се осъществи уподобяването на лабиалните съгласни с йотата: Развитият между лабиалната съгласна и йота (j) звук [л'] се е слял с [j] и по-късно в развода е затвърдял: **престъпление > престъпление**.

Промяната е известна като епентеза или вмъкване, а наличието на съгласна [л] в такава позиция като „епентетично л“. В българските диалекти епентетичното [л] изпаднало рано – първо в началото на думата, а по-късно и в средисловието. В началото на думата епентетично л също не е било застъпено последователно.

Редуването не е характерна и типична особеност за българския език. Среща се рядко и в засти по книжовен път от руски и черковнославянски отлаголни съществителни на -ние, и при образуване на несвършени глаголи от свършени.

[б ~ бл]: *оскърбя – оскърбление, уподобя – уподобление, употребя – употребление, забава – забавление, забавлявам, озлобя – озлобление покрай озлобение, приспособя – приспособление.*

[п ~ пл]: *престъпя – престъпление, изкупя – изкупление, подкрепя – подкрепление, постыпя – постыпление, заслепя – заслепление.*

[в ~ вл]: *представя – представление, поздравя – поздравление, явя се – явление, съпротивя се – съпротивление, управа – управление, подавя – давление, удивя – удивление, изготвя – изготвлявам, направлявам, наставлявам, съставя – съставлявам наред със съставям.*

[м ~ мл]: *изумя – изумление, стремя се, стремеж – стремление, уведомя – уведомление.*

Редуването [м ~ мл] се среща по-последователно в производни думи, образувани от земя: земляк, землянка, оземлявам, земляшки. В някои от производните думи редуването отсъства или позволява създаването на дублетни форми: земекопач (рус. землекоп), но землекопен, земетресение, земеописание; оземля, но заземя, земен наред със землен, земемер и землемер, но земемерен.

Редуването се открива и в някои прилагателни на -ен – заемки от руски език: явя – отярен, любя – възлюблен, сабя и сабля – саблен.

РЕДУВАНЕ [Н] ~ Ø

§ 206. Редуването се среща при образуване на несвършени глаголи от глаголи с наставка **-н-**: глаголният суфикс **-н-** от основата се редува с **Ø** пред наставката **-вам**: **бялна се – бялвам се, бликна – бликвам, викна – виквам, гълтна – гълтам, зобна – зобвам, запъна – запъвам, кипна – кипвам, кълвна – кълввам, легна – лягам, мигна – мигвам, погледна – поглеждам, прогледна – проглеждам** (с редуване [д ~ дж]), **потъна – потъвам, свирна – свирвам, седна – сядам, смогна – смогвам, тръгна – тръгвам, чукна – чуквам**.

Глаголите от несвършен вид на **-на** като **бръсна, лепна, кисна, ринна, мръзна, мъкна** също участват в редуването: **шепна – зашепвам, мръзна – замръзвам, бръсна се – забръсвам се**. Покрай **(за)ривам** се от **рина** се употребява и **(за)ринвам**.

Когато съгласната [н] не е глаголен суфикс, тя не отпада при прибавяне на суфикс **-ва-м**: **зина – зинвам, стена – (за)стенвам, жънна – (до)жънва, дожънвам**.

От няколко глагола от свършен вид се образуват несвършени глаголи с различни наставки, съответно със и без редуване [н] ~ Ø:

*напълня – напълвам || напълням
спомня – спомвам || спомням
раздразня – раздразвам || раздразням || раздразнявам
изпразня – изпразвам || изпразням*

РЕДУВАНЕ [Т, Д] ~ Ø

§ 207. Редуването се наблюдава в следните случаи:

1. В 12 основни глагола от I разред на I спрежение, чийто корен завършва на [т] и [д] – пред наставката **-л** за образуване на минало свършено деятелно причастие:

[т] ~ Ø: **чета, четох – чел, мета, метох – мел, плета, плетох – плен.** В глагола **растя** след изпадане на кореновата съгласна [т] при образуване на аористното причастие за мъжки род единствено число се вмъква гласна [ъ], която се редува с **Ø** във формите за женски, среден род и множествено число: **расл > расъл – расла, расло, расли**.

[д] ~ Ø: **бода, бодох – бол, (до)веда, доведох – довел, дам, дадох – дал, клада, кладох – клал, крада, крадох – крал, ям – ядох, ял, преда, предох – прел.**

2. При образуване на несвършени съответствия от глаголите **отида, бъда** – пред наставката **-вам**:

*отида – отивам
бъда – бивам*

ИНТОНАЦИЯ

§ 208. Интонацията е съвкупност от звукови характеристики, които се възприемат като височина, сила и продължителност на тона при произнасяне на думите в изказването. Акустически те се представят съответно като честота на основния тон, интензивност и времетраене. Както фонетиката на думата не се занимава с конкретното съдържание на дадената дума, но се съобразява със съставките на думата и границата между тях, така и фонетиката на изказването не разглежда конкретното съдържание на изказването, но взема под внимание фразите като негови съставки и границите между тях. Интонационната система на езика се осъществява като определено съотношение между тоналните характеристики преди всичко на ударените срички на думите в изказването.

ЕЛЕМЕНТИ НА ИНТОНАЦИЯТА

§ 209. В интонационната система на езика влизат фонологичните признания на думата, които се съотнасят с такива признания на други думи в изказването. За да покажем, че става дума за съотносителни признания между думи, а не за признания на отделни думи, говорим за „фразови признания“ или за признания на „фразова дума“. Различаваме следните фразови признания:

1. Височина или височинен връх – определено тоново съотношение между сричките на думата. Височината е фонологичен признак в т. нар. тонални езици.
2. Регистър на гласа – равнището на гласа, което е нормално за даден индивид или е по-високо или по-ниско от нормалното. Регистърът е друга характеристика на тоновите височини.
3. Ударение – по-силният изговор на една гласна в сравнение с друга гласна. Ударението е фонологичен признак и на българската дума (срв. *потèкло* – *потеклò*).
4. Обща гръмкост на изказването – съотношението по сила на произнасяне между фразови думи. Гръмкостта е пряко свързана с ударението.
5. Дължина – времето за изговаряне на гласна (понякога на съгласна). Дълчината е фонологичен признак в много езици, но не в български.

6. Темп – различната скорост на произнасяне на цялото изречение или съотношението по скорост между части на изречението. Темпът е друга характеристика на дължината на звуковете.

7. Граница (между думи или морфеми) и свързаната с нея пауза – една от характеристиките на цялостната оформеност на думата.

Понеже тия звукови характеристики не съвпадат с фонемните признания на думите, но съществуват едновременно с тях, те обикновено се наричат „суперсегментни“ признания или прозодични признания, или общо интонация.

Приведените интоационни (или суперсегментни) признания могат да се разделят на две подгрупи в зависимост от степента на свързаност с фонологичните признания на думата. Може да се смята, че във фразовата интонация влизат само съотносителните суперсегментни елементи, които поне в един език са елементи от фонологията на думата; но ако в даден език един елемент е пряко следствие от реализирането на друг елемент, първият не влиза във фразовата интонация. В българския език например различното удължаване на гласните може да бъде пряк резултат от ударението или да бъде съзнателно използвано за предаване на съотношението на говорещия. А темпът, с който се произнася една дума, не играе никъде смислоразличителна роля, т.е. не участва в осъществяването на семантиката на думата в нито един език.

Получават се две множества от признания, които имат различна функция в езика:

1. Синтактични интоационни признания, т.е. признания, които различават комуникативните типове изречения и съотношенията по важност между елементите на изказването – височина, ударение и граница (с пауза).

2. Атитудиални интоационни признания, т.е. признания, показващи отношението на говорещия, модално-емоционални признания – регистър, гръмкост, удължаване, темп и емфатично ударение.

Елементите от втората група се използват главно за предаване на отношение на говорещия, докато първите служат за оформяне на една или друга синтактична структура или част от такава структура. Обаче всички елементи от първата група могат да се използват и в атитудиална функция.

Към интонацията в тесен смисъл обикновено се отнасят само синтактичните интоационни признания, т.е. височината, фразовото ударение и паузата. При такова схващане редицата от тонове с различна височина се нарича мелодика, но някои езиковеди не правят разлика между интонация и мелодика, т.е. фразовото ударение и паузата са суперсегментни явления, но не са интоационни елементи.

ФРАЗОВО УДАРЕНИЕ, ПОНЯТИЕ ЗА ФРАЗА

§ 210. Фразово ударение се нарича по-силното ударение в една фразова дума по отношение на ударенията в другите фразови думи в изказването. С помощта на понятието фразово ударение се дефинира понятието фраза – фразата е редица от думи с едно фразово ударение.

Понякога фразовото ударение е при последната дума на фразата и следователно то тогава бележи и края на фразата. В българския език обаче фразовото ударение не е винаги на края и тогава краят на фразата се бележи с пауза или с мелодика: тъй като мелодиката се явява в определени типове или контури, които се реализират винаги в една фраза, краят на мелодичната контура е същевременно и край на фразата. Но някои мелодични контури се оформят в зависимост от мястото на фразовото ударение: по-висок мелодичен връх се явява в ударената сричка на фразовата дума, носеща фразовото ударение. Ето защо определянето на мястото на фразовото ударение води към определяне и на границата на фразата и на свързаната с фразата мелодична фигура.

Фразовото ударение се явява при дадена фразова дума, за да се подчертава важността на нейния смисъл сред останалите смислови моменти в изказването. Смисловата важност на фразовата дума може да зависи или да не зависи от намерението на говорещия да изтъкне даден смислов момент. Когато за говорещия е важен смисълът на цялото изречение, фразовото ударение е задължително при определени лексикално-сингтактични елементи на изказването.

Дума, която е изтъкната заради нейната смислова важност, се нарича **рематична дума** или **рема**. Неизтъкнатите думи са тема или **нерематични думи**. Рематичната дума предава новата информация в изказването с оглед на контекста или ситуацията, но темо-рематичните отношения могат да показват и само съотношения по смислова важност, особено когато цялото изказване предава изцяло нова информация.

МЯСТО НА ФРАЗОВОТО УДАРЕНИЕ

§ 211. Мястото на фразовото ударение и на изразяваната с него **рематичност** се определя от следните фактори, когато не влияят върху намерението на говорещия и контекста:

1. Задължителните пояснения на глагола се изказват с фразово ударение, защото са смислово важни за реализирането на семантиката на дадения глагол. Напр. *Вчера срецинах Иван* на улицата – фразовата дума *Иван* е изтъкната, защото е задължително пояснение на глагола. В някои

конструкции подлогът на изречението е задължителен и затова също носи фразово ударение, напр.: *Боли го глава*.

2. Ако пояснението не е задължително по лексикално-семантични причини, но е представено от съществително (или словосъчетание с опорна част съществително), което е неопределено морфологично, то също привлича фразовото ударение. Напр.: *Направиха кревата от дъски*? Морфологично определени са членуваните имена, а семантично определени са имена и наречия, при които не може да се яви член, напр.: *баша ми, вчера, преди два дни*.

Ако има две неопределени пояснения, тогава и двете се изтъкват интоационно, но второто изтъкване е по-силно. Във всички случаи дотук глаголът също се представя с интоационно изтъкване, както и неговите пояснения, но последното изтъкване винаги е по-силно, ако към глагола няма задължителни пояснения или неопределени изрази, тогава само глаголът се изтъква, напр.: *Той ходи у тях понякога*.

3. Някои думи винаги получават по-силно ударение. Напр.: *Той пак* отиде у тях. Други думи в едни значения са винаги ударени, а в други – винаги неударени. Напр.: *Веднъж* му казах това – т.е. само един път; *Веднъж* му *казах* това – т.. неопределено кога; *Трябва да е там* – т.е. може би; *Трябва* да е там – необходимо е; *Трябва да беше там* – *Трябваше да е там*.

4. По-силното изтъкване при дадена дума или морфема може да зависи от морфологични причини. Например частиците за сравнителна и превъзходна степен обикновено са по-силно ударени: *Той е по-добър от мене*, *Той е най-добре*, *Той по(вече) знае от мене*. Ако в конструкцията участва съюз „отколкото“, формата за степен не получава рематичност: *Той повече обича киното, отколкото театъра*, *Той повече говори, отколкото чете*. Предложното допълнение „от всички“ при превъзходната степен също поема ударението: *Тя е най-добра от всички*. Предложното допълнение при сравнителна степен може да получи ударение, ако пред предлога се употреби съюз *и*: *Тя е по-добра и от него*.

5. Интоационното изтъкване може да има синтаксична причина. В такъв случай обикновено се говори за синтаксична и семантична роля на интонацията.

Общо взето, заповедните и отрицателните форми в изречението, както и местоименните въпросителни форми се отличават с това, че те привличат главното ударение на изречението върху себе си, но поради емфаза ударението може да се яви и при друга дума.

а) Съгласуваното определение към съществителното е по-силно ударено от самото съществително: *бял кон*. По-силно изтъкнато е и наречното определение към друго наречие, напр.: *много добре*.

б) За еднородните части в просто изречение и за еднородните съчинителни изречения важи следното: синтактичната еднородност изиска и еднородно изтъкване, т.е. ако едната част е изтъкната, другата част също трябва да бъде изтъкната, напр.: *Аbonираха го за списанието и за вестника*. При последователно подчинение в рамките на простото или сложното изречение частите също трябва да бъдат еднородно изтъкнати, т.е. еднакво изтъкнати или неизтъкнати, но е възможно отклонение от това правило. Напр.: *Това стана вчера към пет часа*. Изразът *към пет часа*, който е в подчинителна смислова връзка към вчера, може да се изкаже със силата на *вчера* или по-слабо.

в) Ако отрицателната частица е в позиция пред глагола, главното ударение нормално пада върху глагола, но ако е пред друга изреченска част, главното ударение е върху частицата. Напр.: *Той не иска това – Не това иска той*. Последният случай представя съкратен вариант на конструкцията: *Не X, а (но) Y*, т.е. *не това, а друго (иска той)*.

Аналогичен случай имаме в конструкция с наречието *само*: *Той не иска само това – Той не само това иска*. Последният пример е съкращение на израза *Не само X, но и Y*, т.е. *не само това, но и друго (иска той)*. Главното ударение обаче не може да бъде нито при глагола, нито при частицата, когато наречието има ограничително значение. В това значение наречието винаги привлича главното ударение. Напр.: *Той не иска само това*, т.е. всичко друго иска и само това не иска. Възможността да се усилва изтъкването независимо от рематичността на отрицателната частица създава условия за смислови противопоставия между изречения с еднакъв лексикален състав. В следните изречения проблемът също е в различната удареност на наречието: *Това не важи само за вас (а за всички, но и за вас) – Това не важи само за вас (а за всички други, но не за вас)*.

г) В някои случаи мястото на главното ударение е фиксирано или определено от смислови отношения между изреченията. Например в изречения като следните въпросителното значение на конструкцията изиска едно място на фразовото ударение, а заповедното значение изиска друго: *Да не идва Иван? – Да не идва Иван! Да не искаш да те чакат? – Да не искаш да те чакат!!* Мястото на фразовото ударение пак е обусловено от смислово противопоставяне между въпросителни и подбудителни изречения в случаи като следните: *Да не си му я давал? – Да не си му я давал!*

д) Въпросителните местоименни думи, както и думите, след които стои въпросителната частица *ли*, нормално привличат ударението, напр.: *Какво искаш? Искаш ли това?*

Някои от посочените дотук фактори, определящи мястото на фразовото ударение, могат да се явят едновременно в изречението. В такъв случай един фактор има по-голяма изтъкваща сила пред други, но останалите фактори все пак не губят способността си да обуславят интонационно изтъкване, макар че то се проявява по-слабо.

е) Както в състава на простото изречение мястото на фразовото ударение може да бъде лексикално, морфологично или синтактично обусловено при някоя фразова дума, така и в състава на сложното съставно изречение едно изречение може да бъде задължително по-силно или, напротив, задължително по-слабо изтъкнато от друго. Например подчинените изречения за отстъпване, въведени със съюз *щом*, никога не са изтъкнати: *Иди, щом искаш*. Причината за неизтъкването е в смисловото противопоставяне: ако съюз *щом* въвежда темпорално изречение, то трябва да бъде смислово изтъкнато, напр.: *Ще дойда, щом ме извикаш*. Едното или другото значение на съюза се разпознава не само от интонацията, но и по избора на глаголната форма: с темпоралното си значение съюзът изисква свършен вид на глагола, т.е. действието винаги се представя като завършено, дори ако глаголът е в сегашно време.

Подчинените изречения, въведени със съюз *понеже* или *тъй като*, не са задължително рематични и, значи, рематичността на такива изречения се определя само от желанието на говорещия да представи едно от съизреченията като по-силно изтъкнато (или съответно се определя от контекста).

Винаги са изтъкнати подчинените причинни изречения, въведени със съюз *защото* или *че*, напр.: *Той не взе книгата, защото не му трябва*. Същото важи и за подчинените изречения за цел.

Пак на смисловото противопоставяне се дължи разпределението на изтъкнатостта в изречения като следните: *Той спря да гледа*, т.е. той престана да гледа; *Той спря да гледа*, т.е. той се спря, за да гледа.

Както подчинените за причина, така и подчинените за цел могат да изгубят интонационната си изтъкнатост в конструкции, основаващи се на отношението *Не X, а Y*. Напр.: *Той не взе книгата, защото му трябва – подразбира се а по друга причина*, т.е. не затова я взе; *Той не дойде, за да те види – подразбира се а с друга цел*, т.е. не затова дойде.

Подчинените изречения за степен и следствие също са винаги рематични, напр.: *Пари ще ти дам, колкото искаш. Глухият старец се засмия така сърдечно, че лулата падна от устата му*. Рематични са и изреченията за начин и сравнение: *Войниците спят, както завърнат. Направи го, както трябва*.

Подчинените изречения за време и място са постоянно рематични, ако в главното изречение има съ относителна към съюза дума: *Ще чета*

книгата дотогава, докогато искаш, дотам, докъдето искаш. Иначе такива изречения могат да бъдат рематични или не.

По-точно е да се каже, че както изреченията за място и време, така и изреченията за степен, следствие и начин се рематизират нормално, което се развива на второ място в изказването.

Посочените словоредни особености са важни за определяне и на мястото на логическото ударение, т.е. съществува известна зависимост между поставянето на логическо ударение и постоянната рематичност на думи и форми.

Всяко рематично изречение обаче губи рематичността си, когато се включи в изказването във вметната позиция.

§ 212. Друга група представят изреченията, които могат да бъдат рематични или нерематични. Рематичното противопоставяне при един и същ синтактичен тип има семантична основа: подчинено изречение, което не е задължително рематично или нерематично, има ограничително (рестриктивно) значение, когато е рематично, и неограничително (нерестриктивно), когато е нерематично.

Условните изречения като норма са нерематични независимо от позицията си. Затова всяка удареност върху условно изречение се възприема като специално емфатично усилване.

Рематичността на едно изречение по отношение на друго в състава на сложното показва по-слаба зависимост от контекста в сравнение с рематичността при частите на простото самостойно изречение. Едно съ-изречение в сложното може да се прецени изцяло като известно от контекста или зададена информация само ако изцяло или в достатъчно голям степен е повторение на казано преди.

Ако задължителното изтъкване на фразова дума или фраза (равна на изречение) не се основава на смислово-синтактично противопоставяне със задължително неизтъкване, изтъкнатата част може да загуби своята изтъкнатост под действието на т. нар. „контрастно“ (или логическо) ударение.

§ 213. Ударението се нарича контрастно (или логическо), когато с него се изтъква една част вместо друга. Тая семантика се съдържа в конструкцията *X, a не Y*. Контрастното ударение отрича стара информация и утвърждава единствен смислов момент в изказването. Напр.: *Той купи книга*. Това значи, че някой например е питал (с известно съмнение) дали лицето (той) е купило книга или е твърдял, че лицето не е купило книга.

§ 214. Освен приведените случаи на задължително изтъкване на част от изречението или на изречение, с което се определя мястото на фразовото ударение върху дума или върху изречение, вътре в изречението

може да се яви изтъкната фразова дума или фраза, чието изтъкване иначе не е задължително. В такъв случай изтъкването зависи от намерението на говорещия или пък развитието на текста изисква даден смислов момент да се представи с наблягане на неговата смислова важност в текста. Напр.: *Той пристигна вчера*. Наречието придава определеност в смисъла на изречението, което поради това не изисква особено подчертаване. Говорещият обаче иска да посочи, че събитието е станало именно вчера. Тук нямаме случай на контрастно (логическо) ударение, защото говорещият не иска да подчертава този момент за сметка на друг. Наистина в зависимост от контекста такива случаи могат да бъдат резултат от действието и на контрастното ударение. Интонационното различие може да не се прояви фонетически в по-голяма сила или в по-висок мелодичен връх на контрастното ударение, ако контекстът ясно показва, че имаме работа с контрастно съпоставяне – например ако някой е твърдял, че *той* е пристигнал оня ден, думата *вчера* в изречението *Той пристигна вчера* може да се изкаже със същата сила и със същата мелодична височина, каквато се явява и при обичайното съобщително изречение, с което изказваме за пръв път тая информация.

Незадължителното изтъкване на фразовата дума не намалява значимостта на задължително изтъкнатите фразови думи и това е основната разлика между незадължителното фразово ударение и контрастното ударение.

С оглед на казаното дотук понятието фраза може да се дефинира по-точно така: фразата е синтактична конструкция със зададено разпределение на изтъкнатостта в лексикалните единици. Споменатата по-рано дефиниция, че фразата е съвкупност от думи, обединени с едно фразово ударение, не твърди, че мястото на фразовото ударение може да зависи от никакво правило за неговото разпределение във фразата.

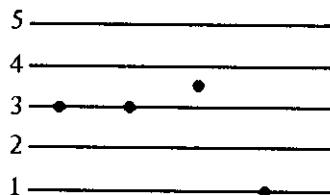
При фразата с повече от една изтъкната част може да се говори за главна изтъкната част или главна рема: тя е последната в редицата от две или повече изтъкнати части.

ИНТОНАЦИОННИ КОНТУРИ

§ 215. Изходните понятия за представяне на интонационните мелодични контури са две: издигане и слизане на тона. от тях може да се изведе и понятието равен тон – като неиздигане и неслизане на тона. Тия три положения на тона се наричат „възлизаша“ (възходяща), „слизаща“ (низходяща) и „равна“ мелодика. Терминът мелодика се използва, за да се уточни, че издигането или слизането на тона в същност представя появя на нов тон, който може да бъде по-висок или по-нисък от предиш-

ния тон или равен с него. Така редицата от тонове оформя една или друга мелодична фигура или контура.

§ 216. Разликата във височината между два тона се нарича интервал. Точната разлика между тоновете (измерена в херци) не е съществена от гледище на езика, тъй като разликата е индивидуална и зависи от качеството на гласа на говорещия. Ето защо разликите в интервалите се показват по-общо като разлики между височинни равнища. Те могат да се представят във форма на петолиние, където на всяка линия се приписва номер: от 1 (ниско равнище) до 5 (най-високото). Записването на мелодичната крива може да не става върху петолинието, а да се записват направо цифрите – под сричките, над тях или до изказването. Например изречението *Той пристигна* може да се представи така:

Той пристигна 3 3+31.

Мелодичната линия започва на средно високо равнище, издига се над средното в ударената сричка на глагола и слиза ниско в края на изказването. ако съединим точките, представени на петолинието, ще получим нагледна картина на мелодичната контура.

§ 217. Контурата се оформя от височините и тоновете в ударените срички на фразовите думи в съществените точки на фразата. Ще наричаме „център“ на фразата ударената сричка на фразовата дума, носеща главното ударение. Тогава съществените точки на фразата са следните: 1) началото на фразата, 2) частта пред центъра (ако главното ударение не е в началото), 3) центърът, 4) частта след центъра. Най-често се записват височините на тоновете само на ударените срички на посочените части на фразата. Но ако централната фразова дума е последна във фразата, а ударената сричка не е последна, трябва да се представи тонът и поне на последната неударена сричка, защото движението на мелодиката в края на фразата има функционална стойност. Така че най-краткият начин да се запише интоационно изречението *Той пристигна* е той: 3 + 31 (полето между цифрите съответства на полето между думите при писане). По-нататък ще се има предвид преди всичко мелодично-то оформяне на фразата.

Съгласно с установените съществени точки на фразата melodиката се представя със следните диференциални признания:

- а) отношение на височинните равнища на началната ударена сричка или на края на фразата към равнището на сричката, носеща фразовото или контрастното ударение;
- б) посока на промяна на тона в края на фразата;
- в) величина на интервалите;
- г) разпределение на ниските и високите тонове във фразата;
- д) характер (стръмност) на слизането от високи към ниски тонове и обратно;
- е) брой на възлизанията към високи тонове в една фраза.

КОНТУРИ НА ФРАЗОВАТА ИЗТЪКНАТОСТ

1. Еднофразови изречения

§ 218 В еднофразовите изказвания се срещат следните основни типове интонационни контури за неемфатични изказвания.

§ 219. Тип 1. Главната изтъкната част се изказва над средно високото равнище (+3), неизтъкнатите части пред центъра се изказват на средно равнище (3), а изказването в края на след централните части стига до ниско равнище (1). Същественото тук е, че интервалът между ударената сричка на главната изтъкната част и края на изказването е увеличен, т.е. разликата е повече от едно равнище. Но ако ударената сричка на централната част е и последна на изказването, нейният тон не слиза на равнище 1, а остава високо, като се придвижва надолу със слабо удължаване (глисандо).

Неударените срички обикновено не са по-високи от предишните, но не могат да бъдат два пъти по-ниски от предишната ударена, ако ударената не е последната ударена сричка на изказването.

Еднакво изтъкнатите фразови думи рядко се представлят с еднакви височини, т.е. равна melodика. Еднаквите тонове обикновено се разпособяват с незначителни фонетични различия.

§ 220. Тип 2. Вторият тип се различава от първия по височинното съотношение между централната и предцентралната (неизтъкната) част. Докато в първия тип центърът не е по-нисък от тоналността на предходното поле, във втория тип той е по-нисък. Тая по-ниска тоналност е свързана с високото начало на фразата. Така общата посока на тоновете е стъпаловидна – от 4 към 1. Например следното изречение може да се изкаже така: *Радомир отпусна юздите на коня 4–4 3 21.*

Както при първия тип, така и тук увеличен интервал може да се яви само на границата между главната изтъкната част и следващата неизтъкната част. Височинното равнище на центъра не е фиксирано – съществено е съотношението с предходните фразови думи, което е форма на снемане (неутрализиране) на изтъкнатостта на централната част. В резултат на това цялото изказване се възприема като изтъкнато поради тоновите височини в предцентралната част.

Общо взето, неударените срички са по-ниски от ударените, но поради общата слизаша линия могат да се окажат и незначително по-високи от следващата ударена сричка в една и съща дума.

§ 221. Тип 3. Характеризира се с невисоко начало със следващо издигане на тона, т.е. крайното издигане е характерна черта на третия тип. Крайното издигане може да се предхожда от монотонна равна мелодика или от незначителни повишавания във всяка сричка до края.

Трите контури могат да се представят така:

Тип 1

Тип 2

Тип 3

С контурни типове 1 и 2 се изказват както прости, така и сложни съобщителни изречения. Тук влизат всички сложни изречения, които се изказват като една фраза, т.е. с един главен височинен връх. Но вторият тип е невъзможен, ако второто изречение в състава на сложното е задължително изтъкнато, тъй като вторият тип е средство за неутрализиране на изтъкването. Например ако изречението *Ще отидеш, защото те канят* бъде изказано като една фраза, тя не може да се оформи по тип 2. Но първият тип не е задължителен за синтактичните типове, които изискват крайната подчинена част да бъде неизтъкната. Напр.: *Утре той ще замине, щом го канят* – изречението може да бъде оформлено по първия или по втория тип.

§ 222. При въпросителните изречения се неутрализира противопоставянето между контурен тип 1 и 2, тъй като двата типа тук се изключват взаимно. Причината за това е мястото на въпросителната дума или думата, за която се пита, които винаги привличат ударението и с това височинния връх. Ако въпросителната местоименна дума или съответно думата, към която се отнася частицата *ли*, е начална за изказването, то задължително се оформя по втория тип, а ако не е в началото – по първия тип. Такова е положението и когато има еднородни части на изречението. Напр.: *Книгата или писмото ще четеш?* – по тип 2.

Въпросителните изречения с частицата *нали* в крайна позиция обикновено се оформят по първия контурен тип, но крайната ударена сричка на *нали* има по-висок тон от предишната неударена, но не е по-висока от тона на последната изтъкната част.

Крайното издигане, характерно за тип 3, се наблюдава в непълни изречения, състоящи се само от една дума поради изпускане на въпросителната местоименна дума или и на глагола. Например, ако очакваме някой да ни донесе книга, можем да го запитаме: *Книгата?* 123 (или 234). Употребата на третия контурен тип зависи от контекстно-сituативни условия. Той може да се яви не само в непълни изречения, но и при пълни изречения в ситуация на досещане. Например, ако искат от нас да познаем с какво ще ни изненадат, можем да питаме: *Намерил си ми ключовете?* – с крайно издигане на ударената сричка или след нея в последната дума.

Функционалната стойност на тип 3 личи най-добре в противопоставяния от следния вид: *A Васко!?* – *А Васко?* Различната мелодика показва и синтактичното различие в двете изказвания: в първия случай изказването има слизаша линия (тип 2) с висок връх и силно ударение при частицата *а* и тогава името е обръщение; във втория случай контурата е възлизаща и най-ниският тон може да бъде при началния съюз *а* тогава името не е обръщение.

§ 223. Интонационното оформяне на подбудителните изречения не се различава принципно от оформянето на въпросителните изречения, тъй като и при подбудителните изречения интонационният връх е предсказуем въз основа на задължителната поява на фразовото ударение в определено място на фразата – обикновено при заповедната форма на глагола. И тук играят роля смислови противопоставяния като следното: *Влез за малко!* Изказано по втория тип, т.е. с високо начало, изречението има неутрално, нормално звучене. Но с първия тип – с мелодичен връх при ударената сричка на *малко* – наблягането очевидно променя смисъла на изказването.

§ 224. Възклициателните изречения се отличават от въпросителните, когато двата типа изречения имат еднакъв синтактичен и лексикален строеж. Например изречението *Колко силна е бурята* се изговаря с висок връх и с ударение при въпросителната дума *колко*, когато е въпросително, но с висок връх и с ударение при следващото прилагателно, когато е възклициателно изречение. Това разпределение не е задължително, но все пак смяната на тия съотношения говори за емфатичност на изказването. Например възклициателното изказване на същото изречение с най-висок връх при *колко* се съпровожда и със силно ударение при следващото прилагателно, с което се осъществява емфазата.

Именните изречения повтарят интоационната система на двусъставните, а до голяма степен това важи и за думите – изречения.

2. Многофразови изречения

§ 225. В рамките на простото изречение съществуват три случая на задължително отделяне на фрази:

- при съкращаване на изречения чрез обособяване, в резултат на което се получава просто изречение;
- при определени видове еднородни части – при свързаните безсъюзно или свързаните със съюз *а* или *но*;
- при въвеждане на вметнати или присъединени части в състава на простото изречение.

В рамките на сложното изречение изреченските граници между съставящите го прости изречения могат да бъдат и фразови граници, но има случаи на задължително заличаване на фразовата граница: границата не се осъществява и сложното изречение винаги се изказва като една фраза, когато съюзът е маркиран съюз, който поради семантично противопоставяне въвежда винаги нерематично (неизтъкнато) изказване, напр.: *Ще затворя прозореца, щом искаш*.

Достатъчно, но не необходимо условие за фонетично реализиране на фразата в българския език е паузата. Фразата в българския език се отделя преди всичко мелодично – чрез реализиране на определена мелодична контура.

За края на контурата на непоследната фраза важи това, което е установено и за други езици и което се нарича „прогредиентен завършък“. Прогредиентният завършък сигнализира, че фразата не е последна, и се изразява с възлизане на мелодиката на неударените срички след последната ударена или на последната ударена сричка. С други думи, тонът в края не слиза на ниско равнище 1. Нениското слизане е същественият признак на некрайната фраза в българския език, който се явява в различни варианти – възлизане, равен тон или само насочване към ниското равнище, без да се стига до него. Могат да се отделят три основни типа погредиентни контури.

§ 226. Тип 4. Четвъртият контурен тип е подобен на първия, защото започва от средно високо равнище със следващо издигане и слизане, но със съществената разлика, че завършъкът на непоследната фраза се оформя с възлизане на тона (прогредиентно), т.е. фразата се оформя с две възлизания на тона. Най-ниският тон преди крайното възлизане може да бъде в последната ударена сричка на фразата или преди нея, т.е.

възлизането може да започне от последната ударена сричка, с което се внася по-голяма изтъкнатост на израза.

§ 227. Тип 5. За разлика от четвъртия тип при петия тип има само едно възлизане – в края. Тонът е най-нисък в последната ударена сричка, ако следват неударени, или в предпоследната, ако последната е ударена. Тоя тип предава неутрални отношения по изтъкнатост, затова и тук има варианти.

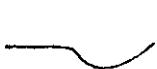
Най-ниският тон може да бъде не при последната ударена сричка, а при ударената сричка на предпоследната фразова дума, т.е. крайното възлизане може да почне по-рано. Друг вариант имаме, когато възлизането започне направо от ударената сричка без предхождащо го слизане на тона. Тогава контурата формално съвпада с контурата от тип 3, но има друга функция.

§ 228. Тип 6. Шестият контурен тип започва, както вторият – с високо начало, но завършва с възлизане и в същност представя комбинация от втория и четвъртия или петия тип. Контурата има един рядко срещан вариант – с високо начало и без издигане на тона в края.

Трите последни типа можем да представим така:

Тип 4

Тип 5

Тип 6

С високото начало на шести тип започват началните обособени части с причастна форма на глагола, а също така разширени части на изречението с начални пояснения на съществителното.

Трите мелодични контури на непоследната фраза могат да се изведат от еднофразовите типове: височинният връх на първия тип се понижава в петия с едно равнище, а слизането след височинния връх на фразата с тип 1 или 2 се заменя с възлизане в тип 5 или 6. Тип 4 се извежда, както тип 5, но се запазва интонационният връх, какъвто е в първия тип, а само слизането се заменя с възлизане.

Прогредиентните типове не са задължителни за непоследните фрази. В българския език всяка фраза, която е обособена част или съобщително изречение, може да се изкаже с първи или втори контурен тип, ако границата е белязана с пауза. Така например и шестият тип рядко се среща в непоследните изречения в състава на сложното от вида: *Мръкваше се, в долищата се спускаше синкава мъгла, по баирите лазеха дълги сенки. Шиbil ясно виждаше две очи, които го гледат, една усмивка, която*

го мами. Единственият показател, че тук имаме работа с непоследна фраза, може да бъде нениското слизане в края на такава фраза.

Синтактичната роля на нениското слизане на тона в края личи при съпоставяне на обособени и присъединени части, когато те са с еднаква синтактична структура – при нениско слизане преди добавената част (фразата) тя е обособена, а не присъединена, срв.: *Падна чудна лятна нощ, прохладна и свежа – Падна чудна лятна нощ. Прохладна, свежа.*

При липса на пауза отделянето на фразата се извършва само с интонационалната контурна и тогава тя е задължително прогресивна в непоследната фраза, ако тя или следващата фраза не са маркирани синтактично като самостоятелни синтактични конструкции, т.е. при началните обособени части на простото изречение.

Изборът на една или друга прогредиентна контура не е обусловен формално-синтактично, но някои синтактични конструкции проявяват предпочтитания.

§ 229. Еднородните безсъюзни изречения с глагол в начална позиция обикновено се изказват с тип 6, напр.: *Върнал се дядото, хванал за ръка детето и рекъл.*

Еднородните части на изречението, отделени като фрази в края на изречението, се оформят с тип 5 или по-рядко с тип 1. Тип 5 е повече наложителен, ако изречението е започнало с тип 2 с край на контурата при първата еднородна част. Все пак това не е винаги така и затова интонирането при еднородните части обикновено се определя по-общо като „изреждаща интонация“.

Завършъкът на изреждащата интонация в българския език може да бъде както слизаш, така и възлизащ, но съществено е еднаквото оформяне на еднородните части. Разбира се, последната еднородна част може да не завърши прогредиентно, както предишните, тъй като съобщителното изречение по начало не завършва прогредиентно, напр.: *Ще ти донеса книги, тетрадки, моливи.* Прогредиентният завършък на последната дума (моливи) подсказва елипса – например на обобщаваща дума *всичко*.

За съюзно свързаните еднородни части еднаквата melodична линия не е задължителна. По-точно казано, когато еднородните части, свързани съюзно или безсъюзно, са поне три, фразите преди последната, а понякога и всички, се оформят с еднаква контура. Това е смисълът на понятието „изреждаща интонация“.

Последните неединствени фрази, т.е. последните фрази в многофразовите изречения, се оформят, както еднофразовите изречения, но съществува едно изменение – в такава позиция вторият контурен тип губи

признака си „високо начало“. В този смисъл можем да говорим за асимилиране на началните тонове на последната фраза към крайните на предишната и за неутрализиране на противопоставянето между тип 1 и 2 в такава позиция.

Началните и некрайните фрази (т.е. средните) често се транспортират в по-ниска тоналност от тоналността на предишната фраза. По-общо казано, принципът е следният: последователно изказани фрази не изговарят с точно еднакви контурни равнища, ако не са от синтактичния тип на еднородните части (изречения). Иначе казано, избягва се интонационният паралелизъм, ако той не е подкрепен от синтактичен паралелизъм (в неемфатично изказване).

Шестият контурен погредиентен тип се среща и в еднофразови изречения – прости или сложни с подчинени за причина или цел от типа: *Той не е пристигнал вчера...* *Аз не те викам, защото ми трябва...* *Аз не те викам, за да се караме...* Прогредиентният завършък на такива изречения подсказва възможното продължение: ...*а още онъ ден*; ...*а по друга причина*; ...*а за друго*. С други думи, употребата на прогредиентна контура в такива формално завършени изречения е на мястото си, защото изречението семантически е незавършено и се основава на конструкцията *Не X (а Y)*.

КОНТУРИ НА ЕМФАТИЧНАТА ИЗТЪКНАТОСТ

§ 230. Емфаза или емфатична изтъкнатост (удареност) е всяко усиливане на ударението – силно изтъкване на една фразова дума (=емфатично или логическо ударение) или усилено изтъкване на цялата фраза.

Емфатичното ударение върху една фразова дума може да бъде контрастно или емоционално, но може да бъде и контрастно-емоционално. Дали емфатичното ударение ще се възприеме или изкаже като контрастно или като емоционално, зависи от съдържанието на изказването и изобщо от намерението на говорещия. Емфатичното изказване на една фразова дума само модифицира приведените шест контури, а не създава нови типове контури.

Формите на контрастната емфатична изтъкнатост съществуват в два основни вида, които се отделят въз основа на отношението между емфатичност и фразова изтъкнатост:

1. Емфазата може да бъде поставена върху фразова дума, която вече е белязана като постоянно изтъкната, или върху дума, която формално е неизтъкната. Контрастната удареност се проявява обикновено по два начина:

а) С по-силно ударение: *Ще дойда утре у вас* (т.е. не днес). Тая форма рядко се използва, защото увеличаването на интензивността е типично средство на емоционалните интонации.

б) С увеличаване на интервала между височинното равнище на изтъкнатата (рематична) сричка и предходните равнища, т.е. с по-голям интервал.

Ако емфатичната централна част е начална за изказването, то задължително ще се оформи по контурен тип 2, но с по-високо начално равнище (с около кварт), а слизането към крайното равнище 1 е стръмно.

Ако емфатичната централна част е в края, нейният тон се издига приблизително толкова, колкото е началната височина на неемфатичен тип 2. Но началото не може да се оформи толкова високо, колкото е в тип 2, защото бихме получили друга контура. Така изказването *Него го видях вчера* може да се изкаже с емфатично ударение в края, напр. така: 3 3 42. Същественото тук е това, че крайната неударена сричка не остава на високо равнище, а се стреми към крайното ниско равнище. Ако ударената сричка е крайна, глисандното слизане на тона в тая сричка е по-силно изразено.

След неемфатична височина обаче не може да има емфатична височина (т.е. увеличен интервал), ако изказването не е емоционално.

Понякога при начална емфатична централна част се забелязва изменение на темпа – изказването става по-бързо до края на фразата. Такова изменение на темпа се наблюдава обаче изобщо при изказване на известни, неизтъкнати елементи в съдържанието на изречението, и то не винаги.

При контрастно ударение простото изречение винаги представя една фраза, но контрастното ударение, разбира се, не може да се яви при постоянно неизтъкнати части на простото или на сложното изречение.

Ако контрастното ударение се яви в последната дума на първата фраза от многофразово изречение, ще имаме завършък с увеличен интервал, който е белег на емфатичност. С други думи, по-голяма височина на тона в края на незавършеното изречение не може да се яви в българския език, ако изречението не е нарочно емфатично.

2. Емфазата може да се яви върху дума, която формално не е белязана като изтъкната при наличие на формално изтъкнати фразови думи, т.е. емфазата може да се яви не при формално белязаните изтъкнати фразови думи. В такъв случай контрастното ударение може да се осъществи фонетично точно както фразовото ударение. Тогава ударението се тълкува като контрастно тъкмо защото не е на очакваното място. Напр.: *Кога ще дойде Иван?* – силата на ударението и височината на тона в последната дума могат да бъдат такива, каквито са при фразовото уда-

рение, но ударението е емфатично, защото не е при въпросителната дума, изискваща фразово ударение.

Лишено от контрастния контекст, емфатичното ударение престава да бъде контрастно, защото губи „отричащия“ семантичен признак. В та-къв случай говорим за емоционално емфатично ударение, което модифицира известните интонационни контури по същия начин, както и контрастното. С други думи, контрастното и емоционалното емфатично ударение се различават функционално, но фонетически може да не се различават.

1. Модално-емоционални контури

§ 231. При модално-емоционалните контури емоционалното емфатично ударение, което може да се яви върху една или върху повече фразови думи, може да участва в оформянето на специални мелодични контури. При тия контури следователно емфатичното ударение никога не е контрастно, а само емоционално, поради което контурите се наричат емоционални. Контурите са модални, когато изменят комуникативния тип на изказването, тъй като внасят израз на одобрение или неодобрение към съдържанието на предишно изказване, което се повтаря.

Докато при неемфатичните контури ниско равнище (1) може да се яви само в края на изказването, но никога преди това, нисък некраен тон е често срещан в модално-емоционалните контури.

Тип 7. Началото на фразата започва с ниско равнище (1), след което мелодиката се издига стръмно на високо равнище (4) със следващо слизане на ниско равнище, ако емфатично ударената сричка не е последна за изказването. Напр.: *Той е пристигнал вчера 1 4 21*. Обаче емфатичното ударение не е необходимо в синтактична форма, в която мястото на ударението е предсказуемо, въпреки че най-високият тон не е на очакваното място. Например с тип 7, но без емфатично ударение, може да се оформи въпросително изречение: *Ще ходим ли на кино? 1 4 21* – където най-високият тон е при въпросителната частица *ли*.

Следващите модално-емоционални типове се характеризират с повече от едно емфатично ударение. Мястото на ударението може да зависи или да не зависи от контекста.

Тип 8. Началото на изказването при този тип е високо, както при втория неемфатичен тип, но следващото слизане е стръмно и тонът достига ниското равнище, след което отново има бързо издигане към високо равнище – малко по-високо от началното – и пак ниско слизане, ако ударената сричка не е последна. Напр.: *Той пристигна вчера 4 1 41*. Този тип е рядък и често се замества от тип 7.

Понякога крайните неударени срички остават на средно равнище, т.е. горният пример може да се изкаже и така: – 4 1 43.

Тип 9. В този контурен тип има симетрично редуване на високи и ниски тонове във всяка сричка, а високите тонове са в ударените срички. Напр.: *Аз те мразя* 3 1 3 1.

Тип 10. Този тип е обратен на деветия: тук също се редуват тоновете, но високите тонове са в неударените срички: *Аз те мразя* 1 3 1 3. Възможно е обаче и крайно слизане на ниско равнище, понякога с удължаване. Удължаването на гласните функционално е еднакво с емфатичното ударение, т.е. внася модалност или емоционалност, но не създава специфична мелодична контура.

Изобщо модифициращите интонационни средства в българския език са следните: интензивност, удължаване, ненисък завършък, смяна на тоналността (на регистъра).

Следните рисунки представят по-нагледно емоционалните контури:

Тип 7

Тип 8

Тип 9

Тип 10

2. Модална употреба на немодални контури

§ 232. Следните четири случая представляват нова употреба на познати контури. Новата им употреба се среща най-често при модални повторения на изказано смислово съдържание и може да се подсила с модифициращите интонационни средства.

Модална употреба има въпросителният тип 3. Типът се явява пак във въпросителни изречения, но за въпроси, с които се иска повтаряне на информация. Напр.: *Как се казваше той?* – с висок завършък; (*Дойде ли Иван?*) – *Кой дали е дошъл?*

Понякога с такъв въпрос се внася неодобрение или несъгласие. Напр.: (*Иван е пристигнал?*) – *Пристигнал?* – с възлизане на тона в края на изказването.

Типовете 4 и 5 също имат модална употреба. Срещат се при повторения пак във форма на въпроси, с които се изказва неодобрение към чутото. Напр.: *Ще идеши ли у тях?* Оформяйки изказването с тип 4 или 5, т.е. с крайно възлизане, говорещият изказва неодобрение към намерението на събеседника.

Ако въпросът се състои само от една дума, удължаването е задължително, за да се оформи фигурата на тип 4. Напр.: *Кой?* – линията се оформя такава, каквато е в централната част на тип 4 (т.е. подобно на тип 6).

Тип 9 се явява при повторения във форма на съобщителни изречения, но в зависимост от това, дали се използва смяната на регистъра или не, се внася различно отношение. Напр.: *Отивате в Смолян!* Изказано по тип 9 в нормалния регистър (т.е. 3 1 3 1), изречението предава недоволство, независимо от това, дали е повторение или свое съобщение от страна на говорещия. Но изказано във висок регистър (т.е. 4 3 4 3), изречението предава одобрително, радостно отношение.

По-особен с въпросът за употребата на интоационните контури при междуметията или лексикализираните изречения, които функционират като междуметия, тъй като в зависимост от интоационната форма се осъществява различно значение на междуметието като непосредствен израз на емоционалното състояние на говорещия. Същото важи и за някои частици.

Когато например междуметието *охо* изразява учудване или подчертаване на отдалеченост във времето или пространството, то се произнася подобно на тип 9: 3143, т.е. както при модалната употреба на тип 9, но тук втората сричка започва със самостойно начало и нейният тон е по-висок от тона на първата сричка. При израз на приятна изненада междуметието обикновено се оформя по тип 6: 32122. Трайността на удължената втора сричка варира различно според настроението.

Сред изреченията, които се изказват като готови лексикализирани изрази, се отделят предимно изреченията с въпросителен строеж: *Как не те е срам!* *Откъде да знам!* *Да не съм луд!* Такива изречения функционират като междуметия, доколкото с тях не се задава въпрос, нито пък се предполага отговор. Обикновено имат постоянна интоационна линия.

ТРАНСКРИПЦИЯ И ИЗГОВОР НА ЧУЖДИТЕ СОБСТВЕНИ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ТРАНСКРИПЦИЯ И ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ

§ 233. Предаването на собствени имена на лица или на географски обекти от писмената система на един език в писмената система на друг език се нарича транскрипция (презаписване). Обект на транскрипцията са освен лични и географски имена названия на автомобили, самолети, кораби (морски, речни и космически), на периодични издания, на фирми, на спортни отбори и др.

Известно е, че в редица страни, чиято писменост е основана на латиницата, чуждите собствени имена се пишат като в оригинала, т.е. там въпросът за правописа на такива имена не се поставя. Това механично изключване в съответния език на чуждите имена поражда обаче въпроса за тяхното правилно четене, който сериозно затруднява обикновения гражданин.

Друг начин за предаване на чуждите имена е транслитерацията, при която чуждото собствено име се предава буква по буква от една азбука на друга – например от латиница на кирилица и обратно, без да се държи сметка за звуковата стойност на буквите. У нас транслитерацията днес има място главно в някои специални области, като паспортните служби, телеграфо-пощенските съобщения, библиотечната работата и др.

За разлика от механичното включване на чуждото име в съответния език и от транслитерацията практическата транскрипция на имената се основава на изговора, а не на писмената форма на чуждото име в съответния оригинал език.

Днес основният принцип на предаването на чуждите собствени имена на българския език е принципът на практическата транскрипция, като се изхожда от правилото да се възпроизвежда по възможност най-точно звуковият състав на чуждите имена със средствата на българския език, а не тяхната писмена форма, срв. напр. Уилям Шекспир (англ. William Shakespeare), Уинстър Чърчил (англ. Winston Churchill), Уелингтън (англ. Wellington), Жан-Жак Русо (фр. Jean-Jacques Rousseau), Ги дьо Монакан (фр. Gui de Moussant), Екс ан Прованс (фр. Aix-en-Provence),

Хайнрих Хайне (нем. Heinrich Heine), *Ницше* (нем. Nietzsche), *Хайделберг* (нем. Heidelberg) и др. Чуждите звукове и звукови особености, които не се срещат в българския език, се предават с най-близки до тях български звукове. Например руската гласна [ы] на български се предава чрез [и] (*Крылов – Крилов*), френската гласна [ю] – [ю] (*Hugo – Юго*), испанското междузъично [ð] – със [с] (*Rodrigues – Родригес*), полските носови гласни [•] [•] се предават на български съответно с [он] и [ен] (или [ом], [ем]) (*D•browski, Cz•stochowa – Домбровски, Ченстохова*) и др.

В нашия език практиката да се транскрибират имената е с дълга традиция – още от времето на Кирил и Методий. Въпреки това през миналия век и в началото на 20 в. понякога превес е имала транслитерацията (а също и преводът). Например през 19 в. се е пищело *Монпелиер* (фр. Montpellier), днес *Монпелие*, *Ливерпул* (англ. Liverpool), днес *Ливърпул*, *Манхестер* (англ. Manchester), днес *Манчестър*, *Херманн* (нем. Hermann), днес *Херман* и др. При предаването на някои чужди имена (предимно гръцки) до Освобождението през 1878 г. се употребяват и букви, които нямат звукова стойност в българския език (напр. *Афина*, *Фива*, *Коринт*). След Освобождението обаче транскрипцията постепенно взема връх, макар че в някои случаи елементи на транслитерацията се пазят сравнително дълго време. Например формите *Оскар Вилде* (англ. Wilde), *Роберт Оуен* (англ. Owen), *Уилям Шекспир* (англ. William), *Уолт Дисней* (англ. Walt Disney) са се употребявали у нас до преди няколко десетилетия, но днес е общоприето да се пише и произнася *Уайлд*, *Оуен*, *Уилям*, *Уолт Дисни*, а формите *Джиковани Бокачио* (ит. Giovanni Boccaccio), *Сенкевич* (пол. Sienkiewicz), *Мицкевич* (пол. Mickiewicz) срещаме понякога и днес наред с вече наложените в широката практика по-нови форми *Джовани Бокачо*, *Сенкевич*, *Мицкевич*. Следователно налице е исторически мотивиран процес, който се проявява особено активно през последните години.

Най-продължително време и с най-голяма последователност някои елементи от транслитерацията се прилагат при имената от английски език, които в миналото нерядко са били възприемани в български не непосредствено от английски, а чрез други езици, на първо място руски. В това отношение борбата между по-старите форми, съдържащи елементи на транслитерация, и по-новите форми, изградени на основата на транскрипцията, продължава и днес и поражда немалко спорове между специалисти и неспециалисти.

ПРАВИЛА ЗА ТРАНСКРИПЦИЯ НА ЧУЖДИ ИМЕНА

§ 234. При транскрипцията на чуждите собствени имена в българския език е наложително да се спазват следните по-важни правила:

1. Не трябва да се нарушават нормите на българския правопис и на българския книжовен изговор. Най-чести грешки, които се допускат в това отношение, са: а) употреба на буквата [ъ] за означаване на мекост на съгласните пред [е] или [и] – *Вини* (фр. Vigny), *Севинье* (фр. Sévigné), *Нъегош* (сърбохърв. * egoš), *Цетине* (сърбохърв Цетине), вм. *Вини*, *Севине*, *Негош*, *Цетине* (известно е, че българският правопис разрешава използването на ь само пред [о]); б) употреба на [й]; след съгласни, напр. *Мийечислав* (пол. Mieczysław), *Хвйездослав* (чеш. Hvězdoslav) вм. *Мечислав*, *Хвездослав*; в) употреба на буквите я и ю след [ж, ч, ш, дж];, напр. *Жюл* (Верн) (фр. Jules), *Жюлиен* (Сорел) (фр. Julien), *Джякомо* (*Пучини*) (ит. Giacomo), *Джюра* (*Якиич*) (сърбохърв * ура) вм. *Жул*, *Жулиен*, *Джакомо*, *Джура*. В посочените случаи българският правопис отразява съществуващото положение във фонетичната система на съвременния български книжовен език, а българският книжовен изговор не допуска мекост на съгласните (без [г, к, х]) пред предните гласни [е] и [и], като не позволява и смекчаване на шушкавите съгласни [ж, ч, ш, дж]. Наистина това не се отнася за някои наши диалекти, в които такава мекост е обикновено явление. Но чуждите имена трябва да се транскрибират на български според нормите на книжовния български език и да се правят в това отношение отстъпки на елементи от диалектната фонетика на е оправдано. По принцип същото се отнася и за употребата на [й] в началото на думите пред гласните [е] и [и]. Но наличието все пак в нашия език на думи (от чужд произход) като *йезуит*, *йерархия*, *йерей*, *йероглиф*, *Йехова*, както и на имена като *поп Йеремия*, *Йена*, *Йемен*, показва, че при транскрипцията се допуска йотация в началото на думата пред гласната [е] (но не и пред [и]). Съобразно с това бихме могли да пишем *Йелоустоун* (англ. Yellowstone), *Йена* (нем. Jena), *Йесперсен* (дат. Jespersen), *Йежи* (пол. Jerzy), *Йедличка* (чеш. Jedlička) и др.; г) не трябва да се допуска употребата на съчетанието [яа] вм. я, напр. *Майами* (англ. Miami), *Вайан* (фр. Vaillant) вм. *Маями*, *Ваян*, тъй като буквата я отбелязва тъкмо това звукосъчетание; д) в краесловието и в средата на думата пред съгласна не се пише [ъ], тъй като в българския книжовен език меки съгласни в такава позиция не се срещат: *Гогол* (рус Гоголь), *Антоколски* (рус. Антокольский), а не *Гоголь*, *Антокольски*; е) чуждите имена с крайни съчетания от шумова и сонорна съгласна, напр. *Лувър* (фр. Louvre), *Сартър* (фр. Sartre), *Гренобъл* (фр. Grenoble), *Бигъл* (англ. Beagle) често се предават на български без

гласната [ъ] в последната сричка, което е в противоречие с изговорната система на нашия език.

2. Двойните гласни и съгласни в чуждите имена по начало се предават на български опростено. Това се дължи главно на факта, че в повечето случаи двойните съгласни са само правописна, а не и фонетична особеност, напр. Алфред дьо *Мюсе* (на френски с две [s] – *Musset*). Но в случаите, когато двойните съгласни в съответния чужд език се изговарят като дълги, за препоръчване е те да се предават и на български като двойни, например в много италиански и арабски имена. Фонетичната система на българския книжовен език допуска употребата на двойни съгласни (макар и само на границата между морфемите) и това създава възможност в българския език да се запазят нюансите на оригиналния език, което не е без значение. В същност двойни съгласни са запазени и в някои български имена от турски произход, напр. *Моллов*, *Телалов*. Удвояването на гласните обаче не е препоръчително главно поради факта, че по дължина българските гласни заемат средно положение между дългите и кратките гласни, срещани в езици с дължина (квантитет), напр. чешки, словашки, сърбохърватски, унгарски и др. Така че, ако удвоим буквено съответната дълга гласна в едно чешко име, напр. *Němcová*, ние не бихме се приближили много до оригиналното звучене на това име, тъй като ще удължим гласната много повече от необходимо. Изключение в това отношение може да се прави по отношение на дългата гласна [и], която на български може да се транскрибира с [ий], напр. *Дийн* (англ. *Dean*), *Лайдз* (англ. *Leads*) и др.

3. Необходимо е в колебливите случаи да се посочва и мястото на ударението в съответното име, което се транскрибира. Това би спомогнало да се избегне неправилното акцентуране от рода на *Виктор Юго* вм. *Виктор Югър*.

4. При транскрипцията е необходимо да се спазват и някои граматични правила, тъй като всъщност се транскрибират отделни дум, а не само звукосъчетания. Това се отнася на първо място до граматичния род. Вече се смята за отживяла практиката женските лични имена, завършващи на съгласна, да се „побългаряват“, като се прибавя към тях гласната [а], напр. *Дениза*, *Ана*, *Роза*, *Жервеза* вм. *Дениз*, *Ан*, *Роз*, *Жервез*. В по-новите преводи такива имена завършват на съгласна – като в оригиналния език. Важен въпрос също е да се въведе еднаквост при предаването на членуваните чужди собствени имена. У нас е наложена практиката такива имена да се транскрибират без определителен член, напр. в названията на географски обекти – *Темза* (*The Temse*), *Рона* (*Le Rhône*), *Хавър* (*Le Havre*), – *Кайро* (*El-Kahira*), *Олт* (*Oltul*) и др.; в имената на весници . *Юманите* (*L'Umanité*), *Монд* (*Le Monde*), *Таймс* (*The Times*) и

др. В това отношение неуместно изключение правят някои названия на арабски вестници и обществени организации, които се транскрибират на български със запазен определителен член, напр. на алжирския вестник *Ел Муджахид*, каирския *Ал Гумхурия*, палестинската организация *Ал Фатах*. В духа на отдавна наложената практика у нас е такива названия да се транскрибират без определителен член.

5. Важна особеност на транскрибирането на сложните и съставните географски имена в българския език от рода на *Рио де Жанейро*, *Шварцвалд* и др. е, че те се предават на български слято или разделено съобразно с начина на изписването им в чуждия език: *Монпелие* (фр. Montpellier), *Шварцвалд* (нем. Schwarzwald), *Монтевидео* (исп. Montevideo), *Ню Йорк* (англ. New York), *Буенос Айрес* (исп. Buenos Aires), *Рио де Жанейро* (порт. Rio de Janeiro). Трябва да се добави, че съединителни чертици между съставките на сложни имена не се пишат: *Екс ан Прованс* (фр. Aix-en-Provence), *Айл ъф Догс* (англ. Isle of Dogs), *Рио Браво дел Норте* (исп. Rio Bravo del Norte), *Унтер ден Линден* (нем. Unter den Linden). Средсловните служебни думи – предлози, съюзи, членове и др., – възлизящи в състава на такива чужди имена, се пишат с малка буква: *Шарл дьо Гол* (фр. Charles de Gaulle), *Едмондо де Амичис* (ит. Edmondo de Amicis), *Леонардо да Винчи* (ит. Leonardo da Vinci), *Унтер ден Линден* (нем. Unter den Linden). Когато обаче пред служебната дума не са употребени други съставки на името, тя се пише с главна буква: *Дъо Гол*, *Де Амичис*.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ НА ЧУЖДИ ИМЕНА

§ 235. При предаването на чужди собствени имена в българския език се прилагат (изцяло или частично) и някои елементи на транслитерацията. Това явление се наблюдава в следните случаи:

1. При традиционно наследени названия от типа на *Лондон* (англ. London), *Вашингтон* (англ. Washington), *Оклахома* (англ. Oklahoma), *Рейн* (нем. Rhein) и др. Когато влизат в състава на названия например на вестници, подобни имена се подлагат на транскрибиране, напр. *Лъндин магазин* (англ. London Magasine), *Нойе райнише цайтунг* (нем. Neue rheinische Zeitung); свр. и *Винер цайтунг* (нем. Wiener Zeitung), но *Виена*, *Еко дьо Пари* (фр. Echo de Paris), но *Париж* и др.

2. В имена от руски език, които се пишат на български, без да се отразява специфичното за руски език „акане“ и смекчаването на съгласните пред [e] и [и], напр. *Ломоносов*, а не *Ламаносав*, *Лермонтов*, а не *Лърмантов*, *Москва*, а не *Маскva*, *Воронеж*, а не *Варонъеж*. Тази практика е с дълга традиция в миналото и се прилага и в други езици.

3. Украински и словашки имена, съдържащи буквосъчетанията *ов*, *ав*, *ев*, *ив* (съответно *ov*, *av*, *ev*, *iv*), при които съгласната [в] (у) се е вокализирала в [у] (и), се пишат на български като в изходния език, напр. укр. *Селезньов*, *Шевченко*, *Довженко* (изговор *Селезньоу*, *Шеученко*, *Доуженко*), словаш. *Prešov*, *Bardejov*, *Liptov* (изговор *Прешоу*, *Байдейоу*, *Липтоу*) се предават на български съответно като *Селезньов*, *Шевченко*, *Довженко*, *Прешов*, *Бардейов*, *Липтов*. По този начин се запазва единство в предаването на аналогичните структури на имената в посочените чужди езици и в българския език. Със същата цел съчетанията [ю, ау, еу] (от по-стари [ов, ав, ев]) в белоруски имена се предават на български с [ов, ав, ев] (не се отразява в белоруското „акане“): *Воронков* (белорус. *Варанку*), *Гаврилюк* (белорус. *Гаурилюк*), *Юрчанков* (белорус. *Юрчанкау*) и др.

4. В съгласие с принципите на транслитерацията звучните и беззвукучните съгласни в чуждите имена се запазват на български непроменени независимо от изговора им в съответния чужд език. Например на български се пише *Вайганд* (нем. *Weigand*) – с [д] накрая, *Зигфрид* (нем. *Siegfried*) – с [г] в първата сричка и с [д] накрая, *Едуард* (англ. *Edward*), *Клод* (фр. *Claude*) и др. (Когато в такива случаи някои съгласни не се изговарят поотделно, едната от тях се изпуска – например пише се *Хумболт* (нем. *Humboldt*), *Вунт* (нем. *Wundt*), *Шмид* (нем. *Schmidt*) (но *Шмид* – нем. *Schmid*) и т.н. Прилагателните от такива названия са съответно *Хумболтов*, *Вунтов*.)

5. Съгласната [р] се изписва на български език и в случаите, когато в съответното чуждо име тя или се заменя с друг звук или пък се „погълъща“ и не се произнася, свр. *Джордж* (англ. *George*, изг. dzə : dz), *Хюбърт* (англ. *Hubert* изг. 'hju : bət), *Райтер* (нем. *Reiter*, изг. tajtə), *Бьорн* (шв. *Björn*, изг. bø:n) и др. По такъв начин се избягва прекаленото отдалечаване от оригинала.

6. Гласната [а] в английски, която в неударена позиция се произнася като [ъ], на български се предава обикновено не с буквата ъ, а с [а], тъй като в същата позиция българската гласна [а] се редуцира към [ъ], т.е. изговаря се приблизително като [ъ], напр. *Джонатан* (англ. *Jonathan*), *Едуард* (англ. *Edward*), *Ричард* (англ. *Richard*), *Оскар* (англ. *Oscar*). Подобно е положението и с предаването на португалските гласни [а] и [о], които в неударено положение се редуцират съответно към [ъ] и [у] – тъй като в българския език е налице същата по тип редукция, не е необходимо португалските неударени гласни [а] и [о] да се предават на български съответно с [ъ] и [у]: формите *Брага* и *Брагъ* (порт. *Braga*), *Порто* и *Порту* (порт. *Porto*, изг. *Portu*) ще се прочетат на български по един и същ начин (или приблизително по един и същ начин), независимо от

това, дали са написани с [а] или с [ъ], съответно с [о] или с [у] накрая. (Срв. и френските имена от типа на *Франсоа* (фр. *François*), *Поатие* (фр. *Poitier*), които на български се предават с [о] (от дифтонга [oi]), а не с [у].

В такива случаи запазването на буквата, която фигурира и в оригинала, е за предпочитане, тъй като по този начин се запазва известна близост между двете форми на съответното название. В това отношение някои автори проявяват понякога престараване и увлечение, като се стремят към крайна „фонетизация“ на чуждото име (употребяват например форми като *Rичърд*, *Rиу де Жанейру* и др.).

В изброените случаи се наблюдава взаимопроникване на транскрипционни и траслитерационни елементи при предаването на чуждите собствени имена на български, т.е. съчетаване на елементи на транскрипцията с елементи на транслитерацията. (Съществуват и други подобни случаи, които тук няма да посочваме.) При имената от славянските езици запазването на елементи от транслитерация (при предаването им на български) обикновено се обуславя и от общите исторически или морфемни особености на български език и на съответните изходни славянски езици (срв. например предаването на руските и белоруските „акави“ форми или на украинската, словашката и белоруската наставка *-ов*). При имената от неславянските езици запазването на транслитерационните елементи се дължи преди всичко на стремежа да се запази известна морфологична и графична близост между имената в изходния език и в български.

Днес у нас се води твърде оживена полемика в печата, свързана главно с предаването на български език на някои английски имена (предимно на по-известни личности и градове). Основна причина за тази полемика е тенденцията някои имена, които са наложени в български с форма, установена въз основа на траслитерацията, да бъдат преобразени съгласно с принципите на транскрипцията.

Фактът, че най-много се спори около транскрипцията на някои собствени имена от английски (а не например от френски или немски) не е случаен. Причината за по-малкото колебание при предаването на френските и немските лични имена се крие в ранното възникване на преводи от тези езици направо от оригинала и, разбира се, в правилната ориентация на преводачите към сравнително точно транскрибиране на имената. Преводите от английски и някои други езици, например скандинавските, в продължение на дълъг период се извършваха предимно чрез руски език. Затова върху предаването на имената от тези езици до голяма степен е наложил свой отпечатък руският начин на транскрибиране, който е съобразен със звуковите особености на руския език и който при това

е в по-слаба степен фонетичен от българския. Например в руски, който не познава звук [ъ], се пише *Байрон*, *Самэрсът Мохэм*, *Роберт Овен* и др. и в миналото нерядко такива названия са били заемани механически от руски в същия или подобен вид, а не според произношението им в английския език. Както отбелязахме, в българския език съществува исторически обоснован процес за фонетично преобразяване на чуждите собствени имена съобразно със законите на практическата транскрипция и на българския книжовен изговор. Това довежда до поява в езиковата практика на по-нови форми, съобразени в по-голяма степен с изговора в изходния език. Така днес в български наред с по-старите форми *Байрон* (англ. Byron), *Валтер Скот* (англ. Walter), *Исак Нютон* (англ. Isaac Newton), *Дарвин* (англ. Darwin), *Фолкнер* (англ. Faulkner), *Велингтон* (англ. Wellington), *Лондондери* (англ. Londonderry) и др. се появиха и форми като *Байрън*, *Уолтър Скот*, *Айзък Нютон*, *Фолкнър* (и *Фокнър*), *Уелингтън*, *Лъндънери*, които все повече се налагат. Когато подобно “дефонетизиране” се прилага към имена, вече установени и популяризирани сред обществеността с една форма (която съдържа повече елементи на транслитерация), фонетичните промени създават смущения и дразнят широките среди. Ето защо правилно е становището, че в такива случаи трябва да се проявява умереност и че имената на известни личности и на географски обекти, навлезли отдавна в българския език, не трябва да се преобразяват съгласно с принципите на транскрипцията. Всички нововъзприемани в езика чужди имена обаче е необходимо да се транскрибират, въпреки че това, от една страна, понякога довежда до употреба на необичайни и непривични за българския език звукосъчетания и буквосъчетания (срв. напр. *Голзуърди*, англ. Galsworthy) и въпреки че, от друга страна, това в някои случаи създава двойни български съответствия на една и съща чужда форма, напр. *Георг Стефенсон* (англ. George Stephenson), – откривателят на парната машина – и *Джордж Стивънсън* – име на наш съвременник.

§ 236. Въпросът за избор между транскрипция и превод на чуждите собствени имена, както вече отбелязахме, е решен в полза на транскрипцията. През Възраждането, пък и по-късно, понякога превес е имал и преводът – срв. напр. заглавието на повестта на Бернарден дьо Сен Пиер “Павел и Виргиния” (на фр. Paul et Virginie), установено у нас с такава форма още от А. Гранитски. Днес обаче никой не би предал напр. френското име *Жорж* или англ. *Джордж с Георги*. Това се отнася както до собствените лични и географски имена, така и до названията на весници и други периодични издания. Пише се напр. *Юманите*, *Таймс*, *Вестфалише рундшау*, *Джумхуриет* и др. Днес преводът се прилага (като наследство от миналото) главно при прозвища на исторически лич-

ности – *Ричард Лъвското сърце*, *Пипин Къси*, *Йоан Безземни* и др. Тази практика в същност е международна. Например името на английския крал *Йоан Безземни* (на англ. Joan Lacklend) в руски се предава *Йоанн Беземельный*, на френски Jean sans Terre, на немски Johann ohne Land и др. Но и тук липсва последователност (напр. името на *Фридрих Барбоса* не се превежда *Фридрих Червената брада*). Тук е уместно да допълним, че имената *Людовик* и *Хенрих* като имена на редица френски крале в български (и в руски) език не са възприети с френското им произношение – съответно *Луи* и *Анри*, – въпреки че имената на други френски крале – *Луи Филип* и *Луи Наполеон* – са проникнали у нас с френски изговор. Дългата традиция в употребата на посочените имена обаче не позволява те да бъдат тепърва променяни. В по-редки случаи превеждането се наблюдава и при някои географски или други обекти, напр. *Нос Добра надежда* (превод на английското Cape of Good Hope), *Айфеловата кула*, *Триумфалната арка* и др. Днес обаче географските названия, които сега навлизат в езика ни, не се превеждат. В същност превеждането в такива случаи по принцип е изоставено твърде отдавна – да си спомним за имената *Рио да Жанейро*, *Буенос Айрес*, *Рио Негро*, площад *Етоал* в Париж и др., които никой на се е опитал да наложи в нашия език като *Януарската река*, *Добър въздух*, *Черната река*, площад *Звезда*.

§ 237. В по-друга светлина стои въпросът за превеждането на чужди собствени имена в някои художествени произведения в случаите, когато имената на персонажа със своята вътрешна форма играят характеризираща функция. Понякога в такива случаи (главно при преводи от славянски езици) се допуска заменяне на чуждото собствено име със стилистично еквивалентен негов превод, напр. в превода на романа “Сизифов труд“ от Ст. Жеромски името *Запиналски* сполучливо е предадено като *Закопчалски*. По-лесно и по-често се прилага превод на прякори и прозвища, напр. прозвището на героинята на Мопасан *Boule de suif* от едноименния роман сполучливо е преведено като *Лоената топка*. Редовно се превеждат и индиански имена прозвища, напр. *Голямата мечка*, *Дългата ръка*, *Сивия сокол* и др. Но и в художествената литература надделява транскрипцията, а не преводът. Днес напр. прозвището на героя на Мопасан *Бел Ами* вече не се предава като *Хубавичкия приятел*, както е в един от първите преводи на романа на български. В по-ранните преводи на романа “Сияйна зора“ от Джек Лондон прозвището на главния герой беше предадено пък като *Сънчицето* или *Сияйна зора*. В новите издания то правилно е оставено *Бърнинг Дейлайт*, като под линия е дадена пояснителна бележка, в която името е преведено на български. Преводът на имената в такъв случай се затруднява и от формални причини, напр. названия като *Сънчице* или *Сияйна зора* звучат твърде не-

обичайно като мъжки собствени имена. Практиката на частично побългаряване на такива имена е неправилна (напр. испанското собствено име *Хинесильо де Парапиля*, втората част на което е прозвище и означава *Грабителят* – от испанския глагол *pillar* 'грабя' – е предадено в един превод като *Хинесильо де Нагрибильо*).

Във връзка с увеличаването на преводната литература от езиците на някои новоосвободени народи, а също и при превеждането на литература на многоезични държави важен въпрос е да се определи точно какъв е езикът източник на даденото чуждо име, за да може да се възпроизведе най-точно неговият звуков състав в съответния оригинален език. Важно е да се избере внимателно и самият обект на транскрипция, тъй като случаите на преименуване на географски обекти не са редки.

§ 238. Предаването на някои собствени лични и географски имена от славянски произход се отличава с известни особености, свързани с морфологичното оформяне на имената. Тези особености, които са в противоречие с принципите на практическата транскрипция, се дължат на близостта на българския и другите славянски езици. Например руските фамилни имена на *-ский*, *-ный*, *-ний*, които по произход са прилагателни, се приспособяват към морфологичната система на българския език, където съответните прилагателни завършват на [и], а не на [-ий] – *Белински*, *Чайковски*, *Будъони*, *Подгорни* (рус. *Белинский*, *Чайковский*, *Буденный*, *Подгорний*). Тази практика отдавна е установена в нашия език. Тясно свързан с този въпрос е въпросът за транскрибирането на руските женски фамилни имена от типа на *Крупская*, *Вревская*. За да бъдем последователни, би трябвало да пишем тези имена на български без руското краесловие [я]: щом изпускаме [й] от наставката *-ский*, трябва да изпуснем и съответстващото на [й] окончание *-я* от наставката *-ская*. В практиката обаче надделяват формите със запазено *-я*, които са по-близки до оригиналните руски форми. Това до голяма степен се дължи на факта, че с отпадането на *-я* в такива имена се получава по-голямо отдалечаване от оригиналния облик (в сравнение с имената на *-ский*) – изнущка се цяла сричка. При имената от типа на *Кошевая* колебание няма главно защото в случая се запазва единство в предаването на мъжките и женските фамилни имена от този тип: *О. Кошевой*, *Г. Бергевой*, *Б. Полевой* (където [й] не може да отпадне) и *Е. Кошевая*.

Независимо от факта, че при предаването на руските фамилни имена на *-ский* или на *-ный*, *-ний* [й] отпада, правилно е руските лични имена от типа на Юрий да бъдат предавани на български в непроменен вид (с [й] на края) – *Юрий*, *Георгий*, *Инокентий*, *Василий*. За разлика от нашите фамилни имена на *-ски* (които в български са винаги без [й] на края), някои лични имена от посочения тип (удължени с [й] са присъщи и на

българския език, и то не само като лични имена на исторически личности (*Методий, Евтимий, Паисий, Софроний*), но понякога и като имена на наши съвременници, напр. *Евгений*.

В съставни географски имена от славянски произход, изградени от прилагателни и от разбираеми нарицателни съществителни, първата част (прилагателното) също се приспособява към морфологичната система на български език, а втората част (съществителното), ако не се покрива изцяло със съответната българска дума, се превежда и се пише с малка буква – напр. *Гусинско езеро* (рус. *Гусинское Озеро*), *Пински блата* (рус. *Пинские Болота*), *Свърлишки планини* (сърбохърв. *Сврлишке планине*), *Бели води* (сърбохърв. *Беле воде*) и др.

Необходимо е да се отбележи, че някои чужди имена изобщо не подлежат на транскрибиране. Това са преди всичко имената на някои широко известни географски и политически обекти (столици, големи градове, държави, области и др.) и производните от тях прилагателни – напр. *Париж* (фр. Paris), *Рим* (ит. Roma), *Виена* (нам. Wien), *Копенхаген* (дат. Kjøbenhavn), *Англия* (англ. England), *Франция* (фр. France), *Бавария* (нем. Bayern), *парижки, римски, неаполитански* и др. Тези имена, които по една или друга причина отдавна са навлезли в нашия език именно с такава форма (названието *Rim* се употребява още в старобългарски), се отличават от оригиналните названия. Някои автори изказват мнение, че такива имена постепенно трябва да бъдат променени и съобразени с оригиналните. Теоретически тези автори са прави, тъй като подобна промяна е в духа на възприетите у нас прогресивни принципи на транскрипцията на имената. Да се мисли обаче за някаква фонетично преобразяване на такива названия, особено на имената на столици и държави и на производните от тях, е нереалистично и практически неосъществимо. Тези имена и занапред ще останат такива в нашия език. По отношение на по-известни географски обекти възможност за фонетично сближаване с оригиналния изговор все още съществува при названия като *Венецуела* (ит Venezuela), *Барселона* (исп. Barcelona), *Валенция* (исп. Valencia), *Хондурас* (исп. Honduras), които биха могли да се предават съответно като *Венесуела*, *Барселона*, *Валенсия*, *Ондурас*. Не е невъзможно и имената на други чужди градове, като напр. *Кюстенджа*, да се съобразят с произношението в оригиналния език – в случая *Констанца* (рум. Constanța). В още по-голяма степен това се отнася за имената на по-малки и с регионално значение чужди географски обекти.

Не подлежат на транскрибиране и имената на географски обекти от български или чужд произход в съседна на Р България територия, които се употребяват по традиция от българското население: *Воден* (гр. Ede-

са), Лерин (гр. Флорина), Солун (гр. Тесалоники), Гюмюрджина (гр. Комотини), Бистрица (гр. Алиакман), Кушница (гр. Пангеон), Одрин (тур. Edirne), Зайчар (сръбскохърв. Зајечар), Враня (сръбскохърв. Вратње) и др.

Както вече беше отбелоязано, традиционно наследени имена на исторически личности, напр. *Людовик и Хенрих* (фр. Louis и Henri) – имена на френски крале, също не се транскрибират.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИ ИМЕНА С ЛАТИНИЦА

§ 239. Проблеми съществуват не само при предаването на чужди собствени имена на български, но и при обратния процес – предаването на български собствени имена на чужди езици с латиница.

Практиката показва, че българските собствени имена (особено личните и фамилните имена) обикновено се предават по различен начин – съобразно с графичните и звуковите особености на съответния език. Например името *Rачев* се пише (и се пише) *Rachev, Ratchev, Ratschev, Racheff, Ratchef, Ratschef* и т.н. (най-много различия и непоследователности се наблюдават при предаването на т. нар. съскави и шушкави съгласни [с, з, ц] и [ш, ж, ч], на буквите *й, х, ъ, ь* и др.).

Тази практика създаваше (а понякога създава и сега) определени затруднения – особено в телеграфо-пощенските съобщения, в оформянето на различни документи и надписи, в пътеводители, географски карти и други печатни издания за чужденци.

За да се избегнат тези затруднения и да се въведе единство в писането на българските собствени имена с латиница, през 1956 г. Върховният комитет по стандартизация утвърди специално система за латинска транслитерация на българското писмо (която бе включена и в официалния правописен речник на българския език).

При обсъждането на проекта (преди утвърждаването му) се дискутираше особено много върху въпроса, дали предаването на българските думи с латиница трябва да се основава на принципа на транслитерацията, т.е. на замяната на българските букви със съответните латински букви, или българските имена трябва да се транскрибират, като чрез латиницата се възпроизвежда техният фонетичен изговор в случаите, когато българският правопис не е фонетичен, т.е. дали да се пише *Petrof, Žifkof, Plovdiv* или да се пише *Petrov, Živkov, Plovdiv*. Дискутираше се също твърде оживено и върху въпроса, коя практика да се възприеме – практиката в славянско-латинските писмености (чешка, словашка, хърватска, словенска, полска) или практиката в романските и германските езици. Беше решено, че предаването на българските думи с латиница тряб-

ва да се основава на принципите на транслитерацията, като всяка латинска буква, съответстваща на определена българска буква, се употребява само с една стойност. Реши се също системата за транслитерацията на българското писмо с латиница да се основава на съществуващата практика в славянско-латинската писменост, преди всичко хърватската и чешката – ѹ се предава с *j*, ѵ – *c*, з – *z*, ж – *ž*, (и *sh* главно за телеграфо-пощенските съобщения), ч – *č*, (и *ch*), ш – *š* (и *sh*), х – *h*, ъ – *j*, ъ – *ă*, я – *ja*, ю – *ju* и др., напр. *Пенчев* – *Penčev* (и *Penchev*), *Жеравна* – *Žeravna* (и *Zheravna*), *Йорданкино* – *Jordankino*, *Христов* – *Hristov* и др.

Следователно днес у нас е установена следната система за транслитерация на българското писмо с латиница:

a = a	i = i	p = r	ш = š (šh)
б = b	й = j	с = s	щ = št (šht)
в = v	к = k	т = t	ъ = ă
г = d	л = l	у = u	ь = j
д = d	м = m	ф = f	ю = ju
е = e	н = n	х = h	я = ja
ж = ž (žh)	о = o	ц = c	
з = z	п = p	ч = č (ch)	

Установената система за латинска транслитерация на българското писмо сега е задължителна у нас (макар че в практиката често се срещат отклонения от нея). Тя трябва да се прилага и при предаването на български думи в чуждите езици (с латиница), където сега по начало българските имена и названия се приспособяват към практиката на различните национални писмености.

БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ПРАВОПИС

ПИСМО И ИЗГОВОР. ПРАВОПИС И ПРАВОГОВОР

§ 240 Правописът е система от правила, които установяват писането на думите в даден език с помощта на определена графична система, а конкретно за българския език – с помощта на исторически установена и наследена в готов вид азбучна система.

Правописната система като съвкупност от правила за писмено предаване на елементите на езика е свързана със създаването на книжовни езици и е резултат от нуждата да се създаде обща и единна писмена практика при писменото общуване между носителите на даден език, представен до момента на създаване на общ книжовен език от териториалните си диалекти.

Правописът е най-тясно свързан с писмото, т.е. писмеността, но не може да се отъждествява с него. Писмото или писмеността са системата от графични знаци, с които разполага даден език и които се използват за писмено предаване на устни изказвания, а правописът е suma, съвкупност от съответствия между единичните съставни части на устната и на писмената реч.

Писмото е предназначено за зрително предаване на речта, затова е най-тясно свързано с нея, но те не е самата реч, тъй като служи предимно като „средство за проектиране на речта от една плоскост на възприемане в друга“. Тази смяна на плоскостта при възприемане на речта дава основание да се говори за две форми на езика – устна и писмена, – отличаващи се със свои специфични особености, но обслужващи еднакво процесите на речевото общуване.

Писмеността има огромно значение и незаменима роля в културния живот и в културното развитие на всеки народ. Това определя и извънредно важната роля на правописа, с помощта на който се постига единство и установеност в писмената реч и се осигурява нейното правилно и бързо възприемане. Правописът ръководи условията, при които проптича писменото общуване в рамките на определен език и на определен колектив. Всичко това обуславя социалната функция на правописа. Той е социално възприет след научно установяване на неговите основни положения, има практическа цел и е предназначен за масово използване.

Това обуславя наличието в правописната система на положения, които са известно отклонение от строго научните принципи, за да се улесни масовата практика. Така например българският книжовен правопис се отличава съществено от фонетичната транскрипция, която не е приспособена и поради това е непригодна за целите на общуването извън средите на специално обучените към прилагането ѝ специалист. Срв. например разликата между [върв'ъ] и *вървя*, [т'утън] и *тютюн*. Цялата структура на фонетичната транскрипция е подчинена на изучаването на звуковия строеж на речта. Като средство за писмена фиксация на речта е позната и стенографията, която осигурява бързина при писане, но не е удобна за четене без специално обучение.

Поради това, че правописът обслужва целия народ и отразява единството на общия книжовен език, той добива устойчивост. Правописните колебания и неустановености причиняват усложнения и смущения в писменото общуване.

§ 241. Правописът е тясно свързан с правоговора. Съставните елементи на езика обаче са звуковете, а не графичните средства (например буквите), с които те се предават или обозначават. Ето защо употребата на графичните знаци (буквите) трябва да се ръководи пряко или косвено от звуковата действителност на езика. Въз основа на това правописът е най-тясно свързан с правоговора, т.е. с установения книжовен изговор, тъй като заедно с него отразява двете основни форми на съществуване на всеки книжовен език – устната и писмената. Като се взема предвид връзката между устна и писмена реч, важно е да се отбележи значението на правописа и на правоговора като системи от правила, които обслужват единната комуникация чрез двете форми и прехода от едната система към другата. С това се установява и сравнително равностойният характер на устната и писмената реч (респективно на правописа и правоговора) и на взаимовръзката и взаимозависимостта между тях. В началния си период писмото е най-тясно свързано с устната реч. По-късно обаче то разширява своите функции като средство за общуване между хората и добива редица свойства, които го отличават от устната реч. Преди всичко това е улеснената възможност да се прилагат езиковите норми в писмената форма на речта в сравнение с говорната практика. Затова в съвременната книжовноезикова практика писмената форма на общуване е много по-единна и писменият вид на езиковите форми се осъзнава от по-широките среди като основен.

Тъй като правописът е писмена фиксация на речта, неговите основни положения зависят от особеностите на изговора, възприет като обща книжовна практика. Ето защо правилната научно-теоретична постановка на взаимоотношението между правопис и правоговор е следната: пре-

ди да се говори за правопис, трябва да се говори за правоговор. Това ни предпазва от неправилното схващане в писмената форма на езика да виждаме неговата основа, макар че в редица случаи, когато се определя писмената форма на една дума, с това се узаконява и нейният правоговор, напр. *веднъж*, а не *веднаж*.

Звуковата система като обект на отражение е винаги по-сложна от съответстващата ѝ графическа система, затова между едната и другата не може да се установи тъждество, пълно съответствие. Това определя наличието на твърде разнообразни взаимоотношение между тях, които намират отражение в правописа. Правописът от време на време се изменя, за да се приближи в границите на нужното и възможното към звуковата система на езика, но той не служи единствено за фиксация на звуковете и на техните варианти, а отразява предимно особености, които имат фонологична или морфонологична стойност, или изменения, настъпили в звуковата система с подобна стойност.

Тази специфика на правописната система е непосредствено свързана не само със звуковата, но и с граматичната система на езика. Ето защо не е възможно да се съставя граматика на един език, без да се установи преди всичко някакъв правопис на този език.

§ 242. Връзката и съответствието между звукова и графична система, между правоговор и правопис се крепи не на статично, а на динамично равновесие. Звуковата система на езика непрекъснато се развива, изменя. Правописната (графичната) система, която трябва да внася устойчивост и установеност в писменото общуване, се стреми към статичност, постоянство за сравнително по-дълъг период, за да не внася смущения в писмената практика с чести смени на основата на писменото общуване. Затова по начало правописната система е консервативна, тя обикновено изостава като графична форма от напредналия вече в развитието си език. Тъй като правописът не трябва да се откъсва от езика, което би довело в известни случаи до непреодолимо противоречие между език и правописна система, прибягва се до правописно преустройство. Правописното преустройство обаче е целесъобразно само когато се породи пропаст между фонологично и морфонологично изменение в езика, отразено чрез несъответстващи му по качество графични знаци. Това несъответствие поражда редица трудности, една от които е невъзможността да бъде създадена правописна система, която да бъде строго логически издържана, винаги последователна, насочена еднакво и към историческата правилност, и към съвременната практика. Това се отнася само до особености, характеризиращи книжовноезиковата система, а не и до особености, специфични за диалектни изговорни отклонения и несъответствия спрямо установената книжовна система. Тези трудности са ха-

рактерни за всички правописни системи, в това число и за нашия правопис. Напълно задоволителното разрешение на всички правописни въпроси е трудна, почти неосъществима задача. Правописната система познава само изменения, извършвани по съзнателен път, и в това отношение се отличава от езиковата система, измененията в която стават по стихиен, несъзнателен начин, затова не могат да бъдат направлявани. Но тъй като правописът и езикът образуват единство, защото промените в езика трябва рано или късно да се отразят в правописа, той може да бъде направляван и съобразяван с езиковото развитие. Посоченото направление е в основата на правописната теория и политика.

§ 243. При разрешаването на проблеми, свързани с несъответствия между езикова и правописна система, участват съображения от различен характер – писмена езикова традиция, степен на развитие на езиковата и правописната теория, състояние на книжовния език и на устната книжовноезикова практика. В развитието на българския правопис особена роля са играли писмената традиция и състоянието на книжовния език в момента, когато се изгражда правописната му система. Колкото и свързани да са езиковата система и правописът помежду си, те имат относителна самостоятелност, която се открива например във възможността за независимо развитие на езика спрямо състоянието на писмената форма, от една страна, и, от друга – в направляващата и установяващата роля на правописните норми, които се превръщат и в езикови норми в един ранен стадий от изграждането на определен книжовен език. От трета страна, правописните норми в резултат от влиянието на силна традиционна писмена форма могат да имат силно задържаща роля при установяване на съответствие между състояние на езиковата система и характер на отразяващата го графична система. Посочените особености са играли съществена роля при изграждане на правописната система на съвременния български книжовен език от началото на 19 в., когато започва интензивно изграждане на новобългарския книжовен език, до правописната реформа от 1945 г.

РАЗВОЙ НА БЪЛГАРСКИЯ ПРАВОПИС

§ 244. Поради особените исторически и обществено-културни условия по време на Възраждането, когато се полагат основите на съвременният български книжовен език и се изгражда в основни линии като общинационална практика, първоначално той е изграден в своята писмена форма чрез книжовната дейност на културните дейци през миналия век. Ето защо характерни за оформянето му са предимно правописните проблеми през миналото столетие, а не установяването на единен изго-

вор въз основа на практиката в говорите, залегнали в основата на днешния ни книжовен език. В този начален етап поради липса на цялостна книжовна приемственост между старобългарски и новобългарски език и поради качествена промяна на новобългарската граматична система по отношение на старобългарската не е било възможно да се поставят максимални изисквания за състоянието на правоговора поради голямото диалектно раздробление на българската езикова територия. Наложителността от ускорено изграждане на общ книжовен език за много къс исторически период не е позволила практически да се осъществи единна общонационална езикова практика в областта на устното общуване, което да послужи като естествена основа за изграждане върху неговите принципи на правописната система. Ето защо правилно първоначално е било преценено, че към единен изговор може да се премине с помощта на повсеместно възприети и прилагани правописни норми, т.е. правописът да служи като регулатор за установяване на единна изговорна норма. През този период правописната система се изгражда предимно с оглед към правоговорно установяване на книжовния език, а не към установяване на специфични особености на писмото. Правописно-правоговорните проблеми на книжовния ни език остават преобладаващи за дълго време, а в някои съществени положения са характерни и за днешния ни книжовен език. В същност почти всички правописни дискусии досега са бивали предизвикани от колебания и неустойчивост в общонационалния книжовен изговор. Ако се проследи историята на правописните борби и проблеми, ще се види, че те са свързани, първо, с установяване основата на книжовоезиковата система и, второ, като последица от това – с едни и същи въпроси от самото създаване на новобългарския книжовен език през миналото столетие, та и до днес, пряко свързани с изговора якane, глаголни окончания, членни форми.

§ 245. Сравнително бързото писмено (и правописно) изграждане на новобългарския книжовен език е до голяма степен улеснено от силното влияние на старобългарската културна и книжовна традиция, на черковнославянски и руски източници. Към това се наслагват и други въздействия, като политически, стопански, в резултат от което правописната система се изгражда в сложната ситуация на вътрешноезикови и външноезикови фактори. Мощното влияние на старобългарската традиция и на нейното по-късно продължение като черковнославянска традиция пораждат естествен стремеж към спазване на нейните правописни принципи при оформяне на новобългарския книжовен език. Тъй като съвременният български книжовен език е изграден върху основата на живата народна реч, претърпяла в продължение на вековете рязка качествена про-

мяна, прилагането на старобългарската или черковнославянската графика влиза в известни положения в особено остро противоречие с особеностите на новобългарската езикова система и с характера на наложената чрез книжовната практика през Възраждането и избрана впоследствие като изходна за книжовния език диалектна основа на съвременния български книжовен език. Това именно противоречие между езикова система и прилагани графични средства като основа на книжовен правопис създава сложната и противоречива история на съвременния български книжовен правопис.

§ 246. След излизането на „Рибния буквар“ от П. Берон (1824) до 1945 г., когато се извърши последната правописна реформа, съставът на буквенната ни система се е сменял девет пъти, като се характеризира с това, че или се увеличава, или се намалява броят на буквите. Проследен в хронологичен ред, той се движи по следния начин: 27, 26, 40, 37, 32, 33, 26, 29, 30. Причината за тази неравномерност се дължи или на изискването да се спазва точно старобългарската (и черковнославянската) традиция, или на умереното ѝ застъпване, или на стремежа да се сведе тя до минимум, а в някои случаи и да се скъса решително с нея.

Романтичното отношение към старобългарската традиция и неправилното възприемане на правописните промени като езикови промени е попречило за дълго да се постигне максимално приближаване на нашия правопис до езиковата система. (Известно е, че ако се променя правописът, не се променя и езикът, макар правописът да не отразява пасивно дадена система, а участва дейно в нейното изграждане, какъвто е случаят с изграждането на съвременния български книжовен език. Затова правописът не бива да сковава развитието на книжовния език.) Дори ако се спрем само на правописните реформи след официалното държавно установяване на общ правопис с „Упътване за всеобщо правописание“ на Т. Иванчев, издадено през 1899 г., ще видим, че след настъпилата известна стабилизация в резултат от публикуването на Упътването, са извършени още три правописни реформи, съображенията за които не винаги са били езикови. Прогресивната правописна реформа на Ст. Омарчевски от 1921 г. е последвана от консервативната реформа на Ал. Цанков от 1923 г., за да бъде отново заменена от прогресивната реформа през 1945 г. Във връзка с това се определя положителната и отрицателната социална функция на правописа. Другояче погледнато, ако правописът пази известна самостоятелност по отношение на политическата структура и характер на обществото, самото общество отделя голямо внимание на правописната система, поради което в нея често намират отражение различни основни схващания, свързани с общите научни и идейно-политически позиции на времето и с принципните схващания на

различни културни и обществени течения. Поради това в историята на нашия правопис, както и в историята на всеки правопис, са имали немалка роля идейно-политически и научно-мирогледни убеждения на отделни обществени групи и дейци при оформяне на отделни правописни възгледи и течения.

§ 247. Тъй като правописната система на даден език се изгражда обикновено върху основата на графична (азбучна) система, основно изискване при оформянето на правописа е течното и съразмерно съотношение между звуковата (фонемната) система на езика и използването за отбелязването ѝ система от графични знаци (букви). Съотношението между фонеми и букви изграждат основните положения на всеки правопис. Фонетичната (по-точно фонемната) и графичната система най-често не се покриват една с друга, което предизвиква някои непоследователности, а така също прибягването до известни компромиси и условности. Съвременната българска звукова система съдържа 45 фонеми, а азбуката ни се състои от 30 буквени знака. Голямото различие между двете системи се дължи на това, че поради сравнително големия брой на палаталните съгласни (с малки изключения на всеки твърд съгласен звук има съответен мек) не е имало възможност, а и практически би било неосъществимо, ако решим да пренебрегнем затрудненията при заучаването и употребата, да се създаде специален графичен знак за всеки палатален звук. Ето защо за тези положения е възприето компромисно разрешение, което в редица случаи има доста условен характер. Така например мекост на съгласна, когато тя се намира пред гласна [а] или [у], се отбелязва с буквите я и ю (бял, вяра, лют = [б'ал], [в'ара], [л'ут]), т.е. в тези случаи се използват графични знаци, които не се съотнасят с точно звуково съответствие в езика. Мекост на съгласната пред гласна [о] пък се означава с помощта на знака ъ (Леньо, шофьор) = [Пèн'о], [шоф'ор]. Буквите я и ю обаче имат и други графични стойности. Те означават съчетанията [я] и [ю] и условно мекост на съгласните пред гласна [ъ] в глаголните окончания за I и II спрежение на 1 лице единствено число и 3 лице множествено число в сегашно време, когато са под ударение, а също така и гласната [ъ] след мека съгласна при пълната и кратката членна форма на съществителните от мъжки род (ябълка, юрдечка, горя, горят, конят, коня = [йабълка], [йурдечка], [гор'ъ], [гор'ът], [кон'ът], [кон'ъ]). Възможността с един и същи графични знаци да се отбелзват различни по звукова стойност фонологични и морфонологични явления се дължи на ясно разграничени позиции, при които се явяват тези буквени знаци (там, където се отбелязва йотация, не може да се яви мекост на предходна съгласна), и на ясно диференцираните граматични категории, при които я например съответства на гласна [а]

или на гласна [ъ] след мека съгласна, тъй като тези стойности също не могат да се появят едновременно и на едно и също място.

Освен недостига на графични знаци правописни проблеми може да предизвика и излишъкът от графични знаци, изразяващ се в това, че на една звукова стойност съответстват повече от един знак. Ако буквената система съдържа повече писмени знаци, отколкото са звуковете (фонемите) в езика, създаден като книжовна система, това предизвиква сериозни, понякога доста тежки, правописни проблеми. При подобни случаи в задачите на правописа влиза не само грижата за точно отбелоязване на книжовноезиковата звукова система със съответни графични знаци от азбучната система, но и грижите да се намери на всяка от излишните букви място в писмената система. Такъв беше случаят до последната правописна реформа с буквите ъ и ѫ, исторически наследници в българската азбука на отделни звукови стойности, които в езиковото развитие постепенно са се заличили и изравнили така, че престават да имат различна фонемна стойност, а като резултат от това загубват езиковото си значение и придобиват само отежняващо практиката чисто правописно приложение. Облекчаването на графичната ни система след премахване на буквата ѫ допринесе за по-рационалното и в съответствие с реалната езикова действителност съотнасяне между звукова система и азбучна система.

§ 248. Правописните въпроси възникват обикновено като последица от развитието на езика. Всяка правописна система обаче има две страни – историческа и актуално съвременна.

Историческата страна на правописа изяснява условията и обстоятелствата, при които се оформя като съкупност от правила правописната система на даден книжовен език. По необходимост тя обхваща основните положения, върху които е изграден книжовният език, и етапите, които съпровождат това изграждане.

Актуално съвременната страна на правописа се отнася до движенията в правописната система като отражение на развиващата се, динамичната съвременна книжовноезикова практика. Ето защо при решаване на правописни въпроси е нужно основно да се познават закономерностите в развитието на съвременния език, както и днешното му състояние на една едина езикова система, макар че се намира в непрекъснато движение. Нужно е също така да се излиза от правилно принципно отношение спрямо проблемите на правописа. Онова, което създава различия в схващанията за правописа дори и между специалистите, е различието в основните, принципните положения, от които се тръгва. При цялостното изграждане на една правописна система, тези различия и всички видове допустими отношения в основните изходни принципни положения, кои-

то залагат в правописната система като съвкупност от правила за графично предаване на отделните елементи на речта, обикновено се групират в три основни правописни принципа: фонетичен, морфологичен (или етимологичен) и исторически.

ПРАВОПИСНИ ПРИНЦИПИ

§ 249 Фонетичен принцип. Правопис, изграден на фонетичен принцип, изисква графичните знаци (буквите) да се употребяват точно според произношението, т.е. според принципа “пиши, както говориш”. Този принцип е основен за звуковото писмо, каквото е българското, тъй като представлява “логическата основа на всяко звуково писмо”. Според изискванията на този принцип не би трябвало да съществуват случаи, в които с една буква да се отбелязват няколко звука, което означава на практика, че всяка буква трябва да съответства на точно определена звукова стойност и да поражда еднозначни асоциации на тази стойност.

Така фонетичният принцип налага постигането на пълно покритие между звук и буква, тъй като всеки звук задължително трябва да се отбелязва само с една буква. Приема се, че при създаването на всяка писмена система се тръгва именно от фонетичния принцип, тъй като определянето на графичните знаци се извършва след запознаването и изясняването на звуковата система. Така е станало при създаването на старобългарската азбука и на старобългарската писменост.

Но както бе отбелязано в § 242, съответствието между звукове и букви, между изговор и правопис се крепи на динамично равновесие, при което между една исторически наследена и закрепена писмена традиция и непрекъснато развиваща се езикова система след време настъпва противоречие – изговорът се променя, развива се, а буквените знаци, които се използват, остават същите и не са в състояние да отразят съществените фонологични (смислово значими) изменения в звуковия състав и в звуковия строеж на езиковите елементи. Когато създалото се противоречие се осъзнае като сериозна пречка за правилно и нормално писмено общуване, настъпва момент, в който се пристъпва към установяване на правилно или към възстановяване на нарушеното съотношение между звукове и букви, изведено в закономерност, която става основа за правописна реформа, и на правописния принцип в дадения момент. Точно такъв бе смисълът на реформата от 1945 г. Един от конкретните ѝ актове за спазване на фонетичния принцип бе премахването на краесловните ерове (ъ и ъ), които нямаха реална звукова стойност и отразяваха традиционни (исторически) правописни положения (срв. ножъ, учитель, произнасяни нош, учител, при което се чуват три и шест звука, а се пи-

шат четири и седем буквени знака). Подобен характер има и отстраняването със същата реформа на *ѣ* (ят, *e*-двойно), притежаващо двояка звукова стойност (на *e* и на *я*), която бе правописно отразена, за да отговаря точно на възприетото книжовно произношение, известно като правило на променливото *я*. По този начин бе възстановено равновесието между книжовно произношение и книжовен правопис, т.е. правоговорът бе регламентиран и по правописен начин и стана задължителен за всички, което бе невъзможно с изговорно недиференцираната буква *ѣ*. Излизайки от постановките на книжовноезиковата система, можем да кажем, че в този случай бе даден превес на фонетичния принцип на равнището на книжовния език, макар че явлението не е представено в напълно аналогичен вид в териториалните говори, на основата на които се е изградил съвременният български книжовен език, но като тяхна наддиалектна система, а не като тяхно буквально копие. С премахването на *ѣ* правописният въпрос стана и правоговорен или по-точно правописно-правоговорен.

§ 250. За да бъде спазено класическото начало на фонетичния принцип и на фонетичното писмо, нужни са две главни предпоставки: 1) Пълно съвпадане на количеството на графичните знаци с количеството на фонемната система. А това ще рече, че при всяка значима звукова промяна се налага съответна промяна и в буквения състав, за да се пази постоянно и ненарушенено съотношението между звук и буква. 2) Напълно изграден, единен и всеобщо спазен правопис. Невъзможността да се спази първото условие поради използването на исторически наследена буквена система и поради нецелесъобразността от честа промяна на буквения състав, както и практически неосъществимото изговорно единство (било поради наследени и неопределени диалектни навици, било поради някои индивидуални изговорни особености), налага известни компромиси и допускане на някои условия, които нарушават цялостното и последователното прилагане на фонетичния принцип. За това допринасят и някои неравномерни, но допустими изговорни отклонения от възприетото книжовно произношение, различно застъпени в говорната практика на отделни лица, чието правописно отражение би довело до двояка писмена практика. Така например е известно, че членуваните съществителни от женски род, като *радостта*, *пролетта*, *действителността*, *реалността*, са със запазен ясен гласеж на краесловното [а], намиращо се под ударение, което е нормативно правоговорно положение. Напълно недопустими са обаче както произнощението, така и правописът на същото окончание като чисто [ъ], но обяснението на товаявление има вече друг вид.

И така след един първоначален етап, когато прилагането на фонетичния принцип е естествено и закономерно явление, по-късно той започва да се нарушава по причини, за които стана дума по-горе. Ето защо днес напълно фонетичен правопис, т.е. да се пише точно така, както се говори, не е възможно да съществува и не съществува.

При какви случаи в българския правопис не е спазен или не е последователно прокаран фонетичният принцип:

1. При отбелязването на място на съгласните не със специални за тях буквени знаци, а с буквите *я* и *ю* като заместници на гласни звукове [a] и [u] в положение след мека съгласна: *бяла, любов* = [б'а̀ла], [л'убòв].

2. При условното използване на буквите *я* и *а* като знаци на определени звукове за означаване на други звукове в някои положения, както например в глаголните окончания: *горя, чета* = [гор'ъ], [четъ].

3. При употребата на една буква за означаване на група от звукове (*я, ю, ў* = *йа, йу, ѿ*) и при употребата на група букви за означаване на един звук (*дж и дз* = *҃, ڏ*).

4. При неотбелязване на нормативното обеззвучаване на звучните съгласни в края на думите и на асимилационни промени при съгласните: *нож*, макар че се произнася [нои], *покрив*, *покривка*, произнасяни [*покриф, покрифка*]. В тези случаи правописът е етимологичен (морфологичен), тъй като се ръководи от фонологични и морфонологични, а не от фонетични особености.

5. При неотбелязване на допустимата книжовна редукция на широките гласни [а, е, о] в неударено положение към съответните тесни гласни [ъ, и, у] (*зелено, глава, лошо*).

6. При употреба на буквата *ь*, която няма реална звукова стойност, а се използва за означаване на меки съгласни пред гласна [о] (*Кольо*).

Ако преценим характера на случаите, при които съвременният български книжовен правопис се отклонява от фонетичния принцип, ще установим, че в по-голяма степен нарушението се дължи на особености и недостатъци на използваната графическа система (т. 1, 2, 3, 6) и че само малка част засягат неотбелязани варианти стойности (позиционни или комбинаторни) на отделни звукове с чисто фонетичен характер (т. 4, 5). Това показва, че в нашия правопис е запазен до известна степен историческият принцип.

§ 251. Исторически принцип. Възприетата употреба на буквите *я, ю* и *უ* от гледище на историческия принцип няма напълно категоричен характер, тъй като те, общо взето, предават вярно изговора и не могат да имат в едно и също положение различни звукови стойности. В днешния български правопис не може да се говори, че историческият принцип е застъпен в чист вид дори и в отделни случаи. Използването на буквите

а и я в окончанията за 1 лице единствено число и 3 лице множествено число в сегашно време на глаголите от I и II спрежение, макар и да има известна връзка с установена традиция, не може да се смята като засътъпване на исторически принцип, затова се възприема като принцип за условно обозначаване. Спазен исторически принцип има тогава, когато между произношението и писмото съществува пълно или голямо противоречие, дължащо се на използването на традиционна графична система или на традиционен правопис за една напреднala в развитието си изговорна практика. В такива случаи писменият вид на езиковите елементи отразява определено историческо състояние на тези елементи. Такъв характер в нашия правопис до 1945 г. имаше употребата на буквите **ж**, **ѓ** и на краесловните ерове.

§ 252. Морфологичен (етимологичен) принцип. Както вече беше посочено, историята на правописния въпрос в българския книжовен език отразява търсенето на точни и правилни научни, при това обаче обществено осъзнани принципи за изграждане на съвременната правописна система по начин, който да представя точно или сравнително точно отражение на фонемния състав на новобългарския книжовен език. Именно съображенията да се постигне максимално съответствие между графична и фонемна система в езика ограничават пълното прилагане на фонетичния принцип. Той се съчетава в подходящи пропорции с друг, основен за съвременния български книжовен език, принцип, какъвто е морфологичният, наричан още етимологичен.

Същността на този принцип се заключава в еднообразното правописно предаване на отделните морфологични елементи, на елементите на езика – корен, представка, наставка, окончание, – за да се откри фONOлогичната и морфонологичната структура на думите без оглед на фонетичните промени, които представлят варианти на гласните и съгласните звукове, долавящи се в потока на говоримата реч.

Като предава в неизменен вид различните строежни елементи на думите, морфологичният принцип влиза също в противоречие с изговора, понеже правописът не предава фонетичните промени, на които се подлагат тези елементи в различните форми на една и съща дума или на нейните производни (*род*, изг. [рот], *родове*, *роднински*, *родствен*, изг. [рòтствен].) Прилагането на този принцип играе важна роля за по-бързото смислово възприемане на писмената реч, за осъзнаването на родствените връзки между отделните думи или между частите на думите. Между другото той служи и като важно косвено средство за езиково ограмотяване, тъй като се основава върху законите за строежа на думите и стои в тясна връзка както с тяхната етимология, така и с тяхната морфология. Ето защо този принцип придава на правописа строен и из-

държан характер, понеже е застъпен в строго определени позиции – на границата на значими части от думата или в нейния абсолютен край (*род*, *род-ство*).

Не е трудно да се схване какво би се получило, ако морфологичният правописен принцип се ограничи значително за сметка на фонетичния. За да се пише, както се говори, е нужно освен общ и единен изговор и огромно количество графични знаци, също и умение тънко да се различават всички звукови разновидности на устната реч и съответни на произносимите звукове буквени знаци, които да се употребяват правилно. Без тези условия всеки, който пише, ще пише така, както той произнася, което в редица случаи ще доведе до положението едни и същи думи, написани от различни лица, отличаващи се по произношение, да се оказват различни в писмената си форма. Тогава правописът ще загуби социалната си комуникативна функция и ще се превърне в индивидуална писмена практика. С една дума, морфологичният правописен принцип предпазва от графическа пъстрота и неудобства и в сегашния етап от състоянието на правоговора служи като регулатор на книжовните изговорни норми.

§ 253. Въпреки последователното прилагане на морфологичния принцип в положенията, които бяха отбелязани, на редица места съвремният правопис дава превес на фонетичния, с което се улеснява писмената практика. Такива са опростяванията при *нишка*, *овошка*, *сърце*, *въстание* вм. „нишка“, „овошка“, „сърдце“, „възстание“ и др.

В други случаи пък последователното спазване на изискванията на морфологичния принцип ограничава отразяването в писмената практика на явления, отдавна наложени в изговора и следователно попадащи в обсега на фонетичния принцип, който ще облекчи противоречието между изговор и правопис. Такива са глаголите с наставка *-увам*, при които ударението пада върху основата, а не върху наставката и предизвиква редуциране на наставката, напр. *действувам*, изг. [действам], *командувам*, изг. [командвам], *свидетелствувам*, изг. [свидетелствам], *чувствувам*, изг. [чувствува] и др.

Подобно противоречие съществува и между глаголи, които окончат на *-увам*, и съответстващи на тях еднокоренни отглаголни съществителни на *-ние*, възприети у нас от руски език и поради това запазили характера на руската глаголна наставка *-ов* (-овать) вм. българското *-ув-* (-увам) *повествование* вм. „повествувание“, *образование* вм. „образувание“ и др. При тези случаи не става дума за натрапващо се противоречие между изговор и правопис, а за привеждане в съответствие на правописа между изходните глаголни форми и отговарящите на тях производни форми.

Правописът е система, в която винаги са възможни и допустими известни условности, но също така и нужни корекции, защото се поддава сравнително леко по съзнателен път на нормативно (без това да значи произволно) уреждане. Така в посочените случаи е напълно възможно и целесъобразно да се внесат необходимите промени, за да се постигне стройност, последователност и логичност, максимално доближаване между изговор и правопис и скъсване с ненужна традиция, още повече че тя копира чужд модел, макар той да възвръща по околен път в българския език старобългарски словообразувателен тип.

Затова, когато се казва, че правописната система трябва да се стреми към пределна системност и последователност, имат се пред вид и случаи като посочените.

§ 254. При какви случаи съвременният български правопис почива върху прилагането на морфологичния принцип. Обобщено, това са няколко основни положения, които обаче обхващат големи словни групи и основни граматични категории. В зависимост от характера на случаите можем да разделим тези основни положения с оглед към спазването на фонологичната яснота на звуковия строеж на думите независимо от фонетичните промени в него, дължащи се на фонетичното обкръжение на всеки отделен звук, от една страна, и, от друга – с оглед към отразяване на фонемните промени в зависимост от граматичните изменения на думите, които създават т. нар. правописно-граматични проблеми.

1. Към първия случай спадат правописно неотразяваните изменения на звучните съгласни в краесловието, както и асимилационните промени в тях (вж. § 250, 4).

Тук трябва да се отнесе и правописното отбелязване на съгласни, които в някои фонетични условия (звукосъчетания, струпване на съгласни) не се произнасят, но се изписват, за да се запази единството на морфемите и да се откри морфемният строеж на думите, като напр. *гордост*, *младост*, *сладост*, *детство*, *вестник*, *мост*, *радостна*, *навременна* (изговаряни по-често като *гордос*, *младос*, *сладос*, *дечки*, *весник*, *мос*, *радосна*, *навремена*).

2. Към правописно-граматичните явления спадат в по-голямата си част случаите на променливо *я*, тъй като редуването *я/e* се извършва най-често при формите за множествено число на прилагателни и причастия, при членуването на някои съществителни от мъжки род, при членуването на прилагателните, при формите за множествено число на някои съществителни, напр. *голям* – *големи*, *бял* – *бели*, *видял* – *видели*, *четял* – *четели*, *засмян* – *засмени*, *свят* – *светът*, *голям* – *големият* – *големия*, *засмян* – *засменият* – *засмения*, *вятър* – *ветрове*, *свят* – *светове* и др.

На подобно редуване до голяма степен са подчинени и противопоставяната между несвършени и свършени глаголни форми от типа *лягам – легна, посягам – поsegна, сядам – седна, святкам – светна* и др.

Правописно-граматично е и отбелязването на формите за множествено число на различни думи с [и] след гласна, макар изговорът най-често да е с [й], напр. *герои* (изг. [герёй]), *музеи* (изг. [музéй]), *слушате* (изг. [слùчайте]).

Спазването на морфологичния принцип в последните случаи има за цел единното предаване на окончанието за множествено число на различните категории думи, а също така отстраняването на възможността за смесване на формите в единствено и в множествено число, ако се спази фонетичният принцип (срв. *кой* единствено число и евентуално множествено число).

Към правописно-граматичните явления спада и правописното правило за употреба на пълен и кратък член при съществителните от мъжки род в зависимост от синтактичната употреба на съществителното. Различаването на субектната и обектната функция на съществителните от мъжки род с морфологични средства – формата на членната морфема – е едно отежняващо писмената практика правописно правило. То не само влиза в противоречие с говоримата реч и не е представено в този вид в нито един от българските диалекти, но е и ограничено само при съществителните от мъжки род. При съществителните от женски и среден род разпределянето на синтактичните функции се осъществява с помощта само на една членна форма, без това да внася някакви видими смущения и трудности в речевата практика. Българският език е аналитичен по строеж и затова посоченото правило противоречи и на граматичната система на езика ни, който е създадъл възможност за различаване на синтактичните функции по друг начин – словореден или интонационен, – а не чрез изкуствени формални белези.

ОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВОПИС И ПРАВОГОВОР

§ 255. Противоречие между правопис и изговор има и, както се споменава в § 250, 2, при предаването на ударените глаголи окончания в сегашно време 1 лице единствено число и 3 лице множествено число в I и II спрежение и на ударените членни форми за съществителните от мъжки род (*горя, четà, градът, градà*). В ударено положение правоговорът изисква ъ-изговор, който правописно се предава условно с букви *т* или *я* (-*ат*, -*ят*) в зависимост от характера на предходната съгласна – твърда или мека. За установяването и поддържането на този условен правопис от значение са няколко основания:

1. Фонетичното изразяване на глаголните и членните окончания среща сериозни спънки поради трудността да се означава мека съгласна пред [ъ], тъй като е неприемливо да се използват съчетанията [йъ] или [ъъ] след изоставения в края на миналия век традиционен знак **и**.

2. Изписването на ударението глаголни и членни окончания с -а и -я намира опора при случаите, когато ударението пада на вътрешна сричка. Тогава според фонетичните закони на българския език неударените [а] и ['а] потъмняват в посока към [ъ]: *пиша, пишат, говоря, говорят, плана, коня*. Така че противоречие между правопис и изговор при тях не се получава. За да се спази единно означаване на посочените форми, възприело се е единството им буквено представяне. Така се избягва неудобната и затрудняваща практика да се предават по различен начин ударението и неударените глаголни и членни окончания в границите на едно и също спрежение и на една група съществителни: *четвърти но пиша*.

3. Възприетият правопис на глаголните окончания изравнява I и II спрежение в сегашно време с окончанията на глаголите (в 3 лице множествено число) от III спрежение, което е най-живото и най-продуктивното българско спрежение – *скачам, скачат, давам, дават*. По този начин се създава единна правописна система на трите български спрежения.

§ 256. Въпросите, свързани с фонетичните и граматичните особености на книжовния език, са основни за правописа. При разрешаването им до голяма степен се излиза от практиката на живата книжовна реч, която трябва да отразява системните особености на книжовния език, а не различни диалектни влияния или неизживени местни особености и да пази известни връзки с установената традиция, рязкото скъсване с която или чувствителната ѝ промяна също може да предизвика смущения. Във връзка с тези три особености, от които редовно произтичат правописни проблеми, трябва да се отбележат следните:

1. Под влияние на изговора на компактни групи носители на българския език напоследък все повече се разширява изговорът на окончанието за 1 лице множествено число на глаголите от I и II спрежение в сегашно време като -*ме* вм. -*м* – *пишеме, четеме, говориме* вм. *пишем, четем, говорим*. Покрай чисто диалектното влияние тук се крие и стремеж също за изравняване по окончания на трите български спрежения, тъй като това окончание е присъщо на най-живото III спрежение – *скачаме, даваме*.

2. Придържането към изискванията на системните особености на книжовния език трябва да намери по-ясен израз при т. нар. дублетни форми (правописни и изговорни). Особено наложително това се отнася за двойни форми, които са резултат от исторически нееднакви развойни тенденции или на диалектни влияния: *шепа и шъпa, жаден и жъден, свредел и*

свърдел, Железна и Желязна и др. Дублетните форми не могат да се отстраняват, когато отразяват съвременни развойни тенденции в книжовния език, каквато е например конкуренцията между прилагателните на -чен и -ически: *граматичен* и *граматически*, *алгебричен* и *алгебрически*.

§ 257. Българският книжовен правопис днес е установлен и стабилен в основните си приложения в резултат от благоприятното съчетаване на фонетичния и морфологичния принцип. Не е целесъобразно в неговата система да се внасят съществени или коренни изменения, тъй като проблемите в съвременната ни езикова практика не са толкова правописни, колкото правоворони в постигането на висока книжовноезикова култура. Промени и преустройство на правописната система могат да се правят по отношение на някои частни въпроси (като например установяването на спрежението на глаголи от типа *треперя*, *-еш* или *-иш*, правописа и изговора на някои сложни думи, като *няколократен* или *неколократен*, премахването на синтактичното правило за употребата на пълен и кратък член при съществителните от мъжки род и някои други).

§ 258. Правописната система на българския език съдържа и проблеми, които са свързани със специфичните особености на писмото. Ето защо тя си служи и със средства, които не са свързани с изговора. Такива са например употребата на главни букви, слятото и разделното писане на думите, пунктуацията и употребата на препинателните знаци, пренасянето на части от думи и др.

Някои от отбелязаните правописни особености, които посочваме като специфични за писмената реч, също са свързани с живата, говорима реч, но за разлика от случаите, разгледани по-горе, използваните знаци служат до голяма степен като заместници на редица особености на устната реч и затова често са доста условни. Те не се отнасят до смисловата страна на единиците на речта и не са свързани с правоговора, а се използват, за да подпомагат ясното и правилното разбиране на написаното.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	3
Увод	5
Предмет на фонетиката § 1–5	5
Правоговорна норма § 6	9
Норма и произносителни варианти § 7	11
Изговорни (произносителни) стилове § 8–10	13
Експериментални методи във фонетиката § 11	15
Фонетична транскрипция § 12	18
Гласни	21
Класификация на гласните § 13–16	21
Гласни под ударение	26
Предни гласни	26
Гласна [и] § 17	26
Гласна [е] § 18	27
Задни нелабиални гласни	29
Гласна [а] § 19	29
Гласна [ъ] § 20	30
Задни лабиални гласни	31
Гласна [о] § 21	31
Гласна [у] § 22	33
Гласни без ударение	35
Редукция § 23–24	35
Степен на редукцията § 25–26	37
Неударена гласна [а] § 27–30	38
Неударена гласна [ъ] § 31–32	42
Неударена гласна [о] § 33–34	45
Неударена гласна [у] § 35	48
Неударена гласна [е] § 36	50
Неударена гласна [и] § 37	52
Съгласни	54
Класификация на съгласните	54
Принципи на класификацията § 38	54
Класификация по място на учленение § 39	54

Класификация по начин на учленение § 40	56
Шумови съгласни – звучни и беззвукучни § 41	59
Сонорни съгласни § 42	60
Палатални (меки) съгласни § 43–45	61
Палатални съгласни [и], [й] § 46	64
Палатализация на съгласните пред предните гласни [е] и [и] § 47	65
 Артикулационно и акустично описание на съгласните	66
Преградни съгласни	66
Съгласни [п, б] § 48	66
Палатални съгласни [п', б'] § 49	68
Съгласни [т, д] § 50	70
Палатални съгласни [т', д'] § 51	71
Съгласни [к', г'] § 52	72
Алофони [к', г'] § 53	74
Палатални съгласни [к', г'] § 54	75
Проходни съгласни	77
Съгласни [ф, в] § 55	77
Палатални съгласни [ф', в'] § 56	79
Съгласни [с, з] § 57	80
Палатални съгласни [с', з'] § 58	82
Съгласни [ш, ж] § 59	83
Съгласна [х] § 60	86
Алофон [х'] § 61	87
Палатална съгласна [х'] § 62	88
Преградно-проходни съгласни	88
Съгласни [ц, дз] § 63	88
Палатална съгласна [ц'] § 64	90
Съгласни [ч, дж] § 65	91
Сонорни съгласни	93
Назални съгласни [м, н] § 66	93
Палатални съгласни [м', н'] § 67	96
Плавни съгласни [р, л] § 68	97
Съгласна [р] § 69	97
Палатална съгласна [р'] § 70	99
Съгласна [л] § 71	100
Алофон [л'] § 72	101
Палатална съгласна [л'] § 73	102
Глейд [й] § 74	102

Фонемна система на книжовния български език	105
Обща характеристика § 75	105
Система на гласните фонеми	107
Брой на гласните фонеми § 76	107
Диференциални признания на гласните фонеми	108
Неутрализация на противопоставянето по признака отвореност–затвореност (компактност–дифузност) § 78	109
Система на съгласните фонеми	112
Брой на съгласните фонеми § 79	112
Диференциални признания § 80	113
Локални признания § 81	113
Модални признания § 82–89	115
Сътносителни (корелативни) признания § 90	118
Корелация по звучност–беззвучност § 91	118
Позиции на фонемно противопоставяне по звукност–беззвучност § 92	120
Позиция на неутрализация на противопоставянето по звучност–беззвучност § 93	120
Корелация по мекост–твърдост § 94	122
Позиции на фонемно противопоставяне по мекост–твърдост § 95	125
Позиция на неутрализация на противопоставянето по мекост–твърдост § 96	125
Фонема [й] § 98	127
Варианти на [й] § 99	127
Позиции на употреба на [й] § 100	128
Удвоени съгласни § 101	129
Съчетаемост и звукови промени	131
Дистрибуция и съчетаемост на гласните § 102	131
Гласни в съчетание с гласни § 103	132
Промени на гласните в съчетание със съгласни § 104–106 .	135
Промени на гласните в съчетание с гласни	139
Вмъкване на [й] (йотация) § 107	139
Изпадане на гласни (елизия) § 108	140
Несричкотворни гласни (консонантизация) § 109	141
Дистрибуция и съчетаемост на съгласните фонеми	142
Съгласни в съчетание с гласни § 110	142
Промени на съгласните в съчетание с гласни.	
Акомодация § 111	145
Съгласни в съчетание със съгласни § 112	146

Съчетания от две твърди съгласни в началото на думата § 113	147
Съчетания от твърди и меки съгласни в началото на думата § 114	149
Съчетания от две съгласни в края на думата § 115	151
Съчетания от три съгласни в началото и края на думата § 116	154
Съчетания от съгласни в средисловие (интервокална позиция) § 117	155
Промени на съгласните в съчетание със съгласни § 118	157
Уподобяване по звучност–беззвучност § 119	158
Междусловно уподобяване § 120	158
Уподобяване по място на артикулацията § 121	160
Разплодобяване (дисимилиация) § 122	161
Изпадане на съгласни (елизия) § 123	162
Вмъкване на гласни и съгласни (епентеза) § 124	163
Сричка	165
Артикулационно-акустични характеристики на сричката § 125	165
Структура на българската сричка § 126	166
Промени в звуковия състав на сричката § 127	168
Граници на сричката (сричкоделение) § 128	168
Ударение	171
Същност на ударението § 129	171
Фонетична характеристика на българското ударение § 130–133	173
Функции на ударението § 134	176
Място на ударението в думата § 135	178
Подвижно ударение при формообразуването	180
Съществителни имена § 136–139	180
Прилагателни имена § 140	185
Числителни имена § 141	186
Местоимения § 142	186
Глаголи § 143–144	187
Подвижно ударение при словообразуването § 145–146	188
Думи без ударение	192
Акцентна дума § 147	192
Енклитики в българския език § 148	193
Проклитики в българския език § 149	195
Думи с две ударения	198
Брой и градация на ударенията в думата § 150	198

Думи с главно и второстепенно ударение § 151	203
Думи с две главни ударения § 152	206
Ударение на съкратените сложни думи § 153	210
Думи и форми с двояко ударение	211
Причини за изменение и колебание	
на ударението § 154–157	211
Акцентни дублети § 156–157	216
Редуване на фонеми	219
Алофонно и фонемно редуване § 158	219
Звукови промени § 159	221
Звукови закони § 160	224
Типове фонемни редувания § 161	224
Фонетично обусловени редувания	230
Редуване на звучни и беззвучни съгласни § 162–164	230
Междусловно редуване на звучни и беззвучни съгласни § 165–167	235
Редуване на меки и твърди съгласни § 168–169	239
Редуване [’а] ~ [е] (Преглас на променливо я) § 170–174	242
Редуване [а] ~ [е] § 175–176	250
Редуване [о] ~ [е] § 177–179	252
Редуване [ъ, е] ~ ø § 180	256
Редуване [ъ] ~ ø § 181	257
Редуване [е] ~ ø § 182	260
Редуване [ъ, е] ~ ø при словобразуването § 183	263
Редуване [ър, ъл] ~ [ръ, лъ] § 184–189	264
Редуване [й] ~ ø § 190	270
Редуване [с] ~ ø § 191	271
Исторически редувания	272
Редуване на гласни в корена § 192–194	272
Редуване [к, г, х] ~ [ч, ж, ш] § 195–197	277
Редуване [к, г, х] ~ [ц, з, с] § 198–199	282
Редуване [с, з] ~ [ш, ж] § 200	285
Редуване [ц ~ ч] § 201	287
Редуване [ск, зг ~ щ, жд] § 202	289
Редуване [т, д] ~ [щт, жд] § 203	290
Редуване [ст ~ шт] § 204	292
Редуване [б, п, в, м] ~ [бл, пл, вл, мл] § 205	293
Редуване [н] ~ ø § 206	294
Редуване [т, д] ~ ø § 207	294
Интонация § 208	295
Елементи на интонацията § 209	295

Фразово ударение, понятие за фраза § 210	297
Място на фразовото ударение § 211–214	297
Интонационни контури § 215–217	302
Контури на фразовата изтъкнатост	304
1. Еднофразови изречения § 218–224	304
2. Многофразови изречения § 225–229	307
Контури на емфатичната изтъкнатост § 230	310
1. Модално-емоционални контури § 231	312
2. Модална употреба на немодални контури § 232	313
Транскрипция и изговор на чуждите собствени имена в българския език	315
Транскрипция и транслитерация § 233	315
Правила за транскрипция на чужди имена § 234	317
Транслитерация на чужди имена § 235–238	319
Транслитерация на български имена с латиница § 239	326
Български книжовен правопис	328
Писмо и изговор. Правопис и правоговор § 240–243	328
Развой на българския правопис § 244–248	331
Правописни принципи	336
Фонетичен принцип § 249–250	336
Исторически принцип § 251	338
Морфологичен (етимологичен) принцип § 252–254	339
Отношение между правопис и правоговор § 255–258	342

ГРАМАТИКА НА СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК В ТРИ ТОМА

ТОМ 1

ФОНЕТИКА

* * *

трето издание

Художник на корицата Веселин Павлов

Предпечатна подготовка ЕТ „ЛИРА“

Издава „АБАГАР ПАБЛИШИНГ“ ЕООД, София

Печат „ПОЛИПРИНТ“ ЕАД. Враца

ISBN 954-584-235-0 (т. 1)